

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dillər Universiteti

Fəxrəddin VEYSƏLLİ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏR

3

Bakı – Mütərcim – 2016

Elmi redaktor: **M.Musaoglu**
fillologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **B.B.İsmayılov**
fillologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İ.B.Kazımov
fillologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fəxrəddin VEYSƏLLİ. SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏR. 3-cü cild.

– Bakı: Mütərcim, 2016. – 420 səh.

Kitabda tanınmış dilçi alim filol.e.d., prof. F.Y.Veysəllinin elmi yaradıcılığında xüsusi bir istiqamət təşkil edən sosiolinqvistika, müxtəlif dövrlərdə tərcümə və Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin aktual məsələləri şərh olunur, onun cəmiyyətimizi narahat edən problemlərə mövqeyi aydın ifadə olunur.

Kitab dillə məşğul olan mütəxəssislər üçün maraqlı mənbə olacaqdır.

ISBN 978-9952-28-031-9

© F.Y.Veysəlli, 2016

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən	6
Ön söz.....	8
I Hissə	
I. Azərbaycan dili: işlək dairəsi, konstitusiyə hüquqları.....	12
I. 1. Dilini sevməyən, vətəninə sevməz.....	12
I. 2. Vətənə məhəbbət dildən başlayır	16
I. 3. Dil işləndə ünsiyyət vasitəsi olur.....	25
I. 4. Azərbaycan dili: onun konstitusiyə hüquqları qorunmalıdır	32
I. 5. Adamın ana dili bir olar	41
I. 6. Dilimiz və dilçiliyimiz	44
I. 7. Bölünmüş vətənin bölünməz dili.	51
I. 8. Azərbaycan dili: uğurlarımız və problemlərimiz	60
I. 9. Azərbaycan dili: onun bu günü və sabahı haqqında düşüncələr.....	67
II. Ana dili, ikinci dil, gəncliyimiz, elm və təhsil	75
II. 1. Ana dilini bilməyən başqa dili də bilməz	75
II. 2. Ana dili, ikinci dil, gəncliyimiz	80
II. 3. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz.....	96
II. 4. Balalarımıza xarici dilləri necə öyrədirik?.....	104
II. 5. Uşaq dili necə öyrənir?	115
III. Yazı: əlifba, orfoqrafiya, orfofoniya, orfoepiya	119
III. 1. Əlifba yazı mədəniyyətinin güzgüsüdür.....	119
III. 2. Danışqıda ədəbi dil norması haqqında.....	132
III. 3. Ahəng qanunu və vurğu	137
III. 4. Hayne, ya Heyne ?	147
III. 5. «Alo» kəlməsi haqqında.....	149
III. 6. K.D.Uşiniski: «Ana dili».....	155
II Hissə	
Azərbaycan dili və dilçiliylə bağlı düşüncələr.....	173
II. 1. Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri	173
II. 2. Transliterasiya haqqında bir neçə söz.....	178
II. 3. Azərbaycanda dil siyasəti	181
II. 4. Qloballaşma və Azərbaycan dili.....	185
II. 5. Qloballaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə qlobal dil problemi	192

II. 6. Mirzə Şəfi xaricilərə Azərbaycan dilini öyrədən ilk müəllim kimi	201
II. 7. Azərbaycan dilində sözlün prosodik modelinin iki zirvəliliyinə dair	207
II. 8. Azərbaycan Türkçesinde kelimenin Prosodik Modelinin İki Zirvəliliyi Üzerine.....	210
II. 9. II Türkoloji Simpozium (Varşava)	216
II. 10. A.Axundov türkologiyanın axırınıcı magikanıdır.....	219
II. 11. M.F.Axundzadə və əlifba məsələsi.....	228
II. 12. Təbii dilçilik: dünən, bu gün və sabah.....	235
II. 13. Azərbaycan dilçiliyində Kamal Abdulla fenomeni.....	238
II. 14. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı Polşa – Azərbaycan əlaqələri kontekstində.....	245
II. 15. Planetimizin dil mənzərəsi rəqəmlərin dililə	254
II. 16. L.Blumfild və onun “Dil” əsəri haqqında	261
II. 17. Müsahibələr	266
II. 18. Dövlət Proqramı dilimizə dövlət qayğısının təzahürüdür	271
II. 19. Filol.e.d.prof. Fəxrəddin Yedigər oğlu Veysəlli ilə ilayricında müsahibə	278
III hissə	
Azərbaycan dili və dilçiliyi üzrə tədqiqatlar	283
III. 1. Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə dövlət qayğısı.....	283
III. 2. Azərbaycan dili və dilçiliyi qarşısında duran vəzifələr	287
III. 3. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi M.Kaşğaridən başlayır.....	290
III. 4. Kaşğari irsinin dəyərləndirilməsi	298
III. 5. Azərbaycanda dilçiliyinin Nizami və Tusi dövrü.....	299
III. 6. Azərbaycan dilçiliyinin İbn Mühənnə mərhələsi.....	305
III. 7. Azərbaycan dilçiliyinin Nəsimi və Füzuli dövrü.....	308
III. 8. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin dilçilik görüşləri	312
III. 9. Azərbaycan dilçiliyinin M.Kazımbəy dövrü	316
III. 10. Azərbaycan dilçiliyi XIX əsrdə.....	328
III. 11. Azərbaycan dilçiləri dünya meridianlarında.....	336
IV Hissə	
Ədəbiyyatla bağlı tədqiqatlar	349
IV. 1. Füzuli poetikasının fonetik özəllikləri.....	349
IV. 2. Təpəgözlə Hagen arasındakı oxşarlıqlar	354
IV. 3. "Nibelunqlar nəğməsi"nin bəzi linqvistik xüsusiyyətləri haqqında	360

IV. 4. "Qərb-Şərq divanı"nı oxuyarkən	370
IV. 5. Dədə Qorqudun Avropaya ikinci səfəri.....	373

V Hissə**Bir az da oradan – buradan****(Dürğunluq dövründən qalma parodiyalar).....378**

V. 1. Dilim-dilim ol, dilim	378
V. 2 . Hara tələsirik ki?	380
V. 3. Yazan çox, baxan yox.....	383
V. 4. Bir yazı haqqında ötəri düşüncələr	384
V. 5. Qeyri – standart düşüncələrim	395

Ad göstəriciləri.....402**Özək sözlər 411**

Müəllifdən

“Seçilmiş əsərlər”in bu 3-cü cildində Azərbaycan dililə bağlı elmi – publisistik yazılar, məqalələr və müsahibələr toplanmışdır. Kitab şərti olaraq 5 hissəyə bölünür. Birinci hissədə müəllifin 1993-cü ildə kirilldə çap olunmuş “Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız” kitabı ilk dəfə olaraq oxucuların çox saylı xahişi əsasında latın qrafikasında çap olunur. O zaman kitaba ön sözü filol.e.d.prof. M.Musaoğlu yazmışdı. Biz həmin ön sözdə yeni dövrə uyğun kiçik dəyişikliklər etməklə onun mətnini olduğu kimi saxlamışıq. Biz birinci hissənin xülasəsini burada vermək istəmirik, çünki Mehman müəllimin giriş sözündə bu ətraflı şərh olunub. Bu hissənin sonunda böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin “Ana dili” əsərinin tərcüməsi verilir. Bu kiçik həcmli əsərində görkəmli pedaqoq öz ana dilinə olan dərin məhəbbəti dilə gətirir, onun şirinliyini və gözəlliyini rus dilinin əzəmətindən məharətlə istifadə edərək vəsf edir. Onu oxuyanda dilimizin gözəlliyini vəsf edən Füzuli, F. bəy Köçərli, A.Səhhət, N.Nərimanov, M.İbrahimov, Şəhriyar və onlarla digər dahilərimiz yada düşür.

Kitabın ikinci hissəsində Azərbaycan dili və ümumilikdə dillə bağlı müsahibələr verilmişdir. Bu müsahibələr Respublika mətbuatında və müxtəlif saytlarda çap olunmuşdur. Bu hissədə dilimizin keçmişi, bu günkü vəziyyəti və perspektivləri açılib göstərilir.

Kitabın üçüncü hissəsində Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin tarixinə dair oçerklər toplanmışdır. Buradakı materiallar “Azərbaycan dilçiliyi tarixi” adı altında planlaşdırdığımız, lakin obyektiv səbəblərdən reallaşmayan əsərdən fraqmentlər toplanmışdır. Bu hissədə bəzi məsələlərə ilk dəfə aydınlıq gətirilir. Dilimizin tədrisi sahəsində böyük uğurlar qazanmış S.C.C. İbn Mühənnə və M.Şəfi Vazeh haqqında, habelə M.F.Axundzadənin əlifba çabaları öz əksini tapmışdır.

“Seçilmiş əsərlər” in dördüncü hissəsində ədəbiyyatla bağlı yazılar verilir. Bunlar müəllifin müxtəlif beynəlxalq simpozium və konfranslarda elədiyi və həmin simpozium və konfransların materiallarında çap olunmuş çıxışlarının azərbaycanca tərcüməsidir (M.Füzuli, “Nibelunqlar nəğməsi” ilə “Dədə Qorqud” dastanlarının müqayisəli təhlili və s.).

Nəhayət, 5-ci hissədə “Bir az ordan– burdan” başlıqlı yazılarım toplanmışdır. Burada da əsas hədəf ana dilidir, bal kimi şirinliyi ürəkləri fəth edən doğma Azərbaycan dilimizdir.

“Seçilmiş əsərlər”in bu cildində toplanmış bütün yazılar, müsahibə və məqalələrin bir hədəfi vardır, o da həmişə bizə xidmət edən, həm döyüşlərdə və səngərlərdə, həm radio dalğalarında və televiziya kanallarında məğrurluqla, yorulmadan ulu xalqımızın əlində kəsərli silah olan Azərbaycan türkcəsidir. Xalqın ululuğu və möhtəşəmliyi ilk növbədə onun dililə müəyyənləşir. Dili olmayan xalq, xalq deyil, kölədir. Azərbaycan dili isə dünyada danışılan dillərin içərisində onda ünsiyyətdə olan azərbaycanlıların sayına görə üstənaşağı 20-ci yerdə gəlir. Bu isə o deməkdir ki, bu gün dilimizdə 50 milyondan çox adam danışır. Ona görə də dilimizin böyüklüyünü qorumaq hər birimizin ümdə vəzifəsidir. Bu kitab da bu işdə oxucularıma məndən kiçik ərnağandır. Hörmətli oxucularımdan fikir bildirməyi rica edirəm.

Kitabın kompüter variantını yığmaqda köməklik göstərmiş Z.Əliyevaya və əlyazmasını oxuyub diqqətlə redaktə etdiyinə görə D.Ş.Veysəlovaya öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Ön söz

İndiki mürəkkəb keçid – dəyişikliklər dövrünün elmi-kütləvi-ədəbi prosesində aparıcı rol daha çox hadisələrin gündəlik xronologiyasını izləyən operativ publisistikaya verilə bilər. Yəqin ki, keşməkeşli bu günümüzün mahiyyətini şərtləndirən tarixi-siyasi, ictimai-iqtisadi səbəblər elmi ədəbi-publisistik yaradıcılığımızda sonralar daha dərindən düşünüləcək və lazımınca dəyərləndiriləcəkdir. İndilikdə isə, mətbuatda çap olunan elmi-kütləvi çıxışların fonunda, milli-mənəvi suverenliyimizin əsas amillərindən biri olan dilimizin işlənməsi ilə bağlı bir dilçi-publisist mövqeyi də müəyyən olmaqdadır. Haqqında danışılan kitab da elə bu baxımdan diqqətə cəlb edir və o, ana dilinə böyük məhəbbətlə yazılmışdır.

Hər hansı bir xalqın, millətin dilinin suverenliyi onun tarixi-coğrafi ərazisinin bütövlüyü, ictimai-siyasi və etnik-iqtisadi müstəqilliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Əgər dilin, bütün səviyyələrdə işlənilməsindən əlavə, dövlətlər, respublikalar arasındakı ünsiyyətində müstəqilliyi yoxdursa, onda onun suverenliyindən danışmaq da hələ tezdir. Belə hallarda onun dövlət dili kimi konstitusiyalarda təsbiti yalnız kəğız üzərində qalır.

Respublikamızda Azərbaycan dilinin hüququ konstitusiyalarda bir neçə dəfə bərpa edilmişdir. Buna baxmayaraq, onun ən müxtəlif səviyyələrdə işlənilməsində və öyrənilməsində köklü çatışmazlıqlar yox deyildir. Məhz həmin çatışmazlıqlardan doğan pedaqoq-müəllim, ziyalı-publisist və dilçi-alim narahatlığı kitabın «Azərbaycan dili: işlək dairəsi, konstitusiya hüquqları» bölməsindən bir az kəskin elmi – kütləvi yazılarda öz ifadəsini tapmışdır. Burada yaralarından qan sızan ulu torpağımızda, xüsusilə də doğma Bakıda Azərbaycan dilinin işlək dairəsiylə bağlı olan uyğunsuzluqlar – ədəbi dildə qrammatik-üslubi normaların pozulması, toponomik-ad sistemimizin bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təhrif olunması, yeni söz və ifadələrdən istifadə, elmi-linqvistik amillərin bir çox halda nəzərə alınmaması, müxtəlif idarə və müəssisələrdə

yeri gəldi-gəlmədi ikinci dilin işlədilməsi və s. göstərilir. Bir sözlə, bütün hallarda milli-mənəvi müstəqilliyə aparan ana dilinin güclü potensial imkanlarından zəif istifadə olunduğu kitabın bu bölməsində inkaredilməz faktlarla sübut olunur. Azərbaycan dilinin Konstitusiyanın tələbinə müvafiq şəkildə daha geniş işlənilməsinə nail olmaq üçün yollar axtarılır, konkret təkliflər irəli sürülür.

Hələ yeni eranın ilk yüzillərində Qafqaz regionunda türkdilli əhali yaşamışdır. Bu, o deməkdir ki, lap eramızdan əvvəllərdə də bu ərazidə müxtəlif türk tayfaları avtohton-aborigenlər yaşamışdır. Bunun nəticəsində də yeni tarixin lap astanasından başlayaraq, Azərbaycan adlanan qədim tarixi-coğrafi ərazidə digər etnik mənsubiyyətli tayfalar, qruplar, tərkiblər məhz Azərbaycan türkcəsində danışmışlar. Deməli, ikidillilik, üçdillilik və s. dil situasiyası ulu diyarımızda lap o zamanlardan mövcud olmuşdur.

Bu gün bizim Azərbaycan dili adlandırdığımız canlı danışiq-ünsiyyət vasitəli dil-nitq sistemi müxtəlif vəziyyətlərdə birinciliyi həmişə özündə qoruyub saxlaya bilmiş və xalqımızın etnogenezinin müəyyənlişməsində ilkin amillərdən biri kimi bizi bu günə qədər gətirib çıxarmışdır. Kitabın «Ana dili, ikinci dil, gəncliyimiz, elm və təhsil» adlanan bölməsindəki yazılarda da məhz dilimizin həmin aparıcı birincilik mövqeyindən çıxış edilərək, respublikamızdakı ikidillilik situasiyası rus dili ilə müqayisədə təhlil edilir. Burada ali və orta təhsil sistemində dillərin öyrənilməsinin vəziyyəti, görkəmli dilçi alimlərin bu barədəki fikir və mülahizələri açıqlanır, proqram və dərslərin yazılmasındakı bəzi nöqsanlar da göstərilir. Bundan başqa müəllifin respublikamızın ali təhsil sistemində mütəxəssis kadrların hazırlanmasının vəziyyəti, bəzən gəncliyə olan laqeydliyə dair müşahidələri də ciddi narahatlıq doğurur. Onun yüksək ixtisaslı elmi kadrların qabağa getməsinə mane olanlar haqqında dedikləri də çox düzgündür: «Açıqını deyək ki, bir sıra halda professional hazırlığını itirmiş, elmi ədəbiyyatı qəti izləməyən, bildiklərini də tamam unutmuş bəzi bölmə və kafedra rəhbərləri tutduqları vəzifədən getmək istəmirlər, «mənim kafedram, mənim bölməm, filan qədər iş görüb», «mənim filan qədər əsərim və kitabım çıxıb» deyə-deyə

təkəbbürlə döşlərinə döyür və kəmiyyət göstəricilərinin arxasında gizlənərək əslində xalqı aldadırlar».

Müəllifin dediklərinə onu da əlavə etmək istərdik ki, elm və təhsil müəssələrində plagiatlıq, müxtəlif köçürmələr, dissertasiya və elmi işlərin yazdırılması kimi mənfi hallar baş alıb gedir. Belə bir mərhələdə elmin inkişafından, yüksək intellektual səviyyəyə əsaslanan mühüm qərarların qəbul edilə bilməsindən və düşdüyümüz hazırkı vəziyyətdən çıxış yollarının göstərilməsindən də danışmaq çətinidir. Bəs nə etməliyik? İndi heç olmazsa, az-çox qabiliyyətli, elmi işə həvəsi olanlara, maddi çətinliyin əziyyətlərinə qatlana bilənlərə imkan yaratmalıyıq.

Son illərdə ali məktəblərimizdə nitq mədəniyyəti fənninin tədrisi genişləndirilmiş, ona verilən saatların miqdarı artırılmışdır. Lakin nitq mədəniyyətinə dair bizim əlimizdə hələlik mükəmməl proqramlar, metodik vəsaitlər və dərsliklər yoxdur. Ümumiyyətlə, elmi-lingvistik bir istiqamət kimi nitq mədəniyyətinin prinsiplərinə dair istər dilçilikdə, istərsə də ictimai elmsünaslıqda konseptual tədqiqatlarımız hələlik yox dərəcəsinədir. Çox halda, «nitq mədəniyyəti» anlayışı təkə natiqlik məharəti, düzgün yazı və oxu vərdişləri, səlis və rəvan danışığıla əlaqələndirilmiş və bunlarla da kifayətlənməyərək deyilənlərin hansı elmi-lingvistik əsaslara malik olduğu göstərilməmişdir. Ona görə də bu kurs kəsildəndən sonra tələbələrin həmin fənn haqda bildiklərinin ifadəsi bir neçə frazadan çox olmur. Əslində isə dilçiliyin bir sahəsi kimi əvvəlcə nitq mədəniyyətinin konkret obyektinə və predmetinə ayrıca müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün isə həmin dilin funksional qrammatikaya, dərin fonetik-fonoloji təhlilə, müqayisəli tarixi-tipoloji tədqiqatların ümumiləşdirilməsinə əsaslanan elmi qrammatikası olmalıdır. Yalnız bu halda həmin fənnin tədrisindən və elmi lingvistik bir istiqamət kimi təhlilindən danışmaq olar. Əks halda nitq mədəniyyəti haqqında bütün deyilənlər ümumi söz olaraq qalacaqdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə bağlı qeyd oluna bilər ki, kitabın «Yazı: Əlifba, orfoqrafiya, orfofoniya, orfoepiya» bölməsindəki fonetik-fonoloji tədqiqatlar və müşahidələr də məhz gələcəkdə mükəmməl nitq mədəniyyəti kursunun yaradılması işində faydalı ola

bilər. Bu, işlənməsində yol verilən nöqsanlar nitq mədəniyyətinin, bəlkə də, ən mühüm məsələlərindən biridir. Elə bölmədəki «Heyne, ya Hayne» məqaləsindən də aydın olur ki, biz indiyə qədər alman dilindən alınmış bir sıra sözü rus dilinin təsiri ilə öz dilimizin fonetik qayda-qanunlarının əksinə olaraq düzgün tələffüz etməmişik.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilçiliyinin ən zəif və ən az inkişaf etmiş sahəsi, bəlkə də, «Dilçilik tarixi»dir. İndiyə qədər bu sahə istər ali məktəblərimizdə, istərsə də yüksək ixtisaslı dilçilik kadrları hazırlayan müəssisələrimizdə az öyrənilmiş və az tədris edilmişdir. Buna görə də çox zaman «Dilçilik tarixi» deyəndə ya «Ümumi dilçilik, ya da «Dilçiliyə giriş» anlaşılmışdır. Türkologiyada da bu sahədə müəyyən işlərin olmasına baxmayaraq, o, ayrıca bir elmi-filoloji istiqamət kimi araşdırılmamışdır.

Respublikamızda «Dilçilik tarixi» kursunu yaratmaq üçün birinci növbədə Azərbaycan dilçiliyinin və dil haqqında elmi-filoloji və ədəbi-publisistik görüşlərimizin keçib gəldiyi inkişaf yolunu işıqlandırmaq, digər tərəfdən isə görkəmli dilçilərin əsərlərini orijinaldan dilimizə çevirmək lazımdır. Bu baxımdan kitabın «Azərbaycan dilçiləri dünya meridianlarında» bölməsindəki yazı böyük maraq doğurur. Burada Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yaradılmasının zəruriliyi qeyd edilir və həmin dilçiliyin bir sıra görkəmli nümayəndələrinin (M.Kazımbəy, B.Çobanzadə, A.A.Axundov və s.) yaradıcılığında qaldırılan məsələlər ümumiləşdirilir. Görkəmli pedaqoq K.D.Uşinskinin dünya pedaqoji irsinin incisi sayılan «Ana dili» məqaləsinin kitabda verilən tərcüməsi isə indiyə qədərki elmi-ədəbi tərcümə ənənəmizdə yeni bir söz hesab edilməlidir.

Beləliklə, filologiya elmləri doktoru, professor F.Y.Veysəlinin «Seçilmiş əsərləri»nin 3-cü cildində toplanmış elmi-publisistik yazılarında və araşdırmalarında dilimizin işlənməsi və öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra məsələlər çox vaxtında qaldırılır. Bu sahədə yeni-yeni tədqiqatlar aparmaq üçün müəllifə uğurlar diləyirik.

Filol.e.d., prof. M. Musaoğlu
Ankara

I Hissə

I. Azərbaycan dili: işlək dairəsi, konstitusiyə hüquqları

I. 1. Dilini sevməyən, vətəninini sevməz

Dil insanın həyatda qazandığı yeganə mənəvi sərvətidir ki, bununla o, cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, həmişə fəxr edir. Dil hər bir fərdi məxsus olduğu cəmiyyətə, xalqa, millətə bağlayan bütün ictimai təsisatların birincisi və ən mühümüdür. İnsan cəmiyyəti dilsiz ola bilmədiyi kimi, ayrı-ayrı fərdlər də dilsiz yaşaya bilməz.

Azərbaycan dili bütün azərbaycanlıların milli sərvətidir və bu dildə danışmağı heç kəs bizə qadağan etməyib. Əksinə, bu dil respublikamızın qanun məcəlləsi olan konstitusiyasında xüsusi maddə ilə dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Lakin təəssüflər olsun ki, keçmiş SSRİ dövründə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən onun işlək dairəsi xeyli daralmışdı. Bu da, şübhəsiz, respublikamızda haqlı narazılıq yaradırdı. Xüsusən, şəhərlərimizdə ana dili daha çox sıxışdırılırdı. Adamlar iş başına irəli çəkiləndə onların birinci növbədə ana dilini deyil, rus dilini necə bilməsi əsas meyar kimi götürülürdü. Aydın ki, bu da geniş xalq kütləsinin içərisindən çıxan bacarıqlı, istedadlı, lakin rus dilini lazımınca bilməyənləri irəli çəkməmək üçün bəhanədən başqa bir şey deyildi. Buna görə də ziyalılarımızın bir qismi uşaqlarını rus məktəblərində oxudurdular. Azərbaycanlıların o dövrün son illərində rus məktəblərinə axınını məhz bu ictimai amillə izah etmək olar. Durgunluq dövrünün, ondan əvvəlki vulqar sosializmin və stalinizmin milli-mənəvi keçmişimizə vurduğu ən böyük zərbə xalqımızı birbaşa və

ya dolayısı ilə öz doğma dilindən uzaqlaşdırmaq olmuşdur. Bununla da əli qələm tutanların ən böyük hissəsi öz soykökündən, milli mənəviyyatından və qədim tarixi mədəniyyətindən ayrı düşmüşdü.

Ana dilində təhsil almayan uşaqlar dünya xalqlarının klassiklərini, demək olar ki, tanıyır, şair və yazıçılarından söhbət açə bilirdilər, ancaq özümüzün nə bir şairini, yazıçısını, nə də öz mənəvi keçmişini xatırlayırdılar. Xalqın göz görə-görə özgüləşməsi budur, özü də ən dəhşətlisidir. Şəhərimizdə rus məktəblərinə gedən uşaqlar aşağı sınıflərdə pis oxumurdular. Bu, əsasən, onların uşaq yaşlarında yeni dil sistemi ilə rastlaşmasından irəli gəlirdi. Yuxarı sınıflərə keçdikcə həmin həvəs azalır, hətta uşaqların əksəriyyəti zəif oxuyurdu. Məktəbi qurtarıqda aydın olurdu ki, onlar orta təhsilə yaxşı yiyələnmediklərindən texniki-peşə məktəblərinə gedirlər, sonra isə ictimai-iaşə, rabitə sisteminə, nazirlik və idarələrə katibə-makinaçı ştatlarına doluşurlar. Şəhərlərimizdə, xüsusən Bakıda yaşayan və öz dilimizdə danışmağa nəinki həvəs göstərən, hətta ona həddən artıq etinasızlıqla yanaşan qeyri-millətlərdən olan gənclərin də əsasən fiziki əmək tələb etməyən işlərə axınını nəzərə alsaq, xidmət sahələrindəki mənzəriənin nə dərəcədə acınacaqlı olduğunu təsəvvür etmək çətin olmaz. Ana dilinin poçt və teleq-rafda, məlumat bürolarında, nazirlik və idarələrdə sovet dönəmində zəif işlənməsinin səbəblərindən biri də, bizcə, bu idi.

Xalqımızın indiki milli-mənəvi oyanışından istifadə edərək vəziyyəti düzəltmək lazım gəlirdi. Şəhərlərimizdəki texniki-peşə məktəblərində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə kadrların hazırlanması məsələsini ciddi şəkildə nəzərdən keçirildi, Azərbaycan bölmələrinə qəbulun sayı artırıldı, ehtiyac olmayan yerdə rus bölmələri bağlandı. Müstəqillik illərində dərzi, makinaçı, dəllək, satıcı, sürücü, çilingər, qaynaqçı, cilalayıcı, tibb bacısı və s. və i. a. kimi onlarla, bəlkə də yüzlərlərlə ixtisas üzrə peşə məktəblərinə qəbulu rus dilində aparmağa ehtiyac yox idi. Ona görə də real vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün bu məktəblərə qəbul Azərbaycan dilində aparılmağa başlandı.

Dözülməz hal idi ki, bizim musiqi məktəblərində dərs deyən müəllimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilini bilmirdi. Elə bu səbəbdən də uşaqlarımıza xalq mahnıları və xalq musiqisi nümunələri öyrədilmirdi. Hətta Azərbaycan Musiqi Akademiyasının müəllim və tələbə kontingenti də ana dilini yaxşı bilmək baxımından o qədər də fərqlənmirdi.

Uzun illər ayrı-ayrı təşkilatlar, əhali ilə daha çox ünsiyyətdə olan nazirlik və idarələr – Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Səhiyyə və Təhsil Nazirliyi, digər nazirlik, baş idarə və komitələr xalqımızın dilinə biganəlik göstərişlər Açığını deyək ki, doğma dilimizin işlək dairəsinin məhdudlaşdırılmasının, kargüzarlıq və dəftərxana sahəsində tam gücü ilə fəaliyyət göstərməməsinin əsas səbəbkarları adlarını çəkdiyimiz idarə və nazirliklərin rəhbər işçiləri, onların bu mühüm məsələyə yabançı münasibəti olub. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, katibə və makinaçıların çoxusu Azərbaycan dilini bilmirdi, rəhbər işçilərdə isə yaranmış basma-qəlib iş üsulu dilimizin işlənməsinə ciddi əngəl törədirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, respublikada elə bir zavod yox idi ki, orada Azərbaycan əlifbalı (istər kirill, istər latın) makina istehsal olunsun. İnkişaf etmiş cəmiyyətdə mətbuat, radio, televiziya, rabitə sahələrində, idarələr və ayrı-ayrı fərdlər arasında ardı-arası kəsilməyən yazışmaların artdığı bir dövrdə dilimizdə makina buraxılmaması bu millət üçün təhqir deyildimi?

Düzdür, müəssisə və idarələrin bəzisi rus şriftli makinaları azərbaycancaya çevirirdilər, lakin bu kütləvi xarakter daşımırdı, çevrilmənin özü də ideal hesab edilə bilməzdi. Həm də bu iş Bakı və respublikanın digər şəhərlərində çətinliklə olsa da başa gəlirdisə, ucqar rayon və kəndlərdə bunu etmək o qədər də asan deyildi. Hər şeydən əvvəl bunun üçün səriştəli usta lazım idi, hələ biz ehtiyat hissələrindən danışırıq.

Ana dilinin dəftərxana və kargüzarlıq sahələrində işlənməsini təmin etmək yollarından biri budursa, digəri dilçilərimizin geniş oxucu kütləsinin ehtiyacını ödəyən məlumat-arayış xarakterli kitabçaların və vasitələrin qısa müddətdə işləyib çapa hazırlamasıdır.

Müstəqillik illərində respublikamızda Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlərin sayı gündən-günə artırdı. Çalışmalıyıq ki, bu dili öyrənmək istəyənlər üçün hər cür şərait yaradılsın.

Burada bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Keçmiş sovet dövründə respublikamızın şəhər və kəndlərindən qəzet və jurnal səhifələrində verilən reportaj, очерк və məlumat xarakterli yazılarda kənd, el, oba, yurd adları unudulur, onların əvəzinə kolxoz, sovxoz və birlik adları göstərilirdi. Fikrimizi təkcə bir misalla aydınlaşdırmaq istərdik. Mətbuatda Kürdəmir rayonunda pambıq tarlasından qayıdarkən məktəb şagirdlərinin avtomobil qəzası nəticəsində həlak olmasından məlumat verilmişdi. Məktəb şagirdlərinin təsərrüfat işlərinə qanunsuz olaraq cəlb olunması məsələsini qoyaq bir yana. Burada bizi maraqlandıran başqa şeydir. Məlumatda qeyd edilirdi ki, hadisə Kürdəmir rayonunun Nizami kolxozunda baş vermişdir. Axı bu kolxoz Yenikənd, Dəyirmanlı, Mürtülü, Qarabucaq və Təklə kəndlərindən təşkil olunmuşdu. Kolxozun mərkəzi Yenikənddə yerləşir. Lakin məlumatı dinləyəndə aydın olmadı ki, hadisə harada, hansı kənddə olmuşdur. Demə, bu hadisə Dəyirmanlıda baş veribmiş. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşunun, ola bilsin ki, həmin məlumatı yayan mənbələr üçün (Azərinform) o qədər də əhəmiyyəti yox idi. Amma geniş xalq kütləsi üçün bu çox ciddi məsələdir. Bu bizim milli-mənəvi tariximizin göstəriciləri olan toponimik ad sistemində hörmətsizlikdir, verilən məlumatın qeyri-səhihliyidir. Biz hələ onu demirik ki, yeniləşən cəmiyyətimizdə kolxoz və sovxozların mülkiyyət növü kimi uzun davam etmədi.

Bu gün biz bir daha yəqin edirik və tam varlığımızla başa düşürük ki, ən yaxın qonşularımızla müqayisədə dilimizə nə qədər xəyanət etmişik, neçə-neçə adımızı və sözüümüzü unudub bizi istəməyənlərin gen-bol işlətməsinə göz yummuşuq, özümüz isə başqalarının sözlərinə uymuşuq. Nə qədər gec deyil, buraxdığımız səhvləri düzəltməliyik, yoxsa gələcək nəsillər bu laqeydliyi, bu ədalətsizliyi bizə bağışlamayacaq.

Dövlət və təsərrüfat orqanları ziyalılarımız qarşısında bir sıra haqlı tələb irəli sürür ki, bunların içərisində doğma dilimizə ögey və

yabançı münasibətin kökündən dəyişməsi ən mühümlərindən biridir. Biz həyatımızın bütün sahələrində dilimizin konstitusiya hüquqlarının tam bərabər olmasına nail olmalıyıq. Xalqını, vətəni, torpağını sevən hər kəs üçün bundan ali məqsəd ola bilməz.

I. 2. Vətənə məhəbbət dildən başlayır

Elmə çoxdan bəllidir ki, dil qədər incə, mükəmməl ikinci bir ünsiyyət vasitəsi yoxdur. Eyni zamanda o da şübhəsizdir ki, dil qədər mürəkkəb bir ictimai hadisə tapmaq çox çətindir. Yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə dilin sadə formullarını simvollarla verməyə cəhd göstərənlər az olmayıb, lakin bu cəhdlər gözlənilən nəticələri verməyib. Düzdür, elə indinin özündə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində (Yaponiya, ABŞ, Almaniya, Fransa və s.) canlı dili əvəz edən süni cihazlar – «danışan maşınlar» düzəltməyə çalışırlar. Ancaq yaddan çıxarmaq olmaz ki, canlı dil həmişə və hər yerdə süni dildən üstündür; bu üstünlük onun süni dildən fərqli olaraq heç bir məhdudiyətlə hesablaşmamasında, «danışma-əşitmə-qavrama» kimi mürəkkəb və çoxşaxəli prosesin hər üç tərkib hissəsini tam əhatə edə bilməməsindədir. Süni dilə bənzər mexanizmlər isə ya «danışır», ya «dinləyir», ya da «əşitdiyi» siqnalların əmrinə müntəzir olaraq xırda, əksər hallarda bir-birilə əlaqəsi olmayan «cavablar» verir.

1978-ci ildə Drezden universitetində təcrübədə olarkən sintezatorun köməyiylə canlı Azərbaycan danışığından aldığımız akustik əlamətlərə görə dilimizdə «Atam səfərdədir» cümləsini sintezləşdirdik. Nəticədə bir-birinin ardınca düzülüş seqment vahidlərin fonetik səciyyəsinə özündə əks etdirən səslər ardıcılığı alındı, lakin bu səs ardıcılığında intonasiya qəlibi yox idi, çünki «danışan maşına» ancaq səslərin akustik göstəriciləri verilmişdi. Cümlədə vacib fonoloji vahid kimi çıxış edən intonasiya xüsusiyyəti isə qəti nəzərə alınmamışdı. Bu təcrübəni aparmaqda məqsədimiz bir elmi fərziyyəni sınaqdan keçirmək idi: rabitəli danışıda çıxış edən ayrı-ayrı dil vahidlərinin fiziki xüsusiyyətlərini

elektrik cərəyanına çevirərək «danışan maşına» verdikdə təbii danışığın analoqunu yaratmaq mümkündürmü?

Təcrübədən çıxarılan elmi nəticə bir daha sübut etdi ki, süni yaradılan modellərin canlı danışığ səviyyəsinə qaldırılması üçün ayrı-ayrı səslərin səciyyəsi öz-özlüyündə kifayət deyil, çünki dil fonemlərinin səciyyəsinin əksər hissəsi qonşu fonemlərdə cəmləşir, cümlənin prosodik qəlibində öz əksini tapır. Bu da dilin tədrisindəki konservativ ideyaları tamamilə alt-üst edir.

İndiyə qədərki metodikamızda hökm sürən cərəyanın məğzi budur ki, səslərin ayrılıqda tələffüz xüsusiyyətləri mənimsənilərsə, onların işlənilməsində elə bir çətinliyimiz olmaz və öyrəndiyimiz hər hansı bir dildə asanlıqla danışa bilərik. Lakin hamıya bəllidir ki, dilöyrənmədə uğurlarımız o qədər də qənaətbəxş deyildir. Deməli, dilin tədrisi metodikası yeni zəmin üzərində qurulmalıdır.

Razılışaq ki, texniki tərəqqi baxımından «danışan mexanizmlərin» yaranması cəmiyyətdə külli miqdarda iqtisadi mənfəət verir. Amma yaddan çıxarmaq olmaz ki, canlı ünsiyyətin analoqunun icad edilib istifadəyə verilməsi də az xərc tələb etmir. Odur ki, ünsiyyətdə heç bir məhdudiyət bilmədən fəaliyyət göstərən canlı dillər öz nüfuzunda qalır və cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və siyasi fəallığı artıqca, bu nüfuz daha da qüvvətlənir. Bir vaxt müasir kibernetikanın banisi N.Vinerdən soruşanda ki, görəsən elə bir gün gələcəkmi ki, maşınlar insanlara qarşı hücumla keçib onları məhv edəcəklər. Böyük alim bildirmişdi ki, narahat olmağa elə bir əsas yoxdur, çünki maşınlar nə qədər kamil olursa-olsun, onların yaradıcısı insanın özüdür, insan isə heç vaxt özünə qəbirqazan düzəltməz, hətta düzətsə belə, ondan müdafiə olunmaq üçün müvafiq qurğu da icad etməlidir. Buradan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, süni dil sözün tam mənasında yaradılsa belə, o, təbii dili əvəz edə bilməyəcək, çünki süni dilin yaranması tədqiqatçının düzəldib quraşdırdığı qaydalara əsaslanır ki, bunlar da təbii dildəki kimi oynaq, çevik və rəngarəng işlənmə imkanlarından məhrum olacaqdır. Təbii dildə söhbət mövzu baxımından məhdudlaşa bilər, amma sırf linqvistik baxımdan söyləmlərin arxitektonikası

intəhasızdır, çünki danışan şəxs fəal dil dönümlərindən istifadə edərək sayagəlməz miqdarda cümlə düzəldə bilər və bu prosesdə əslində biri digərini təkrar etməyən söyləmə ardıcılığı – mətnlər yaranır.

Yer üzündə həyat yaranan gündən canlı dilə insanların həvəsi ölçüyəgəlməz olmuşdur. Elə böyük şairimiz Q.Zakirin «Mir Cəfərə xitab» şeiri bu fikrin doğruluğunu bir daha sübut edir. Mütəfəkkir şair dilə böyük əhəmiyyət verir və oğlunun həyatdakı uğurlarını dillərə yiyələnməkdə görürdü.

Aşkarlığın getdikcə dərinləşdiyi, demokratiyanın öz yolunda rast gəldiyi bütün maneələri cəsərlə dəf edərək həyatımıza daxil olduğu bir vaxtda millətlərin özlərini dərk etməsi, başqa cəhətlərlə yanaşı, hər şeydən əvvəl onların öz ana dillərinə məhəbbətinin durmadan artması ilə şərtlənir. Dil bu prosesdə ən güclü amil kimi çıxış edir, ancaq bu proses bütün xalqlarda heç də eyni şəkildə getmir. Dillərin çoxunda istilahlardan ilkin yarandığı dildən çoxlu söz və ifadə aldığı asanlıqla müşahidə etmək olur. Başqa dilin təsirində daha çox müqavimət göstərmək iqtidarında olan sintaktik layda belə ana dilinə yad ifadə və deyimlərə rast gəlinir. Məsələn, dilimizdə (-dır) xəbər şəkilçisi ilə düzələn cümlələrdə mübtəda ilə ismi xəbər arasında tire qoyulması və ya «bir sıra, bir qrup, bir dəstə, bir çox» birləşmələrindən sonra gələn isimlərin cəmdə işlənməsi buna aydın sübutdur. Ümumiyyətlə, dilimizin işləməsində normanın gözlənilməməsi bu gün saysız-hesabsızdır. Xüsusilə, jurnal və qəzet səhifələrində buna tez-tez rast gəlirik. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikalarında göstərilir ki, qeyri-müəyyən saylardan sonra gələn isimlər cəmdə işlənməz. M.Hüseynzadə yazır: «**Bir** sözü **çox**, **az**, **bu qədər**, **o qədər** sözləri ilə, **hər** sözü isə **nə qədər** sözü ilə işlənərək qeyri-müəyyənlik məzmununu daha da artırır. Misallar: **Bir çox məsələ həll olunmamış qalmışdı**» və s.¹ Görkəmli dilçimizin bu qənaəti konkret dil materialına əsaslanır və dilimizin morfoloji xüsusiyyətlərini tam obyektiv şəkildə əks etdirir. İndi gəlin görək dilimizin bu xüsusiyyətlərini gözləyirikmi? – Xeyr. Misallara müraciət edək: «... bu sahədə hələ görülməmiş çox işlər

(?) var. («Azərbaycan» jurnalı, 1989, №7, səh.177) və ya «DQMV-də və onun ətrafında baş verən hadisələr... və daha bir sıra problemlər (?)». («Kommunist» qəzeti, 19 avqust 1989-cu il). Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Son dövrlərdə dilimizin fonetik qurumuna və fonoloji sisteminə uyğun gəlməyən tələffüzə də tez-tez rast gəlmək olur. Samitlərin yumşaldılması buna aydın sübutdur. Bu bərdə biz vaxtilə «Kommunist» qəzetində çıxış edib öz fikirlərimizi söyləmişdik.² Burada isə həmin səhvlərdən daha bir neçəsini göstərməklə kifayətlənəcəyik. Ölkəmizin adında biz dilimizə yabancı tələffüzün şahidi oluruq. Ziyalılarımızın əksəriyyəti «Azərbaycan» sözünü «Azırbıcan» və «Azırbaycan» kimi tələffüz edir ki, bu da fonetik normadan yayınma deməkdir. Yer, şəhər və qəsəbə adlarının dilimizin daxili qurumuna yad şəkildə, xüsusilə başqa dillərdə dillimizə uyğun olmayan şəkildə işləndiyini də bura əlavə etsək, yad təsiri asanlıqla görürük. Quliyevin Kuliyev, Qasımovun Kasimov, Qubanın Kuba, Şamaxının Şemaxa, Mərdəkanın Mardakyan, Neftçalanın Neftçəla, Qaxın Kaxi və s. kimi transliterasiyasının heç bir elmi əsası yoxdur. Kim deyə bilər ki, bu işin başlanğıcında su bulandıranlar hansısa başqa məqsəd güdməyiblər? Ümumiyyətlə, adlarımızın başqa dillərdə verilməsində bir hərc-mərclik hökm sürür. Gəlin elliklə müzakirə edək: «Baş gənclik redaksiyası» və ya «Gənclik baş redaksiyası», «savadlı qəzet müxbiri», yoxsa «qəzetin savadlı müxbiri».

Bəziləri etiraz edib deyə bilər ki, dilimizin işlənməsi sahəsində mövcud normalar köhnəlib, norma dilin bugünkü həyatı ilə ayaqlaşmır. Ona görə də köhnəlmiş qaydalardan əl çəkmək lazımdır. Elə isə biz ümumxalq səviyyəsində diskussiya keçirməli və yeni qaydalar işləyib hazırlamalıyıq. Doğma Azərbaycanımızda dilimizin təmiz və səhsiz işlənməsini istəyiriksə, toponomiya da daxil olmaqla Azərbaycan dilinin bütün laylarını əhatə edən normativ qaydaların ümumxalq müzakirəsi əsasında işlənilib hazırlanmasına bu gündən başlamalıyıq.

Vətən həsrəti həmişə dil həsrətilə bağlı olur. Bunu adam Vətəndən uzaqlarda olanda daha tez hiss edir. Qəriblikdə ana dilində bir söz eşidəndə, bir nəğməyə qulaq asanda kövrəlirik, göz yaşımızı saxlaya bilmirik, ani olaraq Vətən gözlərimiz qarşısında canlanır. Bunu özümdə də, başqa həmyerlilərimdə də bir neçə dəfə müşahidə etmişəm. Burada 1988-ci ilin dekabrında Moskvada Maarif işçilərinin qurultayında şahidi və iştirakçısı olduğum bir hadisəni xatırlatmaq yerinə düşərdi. Moskva universitetində təhsil alan həmyerlilərimiz iclaslararası fasilədə respublikamızdan gəlmiş nümayəndələrə – xalq artisti, sevimli müğənnimiz Lütfiyar İmanova və bu sətirlərin müəllifinə yanaşaraq hal-əhval tutduqdan sonra xahiş etdilər ki, nümayəndələrimizlə bir görüş keçirsinlər. Onları başa düşmək çətin deyildi. Universitetdə təhsil alan 200 azərbaycanlı gəncin bir qismi eldən-obadan, evdən-eşikdən təzəcə ayrılıb getmişdi, o biri qismi isə, çoxdan idi ki, doğma yerlərə gələ bilmirdi; kimi Moskvada işləyir, kimisi də diplom işi üzərində çalışdığından vaxt itirməmək üçün yay təttilini də kitabxanalarda keçirmiş və bu səbəbdən də Azərbaycana gələ bilməmişdi. O biri tərəfdən də bölgədə yaranmış vəziyyətdən nigarançılıq. Respublika mətbuatı onlara gəlib çatmır, ya da çox gec çatır, rusdilli mətbuata da sözün düzü, inam çox azalıb. O ki, qaldı telefonla əlaqəyə haradadır tələbənini o qədər pulu. O zaman internet və əl telefonu hələ çıxmamışdı. Bir də axı onların içərisində elələri vardı ki, heç kəndlərində hələ indiyə kimi telefon rabitəsi yoxdur. Xankəndində isə ermənilər sosial və mədəni vəziyyətin pisliliyindən danışırdılar. Moskvadakı tələbə ellilərimiz arasında elələri də vardı ki, günlərlə, həftələrlə doğma ana dilində heç nə eşitmirdilər, nəğmələrimizi belə dinləyə bilmirdilər. Elə buna görə də onların respublikamızdan gəlmiş görkəmli alim, şair, pedaqoq və başqaları ilə görüşmək, necə deyirlər, ilk mənbədən hadisələr haqqında doğma dildə bir şey eşitmək, axırda da həsrətində olduqları nəğmələri sevimli müğənnimizin ifasında dinləmək istəyi çox səmimi, çox anlaşıqlı idi. Lakin təəssüflər olsun ki, həmişəki kimi, bizimkilər müxtəlif bəhanələr gətirərək gənclərlə görüşməkdən boyun qaçırdılar. Nümayəndə

heyətində 160-dan çox adam vardı. Biri dedi ki, o rəsmi dəvət olmayan yerlərə getmir, o biri dedi ki, görüşü var, üçüncüsü uşaqlarına ayaqqabı almağa gedəcəyini bildirdi. Nəticədə Lütfiyarla ikimiz sözləşdiyimiz kimi saat 18-də universitetdə olduq. Bu görüş, məncə, nə onların, nə də bizim yadımızdan heç zaman çıxmayacaq. Saysız-hesabsız suallarına verilən cavablardan gənc tələbələr razı qaldıqlarını gizlədə bilmirdilər. Sevimli müğənnimizin öz yaradıcılıq planlarından həvəslə danışması, sonra isə musiqinin müşayiəti olmadan oxuması onların ürəyincə oldu. Ayrılıanda saat 23⁰⁰ idi. Gənclərlə sağollaşanda bir fikri özümdə qətiləşdirdim ki, bu səmimi görüş onlarda öz qüvvələrinə inamı möhkəmlətdi, qollarına qüvvət, fikirlərinə qətiyyət, ruhlarına ilham verdi. Vətənə və dilə məhəbbətlərini qat-qat artırdı.

Açığını deyək ki, durğunluq adlandırdığımız illərdə bizim geriliyimiz, xüsusilə, mədəni quruculuq sahəsində, dil və mədəniyyət sahəsində daha güclü olub. Milli hisslərin kütləşməsi, dilimiz və tariximiz sahəsində yadlara güzəştə getməyimiz həddindən ziyadə çox olub. Xalqımızı yüksək dairələrdə təmsil edənlərin bəzisi xalqdan çox özləri haqda düşüncələr, böyük razılıq hissilə öz kimliklərini danıb, -oviç, /-yeviç, -ovna, / -yevna şəkilçiləri ilə düzələn, xalqın böyük əksəriyyətinə yad olan müraciət formaları ilə çağırılmaqdan həzz aldıqlarını açıq-aşkar gizlətməyiblər.

1988-1989-cu illərdə doğma Bakımızda keçirilən mitinqlər, bu mitinqlərdə alovlu çıxışlar bütün xalqımızın ürəyini rıqqətə gətirmişdi. Çoxminli insan izdihamlarında ana dilimizin qüdrəti nə qədər aydın görünürdü!

Bəzən bir sıra nadanlar dilimizin kasadlığından, yoxsulluğundan şikayətlənir, ancaq onlar unudurlar ki, bu kasaldıq, bu yoxsulluq özlərinə aiddir, çünki dilimizi düz-əməlli bilmədiklərindən fikirlərini izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Çoxminli mitinqlərdə dilimizin möhtəşəmliyi bir daha təsdiq olundu, natiqlər orada siyasi mövzulardan tutmuş adi məişət məsələlərinə qədər hər şeyi doğmaca ana dilimizdə izah edirdilər. Dilin qüdrəti adamın tükünü ürpədirdi, ürəyini iftixar hissilə doldururdu. Lakin elə bu yaxınlara

qədər, lap elə indinin özündə də, bəziləri özlərini yüksək dərəcədə mədəni hesab edir, dilimizdə danışmağı bacarmır, ad və soyadları öz dilimizdə səslənməsə onların kimliyini müəyyənləşdirmək o qədər də asan iş deyil. Əslində belələri mənəviyyatca çox kasıbdırlar. İş o yerə çatmışdı ki, kənd və rayonlarımıza göndərilən rəhbər işçilər adi kənd əməkçilərilə onların dilində danışa bilmirdilər, ya da uzaqbaşı əzbərlədikləri bir-iki ifadəni tutuquşu kimi təkrar edirdilər. Belə rəhbərlərlə bircə görüş kifayət idi ki, onlar yerli camaatın gözündən düşsün. Doğrudan da dözülməz haldır ki, rəhbər işçi səhərdən axşama qədər qızmar günəş altında əyilib-qalxmaqdan beli bükülmüş zəhmətkeşlə onun doğma dilində danışa bilməsin. Bu bir növ ağaların qullara olan münasibətinə bənzəyir ki, indi belə mənərə ən geridə qalmış Afrika ölkəsində belə müşahidə olunmur.

Biz bu gün qətiyyətlə deyə bilərik ki, dil bütün istehsal sahələrində ən güclü təbliğat və təşviqat vasitəsidir. Təəssüf ki, bu sahədə sosioloqlarımızın ciddi elmi tədqiqatları yoxdur. Belə tədqiqatlar aydın şəkildə sübut edə bilər ki, ana dili mühitində çalışanların istehsal göstəriciləri qeyri-ana dili mühitində çalışanlardan fərqlənir, ya yox. Fikrimizcə bu göstəricilər ana dili mühitində çox yüksək olar.

Dilimizin sıxışdırılmasına güclü təsir göstərən amillərdən biri də Azərbaycan əlifbası ilə (istər kirill, istər latın qrafikalı) makinaların buraxılmamasıdır. Bu yaxınlarda rayonların birində kolxozlararası tikinti idarəsində gördüklərim məni çox mütəəssir etdi. Elanlar lövhəsində işçilərin növbəti məzuniyyətə getməsi barədə rusca bir əmr yazılıb asılmışdı. Elanlardan öz dilimizdə, latın rus makinasında yazılanları da vardı. Məsələ aydın idi, lakin buna baxmayaraq maraqlanıb soruşduq ki, siyahını niyə öz dilimizdə çap edib divardan asmamısınız. Dedilər ki, idarənin baş mühasibi azərbaycanca bilmir, siyahı rəsmi sənəd olduğundan burada onun imzası gərəkdir. Əcəb məntiqdir, 100-ə qədər işçisi olan bir idarədə bircə nəfərin xatirinə sənədləşmə dilimizdə aparılır. Makinaya gəlincə deməliyik ki, aidi təşkilatların məsuliyyətsizliyi üzündən adi

bir məsələ hələ də həll olunmamış qalır. Bəzən sözdə qeyrət-qeyrət deyən, lakin əməli işə gələndə əlini ağdan qaraya vurmaq istəməyən bürokrat hay-küy salıb bildirir ki, makinanı dəyişdirmək nə böyük işdir axı, bir-iki şrifti əlavə elə, rusca buraxılan makina olsun azərbaycanca. Ancaq məsələ o qədər də asan deyildir. Əvvəla qeyd edək ki, Bakıda makinanı düzəltməyə ola bilsin ki, o qədər də çətin iş olmasın. Burada lazımi şriftləri də tapmaq olar, usta da problem deyil. Bəs kənd və rayonlarda necə? Bürokrat burada da hazırcavablıq göstərər deyir ki, hər rayon üzrə bütün makinaları yığıb Bakıya göndərməklə bin neçə günün ərzində onları çevirmək olar. Belə bürokrata üzümüzü tutub deyirik, məsləhət verə-verə işdən boyun qaçırmaq kifayətdir, işin ağırlığını öz üzərinizə götürə bilmirsinizsə, əl çəkin bu kreslodan, imkan verin, bütün qonşu xalqlar kimi biz də öz günümüzə ağılayaq. (Maraqlıdır, görəsən, o bürokrat öz makinasını çeviribmi?) Lap elə fərz edək ki, nə qədər çətin olsa da makinamızı çevirdik, çoxlarımız belə də edib. Ancaq burada bir şeyi də unutmamaq olar ki, makinanın istehsalı müəyyən elmi prinsipə əsaslanır, dildə qrafemlərin işlənmə tezliyi və sözdə bir-birinin dalınca gələ bilməsi ehtimalı nəzərə alınır. Ana dilində çap etməyə vərmiş edən barmaqların hərəkəti başqa dildəkinə uyğun gəlmir. Azərbaycanda istehsal olunan makinada incə samitlər bir səmtdə, qalın saitlər isə başqa səmtdə düzülməlidir, çünki sözün fonem tərkibi dilimizdə bütün türk dillərində olduğu kimi ahəng qanuna əsasən düzülür. O ki qaldı, bəzi idarələrin bəhanəsinə ki, makinaların azərbaycanca istehsalı böyük xərc tələb edir, buna heç cür bəraət qazandıрмаq olmaz. Qonşu respublikaların çoxu sayca bizdən qat-qat az olmalarına, şriftlərin daha mürəkkəb yolla düzəldilməsinə baxmayaraq, çoxdan bu işi öz qaydasına salıblar. Fikrimizcə, Azərbaycan hökuməti dilimizdə makinaların buraxılması məsələsinin vacibliyini başa düşməli və respublikanın aidi təşkilatlarına ciddi tapşırıq verməlidir ki, dilimizdə makina istehsalını tezləşdirsin.

Təcrübə göstərir ki, xalqla bilavasitə ünsiyyətdə, birlikdə olmaq istəyən hər bir mütəxəssis ana dilini yaxşı bilməlidir. Ali

məktəblərimizin hamısına Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan qəbul imtahanı salınmalı, ixtisasından asılı orlmayaraq bu fənlər tələbələrimize tədris olunmalıdır. Bu, xüsusilə, dil və ədəbiyyat, tarix və coğrafiya fənlərini öyrənən tələbələr üçün vacibdir. Fikrimizcə, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu həm linqvistik, həm də metodik baxımdan tamamilə düzgündür. Əvvəla, bu, abituriyentləri gələcək peşə hazırlığına indidən səfərbərliyə alır. Axı, xarici dil ixtisasına yiyələnən məzunlar dil və ədəbiyyatın tədrisi sahəsində çalışacaqlar. Dil və ədəbiyyat müəllimi isə dərs dediyi şagirdlərin ana dilini gözəl bilməlidir. Əks təqdirdə, o, yaxşı müəllim ola bilməz. Bu, metodik cəhətdən çoxdan sınaqdan keçmiş bir üsuldur, çünki belə olduqda müəllimin müqayisə etməyə imkanı olur. Bunun doğru yol olduğunu dünyanın ən görkəmli alimləri çoxdan sübut etmişlər. Nəhayət, bu, respublikanın ərazisində yaşayan digər millətlərin uşaqlarında Azərbaycan dilinə həvəsi artırır.

Bununla yanaşı, təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, son dövrlərdə bəzi ali məktəb liderləri qəbul qaydalarını ciddi şəkildə pozaraq onu dillər üzrə deyil, ixtisaslar üzrə aparırdılar, bununla da əhalinin mütləq çoxluğunun konstitusiyaya hüquqları kobud şəkildə pozulurdu. Nəticədə kənd rayonlarında məktəbi azərbaycanca bitirənlər təhsil almaq hüququndan qismən məhrum olurdular.

Hamiya məlumdur ki, bir sıra ixtisas üzrə Bakıda və digər şəhərlərdə ali təhsilli mütəxəssislərə ehtiyac yoxdur. Respublika Təhsil Nazirliyi bunu nəzərə alaraq rus bölməsinə qəbulu az miqdarda pranlaşdırır. Lakin bir sıra ali məktəb liderləri buna məhəl qoymur, Azərbaycan bölməsinin hesabına rus bölmələrinə qəbulu artırırırdılar.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, ədəbiyyat xalqın mənəviyyatıdır. Vətənə və torpağa məhəbbəti ədəbiyyat qədər aşılayan ikinci bir sənət nümunəsi tapmaq çətindir. Bu aydın həqiqət bəzən əsassız olaraq unudulur. Ali məktəblərin, xüsusilə gənc nəslin təhsili və tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim kadrların ədəbiyyatımızdan xəbəri olmazsa, onların gələcək fəaliyyəti qaranlıq gecədə kor adamın hərəkətinə bənzəyər. Xalqının ədəbiyyatını bilməyən

müəllim öz üzərinə düşən tarixi missiyanı – yaxşı tərbiyəçi olmaq missiyasını yerinə yetirə bilməz. Ona görə də ali məktəblərin fakültələrində, xüsusilə pedaqoji institutların bütün şöbələrində Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisini bərpa etmək və gücləndirmək lazımdır. Bu fənnin tədris planlarına daxil edilməsi və lazımı səviyyədə tədrisinə nail olmaq günün vacib tələblərindəndir. Ç. Aytmatov məqalələrinin birində yazır: «Xalqın ölməzliyi əsasən onun dililə ölçülür. Hər bir dil öz xalqı üçün böyükdür. Hər kəsin öz xalqı qarşısında bir oğulluq borcu vardır: öz ana dilini qorumaq, onu daha da zənginləşdirmək». Belə olarsa, hər kəs öz xalqı qarşısında borcunu layiqincə yerinə yetirmiş olar.

I. 3. Dil işlənəndə ünsiyyət vasitəsi olur

İndi dilimizin işlək dairəsinin genişlənməsi üçün şərait kökündən yaxşılaşmışdır. Geniş zəhmətkeş kütlələrinin siyasi və ictimai fəallığı o qədər artmışdır ki, onların sönük və birtərəfli həyatını sözün əsl mənasında yüksək qaynarlıq əvəz etmişdir. Əvvəllər bir-iki rəhbər işçinin soyuq bürokrat davranışının xalqın haqlı narazılığına səbəb olması, camaatın dilində danışmağı bacarmayan, elə məhz buna görə də öz rahat kabinetlərinə çəkilib amiranəliklə göstərişlər verməkdən həzz alan məmurların xalqın ürəyinə yol tapa bilməməsi indi heç kəsi təəccübləndirmir. Əksinə, xalqın hər şeyi öz gözü ilə görmək, öz mənafeyinə toxunan bütün məsələlərin müzakirəsində yaxından iştirak etmək istəyi dili xüsusi bir təsir vasitəsi kimi ortaya atır. Dilin ekspressivliyi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha geniş vüsət alır. Ana dilində deyilən hər bir kəlmə camaata daha tez çatır, ona görə də ana dilində danışan natiq kütlələri öz arxasınca apara bilir. Bunun həqiqətən belə olduğunu sübuta yetirən misallar kifayət qədərdir. Son zamanlar respublikamızın ictimai və siyasi həyatında baş verən hadisələr bu dediklərimizə əyani sübutdur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi sahəsində ilk qəti addımlar atılması da bunu bir daha təsdiq edir. Biz çoxdan idi ki, öz dilimizdə nə nazirin, nə partiya

apparat işçisinin yüksək tribunadan danışdığını eşitməmişdik. Lakin əsil keçid dövrü olan yaşadığımız zamanda bunun şahidi olduq. Bütün bunları biz eşidir, görür və sevinirik ki, nəhayət, öz mənlüyimiz haqqında düşünməyə, bu barədə ətraflı söhbət açmağa imkan əldə edə bildik. Bu imkandan bacarıqla, yerində istifadə etməliyik.

Açığını deməliyik ki, dilimizin işlənməsi sahəsində nöqsanımız hələ çoxdur. Həmişəkindən fərqli olaraq indi bunu hamılıqla, tam məsuliyyəti ilə dərk etməliyik. Başa düşməliyik ki, xalqın bütövlüyü, sabaha uğurlu addımları başqa ictimai təsisatlarla yanaşı, onun dilinin də qüdrətli bir ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsindən çox asılıdır. Əks təqdirdə xalqın əriyib özgüləşməsi kimi böyük bir faciə ilə rastlaşmalı olarıq. Biz bu gün böyük iftixar hissi ilə deyirik ki, dilimizdə on cildli ensiklopediyamız çapdan çıxıb, respublikamızda xeyli miqdarda qəzet və jurnal Azərbaycan dilinə çap olunur, respublika radio və televiziya proqramları gün ərzində öz verişlərini bu dildə yayır, məktəblərimiz və təhsil ocaqlarımız bu dildə fəaliyyət göstərir, incəsənətimiz, ədəbiyyatımız, poçt əməliyyatları və yazışmalarımız bu dildə aparılır. Əlbəttə, ana dilimizin işləndiyi sahələr sadaladıqlarımızdan daha çoxdur. Lakin Azərbaycan dili bütü azərbaycanlıların şüurlu fəaliyyətinin mərkəzində duran bir alət olmalıdır. Onda biz bu dilin dövlət dili səviyyəsində işlənməsini təmin etmiş olarıq. Məsələyə bu tələbdən yanaşanda görürük ki, uğurlarımız nöqsanlarımızdan heç də çox deyildir. Biz hələ hər yerdə Azərbaycan dilinin işlənməsinə nail ola bilməmişik. Respublika daxilində yazışmaları, poçt-rabitə əməliyyatlarını tamamilə bu dildə apara bilmirik. Orta və ali məktəblərdə balalarımızın istifadəsində olan dərslik və dərs vəsaitlərinin çoxunu dilimizə tərcümə etməklə bu mühüm problemin konkret həllindən kənar qalmışıq. Halbuki dilimizdə müxtəlif elm sahələrinə məxsus terminləri tərcümə yolu ilə yaratmaq cəhdi həmişə uğurla nəticələnmişdir. Burada dilin daxili imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır. Dissertasiya işlərinin də indiyə qədər bir çoxunun rusca yazıldığını nəzərə alsaq, məsələ tam

aydın olar. Durğunluq dövründə imperiya mərkəzindən bir nəfərin göstərişi ilə milli dillərdə dissertasiyaların yazılması qadağan edilmişdi. Milli dillərin gələcəkdə tədricən aradan çıxaraq bir dildə qarışacağı ideyasını rəhbər tutanlar belə eybəcər hərəktələrə əl atmaqdan cəkinmirdilər. Bəs yuxarıdan gələn saysız-hesabsız təlimat və göstərişlərin vaxt çatışmazlığından necə gəldi Azərbaycan dilinə tərcümə olunması nəticəsində dilimizə nə qədər yad ifadələrin gəlməsini nəyin və kimin hesabına yazaq? Hələ neçə-neçə azərbaycanlı ailəsində dilimizdə danışmırlar və ya danışa bilmirlər. Müxtəlif idarə və təşkilatlarda stenoqrafçının çatışmaması ucbatından protokollar və digər sənədlər öz dilimizdə aparılmır. Dilimizin gözəlliyini vəsf edən elmi-populyar ədəbiyyatın olduqca azlığını nəzərə alsaq, dilimizin geniş işlənməsinə maneçilik törədən amilləri düzgün təsəvvür edə bilərik.

Dövlət statusu əldə etmiş dilə öz funksiyasını həyata keçirmək üçün maneçilik törədənlər ciddi məsuliyyət daşımalıdırlar, çünki onun konstitusiyaya hüquqları dövlət tərəfindən qorunur və həyata keçirilir. Ola bilsin ki, kiməsə gülməli gəlir ki, kimsə Azərbaycan dilinin bu konstitusiyaya hüquqlarını pozduğu üçün məsuliyyətə cəlb olunacaq. Yazılı dildə bu belə də olur. Ali və orta məktəblərdə dilimizin orfoqrafiya qaydalarına əsasən müəyyənləşdirilmiş normadan artıq səhvə yol verənlər «iki» qiyməti alır. Bu yalnız yazıda gözlənilir. Şifahi danışıda buna əməl olunmur, olsa da, bu yalnız radio və televiziyaçı çalışanların fəaliyyətində özünü göstərir, diktorların və aparıcıların ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək istəyindən irəli gəlir. Lakin rəsmi məclisdə, iclas və müşavirələrdə, habelə məhkəmə və istintaq orqanlarının gündəlik fəaliyyətində dilimizin dövlət dili kimi işlədilmədiyinə görə kiminsə məsuliyyətə cəlb olunmaq praktikasına rast gəlməmişik. Əslində belə bir şey olsaydı və dilin konstitusiyaya hüququnu pozan adamı cərimə etsəydilər, bu əvvəl-əvvəl təəccüb doğurardı, amma sonradan hamı buna vərdiş edərdi. Axı biz konstitusiyanın başqa maddələrini pozduqda məsuliyyətə cəlb olunuruq və bu bizi təəccübləndirmir də. Məsələn, küçədə birisini təhqir etdikdə

Azərbaycan Cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddəsilə məsuliyyətə cəlb olunuruq. Gəlin görək, bütöv bir xalqın dilinə etinasızlıq göstərib onun dilində danışmayanları bu xalqın konstitusiya hüququnu pozduqlarına görə biz məsuliyyətə cəlb etsək, bu qeyri-qanuni bir şey kimi qarşılanarmı? Əlbəttə, bu müəyyən mənada bir mübaligədir. Ancaq bir məntiq də var ki, dövlət qanununu qorumaq hamının ümdə borcudur. Ən azı dövlət idarələrində çalışanlar Azərbaycan dilində verilmiş bir ərizə və şikayətə bu dili bilmədiklərinə görə baxmaqdan imtina edirsə, həmin məsul işçilər ciddi cəzalandırılmalıdırlar. Ümumiyyətlə, hər hansı bir cəmiyyət öz mənəvi və mədəni dəyərlərinin keşiyində durmasa, həmin cəmiyyətin süqutu gözlənilir. Bunların içərisində isə birinci yerdə dil durur.

Bu gün Azərbaycan dilinin müxtəlif məqamlarda işlənməsində yeni deyim tərzlərinə, əvvəllər təsadüf olunmayan və ya çox az-az işlənən ifadə və dönümlərə rast gəlirik. Əksər hallarda bu dilin öz daxili qayda-qanunu əsasında yaranmış yeniliklərdir. Bunlara dilin bütün laylarında rast gəlmək olur. Bəzən də elə ifadələrə və deyim tərzlərinə rast gəlmək olur ki, onların yad təsir nəticəsində yarandığı heç bir şübhə doğurmur. Bütün bunları sistemləşdirmək üçün respublikamızda geniş tədqiqat işləri aparılır, dissertasiya mövzuları götürülür, pis-yaxşı öyrənilir, sonra da tətbiq olunaraq dərsliklərə və dərs vəsaitlərinə daxil edilir. Ancaq dilimizin həm əməli şəkildə, həm də nəzəri baxımdan daha qətiyyətlə öyrənilməsi, tətbiqi və təbliği üçün biz hələ çox iş görməliyik. Fikrimizcə, bu istiqamətdə hökumət səviyyəsində konkret bir proqramın işlənilib hazırlanmasına ehtiyac duyulur. Bu proqramı səriştəli mütəxəssislərin və birinci növbədə dilçi alimlərin iştirakı ilə hazırlayıb xalqın müzakirəsinə verə və yalnız bundan sonra onu təsdiq edib ayrı-ayrı maddələrinin həyata keçirilməsinin konkret icraçılarını müəyyənləşdirə bilərik. Bütün bunları nəzərə alaraq respublikamızın görkəmli alimlərindən və ictimai xadimlərindən ibarət Azərbaycan dili mərkəzi yaradılmalı və Azərbaycan dili haqqında hökumət proqramının layihəsinin işlənilib hazırlanması ona həvalə

olunmalıdır. Bu mərkəz digər ölkələrin bu sahədəki təcrübəsini dərinədən öyrənərək dilimiz üçün daha zəruri məsələləri ön plana çəkməklə Azərbaycan dilinin hökumət proqramının layihəsini işləyib hazırlamalıdır. Layihə, fikrimizcə, bir neçə bölmədən ibarət olmalıdır. Bu bölmələrin üzərində qısaca da olsa dayanmaq istərdik. «Təşkilat məsələləri» bölməsində ölkəmizin siyasi, ictimai və mədəni həyatında, icra, inzibati, elmi, təhsil, təsərrüfat və s. idarə, müəssisə və təşkilatlarında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında daimi Azərbaycan dili komissiyasının və onun yerlərdə dayaq özəklərinin yaradılması vacibdir. Həmin komissiya dilimizin işlədilməsinin nəzəri və praktik məsələlərini geniş işıqlandıran «Ana dili» məcmuəsinin ildə altı nömrəsinin nəşrini nəzərdə tutmalıdır. Respublikamızda yaşayan qeyri-Azərbaycan dilli vətəndaşların Azərbaycan dilini öyrənməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması, doğma Bakımızda «Ana dili» rəmzi heykəlinin ucaldılması, ilin bir gününün «Ana dili» günü kimi elan olunması, həmin günün respublikamızda təntənəli şəkildə keçirilməsi (qəzet və jurnalların xüsusi səhifələrinin və bülletenlərin buraxılması, radio və televiziya bu münasibətlə xüsusi verilişlərin təşkili və s.) kimi mühüm məsələlər də bu bölmədə öz əksini tapmalıdır. Eyni zamanda layihədə dilimizin və dilçiliyimizin geniş şəkildə tədqiqi, təbliği və tətbiqi işini canlandırmaq üçün Azərbaycan Dilçiləri Cəmiyyətinin yaradılması mühüm məsələ kimi irəli sürülməlidir.

«Azərbaycan dilinin elmi tədqiqi» bölməsində bu dilin bütün aspektlərinin müasir elmi-nəzəri biliklər səviyyəsində araşdırılması əsasında çoxcildli fundamental monoqrafik əsərlərin yazılması, «Azərbaycan dili» ensiklopediyasının hazırlanması, bu dillə bağlı sosiolinqviistik, psixolinqviistik, paralinqviistik, etnolinqviistik problemlərin öyrənilməsi, dilçilikdə aparıcı istiqamətlərdən olan ontologiya və metodologiya məsələlərinin dərinədən tədqiqi, dilimizin faktları əsasında etnogenez, etnoqrafiya, etnopsixologiya, onomastika və toponomika, mətnşünaslıq, mənbəşünaslıq, tarix və s. məsələlərin geniş planda tədqiqi, Azərbaycan xalqının soykökü,

onun dilinin bu günü və cələcəyi ilə bağlı elmi proqnozlaşdırmanın təmin edilməsi, MDB-də və dünyanın başqa yerlərində yaşayan həmyerlilərimizin, habelə Arazın o tayında məskunlaşmış çoxmillionlu qardaş və bacılarımızın dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, vahid Azərbaycan dilinin çiçəklənməsi üçün görüləcək digər konkret işlər nəzərdə tutulmalıdır. Burada həmçinin elmin və texnikanın yeni nailiyyətləri sayəsində meydana gəlmiş təzə bilik sahələrinin Azərbaycan dili materialı əsasında formalaşması kimi mühüm məsələlər də öz əksini tapmalıdır. Söhbət eksperimental tədqiqatlar, avtomatik tərcümə və təhlil mərkəzindən, kompüter və statistik-mühəndis dilçiliyindən gedir. Azərbaycan dilinin qohum olduğu digər türk dilləri və rohum olmayan dillərlə leksik, fonetik və qrammatik əlaqələrinin həm diaxron, həm də sinxron dilçilik işığında araşdırılması bu bölmənin əhatə etdiyi problemlərdəndir.

Azərbaycan dilinin yazıda və danışmada yüksək səviyyədə işlədilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən nitq mədəniyyəti məsələlərinin orfoqrafik və orfofonik normaların obyektiv tədqiqat üsullarına söykənməklə müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif tipli lüğətlərin hazırlanması ilə məşğul olan leksikoqrafyanın möhkəm zəmin üzərində inkişaf etdirilməsi, günün tələblərinə cavab verən punktuasiya qaydalarının hazırlanması bu bölmədə mühüm yer tutmalıdır. Sübuta ehtiyacı olmayan məsələlər içərisində dilimizin keçmişini özündə əks etdirən mənbələrin, xüsusilə qədim yazılı abidələrin və xalq yaradıcılığı nümunələrinin filoloji şərhidir. Bu cür axtarışlar həm də tariximizin qaranlıq səhifələrinin üzə çıxarılmasında misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Qədim və orta əsr filoloqlarının yaradıcılığında yazılı və şifahi ədəbiyyat abidələrimizdə dilimiz və dilçiliyimiz üçün qiymətli fikirləri yalnız bu yolla öyrənmək olar. Digər dillərdə yazıb yaratmış klassiklərimizin əsərlərinin filoloji və bədii tərcüməsi, onların lüğətlərinin çapa hazırlanması, sahə ensiklopediyalarının və ədəbiyyat klassiklərimizin (Xəqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Axundov, Sabir və s.) fərdi ensiklopediyalarının tərtibi, üslub və dialekt atlaslarının hazırlanması da proqramın layihəsində nəzərdən qaçmamalıdır. Layihədə qədim, orta, ərəb və İran

dilli tədqiqatçılarının fərdi ensiklopediyalarının rus, ingilis, alman, fransız, fars, ərəb və Azərbaycan dilində hazırlanması da bu bölməyə daxildir. Xarici ölkələrin kitabxana və arxivlərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı əsər, məqalə və əlyazmaların surətlərinin respublikamıza gətirilməsinə nail olmalıyıq. Təbii ki, bu məsələlər də layihədə yaddan çıxmamalıdır. Maraqlı məsələlərdən biri də, dilimizdə və dilçiliyimizdə mübahisə yaratmış problemlərin yüksək elmi səviyyədə araşdırılması üçün müşavirə, simpozium və konfransların keçirilməsinin sistem halına salınmasıdır.

Məktəbəqədər tərbiyyə müəssisələrindən tutmuş doktoranturaya qədər bütün tədris müəssisələrində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi məsələləri layihədə üçüncü bölmənin məzmununu təşkil edir. Burada digər mühüm məsələlərlə yanaşı «Məktəblinin kitabxanası» seriyasından elmi-populyar ədəbiyyatın, oxu kitablarının, sahə, terminoloji, ikidilli və üçdilli lüğətlərin hazırlanıb çap olunması, metodik göstərişlərin və işləmələrin, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri üzrə əsərlərin yazılıb oxuculara çatdırılması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə pedaqoji kadrlar hazırlayan müstəqil pedaqoji institutun yaradılması, rus və xarici dillərin öyrənilməsində ana dilinin rolunun artırılması, «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» məcmuəsinin işini daha da canlandırmaq, texniki-peşə məktəblərində Azərbaycan bölmələrinin sayını artırmaqla kadr hazırlığını nəzərdən keçirmək, azsaylı xalqların dillərində təhsil almaq istəyənlər üçün şərait yaratmaq da bu bölməyə aid olan məsələlərdir.

Layihənin digər bölmələrində televiziya, radio, mətbuat, nəşriyyat, məişət xidməti və informasiya sahələrində Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsi ilə bağlı məsələlər, kitabxana fondunun zənginləşdirilməsi üçün görüləcək tədbirlər müəyyənləşdirilir. Fikrimizcə, həmin bölmələrin maddələrini burada sadalamağa ehtiyac yoxdur. Təkcə onu qeyd etmək istərdik ki, proqramın layihəsində nəzərdə tutulan bu və ya digər işin məzmununu açılmalı, onların konkret icraçıları göstərməli və işlərin həyata keçirilməsi üçün nəzarətçi təşkilatçılar və məsul şəxslər müəyyənləşdirilməlidir. Ölkə-

mizin ali qanunvericilik orqanı Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu qanun şəklində təsdiq etmişdir. Həmin qanunun kağız üzərində qalmasını istəmiriksə, əlimizdə «Azərbaycan dilinin hökumət proqramı» kimi mühüm sənədimiz olmalıdır. Azərbaycan dili mərkəzi belə bir proqramı işləyib hazırlamalı və onu Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etməlidir. Bundan sonra həmin layihə ümumxalq müzakirəsinə verilə bilər.

I. 4. Azərbaycan dili: onun konstitusiyə hüquqları qorunmalıdır

Nə gizlədək, bizim üzümüz yumşaqdır, özümüzdəki yaxşılıqları gözə soxmağa can atmırıq. Fikirləşirik ki, yaxşı onsuz da yaxşıdır, ondan uzun-uzadı danışmağa dəyməz. Dilimiz haqqında mülahizələrimiz də buna əsaslanır. Deyirik ki, Azərbaycan dili öz dilimizdir, onu əlimizdən alan yoxdur ki. Ondansa başqa dilləri öyrənib danışmaq yaxşı deyilmi? Son zamanlar valideynlər arasında daha bir fikir özünə çox mühüm yer tutmuşdu. Deyirdilər ki, nəyə lazımdır o dil ki, onda təhsil alanlar vəzifəyə irəli çəkilmirlər. Elə bəziləri buna istinadan tez-tez söz salıb deyirdilər ki, odur bax, bizdən gedən deputatlar rus dilini yaxşı bilsəydilər, Moskvada parlamentdə çıxış edib dərdimizi dünyaya çatdırardılar. Belələrinə cavab verəndə ki, sən hələ o deputatlarımızın tərkibinə nəzər sal, onları dil bilmək baxımından saf-çürük et, gör onlardan neçəsi o dildə danışmaqda çətinlik çəkir, ondan sonra bu fikrə düş. Doğrudan da, həmin deputatları bu kriteriya baxımından nəzərdən keçirəndə məlum olurdu ki, onların yarısından çoxu ömrünü Azərbaycan dilində ünsiyyətdə keçirmirdi. Elə buna görə də «dil bilsəydilər, yaxşı çıxış edərdilər» məntiqi ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Deputatlarımızın çoxunun ağzına su alıb oturması, bəzi sadələvh adamların düşündüyü kimi, onların dilbilməzliyi ilə yox, fikir kasadlığı, gözlərinin dirijor çubuğundan asılıb qalması, yeni dövrlə ayaqlaşmamaları və təfəkkürlərinin kağız üzərində yazılmışların əsiri olması ilə izah olunmalı idi.

Son zamanlar yerli-yersiz beynəlmiləçilikdən danışırıdık, çıxışlarımızda «mı internasionalistı», «Baku – qorod internasionalnıy» deyə çığır-bağır salırdıq, ancaq məsələnin mahiyyətinə varmırdıq. Hər şeydən öncə bilməliyik ki, Bakı müstəqil Azərbaycan Respublikasının paytaxtıdır, o, xalqımızın mədəniyyət, incəsənət və elm mərkəzidir. Bu şəhər siyasi, iqtisadi və ictimai qüvvələrin cəmləşdiyi mərkəzdir. Elə buna görə də dilimizin dövlət dili kimi işlənməsindən söhbət gedəndə birinci növbədə Bakı yada düşür. Lakin etiraf etməliyik ki, bu baxımdan Bakıda vəziyyət gərgin idi. Onun öz soykökündən uzaq düşmək qorxusu bu yaxınlara qədər real idi. Bakı şəhərində küçə və meydanların, bağ və bağçaların, məktəb və idarələrin adlarını nəzərdən keçirəndə adama elə gəlirdi ki, biz sanki yad bir şəhərə düşmüşük. İndi görün bədbəxt qonşularımız bundan necə ustalıqla istifadə edə bilirdilər.

Şəhərimizin simal-şərqiə doğru irəlilədikcə qəsəbələrimizin adına fikir verək: Montin, Zabrat, Vişnyovka, Artyom və s. Hələ biz küçələrimizi demirik. Deyəndə ki, tariximizə divan tutulub, şəhər və kəndlərimizin adları özgələşib, bizə göz ağardıb deyirdilər ki, siz millətçiliklə məşğul olursunuz, özü də bunu deyənlər əksər hallarda özümüzünkülər olurdu. Belələrinə qulaq asanda fikirləşirdin ki, görəsən, bu adamlar nə dediklərini tam aydınlığı ilə dərk edirdilərmı, yoxsa elə onların düşüncə səviyyəsi bu qədər idi? Bəlkə onlar vəzifələrini itirəcəklərindən qorxurdular?

Paytaxtımızda öz dilimizin səslənməsi, onun məhz buradan başlayaraq konstitusiyaya hüquqlarının qorunması bütün azərbaycanlıların ümdə arzusudur, çünki çoxmilyonlu xalqımızın gözü buradadır, buradan nümunə götürürlər. İndi də yeni istilah dəbə düşüb, Moskvanın informasiya vasitələri bizdən söhbət gedəndə bilavasitə adımızı çəkmir, öz iqamətgahlarından boylanaraq buranı Zaqafqaziya adlandırırlar. Bu, bizi narahat etməməlidir. Bu yerlərdə yaşayan xalqların hamısı onlar üçün zaqafqaziyalıdır. Narazılıq ondadır ki, biz özümüz də onlardan geri qalmırıq, ağına-bozuna baxmadan onların bizə verdiyi adı işlədirik. Necə olur ki, biz yerimizi, yurdumuzu öz dilimizdəki kimi çağırırmıq, onların keçmiş

ittifaqda qəbul olunmuş variantlarından istifadə edirik. Qərribə də olsa, faktdır. Doğrudan da, biz şimal qonşularımız üçün Qafqazın arxasında məskunlaşmış xalq olduğumuz kimi, onlar da bizə nisbətdə Qafqazın arxasında yerləşən xalq hesab olunmalıdır. Deməli, öz yerindən boylanarkən bizi Qafqaz dağının bu üzündə (cənubunda) görənlər yurdumuzu Zaqaqaziya adlandırır, biz isə o üzə (simalda) yaşayanlara bu adı qoymuruq, çünki bizim dildə onun adı Şimali Qafqazdır. Belə isə bura da onlar üçün Cənubi Qafqaz olmalıdır. Bakı da bizim üçün Bakıdır və başqaları üçün də o, Bakı olaraq qalmalıdır. Çünki o birinci növbədə bizimkidir, bu ad da Kür, Araz, Şamaxı, Quba və s. kimi başqa xalqların dilində bizdəki kimi yazılmalı, səslənməlidir, London, Paris, Berlin və s. kimi. Ancaq biz özümüzə və yurdumuza başqa adlar qoyulmasına əhəmiyyət vermirik. Nəticədə türklüyümüz dilimizdən və pasportumuzdan qovulur, Bakımız Baku, Kürümüz Kura, Arazımız Araks, Şamaxımız Şemaxa, Qubamız Kuba olur. Firdovsiyə Fedyə, Məhəbbətə Maşa demək təhqirdən başqa bir şey deyil, Nikolaya biz heç vaxt Vəli demirik, Ivana Əhəd demirik, uzaq başı o adları rus dilindəki kimi Kolya və Vanya kimi işlədirik. Bəs necə olur ki, Əhmədə Axmedik, Samirəyə Samişka, İlahəyə İlaşka deyib dad döyürük. Yaxşı deyiblər ki, sən məni özümünkülərdən qoru, düşmənimdən özüm birtəhər qorunaram. Axı bizim dilimizin öz əzizləmə imkanları var. Yox, gərək yamsılayaq, özgələşək, onda daha mədəni oluruq. Adlardan söz düşdüyündən bir məsələyə toxunmaq yerinə düşərdi. Son zamanlar dilimizdə yad adlar xeyli çoxalıb. İlk baxışdan onlar pis səslənmir, ancaq Azərbaycan dilinin daxili qanunauyğunluqlarından yanaşsaq, görərik ki, biz zahiri gözəllik xatirinə özlüyümüzü itiririk. Nə deməkdir Elnarə, Gülnarə, Fənarə, Elvin, Ervin, və s. kimi bu gün tez-tez rast gəldiyimiz adlar? Bu sözlərin birinci komponenti bizim dilimizin sözləri olsa da, ikinci komponentin yadlığı heç bir şübhə yeri qoymur. Bəzən deyirlər ki, Elnarə və Gülnarə sözlərində Rəfiqə, Dilarə və s. olduğu kimi qadın cinsini bildirən (-ə) səkilçisi mövcuddur. Lakin bu mülahizə çox yanlışdır, çünki Elnar və Gülnar sözlərinə (-ə)

şəkilçisi əlavə etməklə biz qadın adlarından yeni qadın adları düzəltmiş oluruq. Axı «nar»ın «narə»si olmaz. Burada başqa dil ünsürü özünü açıq-aydın göstərir və məhz buna görə də o adların dilimizdə yad olduğu o saat bilinir. Ümumiyyətlə, adları təhrif etmək olmaz, onların hansı dildən götürüldüyü nəzərə alınmalıdır. Zənnimizcə, deyilənlər bizə tam əsas verir ki, paytaxtımızın adı rusca da Bakı yazılsın.

«Internasionalist» sözü dörd tərkib hissədən ibarətdir: inter – ara, daxili, nasio – millət, xalq, nal – sifətdüzəldici şəkilçi, ist – şəxs bildirən şəkilçi (Slovar inostrannix slov, M., 1949-cu il, səh. 259). Bu lüğətdə həmin sözün mənası belə açılır: internasionalizmin tərəfdarı. Internasionalizm isə marksist-leninçi təlimə görə burjuaziyanın hakimiyyətini devirmək, imperalizmi məhv etmək, dünyada kommunist qurmaq üçün mübarizədə bütün ölkələrin zəhmətkeşlərinin və proletarlarının həmrəyliyi və beynəlxalq sinfi birliyi demək idi. Başqaları isə bu sözü bütün xalqların azadlığı və bərabərliyi, xalqlar arasında əməkdaşlığın və dostluğun qorunması, millətlərin könüllü birliyi, milli qapalılığa, şovinizmə, məhdudluğa, əlahiddəliyə qarşı mübarizə, xırda xalqlara kömək və yardım göstərmək kimi başa düşürdü. Bizə də deyirdilər ki, beynəlmiləçiliyin ən bariz nümunəsini biz SSRI-də görə bilərik. Doğrudan da biz «xırda» xalq kimi böyüklərdən aldığımız köməyi 1990-cı ilin yanvar günlərində yaxşı gördük.

Bütün bunlardan sonra fikirləşirsən, görəsən, «Baku internationalny qorod» ifadəsi bu mənalardan hansına uyğun gəlir? Desək ki, heç birinə, yəqin ki, səhv etməmək. Bakı Azərbaycan Respublikasının paytaxtıdır, buna baxmayaraq uzun müddət burada sıxışdırılan məhz Azərbaycan dili olmuşdur, idarə və müəssisələrdə, küçə və meydanlarda, rəsmi iclaslarda işlədilməsi qeyri-münasib sayılan məhz bu dil olmuşdur. Ümumiyyətlə, hər hansı bir milləti xalqlar arasında yer tutan xalq kimi qələmə vermək nadanlıqdır. Odur ki, biz sözlərimizə diqqət verməli, onları yerində işlətməliyik. Uzaqbaşı deyə bilərik ki, Bakı çoxmillətli səhərdir, ancaq o birinci növbədə doğma Azərbaycanımızın paytaxtıdır və məhz bunu

qabarıq səkildə göstərməliyik. Millət özünü unudub başqasını vəsf edirsə, bu onun fəxri yox, fəlakəti, faciəsi sayılmalıdır. Eyni zamanda özünün yeganəliyini və təkrarolunmazlığını iddia edən millət psixi cəhətdən normal sayıla bilməz.

Mən öz dilimdə danışa bilmirəmsə, öz ədəbiyyatımdan xəbərım yoxdursa, döşümə döyərək haray qoparırsa ki, mən beynəlmiləliyəm, mənım səmimiyyətimə inanmayın, bu əllaməlik və boşboğazlıqdır. Ötən 70 il ərzində bizə tələqin ediblər ki, başqa xalqlarla birləşib imperalizmi yıxmaq lazımdır. Bunun üçün çox şüarlarla və vasitələrə əl atıblar, ancaq indi gün kimi aydın olur ki, dünya imperalizmi kabusu ilə bizi həmişə qorxu içində saxlamağa çalışıblar, cıqqırığımı və çıxarmağa qoymayıblar. Özümü dərk etməkdən danışanların isə belinə millətçi damğası basıb ilim-ilim itiriblər. Həmin o qorxu hissləri bizi boğazdan yuxarı danışmağa vadar edib, millətin «atasına» və onun ətrafındakılara xoş gəlmək üçün bəzi söz və ifadələri onların mənasına varmadan tutuquşu kimi təkrar etmişik, dilimizi və əqidəmizi, dinimizi və məənəviyyatımızı itirmişik, bütövlüyümüzədən məhrum olmuşuq, əlifbamızı kor-koranə dəyişdirmişik, adlarımızı və soyadlarımızı başqalarına verib (Dəmirçi, İgid, Bala, Qərib və s. sonuna «yan» alıb özgüləşmiş adlarımızdandır), bunun əvəzində isə –ovuç/yeviç, -ovna/yevna şəkilçilərini məğrurluqla qəbul etmişik ki, qoy bizə internasionalist desinlər.

Ümumiyyətlə, tarixin keşməkeşlərində dünya xalqlarının çoxu öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilib, özlərinə aid sözləri işlədəndə həddindən artıq ehtiyatlı tərənib. Qəribə də olsa faktdır. Moskvada bir məsələ müzakirə olunanda rəhbərlərimiz bir sıra qarşılaşmadan geniş istifadə edirdilər. Məsələn, məktəblərdən söhbət gəndə mərkəzdəkilər bizimkiləri milli məktəb, özlərini isə öz adları ilə adlandırırıdılar. İlk baxışdan burada elə bir təəccüblü şey yoxdur. Amma məsələyə diqqətlə yanaşanda məlum olur ki, bu o qədər də xırda şey deyildir. Özü də bizim funksionerlər qayıdıb gələn kimi öz nitqlərində və çıxışlarında, yazı və müsahibələrində mərkəzin terminini olduğu kimi saxlayırıdılar. Nəticədə, biz

özümüzünküləri milli, digərlərini isə rus məktəbləri kimi göstəriridik. Halbuki bu qarşılaşma bizdə tamam başqa cür işlənməlidir. Azərbaycanda bu olmalıdır: Azərbaycan məktəbləri və ya qrupları, bir də qeyri-Azərbaycan məktəbləri və qrupları. Belə olduqda biz özümüzü içimizdəkilərdən düzgün fərqləndirmiş oluruq. Beranje yazırdı: «Mən xoşlayıram ki, rus rus olsun, ingilis də ingilis olsun, əgər Prusiyada prusiyalı olmaq lazımdırsa, onda gərək Fransada da fransız olsun».

Biz öz doğma şəhərimizdə və doğma respublikamızda başqa dillərdə danışığa adət etmişik, buna adi bir şey kimi baxırıq. Bu da bir mədəniyyətdir. Ancaq bir idarə və müəssisəyə telefonla, ya da yazılı şəkildə Azərbaycan dilində müraciət etdikdə cavabsız qalmağımız və ya başqa dildə cavab almağımız bizi narahat etməyə bilməz. Fikirləşirsən ki, müdir özümüzdən, katibə özümüzdən, ancaq danışıqları bizə yaddır.

Bir dəfə dostumgilə zəng etmişdim, başqa nömrəyə düşdü-yümü anladım. Dostumun evdə olub-olmadığını soruşanda dəstəyi götürmüş uşaq dedi ki, siz ora dəyməmisiniz. Məsələ aydın idi. «Atam özündədir», «Eynəklərim yıxıldılar» və s. kimi ifadələr bizi kədərləndirməyə bilməz. Aydındır ki, uşaq başqa dildə fikirləşir və öz fikrini Azərbaycan dilində güc-bəla ilə ifadə edir. Bu hələ dərd yaradır. İndi bir çox ailələrdə azərbaycanca danışmaq qəbahət sayılır, öz dədə-babasının dilində bir kəlmə söz bilməyən belə uşaqlar «V1 ne tuda papali», «Papa na rabote» və s. deyib dəstəyi asırlar. Uşaqların öz ana dillərini bilməmələri bütün cəmiyyətimizi narahat etməlidir. Avstriyalı alim K.Büler yazırdı ki, dilin bu gününü yaxşı izləmək üçün uşaqların danışığını müşahidə etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə nail olmaq istəyiriksə, birinci növbədə rəsmi idarə və müəssisələrdən başlamaq lazımdır. Hamıya məlumdur ki, bir vaxtlar respublikamızın hər yerində bütün sənədləşmə, demək olar ki, bizim dilimizdə aparılmırdı. Soruşanda cavab verirdilər ki, mühasibatda və dəftərxanada işləyənlər Azərbaycan dilini bilmirlər. Ona görə də kargüzarlıq

işlərini bu dildə apara bilmirik. Digər tərəfdən, bu idarədə işləyənlər deyirdilər ki, onsuz da hesabatı yuxarı təşkilatlara rus dilində verməli oluruq. Bir işi iki dəfə görməyə dəyərmə? Dəyməz, çünki yuxarı təşkilatların özü də dövrün tələbinə müvafiq hərəkət etsələr, onda, doğrudan da, bir işi iki dəfə görməyə heç bir ehtiyac qalmaz.

Bu və bu kimi idarələrdə çalışanların çoxu orta təhsillidir, ya da texniki-peşə məktəblərinin məzunlarıdır. Elə məsələnin dolaşığı da buradan irəli gəlir. Biz texniki-peşə məktəblərinin qəbulunu nəzərdən keçirəndə görürdük ki, həmin məktəblərin qəbulu rus qruplarının hesabına durmadan artırdı. Qərribə burasıdır ki, xarratın, rəngsazın, quraşdırıcının, cilalayıcının, çilingərin, sürücünün, toxucunun və s. ixtisaslar üzrə kadrların rus dilində hazırlanmasına, görəsən, nə ehtiyac var? Halbuki, texniki-peşə məktəblərinin çoxu həm də kadr hazırlığı ilə köhnə qaydada məşğul idilər, respublikada yaranmış konkret ictimai-siyasi vəziyyəti qəti nəzərə almırdılar. Görəsən, 86 №-li məktəbdə yalnız hesablayıcı elektron maşınları üzrə təhsilin azərbaycanca, xarrat, cilalayıcı, çilingər, elektrik, dülgər və s. ixtisaslar üzrə rus dilində aparılması hansı məntiqə əsasən müəyyənləşdirilib? Biz o zaman bu suala məktəbin müdir müavini M.Abdullayevaya müraciət edəndə o bildirdi ki, onların məktəbində təhsil həmişə rus dilində olmuşdur. Sonralar isə yalnız bir ixtisas üzrə öz dilimizdə kadr hazırlığı nəzərdə tutulmuşdu. Məxmər xanım mənim təəccübümə cavab olaraq bildirdi ki, bu sualı valideynlərə vermək lazımdır. Onların çoxu uşaqlarını rusca oxutmaq istəyir. Uzun dava-dalaşdan sonra bu ildən bir qrupun azərbaycanca oxumasına nail ola bilmişik. Məsələ aydındır. Əfsuslar olsun ki, valideynlərin çoxu vaxtilə uşağını orta məktəbdə rusca oxutmuş, sonradan bu məktəbin onun gözlədiyi nəticəni vermədiyini öz gözləri ilə gördükdə naəlaclıqdan uşaqlarını peşə məktəblərində oxutmaq məcburiyyəti qarşısında qalıb. Elə bunun nəticəsidir ki, M.Abdullayevanın şərh etdiyi vəziyyət yaranıb. Uşağın məktəbdə hansı dildə oxuyacağını müəyyənləşdirəndə valideyn üçün aparıcı amil kimi çıxış edən sosial-psixoloji faktor «uşaq rusca oxusa, gələcəyi yaxşı olar» – sonradan onun ümidlərini doğrultmur və

nəticədə bu qəbildən olan uşaqların çoxu texniki-peşə məktəblərində təhsilini davam etdirməli olurlar. Bütün bunları nəzərə alaraq biz respublikamızın fəhlə kadrlarına olan ehtiyacını ödəmək sahəsində öz iş üslubumuzu dəyişməliyik. Məsələn, 88 sayılı məktəbin qəbulu bizi sevindirməyə bilməz. Həmin məktəbə telefonçu ixtisası üzrə qızlar qəbul olunur. Maraqlı burasıdır ki, təhsil Azərbaycan dilində aparılır. Güman var ki, bir azdan telefon məntəqələrində qulaqlarımız öz dilimizdə söz eşidəcək. Bunun müqabilində 22 sayılı orta texniki-peşə məktəbində tədrisin rusca olması heç bir şübhə doğurmur, çünki bu məktəbin şagirdləri istehsalat təcrübəsini keçmiş ittifaqın başqa şəhərlərində keçirlər. Göründüyü kimi, ixtisaslı fəhlə kadrlarına olan tələbat respublikanın daxili və xarici vəziyyətini nəzərə almalıdır.

Bu gün Azərbaycan dilinin konstitusiyaya hüquqlarının qorunmasına ehtiyac olduqca artmışdır. Biz dilimizin bütün səviyyələrdə maneəsiz işlənməsinə nail olmalıyıq. Bunun üçün dilçi alimlərimiz öz səylərini bir yerə toplayıb xeyli iş görməlidirlər. Başqa dillərlə müqayisədə bizim görəcəyimiz işlər daha çoxdur. Elə götürək indiyə qədər orfofonik lüğətimizin olmamasını, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə ensiklopedik lüğətlərimizin, ümumi dilçiliyin bu və ya digər sahələrini işıqlandıran maraqlı müntəxabatların və populyar oçerklərin, dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür, dil və etnogenez, tətbiqi dilçilik, dilçi alimlərimizin (M.Kazımbəy, M.A.Şaxtaxlı, B.Çobanzadə, H.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, F.Kazımov və s.) əsərlərinin külliyyatının bu günə qədər çap olunmaması bizi narahat etməyə bilməz. Azərbaycan dili üzrə hökumət proqramı hazırlanmalı, burada digər məsələlərlə yanaşı sadalanan problemlər də geniş şəkildə əhatə olunmalıdır.

Durğunluq illərinin dilçiliyimizə vurduğu aşkar zərbələrdən biri də bu elm sahəsində nəzəri müddəaların işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Buna da əsas səbəb dilçiliyimizdə tənqidin yox dərəcəsində olmasıdır. Tənqidin bu cür yoxluğu xalturaçılığa gətirib çıxarmışdı ki, bunun da nə qədər zərərli olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Kitablar işıq üzü görməmiş ağız dolusu təriflər yağdıran rəylər qəzet

və jurnal səhifələrini bəzəyirdi. Elm üçün bundan da zərərli meyl ola bilməz. O.Süleymanov çox haqlı olaraq yazır ki, riyaziyyatçıların fikrincə, elmi kollektiv o vaxta qədər qabil olur ki, o kollektivdə hər hansı bir «kritik» kütlə, yəni daban-dabana zidd fikirlər olsun. Hamı «hə, hə» qışqırırsa, onda ya mövzu tükənib, ya da kollektivin imkanları tükənmiş olur.

Bu gün isə başqa problemlə üzləşirik. Belə ki, müstəqil respublikamızda hazırda dilimizin elmi-praktik məsələləri və onun müxtəlif üslub xüsusiyyətlərini işıqlandıran bir dənə də olsun jurnal çap olunmur. Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik Institutunda, Bakı Dövlət Universitetində, digər ali məktəblərin müvafiq dil kafedralarında dilimizin və dilçiliyimizin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş çoxlu dissertasiyalar yazılır, dəyərli fikirlər irəli sürülür. Lakin onları süzgcdən keçirib ümumiləşdirən, geniş oxucu kütləsinə çatdırıla biləcək bir orqan – jurnal yoxdur. Bu fikrə etiraz edib qəzet və jurnal məqalələrini misal gətirmək istəyənlərə cavab olaraq deməliyik ki, populyar-publisistik yazılar ciddi elmi-tədqiqat janrına uyğun gələ bilməz. Məlumdur ki, dilimizin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək rəhbər orqanların qərarında da vardır. Lakin təəssüflər olsun ki, bu qərarla «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» məcmuəsini bağlayıb onun əvəzində «Ana sözü» jurnalını nəşr etdirmək fikri irəli sürülürdü. Əvvəla onu deyək ki, dilimizdə «Ana sözü» birləşməsi tamamilə başqa mənada işlənir, odur ki, jurnalı «Ana dili» adlandırmaq daha düzgün olardı (Görkəmli xalq şairimiz R.Rza dilimizdə gətirilən bu tip söz və ifadələri «bic kəlmə» adlandırırdı). Digər tərəfdən, «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» məcmuəsi bu fənlərin məhz tədrisi məsələlərini işıqlandırır, kiçikyaşlı uşaqların tərbiyə müəssisələrindən tutmuş ali məktəblərə qədər bütün sahələrdə Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tədrisi metodikasını ilə bağlı problemləri, işləmələri, yeni fikir və mülahizələri bu sahənin mütəxəssislərinə çatdırmaqla məşğul olur, onların tədrisindəki yeni üsulları geniş yayır. Bu jurnalı bağlamaq minlərlə mütəxəssisi yeganə məlumat mənbəyindən məhrum etmək demək olardı. Buna görə də dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsində

meydana gələn yüzlərlə, bəlkə də minlərlə məsələni araşdırmaq, işıqlandırmaq və oxuculara çatdırmaq üçün ölkəmizdə ayrıca bir məcmuənin nəşr olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

Respublikada Slavyan və Dillər universitetləri var, bu çox yaxşıdır. Ancaq bizim Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kimi pedaqoji universitetimiz yoxdur. Fikrimizcə, belə bir universitet olmayınca biz ana dilimizin və ədəbiyyatımızın qızğın təbliğatçıları olan kadrlarımızın hazırlığında ciddi dönüş yarada bilmərik.

I. 5. Adamın ana dili bir olar

Dünyada elə dillər var ki, onlar milli dil kimi mövcuddur, ancaq dövlət dili kimi fəaliyyət göstərmir. Keçmiş SSRI-nin bir çox respublikalarında biz bu yaxınlara qədər həmin mənzərini müşahidə edə bilərdik. Götürək elə Asiya respublikalarını. Orada yaşayan özbək, qazax, türkmən, qırğız və tacik xalqları öz milli dillərində ünsiyyətə girir, uşaqlarını bu dildə oxudur, öz aralarında ondan geniş istifadə edirdilər. Özbək, qazax, türkmən, qırğız, tacik dillərində qəzet, jurnal və ədəbiyyat çap edilir, radio və televiziya verilişləri təşkil olunurdu. Ancaq bu dillərin heç biri dövlət dili statusuna malik deyildi. Dövlət idarələrində, rəsmi məclislərdə, respublika parlamentinin iclaslarında, partiyanın qurultayında, digər rəsmi yığıncaqlarda çıxışlar və sənədləşmə milli dillərdə aparılmırdı. Ola bilsin ki, hər hansı bir iclasda özbək və ya qazax dilində çıxışlar olurdu, lakin belə çıxışlar da rus dilində protokollaşır, qərar və qətnamələr də rus dilində qəbul olunurdu. Əslində bizim özümüzdə də vəziyyət bu cür idi. Halbuki dilimiz rəsmi şəkildə dövlət dili kimi konstitusiyamızda təsbit olunmuşdu.

Aydındır ki, keçmiş ittifaq miqyasında dövlət səviyyəsində ünsiyyət vasitəsi kimi rus dili çıxış edirdi. Dünyanın digər çoxmillətli ölkələrində isə dövlət dili məsələsi bir az başqa cür qoyulur. Məsələn, İsveçrədə hazırda dörd dövlət dili var. Bu ölkədə 1848-i ildən 1938-ci ilə qədər alman, fransız və italyan dilləri, 1938-ci ildən bəri isə retoroman dili də əlavə edilməklə dörd dövlət

dili fəaliyyət göstərir. Ancaq hazırda yalnız birinci üç dildən istifadə olunur. Hindistanda isə dövlət dili hind və ingilis dilləridir. Bunun əksinə olaraq, alman dili alman dövlətinin, Lixtenşteynin və Avstriyanın vahid dövlət dilidir. Göründüyü kimi, milli dillə dövlət dili çox yerdə üst-üstə düşür. Dillərin hamısı dövlət dili səviyyəsinə də qalxa bilmir, çünki bir xalqın dilinin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsi əsasən siyasi təsisatlardan asılı olur.

Açıqı respublikamızda yaşayan qeyri-millətlərin nümayəndələri Azərbaycan dilini öyrənməyə bu yaxınlardək o qədər də səy göstərmirdilər, Buna heç ehtiyac da duymurdular. Günahkar isə özümüzük. Çünki bizdə başqalarının dilimizdə danışmalarına dözümlük çox güclüdür. Halbuki biz bir yerdə çox olanda belə başqa millətdən olan bir nəfərin xatirinə onun başa düşdüyü dildə danışırıq. Bəzilərinin bunu bizim yüksək qonaqpərvərliyimiz kimi qələmə verməsinə heç cür haqq qazandırmaq olmaz. Təəssüf ki, bu xasiyyətimiz bizə baha başa gəlmiş, təcridən bir çoxumuz öz dilimizi unutmuşuq. İndi hamı etiraf edir ki, xalqın adını daşıyan respublikanın ərazisində yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinin, birinci növbədə, uşaqların və gənclərin həmin xalqın dilini öyrənməsi təqdir edilsin.

Xalqla canlı ünsiyyət tələb edən peşə sahələrində çalışan hər kəs Azərbaycan dilini bilməlidir. Son dövrlərdə bu sahədə bir irəliləyiş nəzərə çarpmaqdadır. Bu işin daha səmərəli təşkili səriştəli adamların və idarələrin gücünü bir səmtə yönəltməyi tələb edir. Uşaq bağçalarında, musiqi məktəblərində dilimizin tədrisinə diqqəti artırmaq lazımdır. Hələlik isə bu sahədə çox az iş görülmüşdür. Dözülməz haldır ki, musiqi məktəblərini bitirən uşaqlarımızın bəziləri mahnımızı öyrənmir, xalq melodiyalarımızı ifa etməyi bacarmırlar.

Rus dilinin və xarici dillərin tədrisini ana dilinə istinad etməklə ardıcıl olaraq ana dili ilə müqayisə fonunda təşkil etməliyik. Akademik L.V.Şeirba deyirdi ki, ana dili hər hansı bir ikinci dili öyrənməkdə əvəzsizdir.

Məktəbyaşlı uşaqların dilə olan həvəsini, marağını gücləndirmək üçün hər sinfin yaş səviyyəsinə və psixologiyasına uyğun oxu kitablarımız yox dərəcəsidir. Dil haqqında hekayələr, dilimizin başqa türk dilləri arasında yeri, uşaq dili, dilin yaranması və s. haqda maraqlı və cəlbedici kitablarımız olsa, zənnimizcə, yalnız qazanırıq. Belə kitabların yazılıb hazırlanmasına, dil haqqında əlvan şəkillərlə bəzədilmiş kitablar buraxılışına elə bu gündən başlamaq lazımdır. Rusların «Filoloqun kitabxanası» seriyası ilə buraxdığı kitabların bir qismini tərcümə edib balalarımıza çatdırsaq, çox yaxşı olar.

Son dövrlər ikidillilik – buna bəzən elmi əsası olmadan qoşadillik də deyirlər – çox geniş yayılmışdır. Qoşadillik terminoloji cəhətdən düzgün səslənmir. Məsələn burasındadır ki, «qoşa» sözü bir-birinin tam eyni olan, lakin müxtəlif səmtdə və müxtəlif vəziyyətlərdə olan şeyləri və hadisələri göstərir (qoşaqanadlı, təkqanadlı da ola bilər, qoşabuynuzlu, təkbuynuzlu da ola bilər). Ancaq insanın nə fizioloji, nə də kommunikativ baxımdan qoşa dili ola bilməz. Bunu alimlər çoxdan sübut etmişlər, bunu ana dilindən başqa digər dilləri öyrənənlər də yaxşı bilirlər. Bəzən elə olur ki, ikidillilik problemi ilə məşğul olmayan adam, başqa dildə güc-bəla ilə bir neçə kəlmə deməyi bacaran sensasiya xatirinə çıxışlar edir. Yaxud nüfuzundan istifadə edərək hər hansı bir fərziyyəni elmi platforma kimi qəbul etdirir və bunun təbliği üçün bütün vasitələrə əl atır. Bir sözlə, mən də bu fikirdəyəm ki, ikidilli xalq ola bilməz, xalqın bir dili var, bu da onun ana dilidir, uşaqlıqdan anasının və doğulduğu mühitdə digərlərinin hər gün işlətdikləri ünsiyyət şəraitində formalaşan dil! Bu dildə ana laylası da, el ağısı da nəğmələr qədər doğma və əzizdir!

Bəzən ayrı-ayrı millətlərdən elə nümayəndələrə rast gəlmək olur ki, onlar iki və üç dildə, hətta ola bilsin ki, lap bir neçə dildə danışa bilirlər. Bunu əsas götürərək xalqı iki dildə danışan xalq kimi götürmək olmaz. Bütün bu hallarda ana dili aparıcı rol oynayır. İki dildə danışmağı bacarmaq üçün biz çalışmalıyıq, amma süni yolla yox. Vaxtilə ikidillilik problemindən danışanda bəzən keçmiş

ittifaqı ABŞ-la müqayisə edir və sübuta yetirməyə çalışırdılar ki, odur bax, o boyda Amerikada heç milli dil problemi yoxdur. Özü də bizdən sakit və yaxşı yaşayırlar. Belə müqayisə çox yersizdir, Çünki nə tarixi, nə mədəni, nə dil, nə də iqtisadi və siyasi baxımdan bu ölkələri müqayisə etmək olar. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ayrı-ayrı milli etnik qruplar və icmalar mövcuddur ki, bunların hamısı ingilis dilli əhali ilə birlikdə dünyanın başqa ölkələrindən gəlmişlər. ABŞ yaranana kimi o ərazidə heç bir etnik qrupun və milli icmanın öz dövləti və vahid dili olmamaşdır. Odur ki, ölkəyə gələn hər bir mühacir və ya qrup buranın dövlət dilini qəbul edir. Bizdə isə məsələ tamam bambaşqa idi. Keçmiş SSRİ-nin ərazisində elə qədim tarixə malik xalqlar vardı ki (elə indi Rusiya Federasiyasının ərazisində də var), bunların çoxunun öz dövləti, özünün dövlət dili, öz qədim mədəniyyəti, tarixi və s. olmuşdur. Elə buna görə də ittifaqda xalqların çoxu öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi isə o demək idi ki, bütün respublikamızda kargüzarlıq işlərindən tutmuş respublikadaxili dövlət işlərinə qədər hər şey bu dildə olmalı və bu dildə rəsmiləşməlidir. Heç bir ikidillilik bu prinsipi əvəz edə bilməz və etməməli idi.

Belə güman edirik ki, müstəqil dövlət kimi mövcud olmağa çalışan xalqımızın doğma Azərbaycanımızda dilinin meydanı genişlənəcək, ailədən tutmuş ali dövlət orqanlarınadək hər yerdə o heç bir məhdudiyyət qoyulmadan işlədiləcəkdir. Bu nəcib vəzifənin həyata keçirilməsindən ötrü hamımız var gücümüzlə çalışmalıyıq.

I. 6. Dilimiz və dilçiliyimiz

İnsan cəmiyyətinin ən kamil ünsiyyət silahı olan dil öz mahiyyəti və təbiəti etibarlı ilə çox mürəkkəb ictimai bir hadisədir. Bu ümummiləşməni qeydsiz-şərtsiz Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar. Tanınmış dilçi alimlərin fikrincə, ana dilinin intəhasız imkanları hər hansı bir xarici dili öyrənərkən daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Biz əcnəbi dilləri öyrənirik ki, ana dilimizi daha

yaxından dərk edək, onun əzəmətini, incəliklərini öyrəndiyimiz əcnəbi dillərin sistem və qurumu baxımından müşahidə edək, öz dilimizi onlarla müqayisə edib tutuşdura bilək. Bu fikrin düzgünlüyünü tərcümə ilə məşğul olanlar daha yaxşı hiss edirlər.

Bundan başqa əcnəbi dillərin öyrənilməsinin digər ictimai, siyasi və mədəni əhəmiyyəti də inkar olunmazdır. Əcnəbi dilləri öyrənməklə biz özümüz vasitəçi olmadan xalqımızın qədim və zəngin mədəniyyətini, dilini öyrəndiyimiz başqa xalqlara daha asanlıqla çatdırırıq. Eyni zamanda həmin xalqların mədəniyyətini, tarixini, iqtisadiyyatını araşdırmaqla bilirik və onlardakı yaxşılıqları əxz edirik. Ancaq etiraf etməliyik ki, bizim bu sahədəki uğurlarımız ana dilini nə dərəcədə bilməyimizdən asılıdır, çünki xarici dilə ana dilindən yanaşanda o daha tez ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Məhz elə buna görə də xarici dili tədris edən hər bir müəllim qarşısında oturan şagirdlərin hansı dildə danışdıqlarını daim nəzərdə saxlamağı, tədris etdiyi dili milli təfəkkürün süzgəcindən keçirməli, xarici dilin fərqli və oxşar cəhətlərinin şüurlu şəkildə aşkar edilməsinə ciddi fikir verməlidir. Deyilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, dilin tədrisini auditoriyanın ana dilini nəzərə almadan təşkil etmək psixolinqviстикanın və sosiolinqviстикanın nailiyyətlərinə etinasızlıq göstərmək deməkdir. Səzsiz-hesabsız təcrübələr, elmi əsərlər və müşahidələr bu fikrin tam doğru olduğunu çoxdan sübuta yetirmişdir.

Məlum olduğu kimi biz hər hansı bir xarici dili öyrənəndə birinci növbədə bu dil haqqında biliklər toplamaq yox, həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək məqsədini güdürük. Ötən əsrin əvvəllərindən dillərin öyrənilməsinə maksimum diqqətə yaxınlaşdırmaq meyli elə bu məqsədin özündən irəli gəlir. Xarici dili tədris edən hər bir kəs öz əməli fəaliyyətində tez-tez belə ifadələri eşidir: «İngilislər belə demirlər», «Almanlar bunu belə deyirlər». «Demirlər» və ya «deyirlər» ifadəsi həmin dillərin ideal vəziyyətdə işlənməsinə işarədir. Tələbələrin öyrəndikləri dillərin ideal modellərinə yiyələnmələrində ana dili əvəzsiz bir köməkdir. Müəllim istər-istəməz ana dilinə müraciət edir və burada öyrənilən dil

hadisəsinin qarşılığını tapıb göstərməyə çalışır. Lakin əlimizdə ana dilinin bu və ya digər sahəsinin ideal vəziyyətə əsaslanan elmi-lingüvistik təsviri olmadığından tələbəyə «özünün və ya başqalarının danışığını müşahidə et» məsləhətindən savayı başqa bir mənbə adı çəkə bilmirik. Çünki ana dilimizin bu sahəsi hələ də işlənməmiş olaraq qalır. Özünün və başqalarının danışığını müşahidə etmək isə hər kəsin işi deyildir. Xarici dili, adətən, o adamlar daha tez öyrənirlər ki, onların yaxşı eşitmə qabiliyyəti olur. Dili eşitmək adamda uşaq yaşlarından yaranır, dilöyrənmədə isə bu vərdiş ardıcıl məşqlər nəticəsində formalaşır. Bəzən eşitmə tələffüzdən geri qalır. Odur ki, öyrənilən dilin tələffüz qaydalarına düzgün əməl edən adam həmin dildə eşitmə vərdişləri olmadığından ünsiyyətdə fəal ola bilmir, çaş-baş qalır, özü danışır, lakin danışılanı yaxşı eşidib başa düşə bilmir. Biz dilini öyrəndiyimiz xalqın arasına düşəndə bu cür vəziyyətlə tez-tez rastlaşırıq. Bu səbəbdən xarici dil dərslərində tələffüzlə yanaşı eşitmə tapşırıqlarına da xüsusi yer verilir.

Ana dilində deyilənin bütöv halında eşidilib dərk edilməsi ciddi çətinlik yaratmır, lakin deyilənə diqqətlə qulaq asanda ayı-ayrı fərdlərin danışıqında ana dili normasına yad olan əlamətləri eşitmək olur. Fərdin şivə və ləhcə xüsusiyyətlərini, başqa dilin təsirindən yaranan tələffüz qüsurlarını bura aid etmək olar. Biz xarici dil dərslərində özünü və başqasını diqqətlə dinləyərək tələffüzdə nəzərə çarpan yayınmaları aşkar etmək üçün radio və televiziya verilişlərindən parçalara qulaq asmağı tələbələrə tövsiyə edirik. Onu da qeyd edək ki, tələbələrimizi ən çox narahat edən odur ki, son dövrlərdə respublika radio və televiziya verilişlərində həm diktorların, həm də çıxış edən digər yoldaşların tələffüzündə saysız-hesabsız rusizmlərlə yanaşı, şivə və ləhcə qüsurları müşahidə olunur. Rusizmlər dedikdə biz rus dilinin orfofonik normasına xas olan fonetik xüsusiyyətlərin azərbaycanlıların danışıqında özünü büruzə verməsini nəzərdə tuturuq. Buna elmi dildə interferensiya səhvləri deyilir. Əslində bu səhvlər rusca təhsil almış azərbaycanlıların tələffüzündə təbiidir və onların meydana gəlməsi o qədər də təəccüb doğurmur. Təəccüb doğuran bunların bizim dilimizə

gətirilməsi və dilimizin tələffüz norması kimi təbliğ edilməsidir. Radio və televiziya məlumatlarını oxuyan aparıcıların, səhnələşdirilmiş əsərlərdə çıxış edən aktyorların rus və Avropa mənşəli sözlərdə samitləri yumşaltması və ya bu sözlərdə vurğusuz mövqedə (o) saitinin (α) məxrəcində tələffüzü buna misal ola bilər. Belə ki, «rol, rolları, rollarda» əvəzinə, «rol', rol'ları, rol'larda», «tekst, televiziya, teatr, diktör» əvəzinə «t'ekst, t'eatr, t'elevisiya, d'iktör» və s., «orijinal, foneteyka» əvəzinə «arijinal, fanateyka» və s. tələffüz olunur. Azərbaycan dilinin orfofonik, məhz orfofonik – bunu xüsusi qeyd etməliyik, çünki dilçiliyimizdə orfoepik (dildəki sözlərin fonem tərkibinin müəyyənləşdirilməsilə məşğul olan sahə) və orfofonik (dilimizdə fonemlərin işlənməsi xüsusiyyətlərini araşdıran elm sahəsi) qaydalarının işlənilib hazırlanması bütün dilçilik elmimizin qarşısında duran mühüm və aktual məsələlərdən biridir. Məsələnin nə qədər aktual olduğunu dərk etmək üçün bircə misal gətirmək kifayətdir. Alman dilinin ilk orfofonik lüğəti XIX əsrin axırında çapdan çıxmışdır. İndiyədək lüğət 19 dəfə təkrar nəşr edilmişdir. Hazırda bu dilin 3 sanballı orfofonik lüğəti vardır. Rus dilinin orfofonik lüğəti ilk dəfə «Rus ədəbi tələffüzü və vurğusu» adı altında 1955-ci ildə, «Rus dilinin orfoepik lüğəti» adı altında isə 1983-cü ildə çapdan buraxılmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu lüğətləri uzun illər SSRI Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində ştatlı məsləhətçi kimi çalışan məşhur dilçi alimlər hazırlamışlar (S.İ.Bernşteyn, R.İ.Avanesov). XXI əsrdə yaşayırıq, dilimizin orfofonik lüğəti isə hələ də hazır deyildir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan dilinin həyatımızın müxtəlif sahələrində işlənməsində ciddi müxtəliflik özünü göstərir, bəzən də özbaşnalığa yol verilir. Məlumdur ki, orfoqrafik qaydalara əməl olunmasına nəzarət edilir, inşa və imla yazıları, qəzet, jurnal, ümumiyyətlə, mətbuatın dili buna misal ola bilər. Lakin tələffüzü nizamlayan və orfofonik qaydaların keşiyində duran heç nə yoxdur. Biz xarici dil müəllimlərinin isə işi qat-qat çətinləşir. Ana dilini tədrisdə çıxış nöqtəsi seçirik, lakin əlimizdə tutarlı mənbə olmadığından ideal

tələffüz timsalında özümüzə müraciət etməli oluruq. Bu da, sözsüz, subyektivizmlə bağlıdır.

Göründüyü kimi, dilimizin işlənməsi xüsusiyyətlərinin elmi tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycan dilində spontan danışığın fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətlərinin tədqiqi sahəsində çox iş görülmüşdür, lakin hələ görüləsi işlər də az deyildir. Aydındır ki, bu, təcrübi fonetika laboratoriyalarının işləyib hazırladığı metodlar əsasında daha uğurlu ola bilər. Bunun sayəsində dilçiliyimizdə çoxdan köhnəlmiş subyektiv metodun zərərli təsirindən xilas olarıq. Burada eyni zamanda dilimizin həm seqment, həm də supraseqment fonologiyasının yazılması üçün toplanan faktik dil materialı dilimizin fonologiyasında bu günə qədər aydın olmayan sualları – uzun saitlər, geminatlar, samitlərin kar və cingiltiliyə görə oppozisiya yarada bilməsi və s. məsələləri elmi dəlillərlə araşdırmağa imkan verir. Maşınla tərcümə, avtomatik idarəetmə sistemlərində nitq siqnallarının işlənməsi prinsipləri, şəxsiyyətin danışığına görə avtomatik tanınması və ümumiyyətlə, «maşın – insan – maşın» problemlərinin həlli tətbiqi dilçiliyin qarşısında ümdə bir vəzifə kimi durur. Onların tədqiqi ilə bilavasitə məşğul olan mərkəzin yaradılması günün vacib məsələlərindəndir. Bu mərkəz yuxarıda adları cəkilən məsələlərin həllinə respublikamızın ixtisaslı kadrlarını cəlb edə bilər, ucuz məsrəflə ana dilində kompüter klaviaturalarının istehsalına başlamaq üçün bu çox səmərəli yoldur.

Respublikamızda tətbiqi dilçiliyin digər bir rolu da xarici dillərin öyrənilməsində ana dilinin yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Xarici dilin tədrisində ana dili əsas götürülməlidir, çünki öyrənilən dillə ana dili arasındakı fərqlərin və oxşarlıqların üzə çıxarılması dilin daha səmərəli öyrənilməsini təmin edir. Məlumdur ki, fərqlərin və oxşarlıqların müəyyənləşdirilməsi şüurluluq prinsipinə əsaslanmalı, ardıcıl məşq nəticəsində özünüküləşməli, beləliklə də, danışanın öz nitqində aksent səhvlərinə yol vermədən ünsiyyətə girməsinə səbəb olmalıdır.

Qarşılaşdırma sahəsində Azərbaycan Dillər Institutunun bir neçə əməkdaşı sanballı tədqiqat əsərləri yazmışlar, lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatlar geniş oxucu kütlələrinə çatdırılmır. Ona görə də onları ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək və nəşr etdirmək lazımdır. Burada ikidilliliyin də nəzərə alınması xüsusi maraq doğurur, çünki xarici dillərin öyrənilməsi bir çox halda ikidillilik şəraitində gedir.

Bizə belə gəlir ki, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda eksperimental fonetika və müqayisəli dilçilik şöbələrinin açılması dilçiliyimiz qarşısında duran bir sıra nəzəri və praktiki məsələlərin həllinə öz müsbət təsirini göstərər. Roman-german dilləri şöbəsi, hər şeydən əvvəl, Qərb dilçilik nəzəriyyələrinin və əənələrinin öyrənilməsində, digər tərəfdən, tanınmış dilçilərimizin nailiyyətlərini dünya miqyasına çıxarmaqda əvəzsiz olardı. Bu şöbə oraya cəlb olunacaq kadrların köməyiylə xarici dilçilik ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsini təşkil etmək, oxuculara çatdırmaq mümkündür. Qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatının istər rus, istərsə də başqa dillərdən dilimizə çevirilməsi və ya dilimizin bu və ya digər aspektinə həsr olunmuş yaxşı əsərlərin rus dilinə və ya başqa dillərə tərcüməsi tamamilə unudulmuş sahələrdəndir. İndiyə qədər dilimizə tərcümə edilmiş vur-tut bir neçə əsərə rast gəlmək olur ki, bu da L.Budaqov, V.fon Humboldt, I.A.Boduen de Kurtene, F.de.Sössür, R.Yakobson, N.Trubeskoy, N.Xomski və s. onlarla məşhur dilçilərin əsərlərinin dilimizə birbaşa orjinaldan tərcüməsi respublika dilçilərinə, filoloji fakültələrin tələbələrinə, doktorant və dissertantlarına dünya dilçiliyində mövcud olan cərəyanlarla tanış olmağa, struktur dilçilik məktəblərinin ideyalarını saf – çürük etməyə geniş imkan yaratmışdır. Bu həmçinin, dilimizdə dilçilik terminləri lüğətinin meydana gəlməsinə, dilçilik terminlərinin sabitləşməsinə, sözsüz, kömək edir.

Bu sahədə geniş fəaliyyət üçün müstəqil respublikamızda Xarici dil müəllimləri Cəmiyyətinin yaradılması vacibdir. Buraya ölkəmizin qabaqcıl dilçi alimlərini də cəlb etmək, cəmiyyətə nəşr orqanı hüququ vermək lazımdır. Bu təkcə dil institutlarının səyi ilə

deyil, Akademiyamızın ictimai elmlər bölməsinin, bütün ali məktəblərin səriştəli alimlərinin birgə səyi ilə mümkündür.

Daha bir məsələyə toxunmaq istərdik. Son illərdə dilçiliyin tarixinə dair bir sıra yeni maraqlı əsərlər meydana gəlmişdir. Bu çox gözəl başlanğıcdır, çünki elmin tarixi nə qədər dərin və hərtərəfli öyrənilərsə, onun bu günü və gələcəyi də bir o qədər zəngin və işıqlı olar. Söz yox ki, dilçiliyimizin tarixi dedikdə biz ayrı-ayrı şəxslərin hansı ildə hansı əsəri yazdığını deyil, mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olan dilçiliyimizin ta qədimdən başlayaraq bu günə qədər keçdiyi inkişaf yollarını açıb göstərməyi nəzərdə tuturuq. Dilçiliyimizin tarixinə dair tədqiqat əsərlərinin olmaması ilk baxışdan elə təsəvvür yaradır ki, bizdə bu elmin keçmişi o qəddər də uzaq deyildir. Əslində isə dilçiliyimizin M.Kaşğaridən başlayaraq bu günə qədər gəlib çatmış zəngin tarixi vardır. Dilçilik tariximizin yazılmasında Nizami, Nəsimi, Füzuli, M. F.Axundov, M.A.Kazımbəy, M.Ə.Sabir, M.Şaxtaxtılı, C.Məmədquluzadə, N.Nərimanov, B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.A.Şirəliyev, A.Axundov, və s. kimi onlarla, bəlkə də yüzlərlə mütəfəkkirin dilçilik görüşlərinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsi bu elmin bizdə nə qədər dərin köklərə malik olduğunu bir daha aydın şəkildə göstərir. Bu həm də böyüməkdə olan gənc nəslin doğma ana dilinə, bu dilin tarixinə olan münasibətini kökündən yaxşılaşdırmağa kömək edir. Böyük rus yazıçısı K.Paustovski yazırdı: «Hər bir insanın öz ana dilinə münasibəti onun mədəni səviyyəsilə yanaşı, vətəndaşlıq qeyrətini də müəyyən edir. Ana dilini sevmədən Vətəni sevmək mümkün deyildir. Öz ana dilinə biganə olan adam vəhşidir».

Keçid dövrünün bütün imkanlarından istifadə edərək Azərbaycan dilinin konstitusiyamızın tələbinə müfəfiq şəkildə daha geniş işlənməsinə nail olmaq üçün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. Hazırkı dövrdə səriştəli mütəxəsislərdən yaranmış müəlliflər heyətinə sifarişlər yolu ilə aşağıdakıları hazırlamağı tapşırmaq:

- a) məlumat – arayış xarakterli kitabçaların tərtibi və nəşri;
- b) danışq kitabçalarının hazırlanması və nəşri;

- v) ikidilli və üçdilli lüğətlərin tərtibi ;
q) Azərbaycan dilini müstəqil öyrənənlər üçün dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamaq;
- 2) Radio və televiziya proqramlarına «Ana dili» tədris proqramının daxil edilməsi və bu proqramın aparılmasına orta və ali məktəbdə Azərbaycan dilini tədris etməkdə qabaqcıl təcrübəsi olan müəllimlərin cəlb edilməsi;
- 3) Ərizə, şikayət, arayış, sorğu məktub və digər yazışmalar üçün Azərbaycan dilində müvafiq formaları hazırlayaraq çap etdirmək və müəssisələrə paylamaq.
- 4) Dilimizin danışıqda işlənən muxtəlif üslublarını araşdıran komissiya yaratmaq, həmin komissiya müəssisələrlə bağladığı müqavilə əsasında Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğətini hazırlamalı, bu işdə Eksperimental fonetika laboratoriyasının imkanlarından geniş istifadə etməli.
- 5) Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların dili və danışıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə diqqəti artırmaq, bunun üçün xüsusi qrup yaratmaq.

I. 7. Bölünmüş vətənin bölünməz dili.

*Vətənsiz yaşamaq mümkün olsa da,
Dilsiz bir böyük xalq gedəcək bada.
Əziz Möhsüni.*

Bu gün dünyada elə bir dil tapmaq çətindir ki, o, dilimiz qədər «parçala və hökm sür» kimi yırtıcı siyasətin qurbanı olsun. İki yerə parçaranmış bir xalqın dili olmazın müsibətlərə və təqiblərə məruz qalıb, hər iki tərəfdə rejimə xidmət edən ideoloqların əlində oyuncağa çevrilib. Düşmənlərimiz elə bir nəzəriyyə hazırlamaq fikirindədirlər ki, guya Azərbaycan dili bizim dilimiz olmayıb, onu sonralar zor gücünə bizə qəbul etdiriblər. Əlbəttə düşmən öz hiyləgər məqsədinə nail olmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır. Lakin tarixin ulu yaddaşı düşmənin bu hiylələrini alt-üst edir. «Kitabi-

Dədə Qorqud» kimi bir abidəsi olan xalqın dilinə şübhə ilə yanaşmaq tarixə xəyanət deməkdir.

Öz qədimliyini gözə soxmağa çalışan qonşular və onların dəyirmanına su tökənlər heç fikirləşməzlər ki, onların Dədə Qorqud dastanının qabağına çıxma biləsi yazılı abidələri yoxdur. Düşmənlərimizdən soruşmaq gərək, bizim dədə-babadan bu yerlərin sakinləri olduğumuza, soyumuza və dilimizə görə türklüyümüzə şübhə edirsinizsə, eramızın əvvəlində yaranmış bir eposda sizlərə məxsus kiçicik bir ünsür də olsa tapa bilərsinizmi? Turk dilinin guya yerli fars mənşəli xalqlara zorla qəbul etdirilməsini sübut edən kəs-rəviçilərə və onların növələrinə cavab olaraq demək lazımdır ki, cənablar, tarixi saxtalaşdırmaqla qədimliyinizi subut edə bilməzsiniz. Bunun üçün fakt lazımdır. Faktlar isə onların sərsəm xülyələrini alt-üst edir. Bunun üçün «Azərbaycan dili xaricdə» toplusunu nəzərdən keçirmək və həmin topluda M.Müsəddiqin «Azərbaycan dili haqqında bəhslər» kitabı nə istəyir?» məqaləsini diqqətlə oxumaq kifayətdir. Adı çəkilən məqaləsində M.Müsəddiq tarixi faktları səbrlə, təmkinlə təhlil edərək belə bir məntiqi nəticəyə gəlir ki, səlcuqların 160-illik ağılığı dövründə (1036-1197) fars dilli «azərilər» (guya bizim soydaşlarımız farsca danışılar) turkləşibsə, bəs niyə səlcuqların təsiri altında olan digər rayonların əhalisi türkləşmədi? Söhbət, fars, Gilan, Mazandaran, Talişbasar və s.-dən gedir. Məgər Şiraz, İsfahan, Yəzd, Girman və s. başqaları səlcuqlara tabe deyildimi? M.Müsəddiq daha irəliyə gedərək doğru olaraq dilimizin tarixinə böhtan atanlara belə bir sual verir; necə oldu ki, 600 ilə qədər ərəb xilafətinin hökmranlığı altında yaşayan farslar və digər xalqlar bu dili qəbul etmədilər, ancaq azərilər türkləşdilər? Bu və bu kimi suallara dil nəzəriyyəçiləri cavab verməkdə acizdirlər.

1990-cı ildə «Elm» nəşriyyatında çapdan çıxmış »Azərbaycan dili xaricdə» məqalələr toplusu geniş oxucu kütlələrinin marağına səbəb olmuşdur. Bu topluda gedən məqalələr öz məzmunu və əhatə dairəsinə görə ciddi maraq doğurur. Burada Azərbaycan dilinin xaricdə tədqiqindən tutmuş dilçiliyimizin dünya miqyasına çıxmasına qədər müxtəlif səpkili məqalələr verilmişdir. Bu toplusunun

biz quzey azərbaycanlılarının xoşuna gələn cəhəti odur ki, burada verilmiş məqalələrin bir qisminə güney Azərbaycanında dilimizin işlənməsi, tədqiqi və yayılması sahəsində son dövrlərdə görülmüş işlər və bunların önündə qürurla addımlayan «Varlıq» jurnalının fəaliyyəti açıqlanır.

Dilimizin Arazın o tayındakı vəziyyəti bizi narahat etməyə bilməz. Güney Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın danışıqına fars dilinin təsiri göz qabağındadır. Oradan gələnlərin danışıqına qulaq asanda fonetik (yad intonasiya və vurğudan tutmuş səslərin və səs ardıcılığındakı qeyri-türk tələffüz məxrəcəsinə qədər), leksik (danışıqda işlədilən fars və ərəb mənşəli sözlər) və sintaktik (söz sırası və cümlə quruluşu) səviyyədə yayınmaları görmək və tutmaq o qədər də çətni deyildir. Bütün bunlara baxmayaraq dilin türklüyü özünü qoruyub saxlaya bilib. Başqa sözlə desək, fars şovinistlərinin bu gün də Azərbaycan dilini məktəb, ictimai və siyasi həyata buraxmamaqdan ötrü dəridən-qabıqdan çıxmaqlarına baxmayaraq, rəsmi dairələr bunun üçün nə qədər canfəşanlıq etsələr də, 35 milyonluq xalqın dilini əlindən ala bilməyiblər.

Güney Azərbaycanında heç bir şey yazılmasaydı belə 60-cı illərin əvvəllərində yaranmış "Heydər babaya salam" əsəri o tayda dilimizin böyük hünərlə durum gətirdiyinə, fəaliyyət göstərdiyinə aydın sübutdur.

Açıqını deyək ki, bizim dilçilərimizin yaradıcılığında o tayın dil problemləri açıqlanmayıb, orada yaşayan soydaşlarımızın dilimizə həsr etdikləri tədqiqatlar isə bizdə geniş təbliğ olunmayıb. Bu baxımdan adını çəkdiyimiz toplusunun dəyəri misilsizdir.

"Azərbaycan dili xaricdə" toplusunda gedən məqalələri öz mündəricatına və məzmununa görə üç yerə bölmək olar. 1. İttifaqda və xaricdə Azərbaycan dilinin vəziyyəti, öyrənilməsi, tədrisi və tətbiqi məsələləri, bu dilə dair araşdırmalar. Buraya topludakı giriş məqaləsi (müəllifləri mərhum Z.Budaqova və M.Mahmudovdur), Türkiyədə və ABŞ-da Azərbaycan dilinə dair araşdırmalardan bəhs edən iki məqalə (birinci məqalənin müəllifi Ə.Quliyev, ikinci məqalənin müəllifi isə Q.Paşayevdir) də daxildir; 2. İttifaqda və

xaricdə dilimiz və dilçilərimiz haqda çap olunmuş məqalə və kitabların xülasəsi (buraya Ə.Məmmədovun, Ə.Quliyevin və S.Mehdiyevanın məqalələri aiddir); 3. Cənubi Azərbaycanda çap olunan kitab və jurnallarda dilimiz haqqında doktor Həmid Nitqinin "Biz və dilimiz" məqaləsi verilmişdir. Biz burada yalnız üçüncü qrupa aid məqalələrdən bir qədər ətraflı danışmaq istərdik, çünki Arazın o tayında son dövrlər dilimiz haqda araşdırmaların sayı nəzərə cərpacaq dərəcədə artmış, lakin geniş oxucu kütlələrinin bu barədə məlumatı təəssüf doğuracaq qədər azdır.

Bu baxımdan V.Aslanovun "Azərbaycan dilinə dair xarici ölkələrdə çap olunmuş bir neçə kitab haqqında" məqaləsi ciddi maraq doğrur. V.Aslanov öz məqaləsində İranda çap olunmuş üç əsər üzərində geniş dayanır. Bunlardan biri M.A.Fərzanənin "Azərbaycan dili qanununun əsasları", digəri isə Məhəmmədağlı Zöhtabinin "Müasir Azərbaycan dilinin sərfi" kitabıdır. Hər iki əsərə yüksək qiymət verərək V.Aslanov onları dilçiliyimiz üçün əlamətdar hadisə hesab edir. M.A.Fərzanənin dil haqqında mülahizələrini, ana dilinə verdiyi qiyməti bütövlükdə qəbul edən dilçi alim V.Aslanov göstərir ki, M.A.Fərzanə ərəb əlifbasının naqisliyini elmi mövqedən çox doğru açıqlayır, dilimizdə 9 sait və 23 samit olması haqqında fikrini bəyənir, onların təsnifi də narazılıq doğurmur. Bununla yanaşı M.A.Fərzanə dilimiz üçün ahəng qanununun rolunu açib göstərməyə çalışır, saıtlərin və samıtlərin işlənmə xüsusiyyətlərini də geniş şərh edir. Əsərdə şeirimiz üçün dərin elmi ümumiləşmələr edilir, hecalarda səs ölçüsünün bərabərliyi milli şeirimizdə heca vəzninin təbiiliyini sübut edir. Hecalarda səs ölçüsünün bərabər olmadığı, fars və ərəb dillərində isə şeirin vəzni əruzdur. M.A.Fərzanənin kitabını fəsillər və bölmələr üzrə təhlil edərək V.Aslanov öz həmkarının tədqiqat metodunu və dil materialından gen-bol faydalandığını təqdir edir, onun digər mənbələrlə yanaşı Şimali Azərbaycan dilçilərinin də əsərlərinə yaxından bələd olduğunu xüsusi qeyd edir. M.A.Fərzanənin kitabında sözalımı, bu zaman həmin sözlərdə Azərbaycan dilinin daxili qanunauyğunluğuna əsasən məruz qaldığı dəyişikliklər, sözü

morfoloji xüsusiyyətləri geniş şərh olunur. Azərbaycan dilinin qanunlarını açanda M.A.Fərzanə bir qədər başqa terminlər işlədir, lakin bütövlükdə onun əsəri yüksək elmi nəzəri səviyyədə yazılmışdır.

V.Aslanov yuxarıda adı çəkilən məqaləsində cənublu həmkarlarından daha iki müəllifin əsərlərini təhlil edir. Onlardan biri ərəb ədəbiyyatı mütəxəssisi doktor Məhəmmədaği Zöhtabinin "Azərbaycan dilinin sərfi", digəri isə soykökünə görə quzey Azərbaycanından olan Səminə Bağçabanın 1982-ci ildə çap etdirdiyi "Gəlin türkcə danışmaq" kitablarıdır.

Məhəmmədaği Zöhtabinin kitabının maraqlı cəhəti müəllifin həmyerlilərinə öz dillərini bilmədikləri üçün ürəyi yana-yana söylədiyi iradlarıdır. O, Seyid Cəfər Pişvərinin dil haqqında kəlamlarını yada salır, M.Şəbüstərinin iki misrasını kitabına epigraf seçir:

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki yox,

Yuxu öyrətdi uşaqlıqda mənə, xab ki yox.

Məlumdur ki, 1945-ci ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanda qurulan milli demokratik hökumət Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmişdi. Lakin bir ildən sonra tüğyan edən irticaçı şah rejimi xalqın arzusunu gözündə qoydu və Azərbaycan dilində danışmağı belə bizim soydaşlarımıza qadağan etdi. Məhəmmədaği Zöhtabidən V.Aslanovun gətirdiyi aşağıdakı fikir cənublu soydaşlarımızın öz ana dillərini unutduğunu və ya pis bildiyini çox gözəl açıb göstərir. "Doğma kənddə və qəsəbədə öyrəndikləri dili azərbaycanlılar böyük şəhərlərə düşdükdə fars dili ilə əvəz etməli olurlar. İrəndən xaricə getdikcə isə ana dili üçüncü dərəcəli dilə çevrilir. Ana dilinin sözləri və ifadələri, şirin-şirin təbirləri və təşbihləri hafizənin, fikrin dərinliyində ilişib qalır, təzə dillərin təsiri nəticəsində fəaliyyətdən düşür. Əslində isə bu sözlər heç vaxt unudulmur". Lakin onlar işlənmədiyinə görə paslanır, inkişafdan qalır, həyatda meydana gələn yeni məfhumlarla əlaqədar təzə-təzə sözlər, ifadələr, islahatlar yaratmır. Bu cəhətdən ana dilimizi dərin köklü bir ağaca bənzətmək olar ki, suvarılmaq, müvazibət və qayğı görməmək nəticəsində qurumasa da, qol-budaq atmaz, yaşllaşmış çiçəklənməz, boy atıb

böyüməz, meyvə verməz. Məhəmmədağı Zöhtabinin bir fikri də çox yeni səslənir. Onun fikrincə türk ziyalılarından çıxan şair, ədib və alimlər uşaqılıqdan öyrəndikləri folklor sərvəti ilə fars ədəbiyyatını bəzəyib gözəlləşdirirlər. "Bu isə elm və mədəniyyət istismarının dil və ədəbiyyat sahəsindəki təzahür şəklinin müəyyən hissəsidir". Bu cür qiymətli fikirləri gətirəndən sonra V.Aslanov Məhəmmədağı Zöhtabinin fonetika və morfologiyanı şərh edən kitabının ümumi təhlilini verir və bu kitabın o taylı bu taylı dilçiliyimiz üçün misilsiz əhəmiyyətə malik olduğunu açıb göstərir.

Bu gün güney Azərbaycanında dildən söhbət gedəndə istər-istəməz ədəbi dil məsələsi ortalığa çıxır. Bununla bağlı cənublu həmkarlarımızın bu tayda dilçilik sahəsindəki ənənələrımızdən qeydsiz-şərtsiz qidalanmalarına dair çoxlu söz-söhbət gəzir. Məhəmmədağı Zöhtabi isə tərəddüd etmədən bu tərəfdəki irsdən gen-bol istifadə etməyi öz soydaşlarına məsləhət görür. V. Aslanov öz cənublu həmkarının aşağıdakı sözlərini xüsusi qeyd edir. Bugünkü ağır şəraitdə quzey Azərbaycanlı alimlərinin əsərləri "İran türklərinin (azərbaycanlıların – F.Y.) ana dillərini öyrənmək sahəsindəki uzaq yollarını yaxın, çətin işlərini isə asan etmişdir". Başqa sözlə desək, yeni velosiped düzəltməyə ehtiyac olmadığını Məhəmmədağı Zöhtabi çox doğru qeyd edir.

V.Aslanovun məqaləsində nəzərdən keçirilən üçüncü mənbə Səminə Bağçabanın "Gəlin türkcə danışaq" kitabıdır. Səminə xanım Azərbaycan dilinə yüksək qiymət verərək yazır: "Unutmayın ki, qədimlərdən demişlər: fars dili şəkərdir, türk dili hünər". Səminə xanım 30 dərstdən ibarət olan kitabında Füzulidən, Şəhriyardan nümunələr gətirir, Azərbaycan xalq mahnıları ilə bağlı mətnlər verir, həmvətənlərinə Azərbaycan dilini canlı ünsiyyət vasitəsi kimi öyrətmək üçün bir sıra didaktik priyomdan istifadə edir. Ən maraqlısı odur ki, kitabın girişində Azərbaycan dilinə xas olan 6 əlaməti sadalayır. Biz V.Aslanovun şərhinə əsaslanaraq həmin əlamətləri burada təkrar etməyi lazım bildik: iltisafiliyi, sözdə-yişdirici şəkilçilərin sözdüzəldicilərdən sonra gəlməsi, ahəng qanununa tabeliyi, saitlərin qısalığı, isimlərin cümlədə hala görə

dəyişməsi, feillərin zənginliyi və onların ümumi qaydalara tabe olması.

Fikrimizcə, V.Aslanov öz məqaləsində araşdırdığı əsərləri çap etdirib bu taydakı oxuculara çatdırsa çox xeyirxah iş görmüş olardı. Bunlarda, doğrudan da, yeni söz, yeni baxım az deyildir. Bu isə, təbiidir ki, dilçiliyimizin yeni səpkidə tədqiqi üçün güclü təkan olardı. İranda şah rejmi devrildikdən sonra söz və mətbuat azadlığı olacağına inananlar tezliklə yanıldıqlarını başa düşdülər. Xomeyni rejimi İranda türk dilinə qarşı güclü hücumlar təşkil etdi. Hazırda orada görkəmli maarifpərvər doktor Cavad Heyətin çap etdirdiyi "Varlıq" məcmuəsi dilimizin təbliği və tədqiqində çox iş görür.

"Azərbaycan dili xaricdə" toplusunda Ə.Tahirzadənin Y.Məmmədovla birlikdə yazdığı məqaləsi "Varlıq"da ana dilimizə göstərilən qayğılardan bəhs edir. Yarandığı gündən dilimizin, ədəbiyyatımızın, tariximizin və mədəniyyətimizin qaranlıq səhifələri bu məcmuədə əsl vətənpərvərlik mövqeyindən açıqlanır, yuxarıda adını çəkdiyimiz M.A.Fərzanənin "Varlıq"ın səhifələrində "Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda xatirələr" başlığı altında silsilə məqalələri təqdir olunur, bu jurnalın işıq üzü görməsində yorulmadan çalışan ziyalılardan Həmid Nitqinin, Qulamhüseyn Bəqdəlinin, hüquqçu Əli Kəmalinin və başqalarının xidmətlərindən danışıılır. Bir sözlə, "Varlıq" jurnalının çoxşaxəli fəaliyyətindən bəhs edən müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, cənubdakı soydaşlarımızın "milli varlıq duyğularının yetkinləşməsində" bu jurnalın əməyi boşa çıxmayacaq.

"Varlıq"da Azərbaycan dilçiliyi məsələlərindən bəhs edən Firuzə Pərənci yazır ki, bu jurnalda gedən məqalələri iki qismə bölmək olar: 1. Azərbaycan dilinin tarixi, mənşəyi, türk dilləri arasında yeri və s. kimi mühüm məsələlərin müzakirəsi, şovinst paniranzimin ifşası; 2. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, işlənməsi ilə əlaqədar çətinliklərin aradan qaldırılması, bu dilin leksik qrammatik və fonetik aspektlərinin tədqiqi. Qeyd edək ki, bu məsələlər eynilə quzey Azərbaycanı dilçilərində az narahat etmir. Ona görə də Güney Azərbaycanında

həmkarlarımızın bu səpkidə yazdıqları bizim üçün son dərəcə maraqlıdır. Oudur ki, Firuzə Parəncinini məqaləsi həvəslə qarşılır və rast gəldiyimiz hər bir dilçinin imzasını, yazısını görəndə sevinirik. Bu taydakı alimlərimizin bu cür yazılara böyük ehtiyacı olduğunu söyləsək səhv etmərik. «Azərbaycan dili xaricdə» toplusunda N.Nəsibzadə və V.Mustafayevin «Iran və Azərbaycan dili: dövlət siyasəti və ona müqavimət» adlı məqaləsi də maraqla oxunur. Burada İran hakim dairələrinin hər vəchlə Azərbaycan dilini sıxışdırmağa yönəltdiyi mənfur irqçi siyasət açılıb göstərilir, Bonnda nəşr olunan «Ana dili» qəzetindən danışıılır. Qəzetin ilk nömrəsi 1984-cü ildə çapdan çıxmışdır. Bu qəzetin səhifələrində ana dilinin ağırları və acıları heç bir siyasi quruma meyl göstərmədən açıqlanır. Müəlliflər bütün nömrələri geniş şərh edəndən sonra son illərdə dilimiz və dilçiliyimiz haqqında o tayda çapdan çıxmış çoxlu ədəbiyyat siyahısı verirlər. Dilimizin çiçəklənəcəyinə ümüd bəsləyən xalqın dil uğurunda mübarizəsini rejimin heç vaxt dayandıra bilməyəcəyi ümüdi yaratdığına görə müəlliflərin bu məqaləsi yadda qalandaır. Kəsreviçlərin böhtanlarını rusvay etmək üçün müəlliflər birinci növbədə xalq yaradıcılığında, sonra isə «Heydər babaya salam» kimi ölməz əsərdən çıxış edirlər. Bu cür əsərlər yaradan bir xalqın dilinə xor baxmağın qeyri-mümkünlüyünü müəlliflər faktlarla, dəlillərlə sübut edirlər.

Güney Azərbaycanında dilimizin bu günkü işlək dairəsini və funksional çəkisini aydın göstərən məqalələrdən biri də doktor Həmid Nitqinin «Biz və dilimiz» məqaləsidir. Bu məqalə toplusunun sonunda getməsinə baxmayaraq çox məzmunlu və əhatəlidir. O, dilimiz haqqında məlumat verir, turk dilləri arasında onun yerini müəyyənləşdirir, onların dil xüsusiyyətləri araşdırılır. Maraqlı burasıdır ki, Həmid Nitqi Quzey Azərbaycanı dilçilərindən, xüsusilə Ə.Dəmirçizadənin əsərlərindən faydalandığını dönə-dönə qeyd edir. Məqalədə dilimizin bir neçə sözünün və ifadəsinin hansı anlamda işlənməsini göstərən H.Nitqi qədim türkdilli qəbilə və tayfalarının adını çəkir, professor Faruq Qədri Timurtaşın son dərəcə dəyərlı əsərindən yüzlərlə sözün mənasını açmaqla geniş şəkildə işləndiyini

göstərir. Həmid Nitqinin məqaləsinin son dolayını olduğu kimi oxuculara təqdim edirik:

«Dilimizə sahib çıxmanın son və iftixarlı mərhələsi onu səhih metodla öyrənmək və öyrətmək, bu dildə elmi, fəlsəfi, dini, əxlaqi, ədəbi və s. gözəl və ölməz əsərlər yaratmaqdır. Bu da, əziz atanalara, möhtərəm müəllimlərə, hörmətli ruhanilərə, qüdrətli yazıçı və şairlərin diqqət və əlaqə ilə məşğul olacaqları xüsuslardır» (səh.170).

Əslinə baxsan, bu sözlər eynilə bizə də aid edilə bilər. Biz, ola bilsin ki, qəzet və jurnallarımızın, çap olunan kitablarımızın sayı ilə fəxr edirik, özümüzə təsəlli veririk ki, bəli, bizdə vəziyyət ordakından yaxşıdır. Ancaq dərinə gedəndə aydın olur ki, elə bizim özümüzdə də öyünməli cəhətlərimiz azdır. Axı elmi, fəlsəfi, əxlaqi və s. əsərlərimizi biz öz dilimizdə yazmırıdıq. Nədənsə biz bu yaxınlara qədər dilimizin o taydakı vəziyyətilə az maraqlanmışıq, əsərlər yazmamışıq. Bu səhvi tezliklə aradan qaldırmalıyıq. Vətən bölünübə də, onun dili bütövdür. Bütövlüyümüzü sübut edən maddi-mədəni amillərin öncəsi dilimizdir, vahid Azərbaycan dilidir. Bu ideyanı həyata keçirmək yollarında haqqında danışdığımız toplu ilk qaranquşdur.

Biz toplunun məqalələrinin hamısı üzərində ətraflı dayana bilmədik. Ancaq onu oxuyanda diqqətimizi cəlb edən bir neçə qüsuru burada qeyd etməyi lazım bildik. Öncə onu deyək ki, topluya daxil edilmiş məqalələrin bəzisindən durğunluq dövrünün qoxusu gəlir (səh, 5-16, 10, 193 və s.). Bu xüsusilə toplunun əvvəlində gedən yazılara aiddir. Burada korrektur səhvləri çoxdur (səh. 131-132). Məqalələrin bəzisində sxematiklik, bəsitlik nəzərə çarpır (səh. 143-158). Topludakı məqalələrdə gedən ədəbiyyatı sonda bir siyahıda vermək pis olmazdı. Deyilənlərə baxmayaraq, toplu dəyərli bir mənbədir. Güney Azərbaycanında dilimiz uğurunda gedən mübarizənin canlı səhifələrini dolğun əks etdirir.

I. 8. Azərbaycan dili: uğurlarımız və problemlərimiz

Son zamanlar dilimizin işlək dairəsinin genişlənməsi, onun tədqiqi, tətbiqi və təbliği sahəsində səylərimiz hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Ölkə ictimaiyyətinin ayrı-ayrı nümayəndələri – alimlər, şair və yazıçılar, maarif və mədəniyyət sahəsində çalışanlar, jurnalistlər, bütövlükdə geniş xalq kütlələri Azərbaycan dilinin qaynar həyatımızın bütün sahələrində, torpağımızın hər guşəsində qeydsiz-şərtsiz işlənməsinə, özü də müstəqil dövlətin müstəqil milli dili kimi fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq əzmindədirlər. Mətbuat səhifələrində gedən saysız-hesabsız yazılar, radio dalğalarında və televiziya ekranlarında səslənən verilişlər dilimizin konstitusiya hüquqlarının gözlənilməsinə təmin etmək üçün səlahiyyətli orqanlardan qəti tədbirlər görməyi tələb edirlər. Güman etmək olar ki, dilimizin dövlət dili kimi işlənməsinə təmin etməli olan müvafiq idarə və təşkilatlar, birinci növbədə qanunverici və icraedici orqanlar xalqımızın haqlı tələblərinə biganə qalmayacaq və az bir müddətdə bütün ölkə ictimaiyyətini təmin edən fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirəcək və xalqın müzakirəsinə verəcəklər. Biz bununla heç də onu demək istəmirik ki, uğurlamız yoxdur. Uğurlarımız kifayət qədərdir. Dilimizin işlənməsində və genişlənməsində əldə etdiklərimizi, eyni zamanda qarşıda duran problemlərimizi daha aydın təsəvvür etmək üçün respublikamızın görkəmli türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin professoru mərhum Əlövsət Abdullayevlə 1992-ci ildə apardığımız söhbətin qısa məzmununu oxucularımıza təqdim edirik:

- Doğrudan da, dilimiz sahəsində uğurlarımız az deyildir. Hazırda öz dilimizdə geniş məktəblər şəbəkəsi mövcuddur: orta məktəblər, texnikum və orta ixtisas məktəbləri, universitetlərimiz Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərir. Bu dildə mətbuatımız çıxır. Respublikada 200-dən çox qəzet və 70-ə qədər jurnal dilimizdə çap olunur. Dərsləklərimizi, elmi-texniki ədəbiyyatı, böyük tirajlarla çıxan bədii əsərlərimizi, 10 cildlik ensiklopediyamızı və s. nəşr-

lərimizi də buna əlavə etsək dilimizin vəziyyətini tam təsəvvür edə bilərik.

Dilin fəal işlənməsi sahəsində onun müxtəlif üslubları əmələ gəlib, xalqın bütün zümrələrinə doğma olan ədəbi dil norması yaranıb, radio və televiziyanın verlişlərini ölkəmizin hər bir bucağında hamı asanlıqla anlayır və başa düşür. Dilimizin elmi-nəzəri və normativ-praktik məsələləri ilə ardıcıl məşğul olan professional alimlər ordusu yaranıb, xüsusi elmi-tədqiqat institumuz və ali məktəblərdəki Azərbaycan dili kafedralarımız bu dili tədqiq edir, yeni problem məsələləri araşdırır. Türkdilli respublikalar içərisində Azərbaycan ən böyük dilçilik mərkəzi sayılır, yeganə nəzəri jurnal olan «Türkologiya» Bakıda çap olunub dünyaya yayılır. 1950-ci illərə qədər dilçiliyimizin lüğətçilik və morfologiya sahələri az-çox inkişaf etmişdi. Az müddət içərisində dialektologiya, üslubiyət, onomastika, orfoqrafiya, orfoepiya, frazeologiya, leksikologiya, fonologiya və s. sahələr əmələ gəldi, əldə edilən uğurlarımıza görə dilçilərimizin bir qrupuna dövlət mükafatları və fəxri adlar verildi. Azərbaycan nəinki özü üçün, hətta qonşu respublikalar üçün də keyli dilçi-filoloq yetişdirib. Hazırda hər hansı bir dildən Azərbaycan dilinə və ya əksinə tərcümələr etməyə geniş imkanlarımız vardır.

Bütün bunlar yaxşıdır, bizim uğurlarımızdır. Onlar özümüzündür və heç kəs onları bizim əlimizdən ala bilməz. Bununla belə qüsurlarımız da az deyildir. Biz dövlət idarələrində ana dilimizin tam müstəqilliklə işlənməsinə nail olmamışıq. Qəzet, jurnal və digər məlumat vasitələrinin dilində yad ifadələrə, yersiz işlənən keçmə sözlərə tez-tez rast gəlirik. Başqa elm sahələrində balalarımızın işlətdiyi dərslərin əksəriyyəti bizim dilə yaramır, onların dili cansıxıcı olur, rəsmi sənədlər və qərar lahiyələri ilk əvvəl dilimizdə yaranmır, odur ki, onların tərcümə vasitəsilə çevrilməsi heç də həmişə uğurlu olmur. Bir sözlə, dilimizin suverenliyinə xələl gətirilir. Bu gün biz heç cür razılaşa bilmərik ki, adı və soyadı bizdən olan yurddaşlarımızın bir qismi öz ana dilini bilmir, bu dildə çox pis danışır. Məişət səviyyəsində ünsiyyətdə bulunmaq bəzi ziyalıla-

rımıza xas olan cəhətdir. Açığını deyim ki, bu cür xoşagəlməyən hallar xalqımızı çox narahat edir. Biz Azərbaycan radiosunda «Ana dili» verilişinin aparıcısı kimi bu barədə çoxlu məktub alırıq. Məktublarnın əksəriyyətində suveren respublikamızda Azərbaycan dilinin tam suveren hüquqlarının bərqərar olunması tələbi qırmızı xətt kimi keçir.

- Fəxrəddin müəllim, Siz çox haqlısınız. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən bizə sözdə müstəqillik, suverenlik verilmişdi. O zaman Lenin öz təbrikində deyirdi: «Yaşasın müstəqil Azərbaycan respublikası». Bu müstəqilliyin sonrakı aqibəti hamımıza yaxşı bəllidir.

1921-ci ilin martında keçən 10-cu partiya qurultayının velikorus olmayan xalqların dillərini inkişaf etdirməklə bağlı qərarları çox mütərəqqi səsələnirdi:

a) öz yerlərində bu xalqlar milli-məişət şəraitinə uyğun Sovet dövləti yaradıb onu möhkəmlətsinlər;

b) yerli əhalinin məişət və psixologiyasına bələd olan yerli adamlardan ana dilində məhkəmə, inzibati idarələr, təsərrüfat orqanları, hakimiyyət orqanları yaradıb onları möhkəmlətsinlər;

c) öz yerlərində ana dilində mətbuat, məktəb, teatr, klub işini və, ümumiyyətlə, mədəni-maarif müəssisələrini inkişaf etdirsinlər;

ç) tezliklə yerlilərdən ixtisaslı fəhlə kadrları və bütün idarə sahələri üçün, birinci növbədə isə maarif sahəsi üçün sovet-partiya kadrları hazırlamaqdan ötrü ana dilində (birinci növbədə qırğızlar, başqırdlar, türkmənlər, özbəklər, taciklər, azərbaycanlılar, tatarlar, dağıstanlılar üçün) həm ümumtəhsil, həm də sənət-texnika xarakterli geniş kurslar və məktəblər şəbəkəsi yaradıb inkişaf etdirlsinlər (Qətnamə və qərarlar, I hissə, Bakı, 1954, s.618).

Bu qərarın da sonrakı aqibəti hamımıza məlumdur.

- Ələvsət müəllim, burada elə bir təəccüblü şey yoxdur. Hakimiyyətə gəlidiyi ilk gündən partokratiyanın sözü ilə əməli heç vaxt düz gəlməyib. Biz buna dair kifayət qədər misal gətirə bilərik. Elə Sizin gətirdiyiniz sitatlar da bunu bir daha təsdiq edir. Amma bütün bunlarla yanaşı biz özümüz də çıxarılan qərarların həyata keçirilməsi üçün çalışmamışıq. Eyni rejimdə yaşamağımıza bax-

mayaraq qonşularımız özlərini qoruya biliblər, dillərinin toxunulmazlığına nail olublar, sayca bizdən çox-çox az olmalarına baxmayaraq öz milli müstəqilliyini nisbətən qoruyub saxlaya biliblər.

- Tamamilə doğrudur, hələ bir fikir verin. 1922-ci ildə V.I.Lenin yazırdı ki, ittifaqa daxil olan milli respublikalarda milli dilin işlədilməsi xüsusunda ən ciddi qaydalar qoymaq və bu qaydaları diqqətlə yoxlamaq lazımdır. Şübhəsiz ki, dəmiryol xidmətinin, xəzinə işinin birliyi və i.a. bəhanələr altında qanunsuzluqlar baş verəcəkdir. Bu qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq üçün xüsusi bir məharət lazımdır. Hələ onu demirəm ki, belə bir mübarizəyə girişən adamlar xüsusilə sədaqətli olmalıdırlar.

Qanunsuzluqlar da oldu, heç onu itirib axtaran da olmadı.

- Əslində, professor, rəhbər özü qanunsuzluqlara yol göstərdi, elə deyilmi? Biz ordunun birliyi, xaricdə yalnız bir mərkəzin təmsil olunması bəhanələrini də dediklərinizə əlavə etsək, bugünkü əyintilərin köklərinin haradan başladığını aydın görə bilərik.

- Düz buyurursunuz. Siz bir az irəlidə özümüzünkülərdən danışdınız. Mən bir daha o məsələyə qayıtmaq istəyirəm. XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri yazıçı Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaq məqsədilə idarə və müəssisələrdə onu tətbiq etmək istədi. Hər yerdə başqa millətlərin nümayəndələri Azərbaycan dilini öyrənməyə çalışırdılar. Həyəcan təbili vurmağa başladılar, bunlar əksərən də özümüzünkülər idi. Çox keçmədi ki, İmam Mustafayevi və Mirzə İbrahimovu milli məsələdə olan «əyintilərə» görə işdən götürdülər. 1937-ci ilin repressiyasından bir təhər xilas olmuş Mirzə müəllim yenidən işə düşmüşdü. O, bu məqsədlə bir neçə məqalə də yazdı.

İndi respublikamızın bütün sahələrdə suverenliyə can atdığı bir şəraitdə Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu da təmin olunmalıdır. Dilin daha fəal işlənməsi mexanizmi o zaman mümkün olar ki, onun dövlət dili olması haqda konstitusiya hüquqları təmin olunsun, hökumət proqramı işlənilib hazırlansın və onun həyata keçirilməsi müvafiq icraedici orqanlara tapşırılsın.

- Ələvsət müəllim, Sizə bəllidir ki, belə bir proqram işlənilib hazırlanıb və bu proqram təsdiq olunmaq üçün Respublika Nazirlər Kabinetinə təqdim edilib. Sizin də üzv olduğunuz «Azərbaycan dili» mərkəzi görkəmli alimlərimizin iştirakı ilə dilimizin hökumət proqramını hazırlamaq üçün xeyli vaxt sərf etdi, ittifaqın digər respublikalarındakı proqramlarla yaxından tanış oldu, çox geniş və əhatəli bir proqram hazırlandı. Ancaq nədənsə bu proqramın üzə çıxması ləngiyir. Ola bilsin ki, proqramın hansı cəhətiyə kimisə təmin etmir. Lakin bu o demək deyildir ki, proqram müzakirəyə verilə bilməz. Ümidvarıq ki, mərkəzin hazırladığı proqram işıq üzə görəcəkdir və onun ümumxalq müzakirəsi təşkil olunacaq. Proqramda digər məsələlərlə yanaşı, yazımızın latın əlifbasına köklənməsinin vacibliyi də ayrıca maddə ilə təsbit olunmuşdur. Siz bayaq əllinci illərin hadisələrindən danışanda qeyd etdiniz ki, o illərin qorxusu hələ də canımızdan çıxmıyır. Yəqin ki, latın əlifbasının bərpası ilə əlaqədar yaradılmış komissiyada bəzi yoldaşların latına qarşı çıxmasını da bununla izah etmək olar, elə deyilmi? Mən də Sizinlə bərabər «Əlifba» komissiyasının işində yaxından iştirak edirəm. Doğrudan da, latın əlifbasının əleyhdarları elə bir dəlil-sübut gətirmədən onun əleyhinə çıxırlar. Bu barədə bir qədər ətraflı danışmağımız yerinə düşərdi.

- Son zamanlar Azərbaycan xalqını narahat edən məsələlərdən biri də əlifbadır. Əksəriyyət ona tərəfdardır ki, 1929-1940-cı illərdə işlətdiyimiz latın əlifbasına qayıdaq. Mən də bir çox dilçilər kimi bu əlifbaya qayıtmağın tərəfdarıyam. Ziyalılar arasında elələri də var ki, onlar ərəb qrafikasına qayıtmağı məsləhət bilirlər. Onlar bunu əsas götürürlər ki, Güney Azərbaycanda 30 milyondan artıq soydaşımız var ki, ərəb əlifbasında yazıb-oxuyurlar. Əvvəla onu deyim ki, o taydakı qardaş və bacılarımızın yalnız bir qismi savadlıdır. Əksəriyyəti Azərbaycan dilində nə yaza bilir, nə də oxuya. Cənubda bizdəki qədər qəzet və jurnal buraxılmır. Onların bir qəzeti çıxır ki, onun yarısı farsca, yarısı da türkcə. Bir jurnalları çıxır, o da iki dildə. Amma onların çoxu Avropa dillərini yaxşı bilir, latın qrafikasından geniş istifadə edirlər. Odur ki, bu əlifba ilə yazımıza tez

alısaçaqlar. Mən hələ ərəb əlifbasının çətinliklərindən danışmıram. Bu barədə bizim görkəmli ziyalılarımız – M.F.Axundov, Məmmədəğa Şaxtaxlı, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, B.Çobanzadə, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə və s. kifayət qədər yazıblar. Görkəmli rus və qərb türkoloqlarından J.Deni, B.Dorn, V.Radlov, V.Bartold və b. dəfələrlə yazmışlar ki, ərəb əlifbası türk dillərini düzgün əks etdirmir. Bu səbəbdən idi ki, B.Radlov ərəb əlifbasını bildiyi halda türk sözlərini düzgün əks etdirmək üçün rus və latın hərflərindən transkripsiya üçün istifadə edərək yazmağa məcbur olmuşdu.

- Professor, məni bir fonoloq kimi ərəb qrafikasından narazı salan bunlardır. Birinci növbədə bu əlifba samit dilləri üçün nəzərdə tutulduğundan onda saitlər üçün xüsusi işarələr yoxdur. İkincisi, eyni hərf bir neçə yazılış formasına malikdir, yəni mövqe ilə bağlı olaraq qrafem müxtəlif cür yazılır. Üçüncüsü, hərflər birləşən və birləşməyən ola bilər, nöqtəli və nöqtəsiz olaraq iki yerə bölünür. Nəhayət, yerindən asılı olaraq eyni tələffüz məxrəcli samit müxtəlif cür yazılır. Bütün bunlar onu göstərir ki, ərəb qrafikası bizim dilimizin fonetik qurumunu əks etdirmir.

- Fəxrəddin müəllim, bunları deməklə biz heç də ərəb əlifbasını tam inkar etmək fikrində deyilik. Biz yalnız rəsmi əlifba kimi ona qayıtmağın əleyhinəyik. Onu məktəblərimizdə keçməliyik və öyrənməliyik. Hər kəs istəsə savadını davam etdirib onu daha dərinləndirən öyrənə bilər. Mən universiteti bitirən çoxlu jurnalist və filoloq tanıyıram ki, bu əlifbanı universitetdə öyrənməklə keçmişdə ərəb əlifbası ilə çıxan mətbuatımız barədə diplom işi, sonralar isə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazıblar.

Məsələnin digər tərəfini götürək. İndinin özündə bəzi qəzetlərimiz üç əlifbada çap olunur: kirill, latın və ərəb. Hazırda işlətdiyimiz calaq əlifba da bizim yaxın mədəniyyətimizdə müəyyən iz buraxmışdır. 50 ildir ki, bu əlifbada yazıb-oxuyuruq. Çağdaş ədəbiyyatımız da bu əlifbadadır. Elə biz özümüz də nə yazmışıqsa, bu əlifba ilə yazmışıq. İndiki əlifba hələ bir neçə il işləyəcək (azı beş il). Birdən-birə latını tətbiq etmək çox yerdə çətin olacaq.

Latınca makinalar, çap maşınları olmalıdır. Bunlar da tədricən düzələn işdir. Bəzilərinin fikri budur ki, «ə» və «x» hərflərini qəbul etməyə. Fikrimizcə, bu düzgün olmazdı. Axı dilimizdə bu fonemlər mövcuddur. Ən vacibi odur ki, biz bu məsul addımı atanda öz dilimizin daxili xüsusiyyətlərini göz qabağında saxlamalıyıq, çünki biz latını Azərbaycan dili üçün qəbul edirik, başqa dil üçün yox.

Latına keçəndə biz ümumdünya sivilizasiyasının hazırkı inkişaf meyllərini də nəzərə almalıyıq.

- Əlövsət müəllim, dilimizin problemləri çoxdur. Bu gün yazılan elmi əsərlərin heç də hamısı bizi qane etmir. Basma-qəlib üsulu ilə yazılan işlər heç kəsə şan-şöhrət gətirə bilməz. Dilçilərimizin hazırlıq səviyyəsindən çıxış edib bizim ümumi səviyyə-mizə qiymət verirlər. Ola bilsin ki, müdafiə şuralarında tələbkarlığı artırmaq vaxtı gəlib çatıb. Biz bu gün tam aydınlığı ilə dərk edirik ki, dissertasiyaların keyfiyyəti üçün birbaşa məsuliyyət daşıyan dövlət idarəsini ən çox o işlərin formal tərəfi maraqlandırır, yəni müdafiəyə təqdim olunan dissertasiyalar formal cəhətdən qoyulan tələblərə cavab versin, içində nə olması onları az maraqlandırır. Dilimizin nəzəri problemləri ilə məşğul olanların sayı elə bil son zamanlar azalıb. Mənə elə gəlir ki, bəzi cavanlar ciddi elmi axtarışlara az girişirlər. Azərbaycan dilinin orfofonik normalarının işlənilib hazırlanması bir problem kimi hələ də həll olunmayıb. Bu gün qəzet və publisistikanın geniş inkişafı dilimizə yad ifadələr və deyim tərzinin yol açmasına imkan yaradır. Bir sözlə, bizim hamımız dilimizin sadıq keşikçiləri olmalı, onu yad təsirlərdən qorumalı, onun məna dünyasını və deyim zənginliyini bu dilin öz daxili imkanları hesabına artırmalıyıq. Yalnız onda bizim doğma dilimiz bütün gözəllikləri ilə gələcək nəsələ çata bilər.

Bir sözlə, problemlərimiz çoxdur. Yəqin ki, gələcək görüşlərimizdə bu barədə ətraflı danışarıq.

I. 9. Azərbaycan dili: onun bu günü və sabahı haqqında düşüncələr

Bu gün xalqımızı narahat edən məsələlərdən ən vacibi, ən ümdəsi dilimizin düşdüyü sosial-psixoloji vəziyyətdir. Mübaliğəsiz deyim ki, xalq məhrumiyyətlərə bir təhər dözür, amma dilinə laqeydliyə dözə bilmir. Hamının qəbul etdiyi bir həqiqət var ki, dil ünsiyyət vasitəsidir, bu da yalnız o zaman mümkündür ki, onun bu vəzifəni yerinə yetirməsi üçün sosial şərait yaransın, yəni dil məhdudiyət bilmədən işlənsin, fəaliyyət göstərsin. Son zamanlar bu sahədə müəyyən irəliləyiş nəzərə çarpır. Lakin əngəl törədən amillər də az deyil. İlk baxışdan bunları sezmək çətindir. Axı bir neçə ildə respublikamızda qəzet və jurnalların sayı artmış, dilimizin işlənməsi üçün geniş imkan yaranmışdır. Ancaq bununla bərabər məsələyə dərinlən yanaşanda başqa şeylər görürük. Mətbuatda, televiziya, idarə və müəssisələrdə ikidillik hələ də davam etməkdədir. Yəni üzdənirəq ideoloqlarımızın ortalığa atdığı yanlış nəzəriyyənin əvvəlki illərdə olduğu kimi gözəl təbliğatçıları yaranıb. Bəzi qəzetlər oxucunu itirməməyi əsas götürərək səhifələrində iki dildə materiallar çap edir. Respublikanın etnik qruplar yaşayan rayonlarında bu təcrübə çoxdan özünə yol tapmışdı. Yəni qəzetin bir səhifəsi azlıq təşkil edən etnik əqəliyyətin dilində çap olunur. İndi bu mərəz bəzi mərkəzi mətbuat orqanlarına da yol tapıb. Lakin bu təcrübənin hara aparıb çıxaracağını başa düşmək çətin deyil. Fikrimizcə, bir nömrəni iki dildə yox, hər hansı bir qəzetin ayda bir nömrəsini başqa dildə buraxmaq yaxşı olardı. Belə olduqda oxucu əvvəlcədən bilər ki, filan nömrə öz dilimizdə olmayacaq. Bir də axı xalqı ucdantutma ikidilli görmək arzusu qeyri-real bir şeydir, bunu heç görkəmli dilçi mütəxəssislər də qəbul etmirlər.

Xalqın dilinin dövlət dili səviyyəsində işlənməsinə yalnız aşağıların səyi ilə nail olmaq mümkün deyildir. Buna yuxarılar da çalışmalıdır. Bir neçə il bundan əvvəl Səhiyyə Nazirliyində dilimizin işlənmə vəziyyətini yoxlayanda qərribə bir vəziyyətin şahidi

olduq. Nazirliyin aparatında çalışanların əksəriyyəti milliyətə özümüzünkülər olsa da, sənədləşmə bizim dildə aparılmırdı. Nazirliyin işçiləri bunu belə izah edirdilər ki, sənədlər (xəstəlik tarixi, sorğu ədəbiyyatı, hesabat formaları və s.) rusca tərtib olunub, onları dilimizə çevirmək o qədər də asan deyil. Bəhanəyə bax! Əslində bu ondan irəli gəlirdi ki, bu və bu kimi nazirlik və idarələrdə çalışanların çoxu Azərbaycan dilini bilmirdi. Geniş xalq kütlələri ilə ünsiyyətdə olan belə nazirliklərdə sənədlərin öz dilimizdə tərtibi ilə kimsə maraqlanmalıdır, ya yox? Kimsə bu işi başlamalıdır. İndi biz qollarımızı qoynumuza qoyub arxayın oturaq ki, sənədlər nə vaxt dilimizdə olar, onda da onların doldurulması çətinlik törətməz. İlk baxışdan sanballı dəlidir. Ancaq bu vəziyyətdən çıxış yolu deyil axı. Yaranmış basmaqəlib iş üsulunu sındırmaq, yeni düşüncə tərzilə məsələyə yanaşmaq və hər birimizin vətəndaşlıq mövqeyini dərinlən dərk edərək işə başlamağımız lazımdır, elə deyilmi? Respublikamızın suverenliyi, müstəqilliyi, başqa iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə həyata keçirilməli olduğu kimi, dil sahəsində də biz müstəqilliyə nail olmalıyıq. Əvvəllər respublikaların dil sahəsində müstəqillik əldə etmək niyyəti mərkəzin ciddi maneəsinə rast gəlirdi. Bəs bu gün bizə mane olan nədir? Biz müstəqil dövlətsiz, bu dövlətin dili də dövlət dili kimi tanınmalı, toxunulmaz olmalı, ölkədə yaşayan əhalinin hamısı üçün ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməlidir. Lakin özümüz əyirik, ya bilərəkdən, ya da bilməzlikdən ikidilliliyin təbliğatçılara çevrilirik. Gəlin bir vağzallarda, stadionlarda, televiziya diktorların elanlarına diqqətlə qulaq asağ. Burada deyilənlərin dilimizin tələffüz məxrəcinə, intonasiyasına nə qədər yad olduğunu tutmaq o qədər də çətin deyil.

Diktorluq işinə qəbul edilən şəxs birinci növbədə rus təhsilli olmalı idi, ruscaı yaxşı bilməli, öz dilimizdə isə necə danışmağı vacib deyildi. Adam bu elanlara qulaq asanda xəcalət təri töküdü. Bir-iki misal verək: Moskvadan gələn 95 nömrəli qatar ikinci platformanın ikinci yoluna kəbul olunur. Və ya: Dikket, dikket, sərnişinlərin nezerinə: 6709 reysi ilə uçan təyyarəyə minik başlanır

və s. Biz burada yabançı intonasiya xüsusiyyətlərini göstərmirdik. Qulaq asanlar bunu asanlıqla hiss edirdilər.

Mən televiziya çıxışlarımların birində qeyd etmişdim ki, vaxtı ilə radiomuz xalqımızı səhər-səhər iki dəfə yuxudan oyadır və iki dəfə səhər gimnastikasına dəvət edirdi. Birinci dəfə səhər saat 6⁰⁰-da himnimiz çalınır, 6⁴⁰-da səhər gimnastikası verilirdi. Sonra saat 7 tamamda Moskvada himn çalınır, gimnastika başlayırdı. Və yaxud 1990-cı ilin dekabr ayının 28-i üçün proqramı nəzərdən keçirək. 7³⁰-da Moskvadan 120 dəqiqəlik veriliş, sonra multfilm, 10³⁰-da sənədli televiziya filmləri, 11⁴⁰-da bədii film, sonra da fasilə. Beləliklə, nahar fasiləsinə qədər ayrılmış efir vaxtının düz 5 saati rus dilində olurdu. Qəribədir ki, «Günün ekranı» proqramında «Zaman» üçün hazırlanmış reportaj və ya bəzi qonaqlarla müsahibə də rusca verilirdi. Biz burada verilişlərin keyfiyyətindən, tamaşaçıları qane etmədiyindən, məzmunca bəsitliyindən, diktorların ssenari üzrə əvvəlcədən yazılmış mətnləri sözbəsöz oxumasından danışırıq. Bu mütəxəssislərin işidir.

Bir dəfə Azərbaycandan xarici səfərdə olmuş vəzifəli şəxslərdən bir neçəsi haqda şəhərdə çox söz-söhbət gəzirdi. Danışdırlar ki, gəzməyə getdikləri o xarici ölkədə bizimkilərin azərbaycanlı olduqlarını yaxşı bilirdilər. Ancaq qrupdakı yoldaşların öz aralarında rusca danışması ev sahiblərini çaş-baş salmışdı. Tez-tez soruşurdular ki, sizin ana diliniz hansıdır? Bizimkilər bu sualın fərqi nə varmadan bir ağızdan deyirdilər ki, biz azərbaycanlıyıq, ana dilimiz də Azərbaycan dilidir. «Bəs onda sizin hamınızın rus dilində danışmağınızı nə ilə izah etmək olar?» – sualına bizimkilər cavab verə bilmirdilər. Çünki onlar azərbaycanlı olsalar belə, bu dildə bir-iki kəlmə söz bilirdilər, ya da məişət mövzusu səviyyəsində ünsiyyətdə olurdular. Bizimkiləri qonaq çağıran firmanın məsul işçisi zarafat yana deyib ki, onun əri italyalıdır, ixtisasına görə türkoloqdur, onların evində türk dillərinə xüsusi maraq var, əgər mümkündürsə siz azərbaycanca danışın, mən sizi tərcümə edərəm. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, Azərbaycanı təmsil edən bu yoldaşlar nə vəziyyətə düşüblər. Bax, budur bizim öz dilimizə və mədəniyyətimizə hörmət-

timiz. Bunu deməklə biz səhv anlaşımaq istəməzdik. Bizə qalınca, həmyerlilərimizin səfərdə olduğu ölkədə o xalqın dilində danışmaları daha yaxşı olardı. Dil bilmək böyük mədəniyyətdir. Yalnızdadırmı, Xurşudbanunun əri Xasay Usmiyevin fransızca səhvsiz məktub yazması A.Dümaya necə təsir bağışlamışdı. Ancaq Xasay bəy öz ana dilini, Azərbaycan dilini də gözəl bilirdi.

Tarixən biz itirə-itirə gəlmişik. Ərəblər gəlib, dönüb islamı qəbul etmişik. Müasir dövrdə özünə hörmət edən yüksək mədəniyyətli bir millətin öz allahı ilə başqa dildə ünsiyyətdə olduğunu təsəvvür edə bilmirəm. Alman da, ingilis də, fransız da xristian olmalarına baxmayaraq, dini mərasimlərini, ayələrini öz dillərində keçirir, xristianlığa öz dilləri vasitəsilə yiyələnirlər. Biz isə islamı qəbul etməyimizdən neçə əsr keçməsinə baxmayaraq hələ də bu dini adətlərimizi, mərasimlərimizi öz dilimizdə keçirə bilmirik. Fikrimizcə, öz dilində ibadət etməyi bacarmayan millətin aqibəti yaxşı ola bilməz. Düzdür, son zamanlar biz islam dininin ilk yazılı abidəsi və bütün müsəlmanların müqəddəs kitabını dilimizə çevirmişik. Bu çox mühüm işdir, bəziləri təkid edərək sübuta yetirməyi cəhd göstərirlər ki, müqəddəs kitabı yalnız və yalnız yazıldığı klassik ərəb dilində mənimsəmək lazımdır, onu öz dilimizə çevirib oxusaq, günah işlətməmiş olarıq. Bu elə o mütilikdir ki, bu günə kimi bizim bütün varlığımıza hakim kəsilib.

Sonra da farsların təsirinə məruz qalmışdıq. Onlardan isə nə götürdüyümüzü bilmək istəyiriksə, böyük fransız yazıçısı A.Dümanın 1859-cu ildə yazdığı «Qafqaz səfəri» əsərindəki aşağıdakı fikirlərinə müraciət etmək kifayətdir. «...Əgər and içib bir xəndəkdən və ya bir çəpərdən hoppanmalı olsa (söhbət iranlıdan gedir – F.Y.) xeyiri, gəliri yoxdursa, andının möhkəmliyi saman çöpündən fərqlənməz. Güclülər qarşısında alçalan bu adamlar zəiflərə qarşı zalım və kobud olurlar. Farslarla sənədləşəndə ehtiyatı əldən verməyin. Onun imzaladığı, təsdiq etdiyi sənəd hələ hər şey deyil. Bu hələ ehtimaldır» – (Qafqaz səfəri, Bakı, 1985, səh.53). Bircə səhifə sonra böyük yazıçı yazıb: «Azərbaycanlı ilə bir şey

barədə sövdələşəndə, ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı» (səh.55).

Son ikiyüzlükdə isə başımıza nələr gətirildiyini hamımız yaxşı bilirik. Bu barədə uzun-uzadı danışmağa dəyməz. Bircə onu qeyd edim ki, türklüyümüzü yenilməz qala kimi qoruyan doğma dilimiz də az qala yavaş-yavaş əlimizdən gedirdi.

Dili olmayan xalqın, mənəviyyatı da saf ola bilməz. Həyatımıza daxil olan bütün məlumat axını dilimizə rus dilindən keçirdi. Dövlət səviyyəli qərarlar, rəsmi dairələrdəki görüşlər, iqtisadiyyat, mədəniyyət və incəsənət sahələrində, idman və sərgi salonlarında aparılan danışqlar və bu yerlərdən verilən xəbərlər ümimiləşmiş şəkildə rus dilində formalaşır, yalnız bundan sonra dilimizə daxil olurdu. Əksər hallarda vaxtın çatışmazlığı və ya tərcüməçilərin orijinalın ruhunu qoruyub saxlamağa cəhd göstərmələri səbəbindən, biz hələ naşı tərcüməçilərdən danışmırıq, materiallar dilimizə necə gəldi transformasiya olunurdu. Bütün bunlar bizim düşüncə tərzimizin kasadlaşmasına aparıb çıxarmırdımı? Sadaladığımız və adlarını çəkmədiyimiz digər proseslərin hamısında ilkin iştirakçı kimi yox, onlara uzaqdan başqalarının gözləri ilə baxırdıq, başqalarının qulaqları ilə eşidirdik. Yuxarıda göstərdiyimiz səbəbdəndir ki, dilimizin leksik, semantik və sintaktik səviyyələrində yad sözlərə, ifadələrə rast gəlirik. Ən dəhşətlisi budur ki, bu vəziyyət həm Arazın o tayında, həm də bu tayında müşahidə olunmaqdadır.

Bu gün özünə hörmət edən heç bir xalq israr edə bilməz ki, onun dilində başqa dillərdən keçmə sözlər olmasın. Dillərin bir-birinə söz verib söz alması adi haldır. Söhbət dilin zibillənməsindən gedir. Rus ziyalıları bu prosesə qarşı vaxtilə öz etiraz səslərini ucaldırdılar. Bizdə isə bu o qədər geniş yayılıb ki, birisinin danışığına qulaq asanda adam xəcalət təri tökür.

Bu yaxınlarda qəzetdə bir cümləyə rast gəldim. Vəzifəli bir yoldaşın müsahibəsində yazılmışdı: «Bu, ağacların arxasında meşəni görməmək kimi bir şeydir». Dəqiqliyinə söz verə bilmərəm, amma ifadə bu cür getmişdi. Məsələ aydın idi. Bizdə belə deməzlər. Bu başqa dilin məhsulu idi. Belə ifadələr bizim dilimizin mənə

dünyasına və səs ahənginə yaddır. Hələ bu harasıdır. Dilin fonetik layında o qədər qulağımıza yad sözlər eşidirik ki, adamın əsəbləri dözmür.

Yuxarıda söylədiklərimizin meydana gəlməsinin əsas səbəbi birinci növbədə natiqlik mədəniyyətimizin aşağı səviyyədə olmasıdır, mütaliə etməməyimiz, məktəblərimizdə dil və ədəbiyyat dərslərinin başdansovdu tədris olunmasıdır, filoloji fakültələrdə işləyən müəllimlərimizin öz işlərinə məsuliyyətlə yanaşmamasıdır; mənzillərimizdə televiziyanın başqa proqramlarda köklənməsidir, lap elə öz proqramımıza yönümüzü tutsaq belə natiqliyimizin əmələ gələcəyinə ümid azdır. Bir az da dərinə getsək, aşağı siniflər üçün müəllim kadrları hazırlayan şöbələrə qəbulun keyfiyyətə lazımi səviyyədə olmamasıdır, hazırki radio və teletexnikanın gücündən kifayət qədər səmərəli istifadə edə bilməməyimizdir. Bizim indiki radio və teletexnikamız iki fəaliyyət növünü – görməni və eşitməni əhatə edir, yalnız onların inkişafına kömək göstərir, bunların danışıqla bağlı olması üçün uşaqlarımızdan dil və ədəbiyyat dərslərində gördüklərini və eşitdiklərini nəql etməyi tələb etməli, bu zaman onların danışıqına ciddi nəzarət etməliyik. Aşağı siniflər üçün dərslərimizdə ev tapşırıqları arasında televiziya və radiodan gen-bol istifadə etməliyik, uşaqlar axşam televiziya baxdıqları verilişin məzmununu gündüz dərstdə nəql eləyə bilərlər, bu yolla da müəyyən dərəcədə onların bu sahədə bacarıq və vərdislərinin inkişafına kömək etmiş olarıq. Nəticədə bu mühüm informasiya vasitələrinin imkanlarından natiqlik mədəniyyətinin inkişafı üçün istifadə edərik. Natiqlik həmçinin sərbəst düşünmənin və təfəkkürün fərdi inkişafından da çox asılıdır. Bunları da mütaliə, sərbəst danışıq və yazı vərdisləri olmadan inkişaf etdirmək olmaz. Təəssüflər olsun ki, uşaqlarımız məktəbdə bu vərdislərə yiyələnmə bilmirlər. Bu da təhsil sisteminin naqisliyindən irəli gəlir. Ona görə də biz elə bir dil proqramı qəbul etməliyik ki, bu problemlər orada öz əksini tapsın.

Fikrimizcə, orta məktəbin yuxarı siniflərində dil və nitq mədəniyyəti fənnini proqrama daxil etmək lazımdır. Bu fənnin tədrisini 8-ci sinifdən başlamaq yaxşı olardı. Heç olmasa tədris olunan

bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına xüsusi saatlar ayırmaq lazımdır. Eyni zamanda bu siniflərdə dilin ayrı-ayrı aspektlərindən müəyyən biliklərin sistem halında verilməsi də pis olmazdı.

Bu gün Azərbaycan dilinin zəif tədris olunması hamıya aydındır. Gəlin açıq danışaq. Dərslərimizdə elmin nailiyyətləri az əks olunur. Götürək elə fonem anlayışını. Məktəblilərimizin hələ indiyə qədər bu barədə təsəvvürləri sıfır bərabərdir. Bunu normal hesab etmək olmaz. Çətinliyi bəhanə gətirənlərə demək istəyirik ki, niyə şagird kimyəvi elementləri, onların sistemdəki yerini, valentliyini, reaksiyaya girmə xüsusiyyətlərini öyrənəndə çətin olmur, ancaq onlara fonem, morphem, leksem və s. haqqında məlumat verildəndə çətin olur. Göründüyü kimi, ənənənin təsirindən xilas olmaq o qədər də asan iş deyildir. Bu deyilənlərə son zamanlar dilçilərimizin ciddi elmi axtarışlar tələb edən tədqiqatlardan populyarlıq naminə uzaqlaşmalarını da əlavə etsək, dilimizin tədqiqi, təbliği və tətbiqi sahəsindəki real vəziyyətimizi təsəvvür etmək çətin deyildir.

Dilimizin tətbiqindən danışanda birinci növbədə xidmət sahəsində texniki bazanın (kompüterlərin, teleqraf və teletayp sistemlərində indiki əlifbamızda avadanlığın olmaması, istehlak mallarının ana dilimizdə etiketlərini və üzqabıqlarının yazılmaması və s. kadrın çatışmaması), çilingərlərdən tutmuş rabitə, ticarət, səhiyyə, nəqliyyat və s. sahələrdə çalışanlara qədər dilimizin geniş miqyasda maneəsiz fəaliyyətinə güclü şəkildə təsir göstərən səbəblərdəndir. Dilimizin konstitusiya hüquqlarının qorunmasına nail olmaq istəyiriksə, bu səbəbləri tezliklə aradan qaldırmalıyıq.

Biz yol, küçə, meydan, bağ, idarə, müəssisə, birlik, kooperativ və s. və i. a., habelə öz adlarımızın müəyyənləşməsində də işlənilib hazırlanmış, xalqımızın keçmişini və bu gününü dolğun əks etdirən adlar sistemindən istifadə etmək barədə ətraflı düşünməliyik. Elə etməliyik ki, keçmişin dərsi bizə nümunə olsun, yəni dünən verdikimiz adı bu gün götürməyək. Azərbaycan dilinin bu taylı o taylı böyük bir xalqın dili olmasını da heç vəchlə unutmamalıyıq. Bu tayda dilimiz sahəsində atığımız hər bir addımı o tayın sabahını

nəzərə almaqla ölçüb-biçməliyik, öz iradəsindən asılı olmayaraq ikiyə bölünmüş vahid xalqın vahid dilini qorumaq şərtilə bütün hərəketlərimizi bir yönə istiqamətləndirməliyik.

Məlumdur ki, latın qrafikalı əlifbaya keçməyimizlə bağlı, daha doğrusu, o əlifbanın bərpası məsələsi uzun müddət müzakirə olundu. Bu barədə çox yazılıb, çox deyilib. Fikirlər burulğanında ağılabatanı da vardı, tamam xaric səslənəni də. Bəzən bu məsələdən çox səthi danışanlar da olurdu. Deyilənlər arasında naşı fikirləri bir yana qoysaq, əlifba ilə əlaqədar 4 fikir hökm sürürdü.

1. Bəziləri qədim runik türk əlifbasının bərpa olunmasını tələb edirdilər. Bununla biz öz ulu keçmişimizə və ulutürklüyümüzə qayıtmış olarıq – deyirdilər. Öncə deyim ki, bu fikir nə qədər cəlbedici olsa da, real deyildir, çünki ulularımıza qayıtmaqdan söhbət gedirsə, onda elə bir yolluq piktoqrafik yazı sisteminə qayıdaq gərək.

2. Bəziləri ərəb yazı sisteminə qayıtmağı üstün tuturdu. Bununla da 8-ci əsrdən başlamış XX əsrin 20-ci illərinə qədər yazı mədəniyyətimizi qaytarmış oluruq. Digər tərəfdən belə olduqda biz islam dünyasına birləşə bilirik. Bu da bizə sərf etmir, çünki dilimizin qurumunu əks etdirmir.

3. Bəziləri kirill yazı sistemini saxlamağı məsləhət bilirdilər. Kirill yazı sisteminin naqisliyindən çox yazılıb, onların üzərində dayanırıq.

4. Nəhayət, xalqımızın böyük əksəriyyəti latın əlifbasını bərpa etməyin tərəfdarı idi və bu belə də oldu.

II. Ana dili, ikinci dil, gəncliyimiz, elm və təhsil

II. 1. Ana dilini bilməyən başqa dili də bilməz

«Mən fransızcanı öyrənimmi? Buna dəyərimi? Axı yad dildə sən özünü həmişə aciz hiss edirsən, daima sonsuzluğa qədər ona uyğunlaşmağa çalışsan da, o dildə ən ümumi, ən kobud cizgiləri ifadə edə bilirsən».

Yohan Volfqanq fon Göte.

Son zamanlar ölkəmizdə dilçiliyin nəzəri məsələlərinə maraq xeyli artmışdır. Məlumdur ki, nəzəri problemlərlə yaxından və ardıcıl məşğul olmaq üçün müasir linqvistika və psixolinqvistika elmlərinə dərinlən yiyələnməklə yanaşı, alim, həm də bir neçə dildə danışmağı, oxumağı və yazmağı bacarmalıdır. Yalnız belə olduqda geniş nəzəri ümumiləşmələrə gəlmək mümkündür.

İnsan cəmiyyətinin istifadə etdiyi ünsiyyət vasitələrindən ən mükəmməli və ən mühümü olan dil mürəkkəb ictimai hadisədir. Onun mexanizmini, sistem və qurum xüsusiyyətlərini açıb göstərmək üçün alimin tədqiqat obyektini kimi seçdiyi dilləri praktik cəhətdən bilməsi çox vacibdir. İndi dilçinin bilmədiyi dilin sistem və qurum xassələrini şərh etməsi gülünc hesab olunur. Bizə bəllidir ki, əsrin əvvəllərində dilçilikdə elmi şərh üstün tutulurdu, o dövrdə qədim dillərin qrammatik qurumu tarixin bir mərhələsi çərçivəsində açıqlanırdı, öyrənilən dilin zaman kəsiyi klassik üslubda təsvir olunurdu. Özü də alimlər təsvir etdikləri dillərdə mövcud olan yazılı abidələrə və mənbələrə əsaslanırdılar. Lakin XX əsrin əvvəllərində I.A.Boduen de Kurtene və F.de Sössür dilçilik elmində inqilabi çevriliş edərək göstərdilər ki, linqvistika müasir dillərin sistem və qurumunu tam hüquqla öyrənə bilər. Bununla da dil mexanizminin açılmasında sinxron tədqiqatların diaxron metoddan heç də az əhəmiyyətli olmaması sübuta yetdi. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, sözsüz, o dövr üçün çox aktual olub, əslində gənc qrammatiklərə qarşı yönəlmiş ciddi bir etiraz idi. Aydındır ki, dilçilikdəki bu

inqilabi dönüş alimlərdən tətqiq etdiyi dilləri praktik cəhətdən bilməyi tələb edirdi. O zaman söhbət təkcə bir dilin öyrənilməsindən, həmin dilin hazırki vəziyyətinin tədqiqindən deyil, ümumiyyətlə, dil nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasından getdiyindən alimlərin belə bir nəzəriyyəyə gəlib çatmaları üçün bir neçə dili praktik cəhətdən bilmələri vacib idi. Inanmıram ki, bir dilin materialından çıxış edərək dilçi böyük nəzəri ümumiləşmələr verə bilsin. Əgər dilçi yalnız bir dilin tədqiqilə, özü də başqa dillərlə müqayisə etmədən, kifayətlənsə, o tədqiq etdiyi dilin bir sıra mühüm məziyyətlərini görə bilməz. Lakin bu o demək deyildir ki, yaxşı nəzəri hazırlığı olan alim bir dilin materialından çıxış edərək ümumiləşdirici sanballı əsər yazı bilməz. Buna onlarla, yüzlərlə misal gətirmək olar. Belə ümumiləşmə nəzəri dilçiliyin bu və ya digər dil hadisəsinə münasibətində layiqli yer tuta bilər, ancaq, o, nəzəri konsepsiyanın yaranmasına gətirib çıxara bilməz. Bircə misal gətirək: Dilçi alim N.S.Trubetskoy 200-ə yaxın dil materialından istifadə etmişdir. Alimin «Fonologiyanın əsasları» əsəri dünya miqyasında hələ də özünə bərabərini tanımır. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hazırki dövrdə yaxşı dilçi alim ən azı iki dildə danışmağı bacarmalıdır.

Çox dil bilmək, sözsüz, dilçinin müsbət cəhəti sayılmalıdır. Ancaq orası da məlumdur ki, «praktik cəhətdən bir neçə dil bilən dilçi ola bilər» hökmünü vermək düzgün deyildir.

Son zamanlara qədər ikidillilikdən çox danışılırdı, əsassız olaraq xalqları başdan-başa ikidilli etmək istəyi partiya və dövlət xadimlərinin fikrindən çıxmırdı, o vaxtlar belə güman edilirdi ki, SSRI-də xalqlar bir-birinə qovuşacaq, ana dili aradan çıxacaq, bütün xalqlar könüllü şəkildə rus dilini qəbul edəcəklər. Bu fikrin cəfəngiyyət olduğu indi hamıya bəllidir. Tarix boyu dünyanın gərdisinə dözümlü gətirən xalqlar öz dillərini şərəflə qoruyub saxlamışlar. Azərbaycan xalqı da belələrindəndir.

Ümumiyyətlə, ikidillilik danışanın öz fikrini iki dildə çətinlik çəkmədən ifadə etmək bacarığıdır ki, burada da tam və nisbi ikidillilikdən söhbət gedə bilər. Nəzəri baxımdan bu o deməkdir ki,

iki dil sistemi çarpazlaşmayanda söhbət tam ikidillilikdən gedir. Eyni mənənin iki dildə verilməsində ikinci dil birinciyə tabe olur və ikinci dilin işarələrinin mənəsini birinci dilin sözləri təşkil edir. Bu isə qarışıq ikidillilik adlanır. Deyərdim ki, mütləq mənada tam ikidillilikdən danışmaq çətinidir. Çünki belə adamlarda yaxşı müşahidə nəticəsində ya fonetik, ya qrammatik (morfoloji, sintaktik), ya da leksik-semantik səviyyədə ana dili normasından yayınmalara rast gəlmək olur. N.S.Trubeskoy demişkən, ana dili sistemini ələyə bənzətsək, ikinci dilin sistem xüsusiyyətləri bu ələkdə ilişib qalır. Bizim aramızda iki, üç və daha artıq dildə danışan adamlar çoxdur, lakin ilk baxışdan bizə elə gəlir ki, doğrudan da bunlar hər iki dildə eyni rəvanlıqla danışırlar. Eyni fərdin bir neçə dildə danışğını mizan-tərəzidən keçirsək, bir dilin o birisinə nisbətən daha fəal, oynaq, zəngin və rəvan olduğunu görürük. Bu da təbiidir, çünki maddi aləmin dərk olunması dillə həyata keçirilir. Şübhəsiz, hansı dildə düşünmək və danışmaq dərk olunmanın özünün hansı dildə getməsindən çox asılıdır.

Məhz buna görə biz ikidilliliyi termin kimi «qoşadillilik»-dən üstün tuturuq. «Qoşa» sözü tamamilə bir-birinin təkrarı olan və ya bütövlükdə bir-birinə oxşayan iki şeyin mövcudluğu deməkdir.

«Qoşa» sözünü linqvistik baxımdan işlətmək mümkün deyildir. Xalq arasında deyirlər: «Qoşaqanadlı», «Qoşalülə» və s. Lakin birləşmənin ikinci tərəfində verilən söz iki şeyin prinsipə eyniyyətindən çıxış edir.

İkidillilik probleminin işlənilib hazırlanmasında həmyerlilərimizin də xidməti az deyildir. Məgər Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, M.F.Axundov, N.Nərimanov, Q.B.Zakir və onlarla başqa mütəfəkkirimiz ikidilliliyin əsl mənada bariz nümunələri olmayıblarmı? Məgər M.A.Kazımbəy və M.A.Şahtaxtlı dünyada ikidilliliyin elmi konsepsiyasını nəzəri cəhətdən hazırlayanlardan deyildilərmə? Hələ XX əsrin ortalarında M.A.Kazımbəy Rusiyada türkologiyanın möhkəm təməlini qoydu, sonra bu təməl üzərində o elə bir möhtəşəm bina ucaltdı ki, onun zirvəsini Avropa, Amerika, Asiya universitetlərindən həsədlə və bəlkə də qibtə ilə müşahidə edirdilər.

M.A.Kazımbəy özü poliqlot olmaqla yanaşı (ona yaxın dil bilirdi) ikidilliliyin nəzəri və praktik məsələləri ilə yaxından, ardıcıl məşğul olurdu. Dövrümüzdə geniş yayılmış müqayisə və qarşılaşdırma sahələrindəki ideyaların çoxuna onun əsərlərində rast gəlirik. XIX əsrdə təşəkkül tapmış tarixi-müqayisəli dilçiliyin qarşısında duran əsas məqsəd bu və ya digər dil ailələrinə, əsasən hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan dillərin genetik qohumluğunu sübut etmək, bu dil ailəsi daxilində ulu dili bərpa etmək idi. Lakin M.A.Kazımbəyi bu tədqiqat metodu və istiqaməti təmin edə bilməzdi. Onun məqsədi dərs dediyi Kazan universitetində ruslara türk dillərinin öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri aşkar edərək ümumiləşdirmək, onların danışıqında müşahidə olunan səhvləri, interferensiya səhvlərini doğuran amillərin şüurlu şəkildə aradan qaldırılmasına yönəlmiş qaydalar sistemi işləyib hazırlamaq idi. Hələ o zaman M.A.Kazımbəy çox doğru olaraq dilöyrənmədə ana dilini ön plana çəkirdi. Burada onun «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» (ilk nəşri 1839-cu ildə, ikinci nəşri isə 1846-cı ildə olmuşdur) əsəri xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan dilinin qrammatik qurumunu rus və Avropa dilləri ilə müqayisəli şəkildə şərh edən bu əsər 1849-cu ildə alman dilinə tərcümə edildi və tezliklə alman şərqşünaslarının stolüstü kitabı oldu.

Sonralar M.A.Kazımbəyin elmi fikirlərinin doğruluğunu çoxları təsdiq etdilər. Akademik Şeirba ikidilliliyə ana dili mövqeyindən yanaşaraq göstərirdi ki, ana dilini dərsdən kənar etmək olar, ancaq onu uşaqların beynindən çıxarıb atmaq olmaz. Həqiqətən də, ana dili mühitindən məhrum olan kəslər əcnəbi dilləri öyrənmədə ciddi uğurlar qazana bilməzlər. Dilçilərlə yanaşı pedaqoqlar da bu fikrin doğruluğunu dönə-dönə qeyd etmişlər. Məsələn, K.D.Uşunski ana dilinə etinasızlıq göstərənləri kəskin tənqid atəşinə tutaraq yazırdı: «...onlardan nə olacaq? Heç nə, yalnız o olacaq ki, uşaq özünə fransız və ingilis təbiəti aşılayacaq, valideynlərinin bicliyi və dəbin axmaq tələbi ilə əbədi olaraq xalqın zəngin mənəvi irsinin ona aid olan hissəsindən məhrum olacaq, o hissəsindən ki, onunla insan vətəninə və xalqına övlad sayıla bilər».

M.A.Kazımbəyin dilöyrənmədə ana dilinin roluna dair irəli sürdüyü qiymətli fikirləri ikidillilik problemlərinin şərhində hələ də öz layiqli yerini tutmamışdır. Təəssüf ki, rus həmkarlarımız ikidilliliyin nəzəri məsələlərinin işlənilib hazırlanmasını əsassız olaraq XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrə aid edərək bu sahədəki aparıcılığı Amerika alimlərinin ayağına yazırlar. Halbuki M.A.Kazımbəy, ondan xeyli sonra isə L.V.Şeirba dünyada bilinməyən ilk cığırçıları olublar.

Açığını deyək ki, biz M.A.Kazımbəyin dilçilik sahəsindəki elmi irsini hələ layiqincə öyrənməmişik, ensiklopedik bilikli alimin ikidillilik problemləri ilə bağlı fikir və ideyalarını sistem halında tədqiq etməmişik.

Düzdür, M.A.Kazımbəyin həyat və yaradıcılığının, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin, ictimai, siyasi, fəlsəfi, linqvistik və s. görüşlərinin, bir sözlə, onun bütün zəngin elmi irsinin öyrənilməsində və geniş təbliğində A.K.Rzayevin, N.Bayramqızının böyük əməyi vardır. Lakin ümumi dilçilik nəzəriyyəsi, müqayisəli – qarşılaşdırma metodunun tətbiqi, dillərin genetik qohumluğu («Sovremennik» jurnalının redaktoruna məktubu), etnoqrafiya (N.I.Nadejdinə məktubu), ikidillilik («Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» və Peterburq universitetində şərq dilləri fakültəsinin açılışında söylədiyi nitq) şərqşünaslığın Avropada çiçəklənməsi (Kazan universitetinin təntənəli iclasındakı nitqi) və s. sahələrdə böyük mütəfəkkir M.A.Kazımbəyin xidmətləri indiyə qədər çağdaş dilçilik səviyyəsində tədqiq və təhlil olunmamışdır. M.A.Kazımbəy yazırdı: «Çoxdan sübut olunmuşdur ki, xalqın tarixinin tədqiqində həqiqətə nail olmaq üçün dilləri öyrənməkdən başqa yol yoxdur; bu, nadanlığın dolanbaclarında gizlənmiş bilik xəzinəsinə gedən yeganə yoldur» Ən maraqlı burasıdır ki, M.A.Kazımbəyə görə ana dilini bilməyən başqa dili heç vaxt öyrənə bilməz. Budur ikidilliliyin məhək daşı.

Qeyd edək ki, 1988-ci ilin sentyabrında Frunzedə keçirilən türkoqların Ümumittifaq qurultayında M.A.Kazımbəyin bu sahədəki xidmətlərindən geniş danışıldı və onun nəinki Rusiyada, hətta

dünyada ikidilliliyin banisi olması faktlarla sübut edildi. Fikrimizcə, xalqımızın böyük oğlu M.A.Kazımbəyin xatirəsini əbədləşdirmək üçün respublikamızda dil öyrədilən ali məktəblərdən birinə, habelə şəhərimizin ən yaraşığı küçə və meydanına onun adını vermək vaxtı çoxdan gəlib çatmışdır.

II. 2. Ana dili, ikinci dil, gəncliyimiz

Hər bir dil onun daşıyıcısı olan xalqın mənəvi güzgüsü, əvəzsiz sərvətidir. Xalq yaratdığı maddi nemətlərsiz keçinə bilmədiyi kimi, dilsiz də bir gün də olsun yaşaya bilməz. Dilin sirlərini qədim hind dilçisi Paninidən üzə bəri bu günə qədər çox alim, filosof, teoloq açmağa can atmışdır. Bütün dünya tarixində V.fon Humboldt qədər dilin mahiyyətini açmaq heç kimə müyəssər olmayıb. O, dili erqon deyil, enerqeya adlandırır, yəni dil daim hərəkətdə olan enerji kimi götürülürdü.

Bu gün dilçilik elmi uzun bir tərəqqi yolu keçmiş, özünün obyektini və tədqiqat metodları olan kamil bir bilik sahəsidir. Lakin bugünkü dilçilik özündən əvvəlkilərdən öncə onunla fərqlənir ki, irəli sürülən fərziyələrin həlli konkret dillərin tədqiqinə söykənir. Digər tərəfdən hazırda heç kəs bilmədiyi dilin qrammatik qurumunun açılmasına girişmir. Nəhayət, indi əldə edilən ümumiləşmələr əksər hallarda bir dilin deyil, bir neçə dilin qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasından hasil olur.

Görkəmli slavist, ümumi dilçilik sahəsində bir neçə sanballı əsərin müəllifi A.Isaçenko yazırdı ki, iki və daha artıq dilin qarşılaşdırılmasının nəzəri əsası vardır. Əgər dilçi yalnız bir dilin tədqiqilə, özü də başqa dillərlə müqayisə etmədən, kifayətlənsə, o tədqiq etdiyi dilin bir sıra mühüm məziyyətini görə bilməz. Bu böyük alimin uzun illər boyu apardığı ardıcıl tədqiqatların nəticəsində gəldiyi qənaətdir və bu qənaət bu gün də öz qüvvəsində qalmaqdadır.

Əslində çox dil bilən adamlar dilə həssas olurlar, dilləri tez öyrənirlər. Amma iki və ya daha artıq dil bilən hər bir adamı dilçi

adlandırmaq olmaz. Anadangəlmə istedadın yüksəlib mücərrəd elmi anlayışlar səviyyəsində düşünə bilməsi və mühakimələr yürütməsi üçün onun məktəb keçməsi vacibdir. Məktəb sözünü biz geniş mənada götürürük. Tarixdən bizə onlarla, yüzlərlə sənətkar məlumdur ki, illərlə məktəb və ya universitet kandarlarını döyəcləməyib, lakin öz ustadlarının yanındaca elmin, sənətin ecazkar sirlərinə nail olublar. Məgər bizim xalq arasında bu cür el sənətkarları azdır? Belə çıxmasın ki, indiki şəraitdə istedadlar yetişmir. Onu demək istəyirik ki, dilçilik də bir elm sahəsidir. Bu sahənin sanballı mütəxəssisi olmaq üçün təkcə istedad azdır. İstedada düzgün şərait yaradılmalı, bununla da o, uzun bir yol keçərək «bişməli», püxtələşməlidir.

İrəlində qeyd etdik ki, hazırda dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələri ilə məşğul olan hər bir dilçi ən azı iki dil bilməlidir ki, bir dilin incəliklərini o biri dilin köməyiylə görə bilsin. İndi Respublikamızda bir neçə dildə danışan və yazan dilçilərimiz az da deyil. A.Axundov, M.T.Tağıyev və başqaları bu qəbildəndir. Üç dildə yazmaq və ixtisasa dair üç-dörd dildə ədəbiyyatdan istifadə etmək həmin alimlər üçün adi haldır. Etiraf edək ki, müstəqillikdən qabaq dissertasiyaların çoxunun rus dilində yazılması ana dilimizdə müxtəlif elm sahələri üzrə üslubun formalaşmasına mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.

Mənə tez-tez sual verirlər. Başqa dilləri daha tez necə öyrənmək olar? Suala cavabı bircə ricətlə başlamaq istəyirəm. Tələbələrini xatırlayıram. M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun alman-Azərbaycan şöbəsində təhsil alanda hələ aşağı kurslardan məndə fars dilinə böyük həvəs yaranmışdı. Burada mərhum dilçimiz Q.Bağırovu böyük minnətdarlıq hissilə yada salıram. İki il ərzində ev sahibim mərhum Səfər dayının köməkiylə farsca yazmağı və oxumağı öyrənmişdim. Düzdür, sonralar mən bu dildən geniş istifadə etməsəm də, hər halda onun mənə müəyyən köməkliyini duymuşam. Bunu xüsusilə, «Ümumi dilçilik» və «Dilçiliyə giriş» fənlərindən mühazirələr oxuduğum zaman daha yaxın-

dan hiss etmişəm. O ki qaldı uşaqlıqdan mənim dilə yaranan həvəsimə, onun öz tarixçəsi var.

Anadan olmağıma bir neçə ay qalmış atam cəbhəyə yola düşüb. Çox keçmədi ki, o cəbhədə ayağının birini qoyub gəldi. Gəldi, ona on uşaq – 8 oğul və iki qız bəxş etmiş arvadını həyatda görə bilmədi. Belə acınacaqlı həyatla üz-üzə gələn atamı ən çox düşündürən mənim normal böyüməyim idi. Bu qayğılar onu çox narahat edirdi. Ağılım kəsəndən atam Yadigar kişinin dil haqqında bir neçə kəlamı yadımda qalıb. Onlar indi də qulağımdadı. O, cəbhədəki həyatından danışanda dil bilməyin üstünlüyündən söhbət açıb deyirdi: dil bilmək gözəl şeydir. Döyüşlərin qızğın çağında arxadan rusca komanda verilirdi, ilk vaxtlar rus dilini bilmədiyimizdən heç nə başa düşmürdük. Kəşfiyyətə gedəndə elə olurdu ki, lap almanların qulağının dibində olurduq, onların dilini bilsəydik, hay-küylə bir-birinə dediklərini başa düşərdik, bundan gələcək döyüşlər üçün xeyli şey əldə edərdik. Odur ki, atam həmişə bizə nəsihət verərdi ki, dilləri öyrənin, balalarım.

Məktəbə getdiyim ilk illərdə böyük qardaşım Bəxtiyar mənə dil və ədəbiyyatdan tez-tez imtahana çəkərdi, biliyimi yoxlayardı. O, qonşu məktəbdə ibtidai siniflərdə dərs deyirdi, ədəbiyyata çox böyük həvəsi vardı. Saatlarla Sabirin şeirlərini əzbər söyləyərdi. Ömrünün sonuna qədər bu həvəs onda qalırdı, hərdən şeir də yazırdı. Mən deyərdim ki, dilə həvəsi məndə ilk dəfə elə o oyatmışdı. Sonralar məktəbdə gözətçi işləyən müharibə əlili atamı qardaşım Şıxalı ilə mən əvəz eləyəndə müəllimlərlə tez-tez ünsiyyətdə olurdu, xüsusilə kənd məktəbində rus dili fənnindən dərs deyən Qalina Kuçmina öz köməyini məndən heç vaxt əsirgəmirdi. O, mehriban və qayğıkeş müəllimə ilə tez-tez rusca danışırıdım. Beşinci sinifdən sonra isə məktəbimizdə alman dili dərslərini deyən Kərim Abdurrəhmanovu, habelə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərini deyən Ziyad müəllimi böyük ehtiramla yad edirəm. O müəllimlərin hərəsi bir yerdən gəlmişdi. Qalina müəllimə Rusiyadan, Kərim müəllim Şəkidən, Ziyad müəllim isə Qazaxdan. Onlar əsil fədalilər. Böyük pedaqoji ustalığa, cəlbədicə xasiyyətlərə malik idilər.

Mən dillərə vurğunluğu onlardan öyrənmişəm. Onlar danışığımdakı, yazımdakı səhvlərimi düzəltməkdən yorulmayıblar. İnşa, ifadə yazılarımı diqqətlə və böyük qayğıkeşliklə yoxlayırdılar. Kərim müəllimin alman dilindən mənə öyrətdikləri institutda bu fəndən qəbul imtahanında «4» qiymət almağıma səbəb oldu. Institutda isə mərhum Nəzakət xanım və mərhum Cəfər müəllimin dilbilmə intuisiyasına heyran olmuşdum. Onlar düzgün, səlis, nümunəvi nitqi ilə biz tələbələri çəkinmədən öyrəndiyimiz dildə danışmağa sövq edirdilər.

Burada bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm: Sankt-Peterburq Dövlət Universitetində aspiranturada oxuyarkən elmi rəhbər seçməli idim. O zamanlar bu məsələnin həllində təkcə aspirantın istəyi və arzusu az idi, gərək nəzərdə tutulan elmi rəhbərin razılığı olaydı. Məşhur alim L.R.Zinderə bu məsələ ilə əlaqədar müraciət etdim. O, xalqımızın görkəmli oğlu Bülbülü xatırladı, Dəmirçizadəni soruşdu, Sadıqdan hal-əhval tutdu və bildirdi ki, ümumiyyətlə, mənim işimə rəhbərlik etməyə etiraz etmir. Lakin şərt qoydu ki, mən alman dilinin intonasiyasından rus dilində referat yazmalıyam. Əgər referat onu əsasən rus dili baxımından qane edərsə, eyni zamanda referatda məntiqi nəticələrim onun xoşuna gələrsə, razı olacaq. Cəmisi on gün də vaxtım vardı. Bu müddətdə şəhərin kitabxanalarında ədəbiyyatı ələk-vələk edərək iyirmi beş səhifəlik referatı rusca yazıb ona təhvil verdim. Məni ertəsi gün gülə-gülə qarşıladı. Artıq ərizəmin üstünə rəhbər olmağa razılığı barədə dərkənar qoymuşdu.

Açığımı deyim ki, institutda təhsil aldığımız beş il müddətində əlimizdə ixtisasımıza dair elə bir vəsaitimiz yox idi. Mənbələrdən, lüğətlərdən, başqa kitablardan rus dilindən istifadə edirdik. Lüğət üzərində alman-rus-azərbaycanca və ya əksinə istiqamətlərdə işləyirdik. Düzü bu çox çətin yol idi, amma eyni zamanda dilə yiyələnməkdə çox sərfəli və səmərəli yol idi.

İndi isə tələbələrimizin əlində ana dilində az-çox vəsait var, şərait də gizli deyil ki, əvvəlkindən xeyli yaxşıdır, amma buna baxmayaraq başqa sahələrdə olduğu kimi, dilöyrənmədə də uğurlarımız o qədər sevindirici deyildir. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv

səbəbləri vardır. Subyektiv səbəbi odur ki, indiki gənclikdə elmə, savada hərisliklə yiyələnmək arzusu yox dərəcəsinədir. Bizim tələbəlil illərimiz böyük yürüş illəri idi, xalqın özünütanması, oyanması çox sürətlə gedirdi. Gənclərin arasında yarışa girmək, hər şeyi dərindən, özü də ilkin mənbələrdən öyrənmək istəyi çox güclü idi. O zaman kitabxanalarda, oxu zallarında oxucu əllindən tər-pənmək olmurdu. Təəssüflə deməliyik ki, durğunluq dövrü bu istəyi, bu arzunu öldürdü. Gənclərin irəli çəkilməsi onların şəxsi keyfiyyətlərinə, qabiliyyətlərinə görə deyil, yerlibazlıq, qohumbazlıq və «kimin güclü arxası var» prinsiplərinə əsaslanırdı. Cəmiyyətdə sosial ədalətin kobud şəkildə pozulduğu bir dövrdə adamların həyatda hər şeyə inamı itmək üzrə idi. Onlarda bir laqeydlik, bəlkə ucdantutma «böyüklərin» hörmətini qazanmaq, «birincilərin» yanında başı uca olmaq və s. kimi əxlaqi naqislik əmələ gəldi. Yəqin ki, elə bu etinasızlıq özümüzə və tariximizə, keçmişimizə və bu günümüzə laqeyd münasibətin yaranmasına səbəb olub. Yaxşı ki, xalqımız bu əyintiləri vaxtında gördü, onlara qarşı barışmaz mübarizə mövqeyi tutdu. İndi gənclərimiz arasında böyük canlanma var, onlarda başqalarına və özlərinə «dayı» gözü ilə yox, öz gözləri ilə baxmaq həvəsi oyanmaqdadır. Kitab mağazalarının, kitabxanalardakı oxu zallarının qənşərində maraqla axtaranların sayı çoxalır, dilə də, ədəbiyyata da, tarixə və fəlsəfəyə də maraq artır.

Əlbəttə, millətin özünədərki müəyyən tarixi şəraitdə baş verir. Özgələri bizi təhrif edir, hətta adlarımızı gen-bol işlədir, onlara öz donlarını geyindirir, özlərinki kimi qələmə verirlər. Sözlərimizin sonuna şəkilçi əlavə edərək özünüküləşdirirlər, biz də özümüzü unuduruq, özgələşirik, sonra da ah-uflla təəccüblənirik ki, bəs niyə belə oldu. Axı «dəmirçi» də, «məlik» də, «səfər» də, «zor» da, «bala» da, «kotan» da, «can» da bizim doğma sözlərimizdir. Necə olur ki, onların, eləcə də bu qəbildən olan yüzlərə sözümüzün sonuna şəkilçi «yan» alır və onlar şəkilçi ilə birlikdə başqalarının malına çevrilir. Mən hələ onu demirəm ki, dini, əqidəsi tamam başqa yönümlü, ö cümlədən dil baxımından hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub olan bir xalq bizim kimi rəqs edir, bizə oxşar toy-düyük

qurur, nəticədə oyun havalaramızı, xalq mahnılarımızı, adətlərimizi, milli mətbəximizi və s. və i. a. da abır-həya etmədən özlərininki elan edirlər. Mən başqa hind-avropalılardan mərasimində çox iştirak etmişəm, onlardan heç birinin bizim kimi rəqs etdiyini, yallı getdiyini görməmişəm. Heç tarix də belə bir faktı göstərə bilməz. Heç vaxt xalqımız bizdə olanların qonşular tərəfindən istifadəsinə etirazını bildirməyib. Fikirləşmişik ki, nə paxıllıqdır, qoy götürsünlər, istifadə etsinlər. Onsuz da aləm bilir ki, bunlar bizimdir. Bu bizim ürəyigenişliyimizdən, qəlbiaçıqlığımızdan irəli gəlir. Ancaq indi məlum olur ki, bu sadələvhlükdür. Özümüzünküləri göz bəbəyimiz kimi qoruyub saxlamalıyıq, başqalarının onları yalnız ilkin mənbəni göstərməklə istifadə etməsinə icazə verməliyik. Yoxsa belə getsə, sabah tarın da, kamaçanın da, hətta qara zurnanın da bizimki olduğunu sübut etməyə xüsusi ehtiyac duyulacaq.

Keçid dövründə biz öz nöqsanlarımızı daha aydın gördük. Mətbuatımız nöqsanlarımızı kəskin tənqid atəşinə tutmaqla bərabər, öz səhifələrində aktual məsələlərə, o cümlədən, dilöyrənmənin linqvistik, psixolinqvistik və metodik tərəflərinin açılmasına daha çox yer verməli, ölkəmizdə yaşayan və dilimizi yaxşı bilən digər millətlərin nümayəndələri haqqında tutarlı materiallar dərc etməlidir.

Mən bir dilçi mütəxəssis kimi, yeri gələndə, müsahibin dilində danışmağı alqışlayıram və belə hesab edirəm ki, bunun özü də bir mədəniyyətdir. Özüm də bundan yeri gələndə çox istifadə edirəm. Ancaq mənim üçün dözülməzdir ki, 10-20 nəfərin çalışdığı kollektivdə bir nəfərin xatirinə hamı ucdantutma o bir nəfərin dilində danışır. Nəyə görə? Məgər mənim danışdığım dil – öz doğma ana dilim, zənginliyi və ünsiyyət imkanları baxımından başqa dillərdən geri qalır? Əsla yox! O özünün zəngin və qədim tarixi ilə, onda yazıb-yaradanların sanballılığı ilə, mən deyərdim ki, tanınmış dünya dilləri sırasında durur.

Başqa dildə danışmağı bacaran adamın intellektual səviyyəsi, sözsüz, yüksəkdir, ancaq bu səviyyəni öz dilimiz hesabına yox, yeri düşdükcə nümayiş etdirməliyik. Yoxsa, belə olur ki, əmək kol-

lektivləri və idarə rəhbərləri öz aralarında və iclaslarda ancaq təkdilliliyi nümayiş etdirirlər, özü də bunu fəxr hesab edirlər. Ona görə də dilimizin işlək dairəsi daralır, nəticədə özümüzü özgədən xəbər almalı oluruq.

Məlum olduğu kimi, dünyanın bin neçə ölkəsi çoxmillətlidir. Əksər hallarda iki, üç və daha çox millətin, xalqın və etnik qrupun nümayəndələri bir dövlət daxilində yaşayıb-yaradırlar. Əslində belə hallarda ikidillilik dədə-babadan kök salıb, yəni ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələri öz dilləri ilə bərabər ərazisində yaşadığı respublikanın da milli dilində danışır, adət və ənənəsinə əməl edirlər. Mən acarların və azərbaycanlıların gürcüçə, gürcülərin və rusların azərbaycanca çox rəvan danışdıqlarının şahidi olmuşam. Bu təbii şeydir, içərisində yaşadığın xalqla təmasda olmadan yaşamaq mümkün deyildir. Dillərin belə çarpazlaşdığı şəraitdə biz üçdillilikdən, hətta dördillilikdən danışırıq. Axı bu xalqlar lazım gəldikdə rusca da işlətməyi bacarırlar. Təcrid olunmuş şəkildə insan bugünkü çoxşaxəli iqtisadi və mədəni həyatımızda tam xoşbəxtliyə nail ola bilməz. Ölkəmizin hazırkı elmi potensialını, artan həyatı tələbatını nəzərə alaraq tez bir zamanda ikidilliliyin nəzəri və praktik məsələləri ilə məşğul olmaq üçün mərkəz yaratmalıyıq, buraya talantlı gəncləri cəlb etməliyik. Konkret şəraiti nəzərə almaqla Azərbaycan dilini çıxış nöqtəsi kimi götürməklə ikidilliliyin və çoxdilliliyin nəzəri və praktik məsələlərinə həsr olunmuş və tamamlanmış elmi əsərləri bu sahə ilə maraqlananlara vaxtında çatdırmaq üçün xüsusi bir məcmuənin təsis edilməsinə də böyük ehtiyac duyulur. Bu məcmuədə mütəxəssislərin dilöyrənməyə dair tövsiyələri, konkret təklifləri və s. çap oluna bilər. Belə bir məcmuənin dəyəri olduqca böyükdür, çünki ikidillilik müstəqillik şəraitində yeni əhəmiyyət kəsb edir. Çoxmillətli ölkəmizdə ana dilini əsas götürməklə onun siyasi, iqtisadi və mədəni istiqamətlərdə gələcək inkişafı bu gün bizdən konkret addımlar atmağı tələb edir. Məsələnin nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanması ilə ölkəmizdə xüsusi laboratoriyalar, hətta institutlar məşğul olmalıdır. Lakin bir şeyi qəti yadda saxlamalıyıq ki, burada tələsik çıxarılmış qərarlar çox pis nəticə verə

bilər. Söz yoxdur ki, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişləndiyi, siyasi fəallığın artdığı bir dövrdə ikidilliliklə məşğul olan mütəxəssislərin qarşısında geniş imkanlar açılır. Ana dili ilə bərabər xarici dillərin öyrənilməsinə vəsait qoyuluşu artır, yeni dərslilər və dərslər vəsaitləri yaranır. Elmi mənbələrdən lazımınca qidalanmaq rus dilini və digər dilləri mükəmməl bilmək zəruriyyətini ziyalılarımız qarşısında qoyur. Bu gün özünə hörmət edən və günün tələbləri səviyyəsində durmaq istəyən sanballı alim ən azı 3-4 dili fəal bilməlidir. Fəal dedikdə biz onu nəzərdə tuturuq ki, adam dillərdə sərbəst danışır, yazır, ixtisasına dair ədəbiyyatdan istifadə edir, qeyri-fəal isə mütəxəssisin öz ixtisasına dair ədəbiyyatdan lüğətlə istifadə etmək bacarığıdır. Ancaq təəssüf doğuran odur ki, bəzən adı və familiyası azərbaycanca səslənən alim öz ana dilində nə danışa bilir, nə də bu dildə yazmağa bilər. Əslində belə adamın milliyyətini bildirmək üçün onun adı qarşısında azərbaycanlı sözünü yazmaq qətiyyətli düzgün deyil.

Gizli deyil ki, bizim xalqda vəzifəyə can atmaq meyli çox güclüdür. Bunun da ictimai kökü var. Vəzifədə olanlarımız çox gözqamaşdırıcı və dəbdəbəli yaşayırlar. Elə gənclərimizi şirnikləndirən də budur. Valideynləri də bu cəhət çox cəlb edir. Daha fikirləşməyə ki, istedad, talant insanın hansı dildə təhsil almasından asılı deyildir. Lakin gec-tez cəmiyyətdə ədalət prinsipi qalib gələcək: işləməyən dişləməz və ya zəhmət çəkməyən səfasını görməz. Daha dilin bura nə dəxli var ki? Rusiyada yüz milyondan artıq rus yaşayır. Uşaqları rusca təhsil alarsa çox irəli gedib vəzifə tuta biləcəklər prinsipindən çıxış edən valideynlərin məntiqinə görə o rusların hamısı «istedadlı» və «sahibi-əzaman» olsunlar gərək. Aydınadır, bu cür düşünmək xam xəyallara qapılmaq deməkdir, bu cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir.

Respublikada ikinci dili öyrətmək siyasəti (rusu, almanı, ingilisi və s.) yalnız və yalnız ana dilini – xalqın milli dilini ön plana çəkməklə həyata keçirilməlidir. Biz bütün işimizi bu istiqamətə yönəltməliyik. Hər şeydən əvvəl idarə və müəssisələrdə adını azərbaycanlı qoyub, lakin bu dildə bir kəlmə danışa

bilməyənləri, eləcə də digər millətlərin nümayəndələrini də düzgün nəticə çıxarmağa, dilimizə, tariximizə, ədəbiyyatımıza hörmətlə yanaşmağa sövq etməliyik. Bu, ümumxalq qayğısı tələb edir.

Durğunluq dövründə respublikanın rayon, şəhər və kəndlərində rəhbər iş irəli çəkilən adamlar məktəbə barmaqarası baxırdılar, öz uşaqlarını şəhərin ən yaxşı məktəblərində oxudurdular. Özləri qonaq evində, ailələri isə Bakıdakı mənzildə yaşayırdılar. Nə veclərinə idi, dövlətin maşını, benzini, onlara xidmət edən sürücülər. Kefləri istəyəndə 400-500 km yolu o tərəf-bu tərəfə şütüyürdülər. Heç soruşan da olmurdu ki, siz bu yolları nə o baş, bu başa ölçürsünüz. Bir də ki, heç onların uşaqlarına «gözün üstə qaşın var» deyən olmurdu ki. Olsaydı, bu cəsərət sahibinin aqibətinin nə ilə qurtardığını biz yaxşı bilirdik. Kənd, rayon və şəhər məktəblərinin yolunu tanımayan üzdənirəq rəhbərlər camaatla rusca danışırdılar. İş o yerə çatmışdı ki, qədim dövrlərdən dilimizin təmizliyi keşiyində yenilməz tunc qaya kimi dayanmış kəndlərimizə yayın qızmarında kostyumda və qalstukda qonaq gələn rəhbər işçilər kənd əməkçilərilə onların ana dilində danışa bilmirdilər. Çoxları da bundan belə nəticə çıxarırdı ki, rəhbər rusca danışarsa, deməli bu belə də olmalıdır. Axı şəxsiyyətə pərəstiş, sonra da durğunluq illəri xalqda itaətçilik hisslərini elə dərinədən aşılamışdı ki, onun başqa cür hərəkət etməyə heç imkanı da yox idi. Plan tapşırıqlarının vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi haqqında ağzı köpüklənə-köpüklənə yuxarılara yalan-gerçək məlumat verən raykom katibinin yadına düşmürdü ki, rəhbərlik etdiyi rayonun sosial-mədəni problemləri üst-üstə yığılıb qalıb, bu problemlərlə bir maraqlansın, məşğul olsun, yolları abadlaşdırsın, məktəb binaları, uşaq bağçaları tikdirdsin. Şamaxının Bağırılı kəndində vaxtilə ikimərtəbəli qəşəng bir məktəb binası tikilmişdi. Güman etmək olardı ki, uşaqlar bu işıqlı binada necə həvəslə oxuyacaqdılar. Bu bina 70-ci illərin əvvəllərində zəlzələ nəticəsində bir az zədələndi. Sanki elə bu bəsmiş, ikimərtəbəli məktəb o gündən göz dağı kimi qaldı kəndin ortasında istifadəsiz, bunun əvəzində isə mal tövləsi kimi bir balaca dam tikdilər. O vaxtdan kəndin uşaqları bu damda

oxuyurdular. Məgər bunu kəndin, rayonun rəhbərləri görmürdülər? Məgər o binanı təmir edib uşaqların istifadəsinə vermək olmazdı? Məgər buna mərkəzdən xüsusi göstərişmi olmalı idi?

Ümumiyyətlə, məktəblərimizdə ictimai və dəqiq, dil və ədəbiyyat fənlərinin tədrisini kökündən yaxşılaşdırmaq lazımdır. Ümid etmək olar ki, bütün maarif sahəsində ciddi dönüş yaranacaq.

Sabahkı gününü düşünməyən xalq yaşaya bilməz. Xalqımızın sabahı isə onun balalarıdır. Xalqın dilini də, tarixini də bu balalar qoruyub saxlayacaqlar. Əsassız yerə balalarımızın dərstdən ayrılmasına son qoymaq vaxtı gəlib çatıb. Bu işdə ikinci bir fikir ola bilməz. Özbaşınalıq edən rəhbərləri məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək, onlara qarşı ümumxalq nifrəti yaratmaq, yeri gələndə onları məhşər ayağına çəkmək lazımdır. Bu gün şeir əzbərləyən, dil öyrənən hər bir şagirdə yaxşı qayğı göstərilirsə, o, sabah poema yazar, dilimizdə cəh-cəh vurur, körpü salar, ev tikər, sənətkar olar. Xalqa da bu lazımdır.

Bilinqvizmdən və, ümumiyyətlə, dilöyrənmənin nəzəri və praktik problemlərindən danışanda respublikamızda yaşayan digər etnik qrupların nümayəndələrini də unutmaq olmaz. Əslində onlar üçdilliliklə-trilinqvizmlə rastlaşırlar. Üçdillilik şəraitində çalışan hər bir kəsə bəllidir ki, üçüncü və daha sonrakı dilöyrənmədə də ana dilinin aparıcılığı öz qüvvəsində qalır.

Dilöyrənmədə, dəxli yoxdur, neçənci dil olursa-olsun, ana dilinin əsas götürülməsi sübuta ehtiyacı olmayan aksiomdur. Söz yoxdur ki, əvvəl öyrənilən hər bir dil insanın ikinci, yaxud üçüncü dili öyrənməsinə müsbət təsir göstərməyə bilməz. Çünki burada təcrübə də köməyə gəlir, dillər arasındakı əsas fərqləri və oxşarlıqları da daha tez görmək olur. Çox dil bilən adamın üstünlüyünü sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Biri var, müsahibinlə onun dilində danışasan, biri də var ki, onunla tərcüməçi vasitəsilə ünsiyyətdə olasan. Burada məşhur Çarli Çaplinin sözləri yada düşür: «Tərcüməçinin köməyiylə söhbət etmək çox uzaqda olan hədəfə güllə atmağa bənzəyir ki, burada güllənin hədəfə dəyib-dəymədiyini xeyli gözləmək lazım gəlir». Çox gözəl deyilib! Həyatın müxtəlif

sahələrində nişan aldığımız hədəfi vurmaq istəyiriksə, bir neçə dil öyrənməliyik. Bugünkü alim öz ana dili ilə yanaşı , ən azı iki-üç xarici dil bilməlidir. Əks təqdirdə biz özümüzü təsdiq edə bilmərik. Son dövrlərin hadisələri bir daha göstərdi ki, xalqımızın qədim və zəngin keçmişini, bu gününü və sabahını dünya miqyasında tanımaq üçün gənclərimizin ərəb, fars, habelə Avropa dillərini mükəmməl bilməsi vacibdir.

Dil baryerini uğurla keçmək problemi adamları həmişə düşündürmüşdür. Hələ ötən əsrin axırlarında polşalı göz həkimi L.Zamenhofun esperanto («ümid edən» deməkdir) adlı süni dil yaratmaq ideyası da buna aydın sübutdur. Sonralar «esperanto» sözünü göz həkimi özünə ləqəb götürmüşdü. Bu dili yaratmaqda məqsəd dil müxtəlifliyini aradan qaldırmaq, bütün xalqların bir-birilə maneəsiz olaraq ünsiyyətə girmək imkanını təmin etmək olmuşdur. Buradakı «süni» sözu nisbi mənada başa düşülməlidir. Çünki əslində bu dil söz köklərinin 70%-ni roman, 20%-ni german və 10%-ni isə başqa dillərdən götürmüş və iltisacı (türk) dillərin sözdüzəltmə prinsipinə əsaslanaraq külli miqdarda yeni sözlər yaratmaq imkanına malik olmuşdur. İlk dəfə 1887-ci ildə çapdan çıxmış 40 səhifəlik «Unio Libro» («Birinci kitab») əsərində L.Zamenhof cəmi 2600 söz işlətmışdi. Hazırda isə esperanto dilində 180000-ə gədər söz vardır. İndi esperantoçular bütün dünyada geniş yayılmış cəmiyyətlər yaratmışlar. Lakin bu cəmiyyətlər nə qədər geniş yayılsa da, təbii dilləri süni dillə lap bu yaxınlarda əvəz etmək mümkün olduğunu söyləyənlər tezliklə bunun qeyri-real olduğunu başa düşdülər. Məsələ burasındadır ki, ana dilini bizə heç kəs məcburi öyrətmir, biz ona uşaqlıqdan yiyələnirik, süni dil nə qədər cazibəli olsa da, o, süniliyində qalır, təbii dili heç vaxt əvəz edə bilmir.

Son dövrlərdə həyatımızın bütün sahələrinə rişələnmiş milli oyanış ziyalılarımızın fəallığına çox güclü təkan vermişdir. İndi hansı sahədə çalışmağından asılı olmayaraq ziyalılarımız nöqsanlardan cəsərtlə, özü də vətəndaş prinsipiallığı mövqeyindən söhbət açırlar. Bu da öz növbəsində bütövlükdə sosial-mədəni quru-

culuğumuzun sürətlənməsinə müəyyən kömək deməkdir. Bilavasitə bilinçvızmlə əlaqədar olmasa da, bir məsələ üzərində də xüsusi olaraq dayanmaq istəyirəm. Bu gün şəhər və kəndlərimizdə məni daha çox narahət edən məsələlər hansılardır?

Sübuta ehtiyacı olmayan həqiqətdir ki, ürəyi xalqla döyünən ziyalı bugünkü qaynar həyatımızı seyr etməklə kifayətlənə bilməz. Yəni milli-mənəvi özünüdərkətmədə heç kəs öz fədakarlığını əsirgəməməlidir. Köhnə ilə yeninin mübarizəsində hər kəsin, o cümlədən, ziyalının da yeri aydın görünməlidir. Alim dostlarımdan biri durğunluq dövrünə ümumiləşmiş şəkildə qiymət verərək çox haqlı olaraq deyirdi: «Nə vaxta qədər ki, ziyalılarımızın kənddə və şəhərdə nüfuzu və hörməti milis sahə müvəkkilindən və ya tarla briqadərindən aşağı olacaq, biz sözün əsil mənasında ziyalı şəxsiyyətini arzu olunan səviyyəyə qaldıra bilməyəcəyik». Düzdür, bizim elə savadlı, geniş dünyagörüşlü ziyalılarımız vardır ki, onların şöhrəti hətta ölkəmizdən kənar da bəllidir. Lakin bunlar ayrı-ayrı fərdlərdir. Söhbət isə, ümumiyyətlə, ziyalı nüfuzuna laqeyd münasibətdən gedir. Açıq etiraf edək ki, bu gün ziyalı qayğıları səlahiyyətli idarə rəhbərlərini az maraqlandırır və ya heç maraqlandırmır. Mən təbiətimizə, torpağımıza vurğunam və imkan düşdükcə müxtəlif rayonlara səfərə çıxıram. Gördüklərim isə əksər hallarda məni məyus edir. Hanı əsrimizin sonu səviyyəsində duran yollarımız? Hanı bizim müasir tələblərə cavab verən sosial-mədəni obyektlərimiz? Niyə min illərdən üzü bəri gəlib çatan abidərimiz belə acınacaqlı vəziyyətdədir? Bəlkə bu yolları salmağa, bu obyektləri tikməyə, qədim abidələrimizi bərpa etməyə maddi vəsaitimiz çatışmırdı? Xeyr, bərəkətli torpağımızda hər şey yetişirdi, həm də plan və tapşırıqları ilbəil artıqlaması ilə yerinə yetirirdik. Bəs səbəb nə idi? Səbəbini durğunluq dövründə axtarmalıyıq. XX əsrin altmışıncı illərində ziyalı sözünə daha böyük qiymət verildi, ziyalılarımızdan bacarıqlıları, səriştəliləri irəli çəkildi. Onlar da öz növbəsində göstərilən etimadı döğrultmaq üçün əllərindən gələn hər şeyi edirdilər, çünki yaxşı başa düşürdülər ki, vəzifə müvəqqəti şeydir və nə qədər ki, bu vəzifəni tutmusan, xalqına, elinə, obana

vicdanla xidmət etməlisən. AXI sabah vəzifədən çıxandan sonra öz həmyerlilərlə üz-üzə gəlməli olacaqsan. Pis rəhbər olmusansa, onda camaatın üzünə necə baxacaqsan? Camaat səni daş-qalaq eləməzmi? Bax bu idi o dövrün psixologiyası. Kürdəmir rayonunun Yenikənd kəndinə altmışıncı illərin ortalarında asfalt yol çəkdirəndə, o kənddə hamam, klub, kitabxana, uşaq bağçası, qonaq evi və s. kimi sosial-mədəni obyektlərin salınmasını planlı şəkildə həyata keçirəndə kolxoz sədri vəzifəsində çalışsan, o kənddə doğulmuş, boya-başa çatmış, ixtisasca rus dili müəllimi Musa Cəfərov bir cə amala qulluq edirdi ki, o da öz doğma kəndinin xoşbəxt gələcəyi uğrunda namusla, qeyrətlə çalışmaq idi. Lakin sonralar kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi prinsipləri kobudcasına pozuldu, kürdəmirli Daşkəsənə, daşkəsənli isə Kürdəmirə rəhbər vəzifəyə göndərildilər. Dürğunluq dövründə Kürdəmirə daha haralardan rəhbər göndərmədilər. Nəticədə başladı hərə-mərclik. Salınan yollar dağıldı, tikilən binalar çevrildi xarabazarlığa. Gələnlər də boşalan çamadanlarını doldurub göndərildilər başqa bir rayonu qara günə qoymağa. Mən Yenikəndə gedəndə tikintisinə külli miqdarda pul xərclənmiş, indi isə yolun qırağında uçub-dağılan yiyəsiz hamamın yanından ürək ağrısı ilə keçirəm. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, toy və məclislərimizi bəzəyən milli xorəklərimiz yaddan çıxmışdı, əvəzində isə camaata borş verirdilər. Üstündən də böyük-kiçik bilmədən səxavətlə hamıya araq təklif olunurdu. Bir vaxtlar mərhum sənətkarımız aşiq Şakirin çalib-çağırdığı məclislərin, Zülfüqarın, Həsərin adamı vəcdə gətirən qara zurnasının səsi gələn toyların əvəzinə işıq gücünə guruldayan gitaralar dəbə düşdü. Toylarımızda vaxtilə aşiq bütün gecəni dastan deyərdi, Eynulla mahnı və muğam oxuyardı, böyükdən kiçiyə qədər hamı diqqətlə qulaq asardı, yerlərdən isə «aşığa bir xələt», «ustada bir xələt» səsləri ucalardı. Məni bir ziyalı kimi narahat edən budur ki, niyə adı-sanı bütün respublikamızda iftixarla çəkilən Eynulla kimi el sənətkarlarına fəxri ad verilmədi? Bəlkə bu fəxri ada layiq olmaq üçün xüsusi senz qoyulmuşdu. Məgər xalq məhəbbəti bu ad üçün azlıq edirdi? Yoxsa indiki kimi, məclis əhli yeyib-içir, bir-iki nəfər

düşür ortalığa. Manısların da gözü qalır əllərdə, görək kim daha çox şabaş verəcək. Mənim aləmində şabaşdan təhqiredici şey ola bilməz. Bu bizim xalqımıza yabançı adətdir. Az müddətdə xalqın illərdən bəri göz-bəbəyi kimi qoruyub saxladığı mərasimkeçirmə ənənəsi tamam eybəcər şəklə düşüb. Vaxtilə qohum-qardaş, dost-tanış bir-birini görəndə sevincək deyirdilər: «Filan kənddən filankəs məni toya çağırıb. Deyək ki, Topalhəsənlüyə, Dəyirmanlıya, Yenikəndə. Durgunluq illərində isə Kirov kolxozuna, Çkalov kolxozuna, Moskva sovxozuna toya çağırılmışam – deyirdilər. Beləliklə, nəinki gözəl ənənələrimiz unudulur, hətta adımız da, ünvanımız da özgüləşirdi. İlk baxışdan bunlar kiçik görünə bilər, əslində isə xalqın tarixini özündə yaşadan bu adları qoruyub saxlamaq lazımdır. Burada mətbuatımızın da, radio və televiziyanın da xüsusi diqqət göstərməsi lazım gəlir. Bizə elə gəlir ki, durgunluq dövrünün bu eybəcərliklərindən bacardıqca tez bir zamanda yaxa qurtarmalı, itirilmiş adət və ənənələrimizi ziyalılarımızın köməyiylə bərpa etməliyik. Gəlin nə qədər gec deyil, qayıdaq öz məcramıza. Qoy toylarımızdan yenə sevimli aşıqlarımızın dastanları eşidilsin, müğənnilərimizin tar-qavalla, bir də yastı balabanın müşayiəti ilə oxuduğu mahnı və muğamlar ucalsın, oyun havalarımız qara zurnada səslənsin, plovumuz məclislərimizi bəzəsin. Bunların hamısının özümüzə qaytarılmasında ziyalılarımız örnək olmalıdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, türk ulusuna məxsus olan qədim ənənələr qırğız dilində indi də yaşamaqdadır. Burada ən iri məclislərdə belə, qırğız qəhrəmanlıq dastanı olan «Manas»dan manasçılar (bizdə aşıqlar olan kimi) hissələr söyləyirlər. Adam heyran qalır.

İndi müstəqillikdən, milli oyanışdan çox yazırlar, bəziləri həmişə olduğu kimi durgunluq dövrünün ətalətindən hamıdan tez çıxıb irəli düşməyə can atır, ön cərgədə getmək, birincilər sırasında olmaq fürsətini əldən vermək istəmir. Mənə elə gəlir ki, elə bu canatmanın, bu istəyin özü durgunluq dövründən qalmadır. Adi həyat fəlsəfəsi öyrədir ki, hər kəsin öz taleyi, öz qisməti var. Bu həyatda hər kəs yay kimi gərilir. O yayın sıxılıb – açılmasından

asılı olaraq, insan cəmiyyətdə özünə yer tutur, o ki qaldı birinci, yaxud sonuncu – buna yalnız zaman hökm verə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu işdə zamandan gözəl meyar yoxdur.

Durğunluq dövrü bizdən kənarda olmayıb, mən yaşda olan nəslin psixologiyasına o dövrün təsiri olub. İndi biz o psixologiyadan birdən-birə uzaqlaşma bilmərik. Buna da vaxt lazımdır.

Paytaxtımızda pasport qeydiyyatının dayandırılması ilə bağlı vaxtilə Bakı şəhər partiya komitəsinin çıxardığı qərar neçə – neçə istedadlı gəncin ali məktəblərimizdə, aspiranturada qalıb oxumasına maneçilik törətdi, onun əvəzində isə səriştəsiz və zəif gənclər institutlara doluşdular. Budur bax, düşünülmədən verilmiş və bir şəxsin iradəsini ifadə edən qərarın xalqa vurduğu ziyan. «Əlaçılar ucqar kəndlər» şüarı kökündən səhv idi. Bu şüarın arxasında hansı niyyətin gizləndiyini görmək üçün lupa lazım gəlmirdi.

1980-cı ildə Avstriyada fonoloqların II Ümumdünya qurultayı keçirilməli idi. Həmin qurultayın təşkilat komitəsi bu sətirlərin müəllifini də məruzə ilə çıxış etmək üçün oraya dəvət etmişdi. Nazirlikdə o zaman hökm sürən bürokratizm və konservatizm mənim o qurultaya getməyimə imkan vermədi. Uzun get-gəllərdən sonra məlum oldu ki, sənədlər Moskvaya gec göndərilib, ona görə də geri qayıdıb. Və ya başqa bir misal. SSRİ EA-nın Fiziologiya və Akustika mərkəzi Leningrad və Moskva alimlərinin məsləhəti ilə "Eşitmə obrazlarının avtomatik tanınması» üzrə Ümumittifaq simpoziumunu bizim respublikada keçirməyi qərara almışdı. Onu deyim ki, əvvəlki simpoziumlar bütün müttəfiq respublikaların paytaxtlarında, Odessada, Novosibirskdə və s. keçirilmişdi. Simpoziumda ittifaqın müxtəlif şəhərlərindən 250-yə qədər məşhur alim iştirak etməli idi, simpoziumun ikicildlik materialları burada çap olunacaqdı. Bu simpoziumda 20 nəfərə yaxın adam da respublikamızdan məruzə ilə çıxış edəcəkdə. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycan KP MK-nın elm və təhsil şöbəsinin sabiq müdiri, Nazirlər Soveti sədrinin keçmiş birinci müavini bu simpoziumun keçirilməsinə icazə vermədilər. Sözü düz, biz də çox pərt olduq, yoldaşlardan dəfələrlə üzr istədik. Dedik ki, simpoziumu bizdə

keçirmək mümkün deyil. Səbəbi səbəbsizlik idi. Burada Sabir yada düşür, «Əcnəbi göyə balonlarla çıxır, biz hələ avtomobil minməyirik». Göy bir yana qalsın, avtomobilə minməyimizə ciddi əngəl törədən durğunluq dövrünün nəticələrini nə qədər tez aradan qaldırısaq, işlərimiz bir o qədər uğurlu olar.

Qeyd etməliyik ki, indiki gənclərin şüuru da, dərrakəsi də, ağılı və zəkası da səviyyəcə xeyli yüksəkdir. Gənclərimizin mədəni səviyyəsi, hadisələri təhlil edib onlara obyektiv qiymət vermək qabiliyyəti artıb, öz hüquq və vəzifələrini düzgün başa düşdüyündən tələbkarlığı da qat-qat çoxalıb. Bunu son dövrlərin hadisələri bir daha sübut etdi. Açıqını deyim ki, bir neçə vaxt bundan əvvəl gənclərimizlə yaxından tanış olanda, onlarla söhbət eləyəndə məndə saysız-hesabsız suallar yaranardı: axı bunlar niyə mütidir, belə qorxaq və acizdirlər? Başqa ölkələrdə gənclərin həddindən artıq ictimai fəallığı müqabilində bizim gənclərin passivliyi ciddi narahatlıq əmələ gətirirdi. Sən demə, bu heç də belə deyilmiş. Gənclərimizin içində hər anda təlatümə gəlməyə hazır sakit bir dəniz varmış. Bu dənizin sahilinə çəkilmiş iri beton divarlar onun dalğalarını kənara buraxmırmış. Bu beton divarlar, bu yasaqlar bizə keçmişdən miras qalmış, repressiya və durğunluq dövrlərinin sayə gəlməz qadağanları imiş. Yenidənqurma ruhu bu divarları, bu qadağaları süpürüb atan kimi, gənclərimiz xalqımızın sabahı kimi səf-səf mübarizə cərgələrinə düzülərək öz sözlərini bütün dünyaya elan etmək iqtidarında olduqlarını yekdilliklə bildirdilər. Illərdən bəri yığılıb qalmış problemlərin həllini, xalqın ağrısını bütün varlığı ilə gizlətməyə çalışan qüvvələr hələ də ləngitməyə cəhd göstərirlər. Gənclərin həyatında bu gün yaranmış yeni ab-hava durulmalı, köhnəliyə qarşı bütün cəbhə boyu mübarizəyə çağıran gənclərimizin səsində səs verilməlidir. Yalnız belə olduqda sabahkı uğurlarımızın özülünü bu gün qoya bilərik.

Gənclərimizdə torpaq və dil təəssübkeşliyi, oxumaq və öyrənmək həvəsi getdikcə artır. Bu hamımızı sevindirir. Burada Mir Möhsün Nəvvabın bir nəsihəti yada düşür: «Əgər istəyirsənsə ki, qəlbin ayna kimi təmiz və pak olsun, on şeyi qəlbindən kənar eylə:

paxıllıq, həsəd, təkəbbürlük, nifaq salmaq, qeybət etmək, zülm, ədavət, tamah, kin bəsləmək və ikiüzlülük etmək».

II. 3. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz

Vaxtilə respublikamızda elmin vəziyyəti ilə dərindən maraqlanan və bu sahədə yaranmış geriliyə öz vətəndaşlıq münasibətini bildiren «Azərbaycan gəncləri» qəzeti «Necəsən, elm?» məqaləsində çox aktual məsələ qaldırır, alimlərimizi və mütəxəssislərimizi nə qədər gec deyil, ciddi dönüş yaratmağa çağırırdı. İşimizin yenidənqurma ruhunda təşkilənə yanaşdıqda görürdük ki, elm sahəsində hələ də hiss olunan canlanma yoxdur. Elmin inkişafını təsbit edən bəzi amillər vardır. Onların ali məktəb həyatı ilə bağlı olanlarının bəziləri haqqında öz fikirlərimizi söyləmək istəyirik. Birinci növbədə elmin təşkili məsələsinə toxunacağıq.

Vaxtilə respublikamızda gənclərin elmə gəlməsinin iki yolundan geniş istifadə olunurdu. Bunlardan biri keçmiş ittifaqın digər şəhərlərindəki ali məktəbləri qurtaran gənclərin elmə gəlməsi idi. Ittifaqın başqa şəhərlərində ali məktəbi qurtaran gənclər ya respublikamızda, ya da ali məktəbi oxuyub qurtardıqları şəhərlərdə respublikadan verilən sifarişlər əsasında aspiranturaya qəbul olunur, geniş mənada elmi işlərə cəlb edilirdilər. Bu iş özlüyündə heç bir şübhə doğurmurdu. Məlumdur ki, elmi potensialın yarısına qədəri ali məktəbdə cəmlənmişdir. Buna görə də hər dövrdə elmi kadrlara layiqli əvəz hazırlanmalıdır. Lakin təəssüflər olsun ki, ali məktəbə durğunluq illərində bu münasibət dəyişmiş, buraya işləməyə gələn gənclərin çoxu tələbə auditoriyalarına öz elmi axtarışlarının sınaq meydanı kimi yanaşmır, ilişib şəhərdə qalmaq, işlə təmin olunmaq, imkan düşən kimi bütün imtiyazlardan öz xeyirləri üçün maksimum istifadə etmək niyyəti ilə ali məktəbə can atırdı. Bu gənclər zəçot-ımtahan sessiyalarında müəllimlərinə məzəmmət götürə-götürə təhsil müddətini birtəhər başa vurduqdan sonra respublikamızda ali məktəblərin birində ən azı baş laborant ştatı ilə təmin olunacaqlarını yəqin edirdilər. Bu da onlarda arxayınçılıq yaradırdı. Onların bir

qismində nəzərə çarpan biganəlik, keçmiş ittifaqın mərkəzi şəhərlərində ali məktəb qurtarıb gəlməsinə baxmayaraq, elementar şeylərdən xəbərsiz olmaları adamı təəccübləndirirdi. Burada adamın yadına S.Ə.Şirvaninin məşhur "Müctəhidin təhsildən qayıtması» satirası düşürdü.

Vaxtilə biz hər il indiki Respublika sarayında başqa şəhərlərə oxumağa gedən gənclərlə görüşür, təhsildə uğurlar arzulayır, xalqımızın onlara böyük ümid bəslədiyindən danışırıdık. Gənclərə üzümüzü tutaraq deyirdik ki, oxuduqları müddətdə onlar öz ixtisaslarını hərtərəfli öyrənsinlər, yetkin bir mütəxəssis kimi respublikamıza qayıtsınlar, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində vicdanla çalışıb onlara göstərilən etimadı doğrultsunlar. Lakin beş il keçir, gənc kadr təhsilini güc-bəla ilə başa vurub geri qayıdırdı. Əslində institut qurtarmasını təsdiqləyən diplom, bir də xarici bayağı moda ilə geyinməsi, tez-tez Qərbin bir-iki estrada müğənnisinin, ya da kino aktyorunun adını bilməsi ilə öyünməsi olmasa idi, onun ali savadına hamı şübhə edərdi.

Durğunluq dövrünün son on ilində respublikamızdan kənarında ali məktəbləri qurtarıb qayıdan gənclərin sonradan elmə gəlməsi faktını statistik hesablamalarla araşdırsaq çox maraqlı olardı. Bizcə, nəticə o qədər də fərəhləndirici olmaz. Hər halda məsələni öyrənmək pis olmazdı. Qeyd edim ki, Xarici Dillər İnstitutu (indiki ADU) üzrə bu nəticə o qədər də sevindirici deyildir. Moskvada, ya digər şəhərlərdə xarici dil sahəsi üzrə ali məktəb bitirənlərdən bir nəfər də yoxdur ki, o elmi iş götürüb ciddi axtarışlarla məşğul olsun, onu tamamlamağa çalışsın. İlk baxışdan həmin gənclərin üstünlüyü mübahisə doğurmur. Onlar rus dilində danışır, mən bilərəkdən «danışır» deyirəm, çünki «bilir» sözü mütəxəssisin dərin filoloji savadının olduğunu göstərir, yeni ədəbiyyatı tezliklə əldə edib oxuya bilir. Zahirən nəzərə çarpan bu üstünlük məsələyə dərinədən yanaşanda heç olur, çünki elmi iş bunlarla məhdudlaşmır. Bunun üçün adamda həvəs, arzu, ən başlıcası isə qabiliyyət və istedad olmalıdır. Xalqımız əbəs yerə deməmişdir: hər oxuyan Molla Pənah olmaz.

Aydın vətəndaşlıq mövqeyi, xalqa bağlılıq və xalqdan qidalanmaq olmadıqda insan böyük arzularla yaşaya bilməz.

Xalqımızın tarixində doğma diyardan uzaqlarda təhsil alıb vətənə qayıdan, ulduz kimi parıldayan ziyalılarımız az olmamışdır. H.B.Zərdabi, N.Nərimanov, Ə.B.Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov kimi şəxsiyyətlərlə xalqımız həmişə fəxr edəcək. Kim bilir, bəlkə indiki nəsildən də belə oğullar yetişəcək. Lakin bunun üçün indidən düşünməli, başqa ölkələrdə təhsil almağa gedənləri çox diqqətlə, qayğıkeşliklə elmimizin və xalqımızın sabahkı inkişafı naminə yüksək tələbkarlıqla seçməliyik.

Gənclərin elmə cəlb olunmasının ikinci yolunu ölkəmiz daxilində kadrların hazırlanması təşkil edir. Bizcə, indiki şəraitdə bu yola daha çox üstünlük verilməlidir. İstedadlı gənclərin lap aşağı kursdan nəzarət altında saxlanması, onların tələbə elmi cəmiyyətləri xəttilə elmi işlərə cəlb edilməsi bütün ali məktəb kollektivlərinin, xüsusilə kafedra, dekanlıq, elmi hissə və ictimai təşkilatların ümdə vəzifəsinə çevrilməlidir. Ali məktəbdə elmə xüsusi maraq göstərən istedadlıları qayğıkeşliklə seçmək, onların aspiranturada saxlanılmasına nail olmaq fakültə və institut elmi şuralarının mühüm işi olmalıdır. Çalışmalıyıq ki, cəmiyyətin xeyrinə yönəldilmiş bu işdə bir nəfər də olsun istedadlı gənc yaddan çıxıb kənardə qalmasın. Lakin açığını deməliyik ki, biz kütləvilik naminə ayrı-ayrı istedadlıları qurban veririk. Bəzi rəhbər işçilər vəzifələrindən sui-istifadə edərək elə qərarların verilməsinə nail olurlar ki, bu qərarlardan nəinki bütöv bir kollektiv, daha dərinədən yanaşdıqda, konkret elm sahəsi, son nəticədə isə cəmiyyət və xalq ziyan çəkir. Bizim fikrimizcə, mütəxəssis seçməkdə ali məktəblərin müstəqilliyini özünə qaytarmaq lazımdır. Məlumdur ki, indi respublikamızda elə vəziyyət yaranmışdır ki, ali məktəb özünə mütəxəssis seçməkdə, demək olar ki, acizdir. Fərz edək ki, hər hansı bir tələbənin qeyri-adi istedadlı olduğunu bütün ali məktəb kollektivi bilir. Lakin onun elmi işə cəlb olunmasına ali məktəb nail ola bilmir. Həmin gəncin institutda saxlanılmasına kim icazə verəcək? Onun şəhərdə pasport qeydiyyatına alınacağına kim zəmanət verəcək? Nəhayət, kim onu

mənzillə təmin edəcək? Heç bir ali məktəb bu səddi keçib yara bilmir və nəticədə istedad mərkəzdən uzaqlaşır, təyinatla getdiyi yerdə «itib batır». Sonra da tribunalardan səs-lər eşidilir ki, elmə səriştəsi olmayanların axını qarşısında ciddi sədd qoymaq lazımdır. Yaranmış vəziyyətdən bircə çıxış yolu var. Bu da ondan ibarətdir ki, hər hansı istedadlı gənc elmə cəlb edilməli, kafedraların və bu kafedralarda çalışan tanınmış alimlərin ixtiyarına verilməlidir. Əgər haradasa bu işdə əyintilərə yol verilsə, bu əyintilərin qarşısını almaq lazımdır. Bir yerdə baş verən əyintiyə görə bütün ali məktəbləri kadr seçmək hüququndan məhrum etmək nə qədər ağlabatandır. Şəhərdə aspirantları yerləşdirmək üçün Təhsil Nazirliyi ayrıca bir yataqxana tikilməsinə nail olmalıdır. MDB respublikalarının təcrübəsi burada köməyə gələ bilər. Bakı şəhərinin demoqrafik inkişafına ildə 10-15 aspirantın burada saxlanması ciddi əngəl törədə bilməz. Yox, əgər aidi təşkilatlar bunu, doğrudan da, əngəl sayırlarsa, onda şəhər həyatı ilə o qədər də bağlı olmayan bir neçə ali məktəbi xüsusilə, bir sıra texniki-peşə məktəbini tədricən respublikanın başqa şəhərlərinə, deyək ki, Şamaxıya, Şəkiyə və s. köçürülməsi məsələsini qaldıra bilərlər. Bu, sözsüz, öz səmərəsini verər.

Elmin təşkilində ikinci mərhələ doktoranturaya qəbul olunmuş istedadlı gənclərin əməyini və işini düzgün istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Heç kəsə sirr deyil ki, o doktorantlar dəyərli elmi iş yazıb vaxtında müdafiə edirlər ki, onlar səriştəli elmi rəhbərlə təmin edilirlər. Aspirantın elmi rəhbərinə il ərzində 50 saat vaxt verilir. Bu vaxt həddindən artıq azdır. Respublikamızın suverenlik əldə etdiyi bir dövrdə bu məsələni müzakirə edib müvafiq qərar çıxarmaq lazımdır. Çox güman ki, bu sahədə müəyyən dəyişikliklər olacaqdır.

Elmi kəşflər milli məhdudiyət tanımır. O, konkret fərdlər tərəfindən edilir, tezliklə milli sərhədləri aşır və ümumbəşəri xarakter kəsb edir. Lakin hər bir elmi kəşf hər hansı bir dildə yaranır, elmi-bədii təxəyyül müəyyən bir dildə intişar tapır, dilin «böyüklüyü», «kiçikliyi» elmi təfəkkürün dayaz və dərin olmasına

dələlət etmir. Məhz buna görə də «filankəs filan dili bilmədiyindən yaxşı alim olmadı» fikr ilə qəti razılaşmaq olmaz.

Tiflis Dövlət Universitetində ger man dilləri üzrə fəaliyyət göstərən üzvü olduğum müdafiə şurasında müdafiələr bir qayda olaraq gürcü dilində keçirilirdi. Opponentlərin Moskvadan, Leninqraddan və ya başqa şəhərlərdən gəlməsinə, şuranın ixtisas üzrə iki üzvünün gürcü dilini bilməməsinə baxmayaraq, orada müdafiəni ana dilində keçirməyi üstün tuturdular. Mütəxəssisin elmi səviyyəsi onun tədqiqat obyektinə nə dərəcədə yiyələnməsindən, hansı nəzəri ümumiləşdirmələri əldə etməsindən, bunların elmə nə kimi xeyir verəcəyini sübut edə bilməsindən asılıdır ki, bu da, şübhəsiz, ana dilində daha asandır, daha inandırıcıdır.

Müdafiənin təşkili də çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Bir sıra ixtisas, o cümlədən, xarici dillər üzrə AAK-nın tələblərinə cavab verən opponentlərin seçilməsi o qədər də asan iş deyildir. Elmin təşkilindəki inzibati-amiranəlik dövrünün qalığı olan belə mərkəzləşmə, əslində, əngəldən başqa bir şey deyildir. Alimin yetkinliyini, istedadını onun müdafiə etdiyi şura daha yaxşı təsdiq edə bilər. Digər tərəfdən, müdafiə şurasının olmadığını nəzərə alaraq bizim dissertantlar bu hüquqa malik olan müəssisələrə müraciət etməli, müdafiənin təşkili ilə əlaqədar lazımi texniki işləri görmək üçün bir neçə dəfə müdafiə şurasının yerləşdiyi şəhərə getməli olurdular. Sual olunur: hansı hesaba, hansı pulla? Rəhbərlik etdiyim aspirantların hamısı respublikada xarici dillər üzrə müdafiə şurasının olmadığından daim bu çətinliklə qarşılaşmışdılar. Dissertasiya tam hazır olduqda belə, onların hər biri yeddi-səkkiz dəfə müdafiə şurasının yerləşdiyi şəhərə getməli, güc-bəla ilə mehmanxanada və ya dostlarının yanında bir təhər gecələməli, öz işinin xatirinə hər cür əzab-əziyyətə dözməli olurdular. Biz hələ müdafiə üçün başqa şəhərlərdən dəvət olunmuş opponentlərin yerləşdirilməsindəki çətinlikləri demirik. Belə çıxır ki, dissertasiya müdafiə etmək hər şəxsin fərdi işidir. Əksər hallarda cüzi təqaüd alan dissertantın maddi imkanı buna yol vermir. O, çarəsiz qalıb ata-anadan, qohum-qardaşdan borc-xərc pul toplayıb əslində ümumxalq əhəmiyyəti kəsb edən işi

öz işi kimi başa çatdırmağa nail olurdu. Müdafiə edən şəxs işləyirdisə, deməli, hər dəfə işdən icazə almalı, müəllimdirsə, yalvar-yaxarla yoldaşlarından xahiş edərək dərslərini əvəz etdirməli olurdu. Bu da kollektivdə böyük narazılığa gətirib çıxarırdı. Bizcə respublikada Gənc Alimlər Cəmiyyəti yaradılması, kadr hazırlamaq imkanı olan təşkilatlarda bu cəmiyyətin filialı olmalı və beləliklə, həmin cəmiyyət müdafiə işlərində meydana çıxan xərclərin ödənilməsini öz üzərinə götürməlidir. Həmin cəmiyyətin nəzdində səriştəli mütəxəssislərdən ibarət tərcüməçilər qrupu yaradılsa, elmin bu və ya digər sahəsində əldə edilmiş nailiyyətləri operativ şəkildə bir dildən başqa dilə tərcümə edə bilərlər.

Gənc alimin qaynar elmi həyatı onun müdafiədən sonra düşdüyü mühitdən və öz üzərində durmadan işləməsindən asılıdır. Elmlər namizədi, (indi bunu fəlsəfə doktoru adlandırırlar) adını almaq hələ o demək deyildir ki, artıq alimliyin bütün sirləri fəth olunmuşdur. Tələbkar və qayğıkeş kollektivə düşən gənc alim daha sürətlə irəliləyir, tezliklə elmin daha yüksək pilləsinə qalxmaq fikrinə düşür. Burada kafedra müdirinin və qabaqcıl alimlərin üzərinə böyük yük düşür. Təcrübə göstərir ki, savadlı, elmdə yalanı sevməyən kafedra müdirlərinə rast gələnlərin bəxti gətirir. Sözdə elmi axtarışı əsas götürən, işdə isə öz tabeliyində olan gənc alimin uğurlarına hər vəchlə mane olan kafedra müdirlərinin yanında inkişafdan söhbət gedə bilməz. Belə kollektivə düşən gənc alim irəliləmək əvəzinə «formadan» düşür, qazandığı bilikləri də yavaş-yavaş itirir. Düzdür, nadir hallarda belə mühitdə gənc alim ruhdan düşmür, özünü təsdiq etmək üçün daha ciddi sınaqlardan keçir, nəticədə elmi mübarizədən qalib çıxır. Gənclərə heç şey verməyən, köhnəlmiş qayda ilə işləyən kafedra və bölmə müdirlərini qorxmadan, çəkinmədən, onları müdafiə edən havadarlarının hədə-qorxusuna məhəl qoymadan rəhbərlikdən uzaqlaşdırmaq vaxtı gəlib çatıb. Açıqını deyək ki, bir sıra halda professional hazırlığını itirmiş, elmi ədəbiyyatı qəti izləməyən, bildiklərini də tamam unutmuş bəzi bölmə və kafedra rəhbərləri tutduqları vəzifədən getmək istəmirlər, «mənim kafedram», «mənim bölməm» filan qədər iş görüb,

«mənim filan qədər əsərim və kitabım çıxıb» deyə-deyə döşlərinə döyür və kəmiyyət göstəricilərinin arxasında gizlənərək əslində xalqı aldadırlar. Elmi tənqid isə susur. Yeri cəmişkən, daha bir sosial problemə toxunmaq istərdik. Hər hansı alimin elmi yaradıcılığına qiymət verildə bir qayda olaraq onun çap etdirdiyi məqalə və kitabların sayı göstərilir (filankəs 100-dən artıq əsərin müəllifidir). Əslində bu, mənasız bir şeydir. Elmə tək cə bir əsərlə də daxil olurlar. Söhbət kəmiyyətdə deyil, keyfiyyətdədir.

Ümumiyyətlə, tənqidin elmin təşəkkülünə verdiyi təkanı heç bir şey əvəz edə bilməz. Təəssüflər olsun ki, bizim respublikamızda son zamanlara qədər elmi tənqiddən danışmağa dəyməz. Başqa sahələri deyə bilmərəm, ancaq dilçilikdə tənqid, bir sözlə, dilçi-publisist mövqeyi yox dərəcəsinədir. Kim nə yazdı, necə yazdı, çap olunur, çapdan çıxan əsərlər haqqında mətbuatda bol-bol təriflər söylənilir, «filankəsin filan əsəri elmdə yeni sözdür», «əsər elmə filan yenilikləri gətirmişdir» kimi təriflər ayaq tutub yeri yir. Formal cəhətdən nəşriyyatlar çapa təqdim olunan hər bir əsərə rəyçilər və elmi redaktor təyin edirlər, amma əksər hallarda, əslində müəllif də, rəyçilər də, redaktor da əsəri çapa hazırlayanın özü olur. Bizcə, tənqidin rolunu hər vasitə ilə artırmaq, əsər haqda obyektiv rəylərin mətbuatda çap olunmasına nail olmaq lazımdır. Yazılan hər bir əsərə obyektiv qiymət verilməsi dar ixtisas sahiblərinin, müvafiq nəşriyyatların, qəzet və jurnal redaksiyalarının ümdə vəzifəsi olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, müdafiə üçün tədqiqatçıdan çar olunmuş əsərlərin siyahısını təqdim etmək tələb olunur. Gəlin baxaq görək, iddiaçı, dissertant və ya gənc alim öz elmi axtarışlarının nəticəsini harada çap etdirə bilər? Xarici dillər üzrə bu, respublikada demək olar ki, qeyri-mümkündür. Düzdür, yazılmış elmi əsəri elmi-texniki informasiya mərkəzinə göndərmək olar. Bu da dissertanta müdafiə üçün hüquq verir. Lakin geniş elmi ictimaiyyətin həmin əsərlərilə tanış olmaq imkanı olmur. Belə olduqda gənc tədqiqatçının hansı məsələni necə həll etdiyindən mütəxəssislərin xəbəri olmur.

Dəfələrlə respublika təşkilatları qarşısında Azərbaycanda xarici dillər üzrə ayrıca elmi-metodik jurnalın yaradılması haqda məsələ qaldırmağımıza baxmayaraq, o öz həllini indiyə qədər tapmamışdır. Məgər 4-5 çap vərəqi həcmində «Azərbaycanda xarici dillər» jurnalının ildə dörd nömrəsinin çardan çıxması kimə maneçilik törədir? Belə jurnalın çap olunması respublikamızın xarici ölkələrlə gündən-günə artan elmi əlaqələrinin genişlənməsinə öz müsbət təsirini göstərir, o, bu sahədə çalışan alimlərin, müəllimlərin, aspirant və tələbələrin layiqli orqanına çevrilərdi. Rusiyada, bir sıra Avropa ölkələrində hələ ötən əsrdən şərqşünaslığa dair ayrı-ayrı jurnallar çap olunur. İndi həmin jurnallar ciddi elmi mərkəzlərə çevrilmişdir. Həmyerlimiz, məşhur alim M.Kazımbəyin «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» kitabı hələ 1849-cu ildə alman dilinə tərcümə olunmuş, həmin kitab uzun illər Almaniyada şərqşünaslıq fakültələri tələbələrinin stolüstü kitabına çevrilmişdir.

Bizdə isə xarici dillər üzrə güclü mütəxəssislər ordusunun yaranmasına, ölkə hüdudlarından çox-çox uzaqlarda tanınmış, adlı-sanlı germanist və romanist alimlərin olmasına baxmayaraq, hələ də kiçik bir mətbuat orqanımız yoxdur.

Məlumdur ki, elmi-tədqiqat işinə başlayan hər bir gənc öz ixtisası ilə bağlı xarici ədəbiyyatı dərindən öyrənməli, nəzəri müddəaları mənimsəməli, yeri gəldikcə onlara öz tənqidi münasibətini bildirməlidir. Bu, xüsusilə, xarici dillərdə olan ixtisas ədəbiyyatının müəllimlərinin özünü bürüzə verir.

Lakin tədqiqatçılarımız xarici dilləri lazımi səviyyədə bilmədiyindən burada ciddi çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün elmi ədəbiyyatın dilimizə tərcümə edilməsi zərurəti meydana gəlir.

Alimin yetişməsində kütləvi kitabxananın rolu əvəzəedilməzdir. Moskva, Sankt-Peterburq və MDB respublikalarının paytaxtlarındakı mərkəzi kitabxanaları ölkəmizin bir nömrəli kitabxanası ilə müqayisə etdikdə görürük ki, bizim kitabxanamız son dərəcə kasıbdır. Xarici dillərdə çıxan ədəbiyyatın alınmasına ayrılmış val-

yuta azlıq edir. Bəzən isə kataloqda göstərilən ədəbiyyat fondda tapılmır.

Bütün deyilənlərlə yanaşı bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu da elmə gələn gəncin fədakarlığı, öz üzərində yorulmadan çalışması, özünə müəyyən iş rejimi yaratması və buna dönmədən əməl etməsindən ibarətdir. Tədqiqatçı elmin enişli-yoxuşlu yollarında hər bir əziyyətə dözməli, yeri gələndə müxtəlif əyləncə və məclislərdən boyun qaçırmağı bacarmalı, sözün əsil mənasında fədai olmalıdır. Yalnız ardıcıl elmi axtarışı mənalı istirahətlə əlaqələndirməyi bacaran tədqiqatçı əldə etdiyi nəticələrdən ləzzət alır, yeni-yeni yaradıcılıq zirvələri fəth edir. Alim üçün öz elmi axtarırlarından zövq almaqdan böyük səadət ola bilməz. Yalnız o adamlar elmdə yüksək nailiyyətlər qazanır ki, onlar, fitri istedadla əməyi düzgün istiqamətləndirirlər. Çalışmalıyıq ki, elmə gələn gənclərimizin hər birində bu bəşəri duyğular lap ilk addımlardan aşılınsın. Yalnız belə olduqda biz can atdığımız ideallara çata bilərik.

II. 4. Balalarımıza xarici dilləri necə öyrədirik?

İstər ana dilinin, istərsə də qeyri-ana dilinin tədrisi möhkəm metodoloji zəmin üzərində qurulmalıdır. Yadda saxlamalıyıq ki, dilöyrətmənin qarşısında əsasən aşağıdakı vəzifə durur: dilə şüurlu şəkildə yiyələnmək və ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək.

Elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət aldığı hazırki şəraitdə gənclərimizin xarici dilə marağı getdikcə artır. Lakin ali məktəbləri bitirən gənclərimizin xarici dili kifayət qədər öyrənməməsi, öz ixtisaslarına dair xarici ədəbiyyatdan lazımınca istifadə edə bilməməsi bu fənnin tədrisinin təşkilindəki uyğunsuzluqla bağlıdır. Açıqımı deyək ki, əvvəllər bir sıra ali məktəblərin tədris bölmələri tədris planının şərhində və reallaşmasında xarici dil fənnini görməməzliyə salırdılar; hər vəchlə onun saatlarını azaltmağa çalışırdılar, hətta bəzi hallarda onun fakültativ kimi də olsa tədrisinin əleyhinə çıxış edirdilər. Bir sıra halda isə Azərbaycan bölmələrində bu fənnə

ehtiyac duyulmadığını söyləyirdilər. Belə güman edirdilər ki, onsuz da abituriyent orta məktəbdə xarici dili zəif öyrənir, onu ali məktəbdə öz ixtisası üzrə güclə hazırlamaq olur. Heç xarici dilə vaxt qalır mı ki, tədris müəssisəsi o barədə ciddi düşünsün. Məlumdur ki, rus bölmələrində xarici dil keçirilirdi, Azərbaycan bölmələrində isə bu fənnə ayrılmış saatları rus dilinə verirdilər. Fikrimizcə bölmələr arasında fərqlərin bu şəkildə qoyulmasının elmi əsası yoxdur. Hər cəhətdən müstəqil olmaq istəyən respublikamızın bu gün xarici dilləri kifayət qədər yaxşı bilən mütəxəssislərə böyük ehtiyacı var. Hazırki dövrdə radio, televiziya və digər mətbuat orqanları rus dilinin öyrənilməsi üçün kifayət qədər şərait yaradır. Hər bir gəncin rus dilini öyrənməsinə geniş imkanları vardır.

İxtisası xarici dil olmayan ali məktəblərdə gəncləri xarici dil öyrətmək hüququndan məhrum etmək nə qədər düzgündür?! Biz yaxın vaxtlara qədər nəyisə başqa bir şeyin xətrinə qurban verməyə vərmişdik.

Həyatımızın bütün sahələrində nöqsanları açıb söylədiyimiz kimi xarici dillərin tədrisinin təşkilindəki nöqsanları da açıb deməli, onların tezliklə aradan qaldırılmasına nail olmalıyıq. Söhbət ondan gedir ki, ixtisası xarici dil olmayan ali məktəblərimizdə bu fənnin tədrisini vahid sistemə salmaq, saatların minimum və maksimum miqdarını müəyyənləşdirmək, imtahan və zəçotların miqdarını, yerini dəqiqləşdirmək vaxtı gəlib çatmışdır. Ali məktəbin bu və digər ixtisas üzrə kadr hazırlanmasından asılı olmayaraq xarici dildən vahid tədris planı tərtib edilməli, hər bir ali məktəbin bu plana ciddi əməl etməsinə nəzarət gücləndirilməlidir.

Ali məktəb məzununun xarici dildə fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkməsinin ikinci mühüm səbəbi bu fənnin tədrisindəki nöqsanlarla izah oluna bilər. Bu, bir tərəfdən, dərslük və dərslər vəsaitlərinin müasir tələblərə cavab verməməsidirsə, digər tərəfdən, təlimdə ümumi didaktik prinsiplərin gözlənilməməsidir.

Müasir dillərdən dərslər deyən müəllimlərin VI Beynəlxalq qurultayı altı illik tədrisdə 1500-3000 söz öyrədilməsini tövsiyə etmişdir. İxtisas və fakültələrində bu minimuma beş min söz daxildir

(ondan 800-ü birinci kursda öyrənilməlidir), qeyri-ixtisas ali məktəblərində isə iki il müddətinə 2500 söz öyrənilməsi nəzərdə tutulur ki, bunun 1200-ü fəal sözlüyə aid edilir. Psixoloqların, dilçilərin, psixolinqvistlərin, riyaziyyatçı-kibernetiklərin hesablamaları əsasında irəli sürülmüş bu proqram – minimum özlüyündə çox yaxşıdır. Lakin praktik cəhətdən bu minimuma necə əməl olunmalıdır?» – sualına konkret cavab vermək çox çətinidir.

Çünki nə proqramlarımız, nə də dərsliklərimiz buna uyğun tərtib olunmamışdır. Burada amerikalıların apardığı bir təcrübədən söhbət açmaq yerinə düşür. Mütəxəssislər Amerika məktəbləri üçün yazılmış 16 fransız dili dərsliyini müqayisə etdikdə qeyri-adi bir nəticəyə gəlmişlər. Məlum olmuşdur ki, bu dərsliklərdə verilmiş sözlərin təxminən iki faizi eynidir. Dərsliklərdə, ümumiyyətlə, 6 min sözün işləndiyini nəzərə alsaq, onda iki faiz təşkil edən ümumi sözlərin sayı 134 olacaqdır. Deməli, 16 dərsliyin hamısında eyni sözlərin sayı 134-ə bərabərdir. Bundan sonra müəlliflər çox düzgün olaraq belə bir qənaətə gəlirlər ki, fransız dilini müxtəlif dərslikdən öyrənən amerikalıların aqibətini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Onların arasında tam ünsiyyətdən söhbət gedə bilməz, çünki bildikləri sözlərin yalnız 2 faizi ümumidir. Belə bir tədqiqat bizdə də aparılır, lakin hələ bu geniş şəkildə tətbiq edilmədiyindən bizim proqram, dərslik və dərs vəsaitlərimizdə hansı minimumun verilməsi, bu minimuma məhz hansı sözlərin daxil edilməsi dəqiq-ləşdirilməmişdir.

Elektron hesablayıcı maşınların köməyi ilə müəyyənləşdirilmişdir ki, yeni sözlərin verilməsi mətnə işlənən ümumi sözlərin 5 faizindən çox olmamalıdır. Lakin 3, 6 %-ə qədər yeni sözü olan mətnlər daha münasibdir, çünki belə mətnlərdə əvvəlki sözlər təkrarlanır və yenidən daha tez mənimsənilir. Güman etmək olar ki, dillərin tədrisi metodikasını ilə məşğul olan alimlərimiz bu kimi məsələlərə biganə qalmayacaq, proqram və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında elmin son nailiyyətlərindən istifadə edəcək, alimlərin hazırladığı tezlikli lüğətlərdən çıxış edəcəklər. Sözsüz, leksik minimumun tərtibində ali məktəbin ixtisas istiqaməti nəzərdən

qaçırıla bilməz. Əgər lüğət minimumu haqqında yekdil fikrə gəlmək mümkündürsə, dilin fonetik və qrammatik qurumunda minimumu müəyyənləşdirmək daha çətindir, çünki leksik səviyyəyə nisbətən burada mücərrədlik daha yüksəkdir. Doğrudan da, hansı qrammatik hadisənin birinci, hansının ikinci və s. verilməsi hələ də müəmmalı olaraq qalır.

Fikrimizcə, fonetik və qrammatik qurumun verilməsində dünya dil təlimi metodikasının sınıanmış təcrübəsindən çıxış etmək lazımdır. Akademik L.V.Şeirba dilin tədrisində fonetik şüurluluq prinsipinə əsaslanmağı və ana dilinə söykənməyi tövsiyə edir. Dilin təlimi tarixində bir neçə cərəyan dəbdə olmuşdur: az müddətli dilöyrənmə kurslarından tutmuş mexaniki imitasiya metodlarına qədər. Lakin onların heç birisi elmi özü üzərində dayanmamış, fonetik şüurluluq və ana dili ilə müqayisə prinsipinin doğruluğunu şübhə altına ala bilməmişdir.

Son dövrlərdə belə bir yanlış fikir geniş yayılmışdır ki, guya dilin fonetikasını ötəri bilməklə kifayətlənmək olar, xarici dilin öyrənilməsində söz ehtiyatı əsasdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, biz öyrənilən dildə danışmaq vərdişləri yaratmağı qarşımıza məqsəd qoyuruq. XX əsrin əvvəllərinə xas olan klassik filoloji təhsildən, ölü dili öyrətmə cəhdindən fərqli olaraq indi gənclərimiz qarşısında canlı dilə yiyələnmək tələbi qoyulur ki, bu da bilavasitə ünsiyyətə girmək, danışmaq və danışılanı başa düşmək deməkdir. Belə olduqda fonetik aspektə barmaqarası baxmaq elmi cəhətdən nə qədər düzgündür? Fikrimizcə, fonetik və qrammatik aspektin tədrisində biz həmişə şüurluluq prinsipini əsas götürməli və hər addımbaşı ana dilinə söykənməliyik.

Ümumiyyətlə, hazırda müxtəlif ixtisaslara dair ali məktəblərimizdə dərslük və dərs vəsaitləri yox dərəcəsidir. Gündəlik auditoriyaya gedən müəllimin əlində lazımı ədəbiyyat yoxdur. Dilin bu ya digər aspektlərini işıqlandıran kitablar olmadığından müəllim öz üzərində işləyə bilmir, mütaliə etmir, tədricən bildiklərini də unudur. Yəqin ki, bütün ali məktəblərimizdəki xarici dil kafedralarında çalışan müəllimləri vaxtaşırı təkmilləşməyə göndərmək,

özü də bu təkmilləşmə üçün Azərbaycan Dillər Universitetində fakültə açmaq və orada mərkəzləşdirmək lazımdır. Bizcə bu təkmilləşmənin beş ildən bir keçirilməsi xarici dil müəllimlərinə ümumi savadlarını artırmağa, son dövrdə çıxan elmi-metodik ədəbiyyatla yaxından tanış olmağa imkan verər.

Məhz buna görə də xarici dilin tədrisini elə elmi əsaslar əsasında qurmaq lazımdır ki, yuxarıdakı məqsədə asanlıqla nail olaq. Bunun üçün xarici dillərdən mövcud proqram, dərslik və dərs vəsaitləri təkmilləşdirilməli və dövrün tələbinə uyğun şəkildə yenidən yazılmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında dərs materialının hədsiz mürəkkəbliyi aradan qaldırılsın, verilən dərslərin informativliyi artsın, öz zənginliyi ilə şagirdlərdə öyrənilən dilə maraq oyatsın. Şagirdlər humanitar və dəqiq elmlərə dair biliklərin əsaslarını öyrəndikləri dildə izah etməyi bacarsınlar, daha doğrusu, bildiklərini təcrübəyə tətbiq etmək vərdişi və bacarığına yiyələnsinlər.

Xarici dillər şagirdlərin ümumi təhsilinin və dünyagörüşünün artmasına yönəlməli, onların təfəkkür və düşüncə təzlərinin inkişafına təsir göstərməlidir. Xarici dili öyrənməklə şagirdlər öyrəndikləri dilin qrammatik, leksik və fonetik qurumu haqqında sistemli bilik əldə edir, həmin dillə ana dili arasındakı fərqli və oxşar cəhətləri şüurlu şəkildə dərk edirlər.

Məlumdur ki, müasir uşaqların ümumi inkişaf səviyyəsi və mənimsəmə qabiliyyəti 5-10 il bundan əvvəlki uşaqlarınkindən qat-qat yüksəkdir. Onlar indi radio dalğalarından, televiziya ekranlarından xarici dilə qulaq asır, mətbuat səhifələrində dilini öyrəndikləri xalqın ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti haqqında tez-tez maraqlı yazılar oxuyur, bu və ya digər şəraitdə dil daşıyıcıları ilə ya şifahi, ya da internetdə məktublaşma yolu ilə ünsiyyətdə olurlar. Bütün bunlar onu göstərir ki, indiki proqramlar və dərsliklər yenidən hazırlanarkən şagirdlərin ümumi yaş psixologiyası və real bilik səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa proqram və dərsliklər tədrisin praktik istiqamətini gücləndirməli, həm müəllimin, həm də şagirdin maksimum gərginliklə işləməsinə nail olmalıdır.

Hazırkı bölgüyə görə xarici dil əsasən natamam orta məktəbin payına düşür və onun tədrisinə təxminən 300 saata qədər vaxt ayrılır. Bu müddətdə şagirdlər oxumağı, yazmağı, müsahibə aparmağı, bir sözlə, xarici dildə danışmağı və bu dildə deyiləni başa düşərək izah etməyi bacarmalıdırlar. Məhz buna görə də dərslər planlarını, proqram və dərsləkləri, əyani tədris vəsaitlərini sosial – iqtisadi və elmi – texniki tərəqqinin tələblərinə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, dərsləklər proqram əsasında yazılmalı, proqramın əsas müddəalarını əks etdirməlidir. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, proqram dərsləkdən əvvəl hazırlanmalı, ümumi müzakirədən keçməli, təsdiq olunaraq çapa verilməli və bundan sonra o, həmin ixtisas üzrə çalışanların hamısı üçün qanuna çevrilməlidir. Proqram elmi əsaslar üzərində qurulmalı, hər bir cümləsinin arxasında təcrübədə sınaqdan keçmiş dərin sanballı nəzəri ümumiləşmələr durmalıdır. Bəs bizim xarici dillərdən mövcud proqramlarımız necə, bu tələblərə cavab verirmi? Xeyr! Hazırda istifadə etdiyimiz proqram RSFSR Maarif Nazirliyinin 1983-cü ildən çapdan buraxdığı orta məktəbdə xarici dillər proqramının eynidir. (Onun müəllifləri də məlum deyildir.) Həmin proqramın tələbatına görə xarici dil dördüncü sinifdən keçirilməlidir. Elə həmin sinifdən başlayaraq irəli sürülən proqram tələbatı ayrı-ayrı aspektlər üzrə aşağıdakılardan ibarətdir. Fonetikadan alman dilinin bütün səslərinin (?), əmr, nəqli (təsdiq və inkar və sual cümlələrinin intonasiyasının mənimsənilməsi irəli sürülür. Qeyd edək ki, alman dilinin səsləri haqqında tələbat bununla bitir, V-VI siniflərdə müvafiq olaraq çərçivə konstruksiyalı cümlələrin intonasiyasının və mürəkkəb cümlə intonasiyasının mənimsənilməsi məsələsi irəli sürülür (bax: səh.15-17), yerdə qalan siniflərdə heç fonetik materialdan söhbət getmir. Fransız, ingilis, ispan dilləri üzrə alman dili üçün spesifik sayılan və nəzərdə tutulan IV və V siniflərdə öyrədilməsi, çərçivə konstruksiyasından başqa yuxarıda adları çəkilən eyni fonetik materialın mənimsənilməsi planlaşdırılır (bax: səh. 13-15, 17-22). Əvvəla dil səslərinin mənimsənilməsi anlayışı

dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmir və təbii ki, onun elmi cəhətdən qeyri-düzgünlüyünü sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Fonem nəzəriyyəsinin alimlərimiz tərəfindən müasir səviyyədə işlənilib hazırlanması çağdaş dilçilik elminin fəxri sayıla bilər. Belə olduğu tərzdə orta məktəb proqramının tərtibində sınaqdan çıxmış düzgün real anlayışları qoyub Nuh əyyamından qalma köhnə anlayışları hər vəchlə qoruyub saxlamağa nə ehtiyac var? Digər tərəfdən, proqramın tələbləri ilə tanışlıqdan belə məlum olur ki, guya dildə nəqli cümlənin öz intonasiyası, çərçivə konstruksiyalı cümlələrin və mürəkkəb cümlələrin öz intonasiyası var. Məsələnin tamam başqa cür olduğunu müasir dilçilik çoxdan sübut etmişdir. Fonologiyanın bu sahədəki nailiyyətlərindən istifadə etmək lazımdır. Üçüncü bir tərəfdən proqramın tələblərindən belə çıxır ki, yuxarı siniflərdə fonetik materiala heç bir ehtiyac yoxdur. Elə isə proqramın tələb etdiyi danışıq vərdislərinin monoloji və dialoji növlərinin şagirdlərə aşılana biləcəyi çox müəmmalı görünür. Məgər yuxarı siniflərdə danışığa və eşitməyə dair bacarıq və vərdislər aşılınmır? Məgər uşaqlar yuxarı siniflərdə lallar, karlar kimi söz və birləşmələri, qrammatik qaydaları mənimsəməklə kifayətlənməlidir? Onda səsli dildən söhbət gedə bilməz. Bir halda ki, xarici dillərin tədrisi qarşısında ünsiyyətdə olmaq əsas məqsəd kimi durur, onda danışmaq və danışılanı eşitmək də həmin ünsiyyəti şərtləndirən amillərdir. Fonetika isə həmin şərtlərin özəyini təşkil edir.

Leksik tələbata gəlincə, proqramda xarici dillərin hər biri üzrə 5 minə qədər leksik vahidin mənimsənilməsi tələb olunur. Bunların içərisində hər dilin spesifikasına uyğun sözdüzəldici şəkilçilərlə əmələ gələn sözlər qeyd olunur. Alman dilində cins kateqoriyası olduğundan, həmin cinsləri göstərən şəkilçilər və say düzəldən şəkilçilər dördüncü sinfə, digər suffikslər isə yuxarı siniflər arasında qeyd-şərtsiz bölüşdürülür. Fransız və ingilis dillərində IV sinfə sözdüzəldici şəkilçilərlə yaranan sözlər daxil edilir.

Proqramın bu tələbi də ciddi mübahisə doğurur. Əvvəla, mübahisə doğuran leksik vahidlərin minimumudur. Bu minimumun 5000 miqdarında müəyyənləşdirilməsində bir əndazə, bir meyar, bir

ölçü varmı? Bunun hamısı aktiv söz ehtiyatına aiddir, yoxsa bir qismi passiv ola bilər? Bu barədə proqramda bir kəlmə də olsun söz yoxdur. Görünür, proqramın tərtibçiləri müasir elmi-texniki tərəqqi əsərində elmə arxalanmağı lüzumsuz hesab edirlər. Belə olmasaydı proqramın tələbi ciddi elmi axtarışlarla əsaslandırılırdı. Digər tərəfdən, IV sinif dərsliyi yazılarda proqramın tələb etdiyi 350 sözün məhz hansılardan ibarət olmasını nəyə əsasən müəyyənləşdirmək olar? Onlardan hansıları ikinci söz kimi dərsliyə daxil edilməlidir? Leksik vahidlərin işlənmə tezliyimi, onların daha tez yadda qala bilməsini, yaxud da digər sözlərlə bir sahə yarada bilməsini əsas götürülməlidir? Axı, bu həm də fonetik və qrammatik materialın verilməsi ilə bağlıdır. Proqram bu suallara aydın cavab vermir. Dərsliyi elə sözlə başlamaq olar ki, o söz IV sinifdə, özü də yalnız bir dərstdə işlənsin, bir daha şagirdə rast gəlməsin. Elə söz də salmaq olar ki, o şagirdə hər gün lazım olsun. Bəs bunu kim müəyyənləşdirməlidir? Əlbəttə, proqramın tərtibçiləri.

Qrammatik materialın da bölüşdürülməsi elmi prinsipə əsaslanmır. Məsələn, alman dilində IV sinifdə köməkçi və modal, habelə əsas feillərlə indiki zamanda işlənən ifadə və cümlə tiplərinin, əmr, təsdiq və inkar formalarının, tabesiz mürəkkəb cümlələrin, isimlərin tək və cəmdə genitivdən başqa digər hallarda işlənməsinin, müəyyən və qeyri-müəyyən artikllərin, şəxs, yiyəlik, işarə, inkar əvəzlilərinin və inkar vasitələrinin, sifət və zərflərin qısa formada işlənməsinin, 100-ə qədər miqdar və sıra saylarının, ikiidarəli və dativ halını tələb edən sözlərinin, tabesizlik bağlayıcılarının öyrədilməsi nəzərdə tutulur. V-VI-VII siniflərdə qrammatikanın digər məsələlərinin adı çəkilmir. VIII-X siniflərdə isə hər sinfin payına bir qrammatik qayda düşür. Təxminən eyni vəziyyətlə başqa dillərin materialının bölgüsündə də rastlaşırıq. Dillərin tədrisi metodikası ilə məşğul olan kafedralar bu məsələlərin elmi həlli üzərində ciddi düşünülməlidirlər.

Məlumdur ki, dərsliyin qurulmasında iki yoldan istifadə edilə bilər. Dərslük cümlələrdən başlayır, kiçik elementlərdə qurtarır. O biri yol isə elementlərdən başlayır, iri mətn parçaları qurmaq üçün

zəmin hazırlayır. Dilöyrənmədə ikinci yol daha sərfəlidir. Lakin leksik vahidlərin öyrədilməsində olduğu kimi, burada da qarşıya məntiqi bir sual çıxır. Dərsliyi hansı feilin təsriyi ilə başlamalı, hansı ifadəni və ya hansı artikli birinci öyrətməli və s. Dərslik yazanda yüz cür belə suala cavab axtarmalı olursan. Bütün bu qeyri-müəyyənliklərin səbəbi xarici dillərdən proqramın dövrün tələblərinə cavab verən səviyyədə tərtib edilməməsi, proqram lahiyələrinin geniş şəkildə müzakirə olunmamasının nəticəsidir. «Nədən başlamalı?» sualının cavabını şagirdlərin ana dilində, bir də sanballı elmi tədqiqatlara əsaslanan proqramlarda axtarmalıyıq. Uşaqların ana dilini əsas götürüb öyrətdiyimiz dili onunla ardıcıl və bərabər istiqamətdə müqayisə edərək tədris etsək, çox mühüm nəticələr əldə edirik. Məşhur dilçi akad. L.V.Şerba deyirdi ki, dilöyrənmədə ana dili qədər ikinci bir yardımçı tapmaq çətinidir. Bizcə, həm proqramların, həm də dərsliklərin yazılmasında müsabiqədən geniş istifadə olunmalıdır. Hər sinif üzrə nəzərdə tutulan dil materialı əsasında tərtib olunmuş mətnləri müvafiq siniflərin şagirdləri dinləyib başa düşməkdə, tələb olunan səviyyədə ünsiyyətdə iştirak etməkdə, yəni öz fikirlərini sərbəst ifadə etməkdə və deyiləni başa düşməkdə, hətta verilmiş mətni oxuyub nəinki tam, yarımçıq da olsa başa düşməkdə, yazı texnikasına proqramın tələb etdiyi kimi yiyələnməkdə orta məktəb məzunlarının çətinlik çəkməsinin əsas səbəbi proqramların tərtibində yuxarıda göstərilən ciddi elmi nöqsanların olmasıdır. Əgər şagirdlərin təsərrüfat işlərinə cəlb olunmasını da bura əlavə etsək, aydın olar ki, proqram əslində həyata keçirilməsi mümkün olmayan bir fiksiyadır. Bizə isə elə proqram lazımdır ki, o, uşaqların yaşını, marağını nəzərə alsın, elmi prinsiplər üzərində qurulsun.

Beləliklə, RSFSR Maarif Nazirliyinin 1983-cü ildə çapdan buraxdığı orta məktəblərin xarici dillər proqramı təkmilləşmədən çox-çox uzaqdır.

Orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən bir qismi də proqramların və dərsliklərin sırf sinxronik planda qurulması ilə əlaqədardır. Doğrudan da, bir sıra dil hadi-

səsinin, ayrı-ayrı qrammatik formaların, sözdəyişmə və sözdüzəltmə kateqoriyalarının, habelə ayrı-ayrı sözlərin nə üçün məhz bu və ya digər mənada işləndiyini sırf sinxron plandan çıxış edərək izah etmək mümkün deyildir. Onların izahı üçün dil tarixinə, diaxronik plana nəzər salmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, bu, orta məktəblərdə xarici dil dərslərinin qarşısında duran məqsədi – şifahi nitq vərdişlərini yaratmaq, danışılanı başa düşmək və dinləyənlə düzgün, anlaşılıqlı formada məlumat verməyi – kölgə altına almamalıdır.

Məlumdur ki, xarici dil dərsləri ümumi savadı artırmağa, dili öyrənilən xalqın və ölkənin tarixi, coğrafi, iqtisadi və mədəni həyatı haqqında ardıcıl şəkildə biliklər verməyə xidmət etməlidir. Orta məktəb dərslərində öyrənilən dilin tarixinə müraciət etmək ümumi dilçilik baxımından da əhəmiyyətliyədir. Şagirdlər dilin tarixi inkişafını nəzərdən keçirməklə bu və ya digər tarixi dövrdə öyrəndikləri dilin hansı dillərlə yaxın olduğunu görürlər, onun başqa dillərdən fərqli əlamətlərini hiss edə bilirlər. Dil tarixinə dair məlumat verilməsi dilin bugünkü səviyyəyə qədər keçdiyi yolu izləməyə imkan yaradır. Dilin müasir vəziyyəti hər bir sinxronik lay kimi statistik olmayıb dinamikdir. Dil tarixindən danışanda, adətən, bugünkü vəziyyətdən əsrlər qədər uzaqda olan dövrü nəzərdə tuturlar.

Dildəki dəyişiklikləri lüğət tərkibində daha tez görmək olur. Çünki o, cəmiyyətdə yaranan hər bir yenini çox yaxşı əks etdirir, lakin buna dilin qrammatik quruluşunda da təsadüf etmək olur. Dilin sinxronik vəziyyətində yeni ilə köhnənin mübarizəsini çox çətin hiss etmək olur. Bu diaxronik baxımdan daha tez nəzərə çarpır. Burada müasir dövrün hər bir elementinin bütün mövcud olan elementlər sistemi ilə əvvəlki dövrlərdəki əlaqəsini görmək olar. Buna görə də dil tarixinə əl atmaq nəinki lazımdır, hətta vacibdir. Bu o demək deyildir ki, müasir dövrün dil sistemini və onun vahidlərini tarixə əl atmadan öyrənmək olmaz. Təkamülün məğzi də elə bundadır ki, bu prosesin nəticəsində əvvəl olmayan yeni bir şey yaranır. Lakin sinxroniyanı davam edən inkişafın bir həlqəsi, sistemdə hərəki qüvvələr kimi başa düşürüksə, elementlər arasındakı həqiqi əlaqələri və münasibətləri başa düşmək istəyi-

riksə, onda tarixə nəzər salmaq lazımdır. Məsələn, müasir alman dilində preterito-prezentiya feilləri imperfektdə iki formada işlənir. Birinci halda sözün kökündəki sait dəyişmir, feilin kökünə zəif feillərdə olduğu kimi şəkilçi artırılır. İkinci halda isə kök saiti dəyişir, həm də onun kökünə şəkilçi artırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir alman dilində bunların hər ikisi işlənir, lakin kök saiti dəyişmədən əmələ gələn forma digər zəif feillərin imperfekti ilə müqayisədə yaranır. Ona görə də bu daha düzgün və mütərəqqi forma sayılır. Dəyişikliklər dilin bütün sahələrində mütəmadi olmur, onlar müxtəlif intensivliklə müxtəlif vaxt daxilində baş verir.

Digər bir misal. Orta məktəb şagirdləri isimlərin hallanmasını keçərkən çox haqlı olaraq müəllimə belə bir sual verə bilərlər ki, nəyə görə eyni cinsə mənsub olan sözlər cəmlənərkən müxtəlif paradigmə düşürlər. Doğrudan da, «Tag» (gün) və «Gast» (qonaq) sözlərinin cəmini düzəldəndə birincisi umlautsuz «e», ikincisi isə umlautla bərabər «e» qəbul edir. Müasir dildən çıxış edərək bu hadisələri izah etmək qeyri – mümkündür. Bunun üçün diaxroniyaya əl atmaq lazımdır. Məsələn burasındadır ki, qədim alman dilində bu sözlər müxtəlif qruplara aid olub, çünki cəmdə «gün» sonu «a» ilə bitən, «qonaq» isə sonu «e» ilə bitən isimlərə aid idi. Orta əsr alman dilində son saitlərin reduksiyası ilə əlaqədar bu iki qrup isimlər digər qruplarla birlikdə unifikasiyaya uğrayır. Yeni dövr alman dilində isə həmin proses tamamilə başa çatır. Nəticədə qüvvətli hallanmada isimlər yalnız bircə şəkildə qalır. Lakin sonu «a» və «e» ilə bitən isimlər bir-birindən fərqlənməni cəmlənərkən qoruyub saxlayır. Beləliklə, umlaut ismin cəmdə göstəricisi kimi qrammatik vasitəyə çevrilir. Belə misalların sayını asanlıqla artırmaq olar. Lakin bizcə, deyilənlər göstərir ki, proqram və dərsliklərin dil tarixini yaddan çıxarması düz deyil, yeri gəldikcə, bəlkə də çıxarışlarda belə mübahisə doğuran məsələlərə toxunmaq pis olmazdı.

II. 5. Uşaq dili necə öyrənir?

Məlumdur ki, biz ana dilinə lap kiçik yaşlarından yiyələnirik. Danışiq səslərinə bənzər səsləri çağalar on dörd həftənin ərzində öyrənir. Altı aylığında isə onlar dodaqlarını və dilini oynadaraq «da» və «la» səs ardıcılığını tələffüz edirlər. Uşağın qalxan və enən tona yiyələnməsi isə əsasən erkən yaşlarında tamamlanır. Əlbəttə, dilə kamil yiyələnmədə bir neçə mərhələni keçmək lazım gəlir.

Kamil ədəbi dilə yiyələnmək üçün evdə, bağçada, xüsusilə məktəb partası arxasında sadə, düşünülmüş dil şəraiti yaradılmalıdır. Lakin dilçi alimlərin axtarış və hesablamalarına görə, bəzən biz belə bir məqsədə nail olmaqda çətinlik çəkirik. Bu, hər şeydən əvvəl dil normasından yayınmalarla bağlıdır. Bunlar fərdi, jarqon və ya adi danışiq, patoloji, idiolekt və ikinci dilin öyrənilməsilə bağlı olan yayınmalardır. Sadaladıqlarımızı qısaca da olsa belə izah etmək olar.

Dilöyrənmədə fərdi yayınma ayrı-ayrı fərdlərin tələfuzündə müşahidə etdiyimiz dil xətaları ilə bağlıdır. Fərdin yastı-yastı və ya burnunda danışması buna misal ola bilər. Jarqon və ya adi danışiq xətaları bu və ya digər peşə, sənət, məşğuliyyət sahəsilə məhdudlaşır.

Patoloji xüsusiyyətlər fərdin bu və ya digər danışiq üzvlərinin anormal inkişafı ilə bağlı olur. Məsələn, bəzi adamların dili yoğun və ya dilinin yan çox yapışıq olur. Nəticədə dil lazımi dərəcədə irəli, geri, yuxarı və aşağı hərəkət edə bilmir. Bəzilərinin çənəsi batıq, boğazı uzun olur. Bütün bunların nəticəsidir ki, ayrı-ayrı fonemlər aydın tələffüz olunmur. Digər tərəfdən, patoloji yayınmalar həm də beyin yarımkürəsində danışiq mərkəzinin qeyri-normal inkişafı və ya zədələnməsi ilə də izah oluna bilər. Ümumiyyətlə, danışiq mərkəzi adamların solaxaylığından asılı olmayaraq, sol beyin yarımkürəsində yerləşir.

Idiolekt fərqi danışanın hansı dialekti təmsil etməsindən asılıdır. Məsələn, respublikamızın cənub rayonlarında sual məq-

sədilə işlədilən söz, ifadə və cümlələrin sonuna yaxın vurğu qarşısındakı heca daha güclü və yüksək tonla deyilir. Şimal rayonlarında isə söz, ifadə və cümlələrdə ton əvvəldən başlayaraq cümlə vurğusu daşıyan sözə qədər qalxaraq sona yaxın tələffüz enerjisinin zəifləməsilə —↘ əlaqədar kəskin şəkildə aşağı düşür. Məsələn: «ge-ru-x». Qərb rayonlarında söz və cümlələrin son hecalarında kipləşən-partlayışlı samitləri novlularla əvəz olunur. Məsələn, «alif», «varif getdi». Yaxud da «ale-rsanmı?», bileyr-sənmi?» dediklərimizə sübutdur.

Dilöyrənmədə normadan yayınmanı adətən «aksentli danışiq» adı altında birləşdirirlər və buna görə də dillərin tədrisində aksenti əsl predmet kimi götürürlər. Aksentin aradan qaldırılmasına dair geniş yayılmış fikirlərdən biri fizioloji nəzəriyyədir. Bu fikrə görə uşaqların danışiq cihazı fizioloji cəhətdən çox çevikdir. Odur ki, böyüklərdəkindən fərqli olaraq onların səhvlərini imitasiya yolu ilə asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür.

Dilöyrənmədə ana dilinin fonoloji sistemi, N.S.Trubeskoyun fikrincə, «ələy» bənzəyir. Ələkdən keçənlər ana dilinə oxşar, ələkdə ilişib qalanlar isə ana dilinə yad əlamətlərdir.

Belə bir sual da maraqlıdır. Ümumiyyətlə, aksentsiz dilöyrənmə mümkündürmü? Amerika alimlərinin bir qismi aksentsiz dilöyrənməni inkar edirlər. Digərləri isə dilöyrənməni kollektivin dildözümlüyündə görürlər. Bu da danışanların dilə loyallıq münasibətinin tam əks olunması ilə bağlıdır. Dilə loyallıq münasibət milli şüurun elə səviyyəsidir ki, bu zaman dilin toxunulmaz bir varlıq kimi digər dillərdən fərqli olaraq meyarlar cərgəsində mühafizəsinə ehtiyac duyulur. Bununla əlaqədar amerikalı C.Hill italiyalıların dilcə qonaqpərvərliyini, onların dilində danışanları hər vəchlə alqışlamalarını, fransızların isə riqorizmini («Bacarmırsan, danışma» prinsipinə ciddi əməl etmələrini) qeyd edir. Aksentə bəzən fiksiya kimi yanaşanlar da var. Bir dəfə bir filippinlidən soruşanda ki, sənin ana dilin hansı dildir, o cavabında demişdir: «Mənim ana dilim yoxdur».

Əlbəttə, bu qeyri-adi haldır. Ümumilikdə isə hamının ana dili vardır. Belə dilöyrənmədə aksentə səbəb ana dilidir, ana dilinin öyrənilən dilə təsiri və əks təsiridir. Biz rusca danışanda çox vaxt samitlərin yumşaqlığına əməl etmirik. Eynilə rus dilinin ritmik-melodik biçimi və fonetik qurumu Azərbaycan dilindəkindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Rus dilində cümlədə axırıncıdan başqa hər mənə qrupunun sonunda tonun qalxması vacibdirsə, dilimizdə mənə qrupları əvvəldən axıra qədər enmə melodiyası ilə tələffüz olunur. Yalnız deyilişdə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən sözdə tonun qalxmasını müşahidə edirik.

Onu da qeyd edək ki, aksentin koordinativ və korrelyativ növləri vardır. Birinci halda danışan iki dilin ikisini də eyni səviyyədə öyrənmiş olur. İki dil sistemi heç zaman çarpazlaşmır, buna tam ikidillilik deyilir. Bundan fərqli olaraq qarışıq və ya korrelyativ aksent eyni mənənin iki müxtəlif dildə verilməsinə deyilir. Belə olduqda ikinci dil birinciyə tabedir və ikinci dilin işarələrinin mənasını birinci dilin sözləri təşkil edir. Buna qarışıq ikidillilik deyilir.

Bilinqvizmdən söhbət gedəndə həmişə məşhur yazıçı Cozef de Konrad yada düşür. O, İngiltərəyə gələndə ingilis dilini bilmirdi. Sonralar isə məşhur ingilis belletristi oldu. Onun dil bilməsi heç kəsi şübhələndirmirdi.

E.Heminqueyin «Okeanda adalar» əsərində maraqlı bir epizod var. Baş qəhrəman amerikalı Tomas Xadsonun qulluqçusu kubalı Mario ingilis adlarını yazmaqda çətinlik çəkdiyindən şikayətlənir. Xadson ona məsləhət görür ki, eşitdiyi kimi də yazsın. Bunun cavabında isə Mario deyir: «Mən ingiliscə sizin kimi eşitmirəm».

Heç şübhəsiz ki, kubalı Mario təkcə aksentlə danışmır, eyni zamanda, ingiliscə deyiləni ingilislər kimi eşitmirdi. Əlbəttə, deyilənin səs dalğalarının ardıcılığı kimi eşidilməsi dilöyrənmədə azdır, dil öyrənənin eşitdiklərini öyrəndiyi dilin qanunauyğunluqlarına müvafiq qəbul etməsi vacibdir. Ona görə də düzgün tələffüz vərdişləri ilə yanaşı, həm də danışılan dilin obyektiv əksi olan eşitməni də dərinləndirən mənimsəmək lazımdır. Özümüzü və yanı-

mızda danışılanları eşitməyi bacarsaq, eşitdiklərimizi ana dilinin və öyrəndiyimiz dilin daxili qanunlarına görə tərkib hissələrinə bölə bilsək, deməli, yaxşı başlamışıq. Çünki bu yolla biz öyrəndiyimiz dillə ana dili arasındakı fərqli və oxşar cəhətləri görə bilirik. Bu da dilə şüurlu yiyələnməyin özəyini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər qulaq və ya eşitmə fonetikasi (perseptiv fonetika) çox geniş vüsət almışdır. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, ünsiyyətdə danışanla dinləyən bərabər hüquqlu iştirakçılardır. Ona görə də ünsiyyət modelinin işlənilib hazırlanmasında danışanla bərabər eşidən də nəzərə alınmalıdır.

Tələffüz və eşitmə vərdişlərinə yiyələnməkdə ana dili əvəzsizdir. Dünyanın görkəmli alimləri ikinci dilə yiyələnməkdə ana dilinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişlər. Ana dilində danışdıqlarımızı izləyə bilsək, adicə sözdən tutmuş iri mətn parçalarına qədər dediklərimizin ritmik-melodik qurumunu, eləcə də onların zamanca biçimini və mənə bölgüsünü şüurlu şəkildə dərk etsək, biz dilöyrənmədə müvəffəqiyyətlər qazana bilərik, öyrəndiyimiz dilə daha tez yiyələnərik. Bir daha qeyd edək ki, bizdə tələffüz və eşitmə qabiliyyəti uşaqlıqdan mövcuddur. Əsas vəzifə bu qabiliyyəti üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bunun üçün isə məşq, bir də təkrar lazımdır. Aqillərdən biri demişdir ki, o öz bildiklərini həyata keçirmək üçün təkrar edir. Dilöyrənmədə təkrar misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Təkrar üçün məqsəd aydınlığı, iradə, bir də səbr lazımdır. Öyrəndiyimiz hər bir sözün, fonetik hadisənin və ya qrammatik qaydanın mənimsənilməsinə tam nail olmayana qədər təkrar davam etməlidir. Bu o deməkdir ki, biz sözü və ya cümləni öyrəndiyimiz dilin tələbinə görə düzgün, öz mənasına uyğun və yerində işlətməliyik.

III. Yazı: əlifba, orfoqrafiya, orfofoniya, orfoepiya

III. 1. Əlifba yazı mədəniyyətinin güzgüsüdür

Bəşər mədəniyyəti tarixində yazının yaranması misli görünməmiş bir inqilab idi. Səsli dildən çox-çox sonralar yaranmış yazı insanların ta qədim zamanlardan bəri gen-bol işlətdiyi ikinci ünsiyyət vasitəsidir. İlk əvvəl məlumatın hiifz olunması və uzaq məsafələrə göndərilməsi ehtiyacından doğan yazı həm də savadsızlığın ləğv olunmasında çox mühüm rol oynamışdır. Yazıdan əvvəlki həyatında insanlar bilavasitə dillə bağlı olmayan əşyalardan və onların şəkillərindən, habelə müxtəlif işarələrdən istifadə edərək (nümayiş etdirməklə) olub keçən hadisələri yada salmağa və bu yolla da canlı dilin yerinə yetirdiyi ünsiyyət funksiyasını az da olsa əvəz etməyə çalışmışlar. Bir-birindən çox-çox uzaqda yaşayan qəbilələr və tayfalar öz soydaşlarına müəyyən xəbər çatdırmaq, yadellilərin onlara qarşı fitnə-fəsad hazırladıklarını bildirmək üçün bir çox işarə növündən geniş istifadə etmişlər. Şabran (keçmiş Dəvəçi) rayonundakı Çıraqqalanın yanından keçəndə həmişə fikirləşmişəm ki, bu qala həm istehkam kimi, həm də ağır günlərdə düşmən üstümüzə hücum çəkəndə torpağımızın başqa guşələrinə xəbər göndərməkdə və, beləliklə, düşməne qarşı xalqı səfərbər etməkdə nə qədər mühüm rol oynayıb. Ancaq daim axtarışda olan insanlar dəri üzərində yazmaqla öz sözlərini uzaq məsafələrə göndərməyə nail olublar.

Dillə danışıq biri digərini tamamladığı kimi, yazıda da iki cəhət vəhdət təşkil edir: yazı işarələri və onlardan istifadə qaydaları. Bu iki cəhət bir-birilə çulğalaşaraq yazı sistemini formalaşdırır ki, bu da son nəticədə mətnin yaranmasına gətirib çıxarır. Yazı işarələrinin, hərflərin, rəqəmlərin, hərəfaltı və hərəfüstü cizgilərin toplusu yazı inventarı adlanır.

Yazı işarələrinin hər biri mücərrəd bir vahid olmaqla yanaşı, həm də konkret mətn daxilində öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bu cür müstəqilliyə malik, lakin konkret mətn daxilində saysız-

hesabsız təkrarlanan vahidlərə dilçilik ədəbiyyatında qrafemlər deyilir. Əslində qrafem fonemin yazıdakı qarşılığıdır. O da fonem kimi öz çalarlıqlarında çıxış edir (ərəb yazısında bəzi qrafemlərin sözdəki yerindən asılı olaraq dörd cür yazılması, böyük və kiçik qrafemlərin olması, tərkibinə görə sadə və mürəkkəb olması: məs.: ingilis dilində «f» fonemi «es» və «ha» hərf birləşməsilə verilir, eyni zamanda onların hər biri ayrılıqda sadə qrafem kimi çıxış edir; qrafemlər, məlum olduğu kimi, çap və əlyazması şəklində olur və s.). Bu müxtəlifliyi qrafem çalarları və ya variantları da adlandıırırlar. Hər hansı bir sözdə qrafem tək bir nüsxə kimi götürülə bilər. Bunu nəzərə alaraq Avropa dilçiliyi həmin nüsxəyə qraf, onun mövqe və məqamla bağlı təzahür şəklinə alloqraf və ya qrafem variantları, bütövlükdə həm qrafı, həm də alloqrafı ehtiva edən işarəyə isə qrafem adını vermişdir. Əksər hallarda qrafemlərin altında və ya üstündə xüsusi işarələr də qoyulur ki, onlar diakritik (nişanverici) xassələrin və ya prosodik əlamətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir (əski Azərbaycan qrafikasında apostrofun uzun saiti göstərməsi, hecaların üzərində vurğu işarəsinin qoyulması, qravis və sirkumfleks işarələri buna misal ola bilər). Fonoqrafik, yəni danışqdakı səs ardıcılığını göstərməyə xidmət edən yazı sistemlərində bütün hecanın və ya fonem birləşməsinin bir qrafemlə göstərilməsinə də rast gəlmək olur. Latınlarda «x» qrafemi (ks) fonem birləşməsinə, rus qrafikasında isə «я», «ю», «ё» qrafemləri (ya), (yu), (yo) hecalarını bildirir. Alman dilində bir heca daxilində saitin uzunluğunu göstərmək üçün «h» qrafemindən də istifadə olunur. Eyni zamanda bu qrafemlər başqa funksiyaları da yerinə yetirə bilər. Məs.: alman dilində «h» heca və morfemin başlanğıcında gələndə udlaq «h» samitini ifadə edir, rus dilində adları yuxarıda çəkilən diqrafemlər özündən əvvəl gələn samitin yumşaqlığı ilə bərabər, həmçinin, müvafiq saitləri əks etdirir. Bəzən sözün üzərində qoyulan bir rəqəm bütöv bir qrammatik mənanın verilməsinə xidmət edir. İndoneziya yazısında sözün üzərinə qoyulan iki rəqəmi həmin sözün cəmdə olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, qraf, alloqraf və qrafem arasındakı münasibətlər

fon, allofon, fonem və ya morf, allomorf, morfem arasındakı münasibətlərin eynidir. Qrafemlər fikrin maddi qabığına təşkil edən fonemlərin yazıdakı qarşılığıdır.

Yazı işarələrini iki cəhətdən səciyyələndirmək olar: birincisi, işarələrin sistemdəki yeri və bir-birinə münasibəti, elmi-linqvistik dildə desək onların paradigmatik xüsusiyyətləri. Burada əsas məsələ onların bir-birindən fərqləndirilməsindən ibarətdir, yəni yazan və oxuyan işarələrin müxtəlifliyini onlardakı cizgilərin kifayət qədər fərqləndirici olması ilə təyin edir. İkincisi isə işarələrin bir-birinin ardınca düzülüşündəki münasibətidir ki, bunu elmi-linqvistik dildə sintaqmatik xüsusiyyətlər adlandırırlar. Burada da birincidə olduğu kimi, əsas məsələ işarələr ardıcılığında onların hər birinin öz müstəqilliyini qoruyub saxlamasıdır.

Sözdə hər bir fonem müvafiq qrafemlə əks olunursa (məs., sən, söz, biz və s.), belə yazıya fonetik və yaxud fonemoqrafik yazı deyilir ki, bu da bütün yazı sistemlərinin ən ideali sayıla bilər. Bundan fərqli olaraq fikrin səs qabığı ayrı-ayrı işarələrlə deyil, bütövlükdə bir işarə ilə verilsə, belə yazıya ideoqrafik yazı deyilir. Bu yazıda ən kiçik işarə kimi çıxış edən ideoqramlar olur. Ideoqrafik yazının piktoqrafik növü də məlumdur, yəni hər bir ideya və ya fikir bir şəkildə verilir. Qobustan qayalıqları üzərində biz bu yazı növünə rast gəlirik. Xalqımız qədim zamanlarda öz istək və arzularını qayaların daş yaddaşında şəkillərdə əks etdirib gələcək nəsillərə canlı bir abidə qoyub, öz keçmişini beləcə əbədiləşdirib. Alimlərimiz o şəkilləri oxumaq üçün çox səy göstərmiş və, nəhayət, onlara açarlar tapmışlar.

Dəqiq elmlər sahəsində rast gəldiyimiz simvollar, rəqəmlər ya ayrılıqda, ya da bir-birilə əlaqədar saysız-hesabsız anlayışların və mənaların verilməsinə xidmət edir. Burada şərtlilik əsas rol oynayır, məhz şərtlilikdən asılı olaraq bir işarə ən kiçik dil vahidi olan morfemdən tutmuş bütöv bir cümləyə qədər fikri ifadə edə bilər. Qeyd etməliyik ki, qaynar həyatımızda ideoqrafik, piktoqrafik (fikrin şəkillərlə verilməsi) və fonemoqrafik yazılar birgə işlənir. Bu gün mağazaların, teatr binalarının qarşısında asılmış şəkillər,

metroda çıxış və girişdəki işarələr, sözlər arasındakı boşluqlar, sözün böyük və kiçik hərfə yazılması buna sübutdur.

Bəşər cəmiyyəti inkişaf etdikcə, insanlarda öz dediklərini tərkib hissələrinə bölmək qabiliyyəti artdıqca, yazı sistemləri ideoqramdan fonogramaya doğru uzun bir yol qət etmişdir. Maraqlı burasıdır ki, bütün yazı sistemlərində lap qədim yazı növlərinin elementlərinə rast gəlmək olur (bu gün malların etiketləri, qabların üzqabığındakı yazılar və s. buna misal ola bilər).

Tarixdə ən qədim yazı sistemlərindən olan Misir (eramızdan əvvəl IV minillikdən mövcuddur), şumer (eramızdan əvvəl III minilliyin başlanğıcından mövcuddur), qədim çin (eramızdan əvvəl II minillikdən mövcuddur) bu və ya digər dərəcədə keçid xarakter daşıyırdı. Lap qədim dövrlərdən üzü bəri bu yazı sistemləri getdikcə təkmilləşir, daha münasib şəkil alır, ayrı-ayrı işarələr sadələşir.

Azərbaycan dilində bizə gəlib çatan ilk yazılı abidələrimiz ərəb əlifbası ilə qələmə alınmışdır (əlifba sözü «əlif» və «be» hərflərinin birləşməsindən götürülərək bir yazı sistemində istifadə olunan bütün hərflərin müəyyən ardıcılıqla düzülüşünə deyilir). Əlifbada hərflərin düzülüşü təsadüfi deyil, ifadə etdiyi rəqəmlərə müvafiqdir. Yunanlarda hər bir hərf müəyyən fonetik səslə yanaşı, həm də konkret bir rəqəmi bildirirdi. Məsələn, «a» hərfi bir rəqəmini, «u» hərfi on rəqəmini, «n» hərfi yüz rəqəmini və s. Əlifba hərflərin işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmir, onların sadalanmasında hər hərfin öz yeri var. Yazıda hərflərin işlənməsi qaydalarını bir tərəfdən qrafika, digər tərəfdən isə orfoqrafiya öyrənir. Yazı sistemlərinin yaranmasını, onların tipologiyasını öyrənən elm isə qrammatologiya adlanır. Ərəb əlifbası qədim finikiyalıların yazı sistemi kimi «müəyyən bir samit – hər hansı bir sait və ya saitsiz» səs ardıcılığını əks etdirməyə xidmət edir. Paradiqmatik baxımdan bu yazı sistemi bir-birindən seçilən ayrı-ayrı işarələrə əsaslanır ki, bunlar da sintaqmatikada, yəni düz xətt boyunca düzüləndə samit-sait aldıcılığını bildirirdi. Buna konsonantik yazı deyilir, çünki sintaqmatikada saitın xüsusi işarəsi yoxdur. Finikiya və ərəb yazısının işləndiyi dillərdə (Afrika və Asiyanın bir sıra dilində),

xüsusilə semit dillərində sözün kökü yalnız samitlərdən ibarət olur, saitlər isə söz kökünə əlavə olunaraq deyişkən xarakter daşıyır və qrammatik mənanın verilməsinə xidmət edir. Odur ki, müəyyən mərhələdə yazı bütövlükdə sözün kökünü əks etdirdiyindən, yəni sözün morfem tərkibi açılmadığından saitlərin göstərilməsinə ehtiyac qalmırdı. Bu yazı prinsipi ərəblərdə indi də gözlənilir, yəni saitlər qismən, samitlərə xidmət edən həpflərlə və ya sətrin altında, yaxud üstündə qoyulan əlavə işarələrlə göstərilir. Hazırda bu cür yazı tipinə ərəbdilli ədəbiyyətdə tez-tez rast gəlmək olur. Bu yazının təsirini Hindistanın dövlət dillərindən biri olan devanaqari yazısında aydın görmək olur. Yaponlarda olduğu kimi, bu dildə də işarə bütöv bir hecanı göstərir. Heca fonemlərə bölünə bilmir. Bu yazıya sillaboqrafik yazı deyilir və o, fonoqrafik yazıdan məhz işarələrin bölünməzliyi ilə fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq ərəb yazı sistemi dilin fonetik qurumunu əks etdirmək yolunda irəliyə atılmış bir addım idi.

Yazı sistemlərinin inkişafında yunanların yazısı böyük bir inqilab idi. Finikiyalıların hərflərini əxz edən yunanlar nəinki samitləri, həmçinin saitləri də ayrıca işarələrlə göstərirdilər. Sait və samitlərin hər birini ayrılıqda xüsusi işarələrlə verən yunanlar bəşər tarixində ilk dəfə fonemoqrafik yazını yaratdılar. Bu o demək idi ki, danışdıqları fonem ardıcılığında hər bir fonemin yazıda öz işarəsi olur. Yunanların bu təcrübəsindən latınlar etruskların vasitəsilə bəhrələnməmiş və öz əlifbalarını yaratmışlar. İndi cüzi əlavələrlə latın əlifbası dünya xalqlarının qırx faizindən çoxuna xidmət edir (Avropanın Yunanıstan, Bolqarıstan, qismən Yuqoslaviya və keçmiş SSRİ-dən başqa hər yerində, o cümlədən Litva, Latviya və Estoniyada, Amerikada, Avstraliyada, Həbəşistan və ərəb ölkələrindən başqa bütün Afrikada, Asiyanın bir neçə ölkəsində, o cümlədən Türkiyə, Indoneziya və Vyetnamda latın əlifbası işlənir). Latın əlifbasında əvvəlcə 21, hazırda isə 25 hərf vardır. Qeyd edək ki, respublikamızda da 1928-ci ildən ta 1939-cu ilə qədər latın əlifbası işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Milli

Məclisi 1992-ci ildə latın əlifbasını bərpa etmək haqqında qərar qəbul etdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanın çoxəsrlik mədəniyyət tarixində onuncu yüzillikdən başlayaraq ta 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbasından istifadə olunmuşdur. Sağdan sola yazılan bu yazı sistemi rəngarəng variantlara malikdir. Onlardan ən geniş yayılmışı divani, kufi, reyhani, nəstəliq, şikəstə və s-dir. Bununla belə qeyd etməliyik ki, ərəb əlifbası öz mürəkkəb yazı üsulu ilə bərabər, Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini uyğun şəkildə əks etdirmir. Bu fikri görkəmli maarif xadimlərimiz dönə-dönə qeyd etmişlər. XIX əsrin ortalarında demokrat maarifpərvər M.F.Axundzadə Azərbaycan xalqının savadlanmasını asanlaşdırmaq üçün yeni yollar axtarırdı və ərəb qrafikası əsasında olan əlifbaların islahatını zəruri sayırdı. Ö, öz mütərəqqi ideyalarını ümumiləşdirərək ilk dəfə 1857-ci ildə «Əlifbaya-cədid» dərsliyini yazdı.

Əlifbanın dəyişdirilməsi ideyası Azərbaycanda sovetləşmədən sonra çox cəniş vüsət alır və 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Türkoloji qurultay bu ideyanın həyata keçirilməsini sürətləndirir. 1928-ci ildə latın əlifbası qəbul olunur, lakin təəssüflər olsun ki, bu çox davam etmir və «millətlərin atası» və ona quyruq bulayan yerli məmurlar bütöv bir xalqı dinindən, imanından didərgin saldıqları kimi dilindən də didərgin salmağa nail olurlar. Bu, bir onilliyin içərisində Azərbaycan xalqının başına açılan ən ağır müsibətlərdən biri idi. O vaxtdan indiyə qədər biz kirill əlifbasından istifadə edirdik. IX əsrin ikinci yarısında yunan yazı sisteminə əsaslanan Konstantin Kirill Mefodiyə birlikdə yunan, latın və yəhudi əlifbalarından bir neçə hərf əxz etməklə slavyan əlifbasını yaradırlar ki, bundan hazırda bolqarlar, ruslar, ukraynalılar, beloruslar, qismən də yuqoslavlər istifadə edirlər. Sonralar isə SSRI-də yaşayan türk xalqları da bu əlifbaya keçmək məcburiyyəti qarşısında qaldılar.

Qeyd edək ki, I Pyotrın dövründə Rusiyada yazı islahatı keçirildi və əlifbaya «ә», «я» bir qədər sonra isə «й» və «ё» hərləri əlavə edildi. 1918-ci il islahatı nəticəsində təzədən rusların işlətdiyi kirill əlifbasına daha bir neçə hərf əlavə olundu və «ѣ»-in fonetik

məna ifadə etmədiyi hallarda (söz sonunda) «Ъ» kimi işlənməsinə son qoyuldu. Əlifba sahəsində islahatlar və ya yeni əlifbanın qəbul edilməsi əsasən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: 1. Asanlıq. Bu baxımdan ərəb əlifbası bizə qəti əl vermirdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu əlifba semit dilləri üçün tərtib olunduğundan onun işlənməsində biz Azərbaycan türkləri çox çətinliklə rastlaşırdıq: hərflərin mövqeyilə bağlı müxtəlif cür yazılması, düz xətt boyunca düzülməsində qrafem fərqlərinin nöqtələrlə verilməsi mətnlərin oxunmasında çaş-başlıq salırdı. Yaddan çıxartmamalıyıq ki, bizim əlifbada türk dilləri üçün əsas aparıcı fonoloji əlamət sahitlərin ahəngi və buna münasib bütün sözün ya incə, ya da qalın tonda köklənməsidir ki, bu da sahitlərlə bağlıdır. Ərəb əlifbası bu xüsusiyyəti əks etdirmir. Bu yazı sistemində sağdan sola yazmağı da bura əlavə etsək ərəb əlifbasının bizim üçün nə qədər çətin olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. 2. Uyarlıq. Bu prinsip yazı sisteminin dilin fonoloji qurumunu nə qədər uyğun əks etdirməsindən ibarətdir. Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin səslənmə xüsusiyyətlərini əks etdirə bilmədiyindən biz yuxarıda danışdıq. Burada isə onu demək kifayətdir ki, bizim yazıda sahitin və samitin yazılışında mövqə fərqləri mövcud olmadığından onları xüsusi işarələrlə göstərməyə də ehtiyac yoxdur. Kirill əlifbasında diqrafların çıxarılması və ona 8 hərfin /ğ, ə, y, g, ö, ü, h, c/ əlavə olunması da məhz uyarlığı nəzərə almaqla edilmişdir. Digər tərəfdən, uyarlığın özü də dilin fonetik və fonoloji qurumunu nəzərdən qaçıra bilməz. Bizim dilimizdə «l» fonemi qalın və incə tələffüz olunur (müqayisə et: /ləl/, /lil/, eyni zamanda /lal/, /alma/ və s.). Bu fonetik müxtəlifliyi yazıda xüsusi işarə ilə göstərməyə ehtiyac yoxdur, çünki bu, fonoloji məna kəsb etmir. Bu fərqi verilməsini sinharmoniya qanunu tam mənada nizamlayır. Qalın sahitlər cərgəsində samit qalın, incə sahitlər cərgəsində isə incə tələffüz olunur. 3. İqtisadi cəhətdən əlverişli olmaq. Bu baxımdan da nə ərəb, nə də kirill əlifbası bizə sərf edir. Bunu biz irəlidə göstərməyə çalışacağıq. Ümumiyyətlə, əlifba dəyişmək müəyyən xərclər tələb edir, axı, bütün çap maşınları, makinalar və s. dəyişməlidir. Ancaq ümumi mədəniyyət dəyərinin

əvəzsiz olduğunu, onların içərisində də birinci növbədə əlifbanın birdəfəlik və tam şəkildə dəyişdirilməsi nə qədər xərc tələb etsə belə, cəmiyyət bundan imtina edə bilməz.

Son zamanlar geniş xalq kütlələri çox haqlı olaraq əlifbamızın dəyişdirilməsi məsələsini ortalığa atırdılar. Burada fikirlər haçalanırdı. Bir qisim adam israr edirdi ki, biz ərəb əlifbasına qayıtmalıyıq. Bu fikrin tərəfdarları keçmiş yazı mədəniyyətimizin özümü zə qaytarılmasını, beləliklə də tariximizin qaranlıq səhifələrinə yiyələ nə biləcəyimizi əsas götürürdülər. Lakin bu işdə istək və arzu yox, yuxarıda göstərdiyimiz prinsiplər əsas götürülməlidir. Buna görə də latın əlifbasına keçməyimizi israr edənlərin fikri daha qiymətli dir. Bunu aşağıdakı mülahizələr də bir daha sübut edir.

Bu yaxınlaradək yazıda işlətdiyimiz əlifbada 24 hərf kirill əlifbasından götürülmüş, 8-i isə ona əlavə olunmuşdur. Əlifbamızda saitın uzunluğunu göstərməyə xidmət edən apostrof isə tədricən aradan çıxmaq üzrədir, çünki uzunluq bizim dilimizdə fonoloji əlamət kimi çıxış etmir. Kirill əlifbasının latın əlifbası ilə müqayisəsi göstərir ki, 6 hərf hər iki əlifbada eyni yazılış formasına malik olub, eyni səslənmə verir:

Latın əlifbasında: A a, | E e, | K k, | O o, | T t, | M m
Kirill əlifbasında: А а, | Е е, | К к, | О о, | Т т, | М м

Bu əlifbaların hər ikisində 8 hərf eyni cür yazılış formasına malik olub, müxtəlif cür səslənir (yuxarıda dedik ki, səslənmədə şərtlik əsas rol oynayır, yəni necə qəbul olunursa, o cür də işlənir):

Kirill əlifbasında: В в, | И и, | Р р, | Х х, | Г г, | У у, | Н н, | С с.
Latın əlifbasında: B b, | I i, | P p, | X x, | G g, | U u, | H h, | S s.

Göründüyü kimi, kiril əlifbasının işarələri latın hərflərindən heç də əsaslı şəkildə fərqlənmir. Əksinə, kirill əlifbasının hərflərinin yarısına qədəri (14-ü) ya eyni cür yazılıb eyni funksiyanı daşıyır, ya da formaca oxşar olub, müxtəlif cür səslənir. Buraya Azərbaycan di-

linin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq 8 hərfin də əlavə edildiyini desək, məlum olur ki, kirill əlifbasının yalnız 12 hərfi latın əlifbasından götürülmüşdür. Deyilənləri nəzərə alaraq vaxtilə əlifbamız üçün latın qrafikasına əsaslanan aşağıdakı layihəni əlifba komissiyasına təqdim etmişdik:

Fonemlərimiz	Layihədə nəzərdə tutulan hərflər	Latın	Kirill
/a/	A a	A a	A a
/b/	B b	B b	B b
/e/	E e	E e	Ee
/d/	D d	D d	D d
/f/	F f	F f	F f
/q/	Q q	Q q	Q q
/h/	H h	H h	-
/i/	I i	I i	I i
/j/	J j	J j	-
/k/	K k	K k	K k
/l/	L l	L l	L l
/m/	M m	M m	M m
/n/	N n	N n	N n
/o/	O o	O o	O o
/p/	P p	P p	P p
/r/	R r	R r	R r
/s/	S s	S s	C c
/t/	T t	T t	T t
/u/	U u	U u	U u
/v/	V v	V v	V v
/z/	Z z	Z z	Z z

Layihəyə daha iki hərf əlavə edilməklə (C c, Y y), bir də iki diakritik işarə vasitəsilə digər fonemlərimizi də yazıda əks etdirə bilərik. «C» hərfi «h» hərfi ilə birləşərək /x/ foneminin, «Z z» hərfi isə (ʒ) foneminin verilməsinə xidmət edir. Dilimizdəki /ə/, /ö/ və /i/

fonemlərini vermək üçün layihədəki «A a», «O o» və «I ı» hərflərinin üzərinə iki nöqtə qoymaqla göstərmək çox sərfəli olar. Digər tərəfdən, dilimizdəki /ʃ/, /yħ/, /h/, /dʒ/, /ts/ fonemlərini göstərmək üçün layihədəki «S s», «Q q», «K k», «Z z», «C c» hərflərinin üzərinə (ll) diakritik işarəsini qoymaqla layihəni tamamlamaq olar. O ki qaldı /ı/ foneminə, onun üçün xüsusi hərf ayırmağa ehtiyac yoxdur. Layihədəki /i/ saitinin ortasından köndələnə bir xətt qoymaqla (t) onu yazıda vermək mümkündür, bu xüsusilə, birinci hecasında (ı) saiti olan çoxhecalı sözlər üçün vacibdir. Qalan hallarda isə bu saiti xüsusi işarə ilə göstərməyə ehtiyac qalmır, çünki ahəng qanununa əsasən qalın cərgədə /ı/, incə cərgədə isə /i/ oxunmalıdır.

Beləliklə, əlifbada iyirmi üç hərf və iki diakritik işarədən istifadə etməklə biz latın qrafikası əsasında öz əlifbamızı yarada bilərdik. Bu elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki cəhətdən çox sərfəli bir iş olardı. Təəssüflər olsun ki, təqdim etdiyimiz bu layihə qəbul olunmadı.

Məlum olduğu kimi, uzun müddət respublikamızın bütün ictimaiyyətini dərinləndirən maraqlandıran bir məsələ – latın qrafikalı əlifbamızın bərpası Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda yaradılmış «Əlifba» komissiyasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Komissiya əlifbamızın bərpası ilə bağlı bir çox elmi, nəzəri və praktik məsələni öyrənərək qiymətli nəticələrə gəlmiş və yekdilliklə qərara almışdır ki, xalqımızın sabahı və işıqlı gələcəyi latın qrafikalı əlifbasız ola bilməz və elə bu səbəbdən də biz bu əlifbaya qayıtmalıyıq. Əlifbamızın bərpası ilə əlaqədar mövcud fikirlər o zaman üç qrupa bölünürdü.

1. Şimali Azərbaycanda bəzi adamlar, xüsusilə yaşlı nəslin nümayəndələri və bir də qatı dindarlar ərəb qrafikasına qayıtmağı tövsiyə edirdilər. Bu fikri Cənubi Azərbaycandakı qardaş və bacılarımızın bir qismi də müdafiə edirdi. Bu fikrin tərəfdarları ona əsaslanırdılar ki, uzun tarixə malik yazı mədəniyyətimiz bu qrafikada təsbit olunub, o taydakı qan qardaşlarımız yalnız bu qrafikayı bilirlər. Eyni zamanda bu qrafika ilə islam mədəniyyətinə yaxınlaşa

bilməyimizi söyləyənlərə də rast gəlmək olurdu. Əvvələn, onu deyək ki, o taydakı qardaş və bacılarımızın əksəriyyəti yazmağı və oxumağı bacarmır, ziyalılar isə latın qrafikasını yaxşı bilir, onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayıb yaradır, latın qrafikasından gen-bol istifadə edirdilər. Bu fikrin tərəfdarlarına onu da demək yerinə düşərdi ki, o tayda geniş xalq kütlələrinin savadlanması hələ bundan sonra başlayacaq. Sağlıq olsun, gün gələr, Cənubi Azərbaycan da qardaş və bacılarımız məktəbdə öz ana dilində oxuyar, yazar, onda onlar da latının gərəклиyini başa düşərək onu qəbul edərlər. İslam mədəniyyətinə yaxınlaşmağımızı əldə əsas tutanlara isə deməliyə ki, dünya mədəniyyətinin inkişaf yönü latına tərəfdir. Müasir texnikanı, avadanlığı və əsrimizi lərzəyə salan kompüterləşmə kimi yenilik latında yaranır, başqa ölkələrə də buradan yayılır. Bir də ki, qoy bizi başa düşsünlər, biz islamdan götürdüyümüzü götürmüşük, inanmıram ki, xalqımız təzədən bu mədəniyyətə qayıtmaqla ümumdünya tərəqqi istiqamətində iri addımlar ata bilər. Mən deyərdim ki, artıq vaxt gəlib çatıb ki, xalqımız öz dini sitayişlərini və mərasimlərini öz dilində aparsın. Xalq gözəgörməz Allahı ilə öz dilində danışmalı və ona öz dilində ibadət etməlidir. Xristianlığa itaət edən xalqların hamısı öz dillərində dinə xidmət edirdilər. Biz isə ərəb dilində ibadət etməkdən hələ də əl çəkmə bilmirik. Xalq öz inamını öz dilində ifadə etməlidir. Onda xalqın qüdrəti göz qabağında olur. O ki qaldı, çoxəsrlik mədəniyyətimizin ərəb qrafikası ilə bizim nəslə gəlib çatmasına, burada da elə bir müşkül məsələ yoxdur. Əvvəla, tariximizin uzaq qatlarından xəbər verən mənbələrin, abidələrin və ədəbiyyatımızın ərəb əlifbası ilə yazılmış nüsxələri latın qrafikası ilə çap olunub, yaddan çıxıb qalmış bir-iki mənbəni tez bir zamanda latına çevrilib oxucuların ixtiyarına vermək olar. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı adamların ərəb qrafikasını öyrənəcəyinə şübhə yoxdur. Bu bir qrup mütəxəssisin işidir, bu da ki, təbii, öz yolu ilə getməlidir. Həmin adamlar, yəni mütəxəssislər, keçmişdən qalmışlarımızı müasirləşdirib indiki nəslə çatdıracaq. Yaddan çıxartmayaq ki, dilin şifahi qolu daha oynaq və zəngindir. Ulu babalarımızın səsini eşitmək isə bizə müəssər

olmayacaq. Ancaq indiki ədəbiyyatımızın çoxu lentə alınıb və Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin arxivində saxlanılır. İstənilən zaman onları yazıya almaq mümkündür. Müasir çap maşınları bu lent yazılarını birbaşa maqnitofon lentlərindən yazıya çevirmək imkanına malikdir. Bunlar isə məlum olduğu kimi latın qrafikası ilə təchiz olunmuşdur.

2. Ziyalılarımızın bir qrupu, xüsusilə gündəlik fəaliyyətində Azərbaycan dilindən az istifadə edənlər və ya heç istifadə etməyənlər nəyin bahasına olursa-olsun kirill əlifbasının qorunub saxlanmasına çalışırdılar. Bunların elə bir dəlili və sübutu da yox idi. Bu həmin qüvvələr idi ki, vaxtilə bizə hücum ediblər, ağına-bozuna baxmadan xalqa qara yaxıblar, müxtəlif «izmləri» sipər edib bizi damğalayıblar, görkəmli yazığımızın qanadlı sözlərə dönmüş ifadəsindən istifadə edib desək, onlar sapı özümüzədən olan baltalardır, özlərini millət fədaisi kimi qələmə verib millətin ayağının altını qazanlardır. Lakin cəmiyyətin demokratikləşdiyi bir vaxtda mühafizəkarlar öz məqsədlərinə nail ola bilməzlər.

3. Bütün xalq 30-cu illərin qurbanlarına bəraət verilməsini tələb edir və əlifbamızın latından qoparılıb kirillə keçirilməsinin milli mənəviyyatımıza vurulan güclü zərbə olduğunu dərinədən dərk etdiyi üçün onun bərpasına çalışırdı. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti mütəxəssislərdən və içtimaiyyətin nümayəndələrindən sanballı bir komissiya yaradaraq əlifbamızın bərpası məsələsini bu komissiyaya həvalə etmişdi. Respublika mətbuatında, radio və televiziya verilişlərində əlifbamızın bərpası ilə əlaqədar söylənilən cürbəcür fikirlər saf-çürük edildi, çoxlu layihə müzakirə olundu və nəticədə bir vaxtlar xalqımızın iradəsinə zidd olaraq qadağan olunmuş əlifbamızın tezliklə bərpa edilməsi haqqında qanun çıxarıldı.

Lakin latın qrafikalı yeni əlifbamız haqda biz yenə də öz fikrimizdə qalırıq.

Yeni yazı sistemində öz fonemlərimizi göstərmək üçün təklif olunan işarələr və qrafemlər bütünlükdə latın əlifbasına əsaslanmış və şərtlik prinsipini gözləməmişdir.

Əlifbada hərflərin sıralanmasına xüsusi fikir verilməmişdir. Bu işdə ixtiyarilik yox, elmilik prinsipi əsas götürülməlidir. Dünyanın fonemoqrafik yazılarında əlifbada hərflərin düzülüşündə hər hərfin bir rəqəmə uyğun gəlməsi əsas götürülür. Məs., «A» hərfi 1 rəqəminə, «B» hərfi 2 rəqəminə, «I» 10 rəqəminə və s. uyğun gəlir. Odur ki, «A» birinci, «B» ikinci və s. yerdə gəlir.

Əlifbamızda hərflərin necə adlandırılacağı da çox ciddi məsələdir. İndiki əlifbada hərflərin adları öz dilimizə uyğun deyildir: a, be, ve, qe, de, el, em, en və s. Yaxşı olar ki, hərflər xalqın işlətdiyi kimi də adlandırılınsın: a, bı, vı, qı, lı, mı, nı və s.

Bərpa olunmuş latın əlifbasına uyğun orfoqrafiya layihəsinin işlənilib hazırlanması bu sahənin mütəxəssislərini ciddi düşündürməlidir.

Əlifbamızın bərpası ilə bağlı, bəzi dövlət aparatı işçilərinin də xalqın başladığı bu nəcib işə qəsdən mane olmaq üçün etirazları olurdu. Xərclərin çoxluğu və lazımi maddi-texniki bazanın olmaması onların əlində ciddi bir bəhanə idi. Ancaq onlara üz tutub deyirdik: onsuz da biz şriftləri də, çap maşınlarını da, hətta makinaları da indiyə qədər kənardan almışıq. Ancaq hamımıza yaxşı bəllidir ki, respublikamızın mətbələrinə latın şriftli çap maşınları var, onlar işə salınsa və güclərindən tam şəkildə istifadə olunarsa, əsərlərin yığılması üçün işlədilən material latın şriftli çap maşınlarına ötürülərsə burada xərc tələb edən elə bir şey qalmır. Söhbət olsa-olsa səriştəli yığıcıların çatışmamasından gedə bilər. Bunun üçün iki, ya da üç aylıq kurslar açıb kadrlar hazırlanması işini qaydaya salmaq olar.

Əlifbamızın bərpası işi haqq işi idi və bu işdə xalq öz istədiyinə nail oldu.

III. 2. Danışıda ədəbi dil norması haqqında

Son vaxtlar Azərbaycan dilinin ədəbi tələffüz norması haqqında çox danışılır. Əsas məsələ bundadır ki, hazırki biliklərimiz səviyyəsindən çıxış etsək, normanı necə müəyyənləşdirə bilərik? Ümumiyyətlə, ədəbi tələffüz norması dedikdə nə başa düşülür?

Cəmiyyətdə insanların çoxşaxəli fəaliyyətini nizamlayan qayda-qanunlar mövcuddur ki, bunlara əməl olunması vacib sayılır. Adamlar ictimai yerlərdə öz hərəkətlərinə göz qoyurlar, əxlaq qaydalarına əməl edirlər. Ailədə, məişətdə, işdə, ictimai yerlərdə öz hərəkətlərində hamı mədəni olmağa, qəbul olunmuş etiketlərə əməl etməyə çalışır. Məlumdur ki, qəbul olunmuş davranış qaydalarından sapmalar və yayınmalar o dəqiqə ətrafdakıların diqqətini cəlb edir, narazılıq dolu söhbətlərin mövzusunə çevrilir. Fərz edək ki, birisi çox eybəcər dəblə geyinib mərasimə gəlib, digəri konsertə və ya teatra sərxoş vəziyyətdə gəlib. Aydınır ki, hər iki halda həmin adamlar diqqəti cəlb edir, hamının istehzasına, acı gülüşünə səbəb olur. Təsəvvür edək ki, iclasda çıxış edənlərdən biri kəkələyir və ya fizioloji çatışmazlıq kimi pəltəkliyi olmasa da, tez-tez çaşır, sözlərin qol-qanadını qıra-qıra danışır. Aydınır ki, bu cür nitq adamların diqqətini çəkəcək, istər-istəməz narazılığa səbəb olacaq, həmin natiqi hamı tənbeh edəcək, bu vəziyyətdə onun çıxışa yazılmasından heç kəs razı qalmayacaq. Eyni sözləri biz aksent səhvləri ilə dolu olan çıxışlar haqqında da deyirik. Hiddətlənirdik ki, siyasi və ictimai fəallığımızın artdığı bir vaxda xalqın içindən gələn bütün ağrıları dərinədən duyan və sözlə onları geniş xalq kütlələrinə çatdırmağa qabil olan natiqlərimiz yoxdur. Bütün bu hallarda biz ümumi şəkildə danışığında mənsub olduğu dilin normalarına riayət etməyən adamları nəzərdə tuturuq. Buradan belə nəticə hasil olur ki, bir xalqın dili həm yazı, həm də danışq baxımdan müəyyən qayda-qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərir ki, bu qayda-qanunlar yüzilliklər, minilliklər boyu xalqın özü tərəfindən cilalanaraq nəsilədənəslə ötürülən, hamı üçün zəruri sayılan, eyni zamanda geniş ictimai

məna kəsb edən ölçülər və meyarlar məcmusudur. Xalqın geniş ziyalı qrupları bütün dil fəaliyyətində (mətbuatda, kitab nəşrində, radio və televiziya verilişlərində, mühazirə və seminarlarda, iclas və yığıncaqlarda) bu qanunlara ciddi əməl edirlər. Məktəbli imla və inşa yazılarında normadan artıq səhvlərə yol verdikdə, onun qiyməti aşağı salınır. Yazısında çoxlu səhvi olan müəllifə nəşriyyat və redaksiyalarda tövsiyə olunur ki, o, yazısını geri götürsün, üstündə işləsin, təzədən yoxlayıb redaksiyaya təqdim etsin. Misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Məlumdur ki, danışığ dilində belə bir süzgəc mövcud deyil. Bu o deməkdir ki, danışığın qəbul olunmuş dil norması çərçivəsində olmasına ciddi nəzarət edən bir qanun yoxdur. Dilin orfofoniya qaydalarını heç bir ölkədə ali hakimiyyət orqanı təsdiq etmir, onu qanun şəklində qəbul etmir. Lakin bu o demək deyildir ki, kim necə gəldi danışır. Danışıqda hərc-mərclik hökm sürmür, hər kəs öz danışığında bir ölçünü, bir əndazəni gözləyir. Özü də əksər hallarda da adamlar buna kortəbii nail olurlar. Uşaq yaşlarından insan öz ətrafında olan böyüklərin və valideynlərinin danışığına qulaq asır, onlar kimi danışır, nəticədə uşaqlarda öz regionlarına müvafiq üslub formalaşır, beləliklə, onlar başqalarının danışığına əks etdirirlər. Məsələn, qarabağlılar «gələjəm, ma:əlir ki», qərb rayonlarında «aleram, gələrəm», şəkiliblər «ce:rux, ye:rux», şirvanlılar «iku:nz, gedeyşən, gəleysən», qubalıları «alatdı, gələtdi» və s. kimi tələffüz edirlər. Qeyd edim ki, deyilişdəki bu cəhətlər hər bir dialekt daxilində adi tələffüz xüsusiyyətləri kimi qəbul olunur və müvafiq dialekt daşıyıcılarının qulağını qıcıqlandırmır. Lakin bu dialekt və ərazi fərqlərinin fəvqündə duran bir deyiliş forması da var ki, bu da ədəbi dilin danışığı normasını təşkil edir, hazırda alimlər dillərin şifahi formasının mövcudluğunu üçbucağa bənzədirlər. Onun oturacağını ümumxalq danışığı dili, ortasını geniş ünsiyyət dili, zirvəsini isə ədəbi danışığı dili kimi müəyyənləşdirirlər. Aydın məsələdir ki, belə olduqda sırf ədəbi danışığı normasına riayət edənlər bütövlükdə xalqın azlıq təşkil edən hissəsidir. Buraya əsasən ziyalıları – müəllimləri, həkimləri, jurnalistləri, yazıçıları,

şairlər, radio və televiziyanın yaradıcı işçiləri, aktyorlar, mətbuat və nəşriyyat işçiləri, və s. daxildir. Qeyd edək ki, burada söhbət ana dilində danışanlardan gedir. Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, bu gün elə ziyalılar var ki, onların danışdığı ana dilinin tələffüz normasına qəti uyğun gəlmir, onlar öz danışdıqlarında dialektizmədən, əcnəblikdən xilas ola bilmirlər. Uzun müddət şəhər mühitində yaşayıb yaratmalarına baxmayaraq, belələri hələ də «kafə'dra, İngiltərə, paltük, fəyal, xəlq, fəəliyyə» və s. tələffüz edirlər. Digər tərəfdən, elələri də var ki, başqa dilin təsirinə uyaraq «albom, almanax, rolbları» və s. kimi tələffüzü üstün tutur, onlara irad tutanda, etiraz edib deyirlər ki, başqa cür demək düzgün olmazdı. Bu sözlərdə samitin yumşaq tələffüzü, eynilə yuxarıda verilmiş sözlərin bəzində vurğunun yerinin dəyişdirilməsi müasir Azərbaycan ədəbi tələffüz normasından yayınmaq deməkdir.

Əksər hallarda başqa dilin təsiri altına düşənlər o dilin qaydalarını kor-koranə dilimizə gətirməklə onun şirinliyini və ahəngdarlığını kobud şəkildə pozmuş olurlar: dputat, tleviziya, smetana, Frdovsi, Vagif, Pşa Pşayeviç, gəbul və s. deyənlər əcnəbi deyiliş üslubunu zorla bizə qəbul etdirmək istəyənlərdir. Deyilənlər elə təsəvvür yaratmasın ki, bu əcnəblik özünü təkcə fonetik səviyyədə göstərir. Bu gün tez-tez rast gəldiyimiz «quş əti», «zədə alıb» və s. kimi ifadələr əcnəbiliyin dilimizə təsirinin bariz nümunələridir. Xəlq «toyuq əti», «zədəlinib» deyir.

Qeyd etdiyimiz kimi, norma dilin bütün laylarında müşahidə olunur. Təəssüf ki, şifahi dilin rəvanlığından söhbət gəndə çox vaxt tələffüz normasından danışılır. Halbuki məsələ bir qədər mürəkkəbdir. Öncə ona görə ki, yazı ilə şifahi danışq arasında çoxlu uyğunsuzluq nəzərə çarpır. Yazı mühafizəkardır, danışq isə çəvik və canlıdır, həm də yeniliyə qarşı həssasdır, onu tez götürür, Bu gün «dostluq, narlar, gülümsündü, papaq, çomaq, sonra» yazılsa da, deyilişdə bunlar «dossuq, narrar, glümsündi, papax, çomax, sora» kimi səslənir.

Son dövrlərə qədər dilin şifahi qolunun bütün xüsusiyyətlərini öyrənən elmi orfoepiya kimi müəyyənləşdirirdilər. Bu elə həmin

sözün etimologiyasından irəli gəlir. «Ortos» düzgün, dürüst, «epos» isə danışiq, nitq deməkdir. Bu yunan dilində belədir. Elə bu səbəbdəndir ki, funksional dilçiliyə qədərki elmdə dilin fonetik qurumu (fonemlər, onların birləşmə qaydaları, akustik və artikulyator xüsusiyyətləri) açıqlanır, heca növləri və tipləri müəyyən edilir, vurğu, prosodiya və intonasiya əlamətləri sadalanırdı. Sonra da orfoepiya məsələləri, yəni onların işlənmə xüsusiyyətləri qayda şəklində izah olunurdu. Açıqını deməliyik ki, belə sxematiklik dilçilik elminin bugünkü səviyyəsini göstərə bilmir. Məsələ burasındadır ki, son illərin ciddi elmi axtarışları orfoepiyanı daha konkret mənada götürməyə imkan verir. Elə ona görədir ki, tələffüz üsullarının qayəsinə müvafiq olaraq orfoepiyanı dilin fonem sistemini və hər bir sözün fonem tərkibini araşdıran, müəyyən-ləşdirən bir elm sahəsi kimi götürmək daha məqsədəuyğundur. Sözdə, söyləmə və dönümlərdə, habelə bütövlükdə danışıda bu və ya digər fonoloji vahidin (fonemlərin, vurğunun, prosodiya və intonasiyanın və s.) işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənən sahəni isə orfofonianın ixtiyarına vermək çox düzgün olardı. Yəni ənənəvi şəkildə qəbul olunmuş bir elm sahəsi əvəzinə indi iki, özü də bir-birilə sıx bağlı, eyni zamanda bir-birindən kifayət qədər fərqlənən elm sahəsi yaranmış olur. Orfofoniya orfoepiyadan fərqli olaraq bu və ya digər seqmentin, vurğu və intonasiyanın əlamətlərinin konkret işlənmə xüsusiyyətlərini araşdıraraq şərh edir. Misallara müraciət edək: «Külək, kürək» sözlərində dilimizin dörd fonemi işlənib, onlardan /k/ isə iki dəfə təkrar olunur. Ancaq bu sözlərdə birinci yerdə gələn dilortası kipləşən – partlayışlı samitin dodaqlanan, həmin samitin isə sonda novlu dilortası samiti kimi tələffüz olunması Azərbaycan dilinin danışiq normasının tələbidir. Əgər bir azərbaycanlı «Kür, külək, kürək» sözlərində başlanğıcda gələn samiti dodaqların iştirakı olmadan deyərsə, yəni «k:ürək, k:ür, k:ülək» onda bu dilimizə yad tələffüz kimi qəbul olunacaq, necə ki, bu gün bəzi diktörlər və aktyorlar «rol» sözünü yumşaq (l') ilə deyirlər. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində samitlərin fonemlər sistemində dodaqlanan və dodaqlanmayan əlamətlərə görə qarşılaşma

yaratmamasına baxmayaraq, danışıq normasına görə dil samitlərinin dodaq saitləri qarşısında dodaqlanan çalarlıqla deyilməsi vacibdir. Elə həmin normanın tələbinə görə saitlər vurğusuz mövqedə güclü reduksiyaya məruz qalır, ya da vurğudan əvvəlki hecada, xüsusilə ərəb və fars sözlərində uzun tələffüz olunur. Misallara müraciət edək:

işləyir	işliyir	a:di	a:li	
başlayır	başlıyır	ma:rif	sa:bit	və s.

Əslində bu dediklərimizdən belə çıxır ki, biz indiyə kimi fonem-səs qarşılaşmasından çıxış etmişik. Elə bu qarşılaşmanın özündə nə isə bir çatışmazlıq var. Həqiqətən də biz indiyə qədər fonetik qurumun şərhində ikili qarşılaşmanı əsas götürmüşük. Lakin əslində biz dolğun və obyektiv şərh üçün üçlü qarşılaşmanı əsas götürməliyik, yəni üç dil səviyyəsindən çıxış etməliyik. Birincisi bir-birinə qarşı duran fonemlər mövcuddur ki, onlar bir sistem əmələ gətirir. Bu sistemdə hər fonemin öz yeri, öz əlamətləri var. Məsələn, dilimizdə /s/ fonemi novludur, dilönüdür, kardır, çünki ona qarşı duran dodaq və dilarxası samitləri var, həm də onun novlu və kar olduğunu /t/ və /z/ samitləri təsdiq edir. Lakin bu samitin dodaqlanan olması sistemdən məlum olmur, bu samitə qarşı duran /s^o/ yoxdur. Ancaq danışıqda bu samitin dodaqlanan olması adi haldır. Elə ki, dodaq saitlərindən /o, u, ö, ü/ əvvəl işləndi, həmin samit dodaqlanan keyfiyyəti əldə edir. Deməli, sistemdə mövcud olmayan əlamət norma çəviyyəsində üzə çıxır. Bunun da nəticəsidir ki, norma səviyyəsində əlamətlər sistem səviyyəsindən daha çox olur. Nəhayət, hər hansı bir fonemin konkret nitq və mətn daxilində çıxış etməsi, bu da real təzahür səviyyəsidir. Beləliklə, sistem, norma və təzahür səviyyələrini aşağıdakı sxemdə daha aydın göstərmək olar.

fonem	variant	səslər
/s/	[s ⁰]	«S» ₁ , «S» ₂ , «S» ₃
	[s']	«S» ₁ , «S» ₂ , «S» ₃
	(s.)	«S» ₁ , «S» ₂ , «S» ₃
sistem	norma	təzahür

Seqment və superseqment vahidləri öyrənən elmə fonologiya, onların söz, söyləm, dönüm və cümlə səviyyəsində araşdırılması ilə məşğul olan elmə orfoepiya, konkret işlənmə xüsusiyyətlərini və variantlarını öyrənən elmə isə orfofoniya adı vermək məqsədə uyğundur. O ki qaldı, adı çəkilən vahidlərin konkret nitq şəraitində, bu və ya digər fərdin ifasında iştirakına, onların hamısı artikulyator, akustik və perseptiv fonetikanın tədqiqat sahələrini təşkil edir

Deyənləri ümumiləşdirsək, bu qənaətə gəlirik ki, normanı ayrıca öyrənməklə biz yeni biliklər səviyyəsinə yiyələnmiş oluruq ki, bu da ənənəvi dilçilikdə qəti nəzərə alınmırdı. Bu yolla biz birinci və sonra öyrəndiyimiz dillərə yiyələnməkdə çox mühüm addımlar atmış oluruq.

III. 3. Ahəng qanunu və vurğu

Ahəng qanunu. Ahəng qanununun mahiyyətini qısaca belə izah etmək olar: sözlərdə söz kökünün birinci saiti aparıcı rol oynayır, Söz törömələrində və söz formalarında isə söz kökünün sonuncu saiti kökə əlavə edilən hər bir yeni şəkilçinin (sözdüzəldici və sözdəyişdirici funksiya daşımından asılı olmayaraq) saitini bir növ özünə tabe edir, onu özü ilə həmahəngləşdirir: məs.:

S ö z l ə r d ə

Yarpaq – /a:a/

quzu – /u:u⁴/

isti – /i:i/

dəvə – /ə:ə/

S ö z t ö r ə m ə l ə r i n d ə

əl (çək) – /ə:ə/

istilik – /i:i/ – sıyrıqlı – /ɪ:ɪ/

üzümçü – /ü:üʲ/

S ö z f o r m a l a r ı n d a

baharda (da) – /a:a/:a/+/a/

quzu /n/ u – /u:u/+/uʲ/

məktəb /də/ – /ə:ə/+/ə/

ütü /n/ ü – /ü:ü/+/üʲ/

Beləliklə, istər ayrı-ayrı sözlərdə, istərsədə onların törəmələrində, yeni formalarında eynicinsli saitlər bir-birini izləyir. Başqa sözlə desək, eyni tipli arxa sıra və ya dodaq saitindən sonra arxa sıra və ya dodaq saiti /a – a, ɪ – ɪ, u, u/ və eyni tipli ön sıra və ya dodaq saitindən sonra ön sıra və ya dodaq saiti /i : i, ü – ü, ə – ə/ işlənir.

Azərbaycan dilində /ö/, /o/, /e/ fonemlərindən başqa yerdə qalan bütün saitlər ahəng qanununa tabe olur. «Ö»/, «o», «e», saitləri cüzi miqdarda sözlərdə sonda işləndiyindən (tale, oxlov, kösöv və s.) və ümumiyyətlə, şəkilçilərdə gəlmədiyindən (fəmiyyə bildirən «ov», «yev» şəkilçiləri müstəsna olmaqla) ahəng qanununun bu növünün əhatə dərəsindən sanki kənardə qalır.

Öz müşahidələrimizə və eksperimental fonetika laboratoriyasında aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, ahəng qanunu əksər hallarda qalın və ya incə, dodaq və qeyri-dodaq saitlərinin eyniliyindən asılı olmayaraq müvafiq şəkildə bir-birini izləməsində özünü daha aydın göstərir. Sözlərin böyük əksəriyyətində /A:I/, /A:O/, /A:U/, /O:U/, /E:I/, /Ə:I/, /Ö:Ü/ və ya əksinə saitlərin bir – birini izləməsinə rast gəlirik.

Azərbaycan dilində sözün fonetik tutumunda saitlə yanaşı, samitlərin də bir-birini izləməsinə təsadüf edilir. Əgər ahənginə görə saitlər sözdə damaq və dodaq əlamətinə görə bir-birini izlə-

yirsə, samitlərin ahəngində samitlər fəal üzvə, əmələgəlmə üsuluna görə, hətta kar və cingiltililiyinə görə də bir – birini tamamlayır.

Kar samitlərin ahənginə görə sonu kar samitli sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır: məsələn, seç – seç-Ki, sən – sən-KI, kəs – Kəs-Kin və s.

Cingiltili samitlərin ahənginə görə sonu cingiltili samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi qoşulur; məsələn, SƏR-GI, VER-GI, VUR-ĞU, ƏZ-GIN, DOL-ĞUN və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təkə saitlərlə saitlərin, yaxud samitlərlə samitlərin deyil, həmçinin saitlərlə samitlərin həmahəngləşməsi də mövcuddur. Belə ki, qalın saitlərin qonşuluğunda samitlər qalın, incə saitlərin əhatəsində isə incə tələffüz olunur. Məsələn, /qala, dolu, ata/ və s.: /tələ, əlli, ətli/ və s. Əvvəl gələn hecada dodaq və ya ön sıra saitlərindən biri olarsa, sonra gələn hecada da dodaqlanan və ya ön sıra samitlərdən biri olmalıdır. Məsələn, /nənə, tüstü, dədə, səssiz/ və s. Bu hadisə elmdə sinharmoniya (həmahəqlik) adlanır.

Alimlər, Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk və tuva dillərində də damaq və dodaq, qazax dilində damaq, qırğız dilində dodaq ahənginin mövcudluğunu qeyd edirlər. Bundan başqa ahəng qanunu tunquz-mancur və fin-uqor dillərində də özünü göstərir. German dillərindən olan alman dilində ahəng qanununa oxşar hadisəyə rast gəlinir. Türk dillərindən fərqli olaraq alman dilində sözün fonetik «cildinə» söz kökünə əlavə edilən şəkilçi ciddi təsir göstərir, kökdəki saiti öz istiqamətində dəyişikliyə uğradır. Bu hadisə umlautlaşma hadisəsi adlanır.

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ahəng qanunu dilimiz üçün səciyyəvidir və bu qanunun gözlənilməməsi bir növ orfofonik normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətin»də verilmiş sözləri nəzərdən keçirsək, görürük ki, onların müəyyən qismi ahəng qanuna tabe deyildir. Belə bir cəhət xüsusən dilimizdəki alınma sözlərə aiddir. Yaxud bizdə son vaxtlar geniş yayılmış /Aygün, Aysel, Günay, Aytən, Elşad/ kimi bir çox şəxs adlarında ahəng qanununun tələbi

gözlənilmir. Bununla yanaşı, dilimizin morfoloji qatında ahəng qanununa ciddi əməl edilməsi tələb olunur. İstər sözdüzəldici, istərsə də sözdəyişdirici şəkilçilərin işlənməsində damaq və dodaq ahəngi dilimizə xas olan kefiyyət kimi özünü göstərir. Bu, həm iki, həm də dörd cür işlənen şəkilçilərin hamısına aiddir.

Həmin cəhət ilk növbədə dilimizdəki fonemlərin düzülüşündə olan qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Sözlərimizdə sait – samit və ya samit – sait ardıcılığı nəzərə çarpacaq dərəcədə üstünlük təşkil edir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, fonemlərimizdən sonor samitlər ən yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Məsələn, poeziyaya müraciət edək. Xalq şairimiz Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeirində biz bunu aydın görürük.

El bilir ki, sən mənimsən
Yurdum, yuvam, məskənim sən
Demək doğma vətənim sən
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan

Bu bənddə 102 sait-samit ardıcılığı var. Bunlardan yalnız onu kar küylü samitlərin, yerdə qalan 92-si isə sait (40), sonor (40) və cingiltili (12) samitlərin payına düşür. Digər tərəfdən, dilimizin poetikliyini və musiqililiyini şərtləndirən cəhətlərdən biri də incə saitlərin olmasıdır. Şübhəsiz, bunların hamısı birlikdə dilimizin ahəngdarlığını hiss olunacaq dərəcədə artırır.

Ümumiyyətlə, poeziyada fonemlərin həmahəng düzülüşü böyük əhəmiyyət kəsb edir, onun təsir gücünü artırır.

Aşiq Ələsgərin məşhur «Çata-çat» dodaqdəyməzi buna aydın misaldır.

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ əlinlə ağ kağıza yaz qara,
Əsər yellər, qəhər eylər yaz qara,

Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.

Göründüyü kimi, ustad sənətkar şeirində bir dənə də olsun dodaq səsi işlənməmişdir. Aşiq Ələsgərin dodaq səslərindən qaçmasının elmi əsası var. Bu ondan ibarətdir ki, dodaqda yaranan bütün səslər alçaq tonlu səslərdir. Onlar bir növ səslərin ahəngini boğur, aşağı tona endirir. Təsadüfi deyildir ki, müğənnilərimiz zəngülələrini dodaq səsləri üstündə vurmurlar.

Ahəng qanununun şeirin poetikliyinə, ya da onun oxunaqlı olmasına necə effektiv təsir göstərdiyini Mikayıl Müşfiqin şeirindən də görmək olar.

Dolaşma sıldırım, sal qayalarda
Daşlar ayağını əzər, maralım.
Gəl səni bəsləyim gözüm üstündə
Eşitmə aşiqindən həzər, maralım.

Şeirə diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, birinci iki misrada zəif intensivli qalın saitlər ardıcılığında incə saitli «əzər» sözü sonrakı iki misrada yüksək intensivli incə saitlər düzümü ilə necə də həmahəng səslənir. Burada «aşiqindən» sözündə «a» saitinin yüksək tezlikli küylü «ş» samiti ilə qonşuluqda işlənməsi həmin saitin səslərməsini incələşdirir.

Ümumiyyətlə, şeirdə hər şey mənənin verilməsinə xidmət etməlidir. Lakin bununla belə mənənin hansı formada verilməsi heç də az əhəmiyyətli deyildir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin «Biri sənsən, biri mən» şeirində bu iki cəhət bir-birini necə də tamamlayır. Həmin şeirdə saitlərin bir-birini yüksək ahəngdarlıqla izləməsi onu oxunaqlı, daha təsirli etmişdir.

Bir bulağın iki gözü
Biri sənsən, biri mən.
Bir almanın iki üzü
Biri sənsən, biri mən

Qoşa səsin titrəməsi
 Biri sənsən, biri mən,
 Bir pərdənin iki səsi
 Biri sənsən, biri mən

Bu şeir parçasındakı 31 sözdən 28-i incə saitli sözdür. Şair həmin sözləri böyük məharətlə seçib işlətmişdir. Elə buna görədir ki, şeir yaxşı oxunur və tez yadda qalır.

Vurğu. Dilimizin ahəngdarlığını təmin edən amillərdən biri də onun vurğu və intonasiya sistemidir. İrəlidə biz sözlərimizin fonetik baxımdan formalaşmasında mühüm rol oynayan ahəng qanunundan geniş söhbət açmışdıq. İndi isə diqqətinizi həm ayrılıqda, həm də cümlə daxilində söz vurğusuna yönəltmək istərdik. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək istərdim ki, dildə bütün sözlər təkhecalı olsaydı, onda heç vurğuya ehtiyac qalmazdı. Bir halda ki, dildə sözlər hecaların sayına görə müxtəlifdir, deməli vurğu da yerinə görə müxtəlif ola bilər.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə vurğu ilə bağlı bir neçə məsələ ortalığa çıxır: vurğunun yeri, təbiəti, funksiyası və işlənmə xüsusiyyətləri.

Məlumdur ki, dilimizin öz sözlərində vurğunun yeri əsasən sabitdir. Bu o deməkdir ki, sözlərimizdə vurğu həmişə bir hecanın, özü də axırıncı hecanın üzərinə düşür. Misallara diqqət yetirək.

Yolçú-yoldáş-yoldakí-yoldakılár-yoldaşlár-yoldaşlardán və s.

Bu xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili fransız dilinə oxşayır. Ancaq bu həmişə belə olmur. Dilimizdə inkarlıq bildirən (ma/mə/m) və (mı⁴) sual şəkilçiləri vurğunun özündən əvvəlki hecanın üzərində olmasını tələb edir. Məs.: /almaq-almamaq, qalmaq-qalmamaq, görmək-görməmək/. Buraya həmçinin inkarlıqda işlənən bütün formalar addır. Və ya /sənmi/, /daşmı/, /yolmu/. Əslində bu axırıncılar söz-cümlə rolunda çıxış edir. Bundan fərqli olaraq (ır⁴) xəbər şəkilçisi vurğunu öz üzərinə çəkir. Məs.: (gəlir-gəlirlər), (oxuyur-oxuyurlar), (üzür-üzürlər), (yazır-yazırlar) və

bütün şəxs formaları. Ancaq elə ki, bu formalar inkarda gəlir, o saat vurğu keçir inkar şəkilçisindən əvvəldə gələn hecanın üzərinə. Misallara müraciət edək: (gəlir), lakin (gə'lmir), (oxuyúr), lakin (oxúmur) və s.

Orta məktəb dərslərlərində vurğuya bir hecanın digərinə nisbətən daha qüvvətli deyilməsi kimi tərifi verilir. Bu tərifi razılaşmaq çətinidir. Əvvəla, onu deyim ki, vurğu təkə bir hecaya (sözdə) və bir sözə (cümlədə) deyil, bütövlükdə sözə (söz vurğusu) və ya bütün cümləyə (cümlə vurğusu) aid olur. Fikirimizcə, vurğuya hər hansı bir dil vahidinin (sözün, cümlənin) bütöv şəkildə mövcüd olmasını şərtləndirən mühüm bir fonoloji vasitə kimi tərifi verilsə daha məqsədəuyğun olar. Ayrı-ayrı fonemlər üçün fonetik qurumda bir – birinin ardınca düzülmiş zəncirvari həlqə yaradarsa, vurğu bu həlqənin mayasını təşkil edir. O elə bir vasitədir ki, bu həlqənin danışıda bütöv halında çıxış etməsini təmin edir. Bir az kobud şəkildə desək, sözləri dağılmağa qoymur, onların uzun bir tarixi yol keçərək nəsil-dən-nəslə verilməsində əvəzsiz rol oynayır. Düzgün vurğu ilə deyilməyən sözləri qavramaqda çətinlik çəkirik, diqqətimizi gərginləşdirməli oluruq, müsahibimizə sözü başa düşmədiyimizi bildiririk. Söz yalnız öz vurğusu ilə düzgün deyildikdə, tam qavramadan söhbət gedə bilər. Təsəvvür edək ki, kimsə ələk sözünü ələk kimi tələffüz edir, onda biz çaş-baş qalırıq, mühasibimizin nə demək istədiyini başa düşmək üçün ona nə deyirsən? sualını veririk və yalnız həmin söz ana dilimizin orf fonik normasına uyğun gələn vurğu ilə tələffüz olunduqda biz deyiləni başa düşürük. Vurğunu və onun funksiyasını məhz bu cür başa düşmək lazımdır. O ki qaldı Azərbaycan dilində vurğunun təbiətinə, o, səsin tonu, gücü və zamanı kimi komponentlərin birləşməsi fəaliyyətindən hasil olur. Ancaq bu komponentlərdən səsin tonu və gücü aparıcı rol oynayır. Ona görə də dilimizdə vurğu təbiətinə görə melodik-dinamikdir.

Qeyd edək ki, dilimizdə vurğu, hərəkəti deyildir, yəni söz öz formasını dəyişdikdə, yuxarıda verdiyimiz misalları nəzərə alsaq, vurğu başqa heca üzərinə keçmir. Lakin yaddan çıxartmayaq ki, biz

indiyə qədər öz sözlərimizdən danışdıq. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili də bu gün yalnız öz sözlərilə keçinə bilməz. Ona görə də vurğudan danışanda Azərbaycan dilində işlənən bütün sözləri nəzərdən keçirməliyik. Dilimizdəki alanma sözlərin vurğusunda da bir qanunauyğunluq nəzərə çarpır. Lakin bu qanunauyğunluğu müəyyənləşdirməkdən ötrü sözün hansı dildən alındığını, onun dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanıb-qazanmadığını dəqiqləşdirməliyik. Bu gün dilimizdə /ópera, rádío, pásport, tráktor, teátr, dóktor/ və s. kimi yüzlərlə alınma söz var ki, onlarda vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. /Proféssor, trolléybus, avtóbus, polkóvnik/ və s. kimi sözlərdə vurğu əvvəldən ikinci hecanın üzərinə düşür. /Aktyór, telefón, rejissór, dirijór/ kimi sözlərdə isə axırcı heca vurğu ilə deyilir. Göründüyü kimi, sözlərin hansı dildən alındığı mühüm rol oynayır. Maraqlı burasıdır ki, birinci iki qrupdan olan sözlərdə dilimizin şəkilçilərini əlavə etdikdə vurğu əvvəlki yerində qalır. Müqayisə edək:

Proféssor- proféssorlar
dóktor- dóktorlar
avtóbus-avtóbuslar

Üçüncü qrupdan olan sözlərə şəkilçi artırıqda isə, o, vurğunu öz üzərinə götürür. Məs.:

Aktyór-aktyorlár-aktyorlardán
Telefón-telefonlár-telfonçu və s.

Burada analogiya öz işini görür, yəni dilimizdə olduğu kimi, bu sözlərdə də vurğu şəkilçilərin üzərinə keçir. Digər tərəfdən, /İngiltərə, Almániya, Rumíniya/ kimi sözlərdə vurğunun məhz niyə ikinci heca üzərinə düşməsini izah etmək üçün həmin sözlərin dilimizə necə keçdiyini izləmək lazımdır ki, bu da transliterasiya məsələləri ilə bağlıdır. Bu barədə ayrıca söhbət açmaq lazımdır.

Vurğunun, doğrudan da bütöv sözə aid olduğunu göstərmək üçün bir misala nəzər salaq /Nərminə gülümsündü/ söyləməndə

vurğusuz hecalardakı saıtlərin zəıfləməsını, hətta nıtq zəncırındən düşməsını aydıń eşıdırık. Ümumıyyətlə, vurğusuz hecalarda saıtlərin belə zəıf tələffüzü və ya onlarıń nıtq zəncırındən tamam düşməsı dılımız üçün çox səciyyəvidir. Bu və ya bu kimi yüzlərlə misallar göstərir ki, vurğu bütün sözə və cümləyə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, vurğu ilə ahəng qanunu üzvi surətdə bir-birilə əlaqədardır. İlk baxışdan onlar arasında sıx əlaqədən danışımaq çətindir. Amma sözlərimizə diqqətlə yanaşdıqda, bu əlaqəni çox aydıń görmək olur. Bir tərəfdən, sözlərimizin əvvəlində və ya kökündəki birinci saıt ahəngdarlığı təmin edir, digər tərəfdən isə sonda gələn saıt vurğunu öz üzərinə götürməklə bu ahəngdarlığı tamamlıyır, sözüń fonetik cildini qəlibə salır. Sözlərimizin fonetik tutumunda ahəngdarlığı tənzimləyən birinci saıtlə vurğunu öz üzərinə götürən sonuncu saıt arasındakı saıt-saıt ardıcılılığı bu iki zirvə arasında bir-birilə sıx əlaqədə çıxış edir, onları fonetik cəhətdən bir bütöv kimi təşkil edir. /üzümçü, arabaçı, qırmızı/ və s. sözlərdə əvvəldə gələn /ü, a, ı/ saıtləri bu sözlərdəki ahəngdarlığı saxlayırsa, həmin saıtlər söz sonunda vurğunu öz üzərinə çəkərək sözlərin fonetik qurumu üçün vacib olan ikizirvəliliyi təmin edir.

Sözlərdə vurğunun yerini müəyyənləşdirmək asandır. Çətinliyimiz olanda uzaqbaşı canlı danışığı müşahidə edirik. Orfofonik lüğətlərimizin tərtibində dılımızda danışanların canlı danışıqlarını müşahidə yolu ilə müəəyn etdiyimiz qanunauyğunluqları göstərməklə söz vurğusunun yerini xüsusi işarə ilə verə bilərik. Ancaq cümlə vurğusunun yerini müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir. Uzun illərin müşahidəsi göstərir ki, neytral tələffüzdə Azərbaycan cümlələrində cümlə vurğusu bilavasitə xəbərdən əvvəl gələn sözüń üzərinə düşür. Məs.:

/O, kitabı Anara''' verdi//

/O, Anara kita'''b verdi//

/Anara kitabı o''' verdi//

Aydındır ki, verilmiş cümlələrdə söz sırasının bu şəkildə olması danışıq məqamı ilə bağlıdır. Vurğunun başqa sözləri üzərinə düşməsi yalnız o zaman ola bilər ki, danışıqda həmin sözlərə qarşı duran kontekst olsun. Yəni kontekst tələb edirsə ki, o, Anara dəftər yox, kitab verdi, onda şübhəsiz, kitab sözü vurğu ilə deyilərdi. Ancaq yuxarıdakı nümunələrdə söhbət adi danışıqdan gedir, özü də bu sözlərin heç birinə qarşıdurma yoxdur. Vurğu müxtəlif danışıq məqamlarında, həyacanlı danışıqda normadan kənara çıxaraq başqa heca üzərinə düşə bilər. Biz iclaslarda tez-tez /yoldaşlar/ və ya /yoldaşlar/ şəkilində deyilən müraciətə rast gəlirik. Aydındır ki, adi danışıqda normaya görə vurğu barədə axırıncı hecanın üzərində olmalıdır. Lakin auditoriyanın diqqətini cəlb etmək, ekspressivliyi nəzərə çəpdirmaq üçün vurğu birinci və ya ikinci hecanın üzərinə keçir. Ümumiyyətlə, vurğudan düzgün və yerində istifadə etməklə görkəmli söz ustadlarımız ən incə mətləbləri açmışlar. Nümunə üçün hörmətli şairimiz M.Arazın «İnsan-qayalar» şeirinə müraciət edərək:

...Qayaların keçmişini qayalara yazdım, deyə
Onda Vətən sanar məni bir balaca Vətən daşı,
Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı.

Vurğunun nə qədər oynaq bir dil vasitəsi olduğunu biz bayatılarımızda da aydın görürük:

Yol gedir Ordubadâ,
Salmasdan Ordubadâ,
Sərkərdə qoçaq olsa
Heç getməz ordu bāda.

Və ya
Mən aşiq otağındán
Qaşların ó tağındán
Mərdin tovlası yéydir,
Namərdin otağındán.

III. 4. Hayne, ya Heyne ?

Avropa dillərindən dilimizə keçmiş bəzi sözlərin tələffüzü və yazılışında müəyyən dolaşıqlar müşahidə olunur. Belə ki, bu tip bəzi məsələlər, bir qayda olaraq, rus dilini kor-koranə surətdə təqlid etmə nəticəsində təhrif olunmuş şəkildə işlənmişdir.

Elm və texnikanın, mədəniyyətin, ticarətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni-yeni ixtiralar, yeni-yeni məfhumlar əmələ gəlir. Məfhumlar isə sözlərdə ifadə olunur.

Dünya sivilizasiyasında heç bir xalq, tayfa, yaxud qəbilə təcrid edilmiş şəkildə yaşamamışdır. Elə bəşər tarixinin ilk mərhələlərindən insanlar arasında sıx əlaqə olmuşdur. Əlaqəyə girmək dilin yaranmasına kömək edən amillərdən ən mühümdür.

Azərbaycan dili də bütün başqa dillər kimi, yeni sözlərin meydana gəlməsi, qrammatik və fonetik qurumun sabitləşməsi nəticəsində uzun bir tarixi yol keçərək bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. İndi elm, texnika, mətbuat, incəsənət, ədəbiyyat, sənaye və iqtisadiyyatın bütün sahələrində xalq təfəkkürünün məhsulu kimi dünya xalqlarının dillərində yeni sözlər yaranır və həmin sözlər bir xalqın dilindən digərinə keçir. Azərbaycan dili də bu mənada istisna təşkil etmir. Başqa dillərdə olduğu kimi, bizim dilimizin də leksikonu daxili ehtiyatlarla yanaşı alınma sözlərin hesabına daim zənginləşir. Bu gün Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin arasında alman sözlərinə də rast gəlmək olur. Doğurdan da, hazırda heç bir azərbaycanlı dilimizdə /müştük, yarmarka, futlyar, ştrix, leytmotiv, buxalter/ və s. sözlərin mövcudluğuna şübhə etmir. Sadaladığımız sözlər vətəndaşlıq hüququ qazanmış, dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşmış, hamı üçün də anlaşılıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin fonetik qurumu müəyyən dəyişikliyə uğramışdır.

/Müştük/ almanca /mund/ və /ştük/ sözlərindəndir. Dilimizdə birinci söz ağız, ikinci söz isə kiçik çubuq mənasını verir. Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi ağıza qoyulan kiçik çubuq deməkdir. Yaxud /buxalter/ sözünün dilimizə hərfi tərcüməsi kitab saxlayan,

/ştrix/-cizgi, nəzərə çarpan məziyyət, /leytmotiv/ (əslində laytmotiv) ana xətti, /yarmarka/ – ildə bir dəfə düzələn bazar, /futlyar/ – dəri qab deməkdir.

Biz yuxarıda göstərdik ki, bir dildən başqa dilə yeni-yeni sözlərin keçməsi təbii haldır. Əsrin başlanğıcından indiyə qədər rus dilindən və rus dili vastəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər həddindən çoxdur. Elə təkcə idmanı götürsək, bu sahədə bir çox əcnəbi sözə rast gəlmək olar. Bizim işlədiyimiz /qrossmeyster/, şahmatda işlənən /endşpil/, /tseytnot/ və s. sözlər alman mənşəli olub, dilimizdə yalnız şəkildə işlədilir. Əslində bunlar /qrossmayster/, /saytnot/ kimi tələffüz olunmalı və yazılmalıdır. İndi bu sözlərin niyə məhz bu şəkildə işlənməsindən danışmaq istərdik. Bunun üçün rus dilinə nəzər salaq. Burada alman dilindən keçmiş /fakel/ (alman dilində də belə səslənir və məşəl deməkdir), /Feyerbax/ (əslində alman dilində Foyerbaxdır), /flaq/, /front/ kimi sözlər də fonetik cəhətdən cüzi dəyişikliyə uğramışdır.

Rus dilində /qrossmeyster/, /polismeyster/, /ştreyk-brexer/ kimi sözlərdə, şəxs və yer adları bildirən /Feyxtvanqer/, /Ioxann/, /Feyerbax/, /Qenrix Qeyne/, /Qete/, /Leypsiq/, /Reyn/ və s. şəxs, şəhər və çay adlarında əsas etibarlı ilə əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpır. Bu sözlər Azərbaycan dilinə rus dilinə müfəfiq olaraq keçmiş və dilimizdə bu şəkildə işlənir. Rus dilinə xas olmayan bəzi fonemlərin və iki müxtəlif saitın bir yerdə işləmə bilməməsi, daha doğrusu, diftonqların olmaması həmin sözlərin tələffüzündə və yazılışında yuxarıda göstərilən şəkillərə gətirib çıxarır. Əslində elə Azərbaycan dilində də diftonq yoxdur. Lakin dilimizdə /say, may, yay, ay/ və s. sözlərdə /a/ səsi ilə /y/ səsi yanaşı işləmə bilir, alman dilində də /e/ və /i/ qrafeimləri /ay/ diftonqunu verir. Belə olan şəraitdə, /Laypsiqin – Leypsiq, Haynrrix Haynenin – Henrix Heyne, Qötenin – Qete, qrossmaysterin – qrossmeyster, laytmotivin – leytmotiv, ştraykbrexerin –ştreykbrexer, Raynın (çay adıdır) – Reyn/ şəklində işlənməsi nə ilə, izah edilə bilər? Bu sualın cavabı aşağıdakı kimidir: yalnız və yalnız həmin sözlərin rus dilindən götürülməsi ilə

Hətta alman ədəbiyyatı və dilçiliyi ilə məşğul olan şəxslər də həmin sözləri belə işlədirlər.

Məgər indi respublikamızda xarici dilləri, o cümlədən alman dilini gözəl bilən mütəxəssis azdır? Yeri gəlmişkən, bir əhvalatı da xatırlatmaq yerinə düşərdi. AFR – dən gəlmiş nümayəndə heyəti ilə görüşdə bizim hörmətli şəxslərdən biri söhbət əsnasında alman ədəbiyyatı klassiklərinin adını çəkərək onları yaxşı tanıdığını demək istəyirdi. Alman müsahibimiz onun ağızından çıxan «Henrix Mann», «Henrix Heyne» və sairələrinin adlarını eşidən kimi sualedici, təəccüblü nəzərlə mənə baxdı. Mən isə izah etməyə çalışdım ki, onlar bizim dilimizdə belə işlənir.

Dilimizə keçən sözlərin deyilişində bəzi fonetik dəyişikliklər olur. Ancaq adların bir dildən başqasına keçməsində bundan qaçmaq lazımdır. Düzdür, bu bir tərəfdən həmin sözlərin adları bildirməsilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə onların bizim dilimizdə adekvat şəkildə verilməsi üçün hər cür imkan vardır. Deyilənləri nəzərə alaraq yuxarıdakı sözlərin dilimizə uyğun şəkildə deyilməsi və yazılması daha məqsədəuyğundur.

III. 5. «Alo» kəlməsi haqqında

*«Молодежь Азербайджана» qəzeti
30 mart 1989-cu il tarixli nömrəsində
D.Kolibrinin ailəsinin bir üzvünün "Əsas
borcumuz nədən ibarətdir, biz nəyə
cavabdehik" adlı məqaləsini çap etmişdi*

Bu məqalənin müəllifi görkəmli şairimiz Qabilə «Молодежь Азербайджана» qəzetinin 16 fevral tarixli sayında «Bizim borcumuzdur, biz cavabdehik» adlı məqaləsində irəli sürdüyü fikirlərə görə haqsız hücumlar edir, şairi dilimizə olan «yersiz» məhəbətine görə günahlandırır. Biz D.Kolibrinə rusca cavab yazmışdıq. Lakin o zaman bu cavabı çap etdirə bilmədik. İndi həmin yazını burada olduğu kimi veririk. Ruscadan tərcüməsi müəllifindir.

«Qəzetin 30 mart 1989-cu il tarixli nömrəsində D.Kolibrinin» «Əsas borcumuz nədən ibarətdir, biz nəyə cavabdehik» məqaləsini diqqətlə oxuyub sadə, lakin başqa mövqeyə qarşı nə qədər nifrət dolu fikrini bir daha başa düşdüm. Lakin bu fikir sübutsuz-dəlilsiz mexaniki inkardan başqa bir şey deyildir. Hətta müsahibin fikri tam düz olsa belə, nəyin bahasına olursa-olsun, onu inkar etmək vəzifəsini güdür. Cənab D.Kolibrin bir neçə məsələyə toxunur, onların bəzisinin burada şərh etmək yerinə düşərdi.

D.Kolibrin çox doğru olaraq qeyd edir ki, mədəni cəmiyyətlər, özlərini mədəni hesab eləyən adamlar öz müsahiblərinin dilində danışmağı bacarmalıdır. Amma gərək hər kəs bunu ölənə kimi özünə şamil etməyi bacarsın.

Bu yaxınlarda bizdə bir alman ailəsi qonaq idi. 20 gün ərzində biz onlarla almanca danışır, onları şəhərimizin görməli yerlərinə aparır, hər yerdə xalqımız, onun mədəniyyəti, tarixi abidələri haqqında onlara almanca məlumat verirdik. Açıqlığını deyim ki, qonaqlar bu müddətdə bizim dilimizdə də xeyli şey öyrəndilər, ayrı-ayrı cümlə və ifadələri deyə bilirdilər. Bir dəfə bizimlə toy məclisində iştirak etdilər, onlar gördüklərindən son dərəcə razı qaldılar. Toyda ayrı-ayrı epizodları, adət və ənənələrimizi, rəqs və mahnılarımızı onlara almanca şərh edirdik. D.Kolibrinin məntiqindən belə çıxır ki, almanlar bizimlə öz dilimizdə danışmalı idilər. Biz Almaniyada qonaq olanda isə orada dostlarımızla almanca danışırıdık, çünki biz bu dili bilirik və almanlara müəllifin məntiqinə görə mədəniyyət dərsi keçməyə ehtiyac qalmırdı.

Hiss olunur ki, D.Kolibrin mədəniyyəti birtərəfli başa düşür. Onunla öz dilində danışmağı alqışlayır. Amma illərdən bəri Azərbaycanda yaşamasına baxmayaraq, bu xalqın dilini bilməməyi özünə qəbahət saymır. İçərisində yaşadığın xalqın dilinə etinasız yanaşanları iki yerə bölmək olar: ya bu adamın dili mənimsəməyə qəti qabiliyyəti yoxdur, ya da o adam mədəniyyətsizdir, içində yaşadığı xalqa hörmət bəsləmir, ona görə də qatı eqoizmin qurbanı olaraq qalır.

Bir dəfə ziyafətdə kiminsə çox dil bilməsindən ağızdolusu danışdırlar. O adamı çox dil bilən (poliqlot) adlandırır, onun qabiliyyətinə valeh olduqlarını gizlədə bilmirdilər. Mən soruşanda ki, həmin poliqlot Azərbaycan dilini bilirmi? Dedilər, sən deyən qədər yox, bir neçə cümlə deyir. Məsələ aydın idi. O poliqlot özü ətrafında pərəstiş edənləri toplamış, fransızca və ya ingiliscə qırıldımağı ilə fəxr edirmiş. Lakin uşaqılıqdan Azərbaycanda yaşayan, özü də dil institutunda işləyən bir müəllim-alim bu xalqın dilini bilmirsə, mən beləsinin qabiliyyətinə və başqa dilləri də yaxşı bilməsinə şübhə edirəm.

Bir dəfə Moskvada yaşadığımız mehmanxananın liftində yuxarı qalxanda zahirən ziyalı təsiri bağışlayan bir nəfər dedi ki, bizlər sizlərə nisbətən çox geridəyik. Sizlər bizim dilimizi bilirsiniz, bizlər öz dilimizdən başqa heç bir dili bilmirik. Budur sizin üstünlüyünüz.

Sözün tam mənasında başa düşürük ki, dilöyrənmədə hamının qabiliyyəti eyni ola bilməz. Biri dili tez götürür, digəri gec mənimsəyir, üçüncüsü isə çox çətinliklə başqa dili öyrənə bilir. Tələbəlik illərindən biz bunun dəfələrlə şahidi olmuşuq. Elə dərslərdə dediyimiz bu bir neçə ildə də belələrinə az rast gəlməmişik.

Lakin təəccüblüdür ki, bəziləri könüllü şəkildə dilöyrənmədən imtina edir. Əgər bu hərəkət onu əhatə edənlərin dilinə nifrətdən yaranırsa, vay o adamın halına. Demək, belə adam mənən kasıb, daxilən təkəbbürlü, öz aləminə qapılıb qalmış mənəbpərəstdir. Bu çox vaxt milli məhdudiyətə aparıb çıxaran xüsusiyyətdir.

Açıqını deyək ki, çox dil bilmək hünərdir. Əgər bu biliklər dərin linqvistik təhlillə tamamlanırsa, bu ucalıqdır. Millət belə oğulları ilə həmişə fəxr edir. Geniş dünyagörüşünə, dərin elmi biliyə yiyələnmək üçün bir dil bilmək azdır. Öyrənilən hər bir yeni dil şəxsiyyətin qarşısında intəhasız üfüqlər açır, hər dilin xalqına mənsub məziyyətləri bu dillə həmin şəxsə təsir edir. Psixoloqlar, psixolinqvistlər, dilçilər və digər ixtisas sahibləri indi dilöyrənmənin bütün aspektlərini dərinləndirən tədqiq edir, bu problemin elmi əsaslarını işləyib hazırlamağa çalışırlar. Ana dilinə münasibət indi

tamam başqadır. Bu təkcə adamın ata-anasının dili deyil, bu çox geniş və əhatəli anlayışdır. Amerikalılar əksər hallarda ana dili və xarici dil məfhumları əvəzinə, birinci, ikinci və s. dillər işlədirlər. Ana dili o dildir ki, adam bu dildə düşünür, «nəfəs alır», bu dillə o ətraf aləmi dərk edir, bu onun ürəyindən axıb gələn nəğmədir, melodiyadır, bunları ona çatdıran xalqın tarixi, mənəvi sərvətidir.

D.Kolibrin yerində qeyd edir ki, biz azərbaycanlıların istehsal etdiyi malların keyfiyyətlərinin dünya standartları səviyyəsinə qaldıra bilsəydik, bununla yalnız fəxr edərdik. Lakin bunun şair Qabilin dillə bağlı narahatlığına dəxli varmı? Qəti yoxdur.

Burada ABŞ-la müqayisə yerinə düşməyib. ABŞ-da bir xalqın formalaşması ilə ittifaqdakı xalqların bir dövlət daxilində birləşməsi tamam başqa tarixi-coğrafi, ictimai və siyasi amillərlə bağlıdır. İttifaq çoxmillətli və çoxdilli idi. Burada tarixi və coğrafi baxımdan bir-birindən köklü surətdə fərqlənən və müxtəlif tarixi keçmişə, dövlət qurumuna, ictimai formasıyaları eyni şəkildə keçməyən xalqlar birləşmişdi. Azərbaycanlıların yazılı abidəsi bir neçə yüz il bundan əvvələ aiddirsə, elə dövlətin təşkilində «böyük xalq» kimi çıxış edənlərin milli dili və milli ədəbiyyatının cəmi-cümlətəni 200 il tarixi var. Biz neyləyək ki, kommunist ideologiyası indi sayca böyük və əli böyüklərin ətəyində olan xalqların tarixini daha qədimlərə aparmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edib. Ancaq bunun müqabilində həqiqətən qədim tarixə malik olan xalqların bəzisinin tarixi saxtalaşdırılıb, əsrlərlə bu günə yaxınlaşdırılıb. Buna baxmayaraq keçmiş ittifaqa daxil olan xalqların hamısının öz ənənəsi, öz tarixi keçmiş, öz dili vardır. ABŞ-da isə əhali əsasən Avropadan köçüb getmiş ingilis dilli xalqdır. Yəhudi, erməni, rus, Azərbaycan etnik qrupları bu yerlərə sonralar köçüb gəlmiş, əvvəllər orada yaşamamışlar. ABŞ dövləti yaranana qədər onların heç birinin o torpaqda dövləti olmayıb. Əgər bu etnik qruplardan birinə siyasi muxtariyyət verilsə, onda onların öz müstəqil dilləri də olacaq. Ancaq bu etnik qrupların heç biri bu cür sərsəm xəyallara düşmək fikirində deyildir. Amerikaya ziyalıların qaçıb getməsinə gəlincə, bunun tamam başqa ictimai və iqtisadi köku var. Oradakı həyat

şəraitinin gözqamaşdırıcılığı, azad ticarət, əmin-amanlıq, bolluq-bunlar hamısı ziyalıların o ölkəyə üz tutmasını şərtləndirən amillərdir. Odur ki, onlar ABŞ-a gedəndə ingilis dilini öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar. Əvvəl-əvvəl bu dili pis bilsələr də, onu tədrisən mükəmməl öyrənməyə çalışırlar. D.Kolibrinə görə SSRI-də yaşayanlar zəhmət çəkib rus dilində danışıqlar, onda onlara da çətinlik törədən bir maneə olmaz. Siz hansı dildə danışırsınız, danışın, ancaq mənim dilimə toxunmayın, cənab D. Kolibrin.

D.Kolibrin etinasızcasına Azərbaycan dilini «yerli dil» adlandırır. Əvvəla, onu deyək ki, bu hər hansı bir «yerli dil» deyil, 50 milyonluq bir xalqın möhtəşəm dilidir. Özünə hörmət edən bir adam, başqa xalqın dilinə bu cür etinasız yanaşa bilməz. Bu irqi ayrıseçkilikdən başqa bir şey deyildir. Əgər cənubdakı soydaşlarımızın dili bu gün sıxışdırılırsa, bu xalqın günahı deyil, ağılıq iddialarından əl çəkməyən zülümkar millətin təqsiridir. Təəccüblü burasıdır ki, 60 yaşlı D.Kolibrin ömrünün çoxunu bizimlə birgə keçirməsinə baxmayaraq, dilimizə belə kobudluqla və daxili nifrətlə yanaşır, bu xalqın Qabil kimi böyük şairini hələ də tanımır. O hələ indiyə qədər bilmir ki, bu xalqın qəbul olunmuş müraciət formaları hansılardır.

Biz heç vaxt inkar etmirik ki, irəliləyişlərimiz olub. Lakin buna istinadən xalqın keçmişinin üstündən qara xətt çəkməyə heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Əgər mütəfəkkirlərimizi başqalarinkılarla bir tərəziyə qoya bilsəydik, onda tərəzinin hansı gözünün ağır gəldiyini görmək üçün buna ehtiyac qalmazdı. D.Kolibrin özünün mədəni olduğunu göstərmək üçün amerkanlardan, yaponlardan və almanlardan misallar gətirir, ancaq təəssüf ki, o içərisində yaşadığı xalqın mədəniyyətindən, ədəbiyyatından, tarixindən tamam bixəbərdir. Yəqin ki, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və digərləri D.Kolibrin kimilərə yaddır. Elə bununla da onlar dünya sivilizasiyasından xəbərsiz olduqlarını bir daha təsdiq etmirlərmi? D.Kolibrin xəbərdar olmamış deyil ki, böyük adamlar milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dünya mədəniyyətinə məxsusdurlar. Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatı yoxdur. Var ayrı-ayrı xalqların

ədəbiyyatı, lakin onlar milli sərhədləri aşaraq bütün dünya xalqlarının malına çevrilirlər. Bunlar da məlumdur ki, konkret dillərdə yazıb yaradırlar, sonra isə dünyalaşırlar. Odur ki, dahiləri əsas götürərək hansı dilin daha vacib olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmək cəfəng işdir. Hər kəsə öz ana dili əzizdir. Nizaminin əsərləri bu gün bizə farsca gəlib çatıbsa, bu Nizaminin günahı deyil, hakimiyyətdə olanların irqçilik siyasətinin nəticəsidir. Bu heç də o demək deyildir ki, Nizami azərbaycanlı deyil. Lakin böyük şair kimliyini «İsgəndərnamə» əsərində yaxşı açıb göstərir. Mütaliə lazımdır, hörmətli D.Kolibrin! Ehtirasa qapılmaqla burada ciddi irəliləyişə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Rəşid bəy Qutqaşınlı yalnız fransızca yazıb-yaradıb, bu o deməkdir, bu adam fransızdır. Xeyr! Məşhur şərqsünas, Rusiyada şərqsünaslığın atası sayılan M.A.Kazımbəy azərbaycanca heç nə yazmayıb, məgər bu o deməkdirmi ki, o Azərbaycan dilini bilmirdi. Xeyir!

Qeyrətli şairimiz Qabili indiki Azərbaycan gənclərinin taleyi narahat edir, təəssüflə deməliyik ki, onlardan şəhərdə böyüyənlərinin çoxu Azərbaycan dilini ya pis bilir, ya da heç bilmirlər. Misal? Misal nə qədər istəyirsiniz. Çıxın küçəyə, gedin mağazaya və ya bir idarəyə, onda bunun şahidi olarsınız.

D.Kolibrin kimilərdə bu xalqa qarşı daxili nifrət olmasaydı, onlar çoxdan onun dilini öyrənərdilər, əgər onlar özlərini bu xalqın içərisində sıxışdırılmamış hesab etsəydilər, onda məcbur qalıb öyrənərdilər. Yox, məsələ elə deyil, məsələ bizim qonaqpərvərliyimizdə, yersiz dözümlüyümüzdə və bəlkə də üzüyümşaqlığımızdadır. Lakin hörmət qarşılıqlı olmalıdır. D.Kolibrin kimilərinin yəqin ki, gecələr gözünə yuxu getmir ki, görəsən bu azərbaycanlılar nə vaxt tamam öz dillərini unudub kolibrinlərin dilində danışacaqlar. Bu xam xəyallardan əl çəkməli olacaqsınız, D.Kolibrin. Millətin soyqırımı fiziki məhvədən daha çox dilini itirməyindən başlayır.

İndi isə dilçi olduğum üçün D.Kolibrinin bir neçə naşı izahına öz münasibətimi bildirmək istərdim.

1. Telefonda işlətdiyimiz «alo» kəlməsi ingilis sözü deyildir, bunu ruslar «al'о» kimi işlədir. İngiliscə bu söz «hallo» (a) kimi yazılır, ancaq «hələi» kimi səslənir.

2. Hər bir dildə beynəlmiləl sözlər var, onlar tamamilə mənimsənilir, gəldikləri dilin qanunlarına tabe olur. Onlardan biri də «alo»-dur. Bu o deməkdir ki, müasir Azərbaycan dilində «alo» tam vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir sözdür. Digər tərəfdən, eləyə qalsa, onda gərək «loşadъ» sözünü rus dilindən çıxarıb ataq, axı bu söz mənşəcə türk sözüdür.

Bütün bunlardan sonra onu deməyi özümüzə borc bilirik ki, özünü mədəni hesab edən bir adam bu cür kobud tonda, nifrət dolu məqaləni çap etdirməzdi. Bu xalqlar dostluğu kimi ülvi təsəvvürləri alt-üst edir.

P.S. Heyrət doğuran odur ki, «Молодежь Азербайджана» qəzeti bu cür səviyyəsiz məqaləni öz səhifələrində çap olunmasına razılıq verib. Belə hallarda qəzetin redaksiya heyəti məqalədəki faktları diqqətlə yoxlamalı, onların dəqiqliyinə tam əmin olandan sonra məqaləni çap etməli idi. Yox, əgər qəzetin redaksiyası bu işin öhdəsindən gəlməyə qadir deyildirsə, onda məqaləni mütəxəssisə rəyə verməli idi, axı söhbət çox hörmət etdiyimiz şair Qabildən gedir. Qabil isə xalqın mənəvi dayağıdır.

III. 6. K.D.Uşiniski: «ana dili»

(Rus dilindən tərcümə F.Veysəllinindir)

Tərcüməçidən. Dünya pedoqoji ədəbiyyatının incisi sayılan bu məqaləni K.D.Uşiniski ilk dəfə «Xalq Təhsili Nazirliyi» jurnalında (1861-ci il №5) çap etdirmişdir. Məqalə məzmunu etibarlı ilə o dövrdəki Rusiya məktəblərində hökm sürən klassik təhsil sisteminə qarşı yönəlmişdir. K.D.Uşinski öz elmi-pedoqoji konsepsiyasında ana dilini ön plana çəkir, xarici dillərin ana dilindən qabaq öyrənilməsinin uşaq psixologiyasına vura biləcəyi ziyanı açıb göstərir. Sonralar o «Ana dili» dərsliyində ibtidai məktəbdə təhsilin

ana dili əsasında qurulması ideyasının düzgünlüyünü bir daha təsdiq edir.

Fəlsəfi baxımından dilə bütöv kimi yanaşan K. D. Uşinski onu xalqın mənəvi həyatı hesab edir, V. Q. Beliskinin «Fərdlər dil yarada bilməz, çünki onu xalq yaradır» fikrinə tam şərik olduğunu bildirir. Görkəmli pedaqoq zadəgən ailələrində xalqa etinasızlığı kəskin tənqid edir, çar mütləqiyyəti tərəfindən milli azadlıq hərəkatının təqib olunduğunu pisləyir, xalqı keçmişindən ayırmağa çalışanları hiddətlə qamçılıyır.

K. D. Uşinski «Ana dili» məqaləsini tərcümə edib oxuculara təqdim etməklə düşünürəm ki, bu məqalədə qaldırılan məsələlərin bir çoxu bu gün belə öz dəyərini itirmədiyindən həmvətənlərimiz üçün maraqlı olacaq.

«Dilöyrətmə dilləri öyrənməyə nisbətən daha yüksək şeydir; tədris vasitəsi kimi qədim dillərin payına düşən təriflər ikiqat ana dilinə aiddir, onu dillərin anası adlandırmaq daha düzgün olardı». Jan Pol.

«5 yaşlı uşaq «lakin», halbuki», «özü də», (yəni), «yalnız», «bunun əksinə olaraq», «əlbəttə» sözlərini başa düşür. Ancaq onları bir kərə uşağa yox, atasına izah etməyə çalışın. Təkcə «yəni» sözündə dərin bir fəlsəfə gizlənilir». Jan Pol.

«Mən fransız dilini öyrənimm. Buna dəyərimi. Axı yad dildə sən özünü həmişə aciz hiss edir, daima sonsuzluğa qədər ona uyğunlaşmağa çalışırsan, o dildə ən ümumi, ən kobud cizgilərini ifadə edə bilərsən» Y. V. Qöte.

«Mən xoşlayıram ki, rus rus olsun, ingilis də ingilis; əgər Prusiyada prusiyalı olmaq lazımdırsa, onda gərək Fransada da fransız olsun». Beranje.

İnsan uzun müddət nəfəs alır, ancaq havanın mövcudluğundan onun xəbəri olmur. Uzun müddət havanın varlığını bilir, lakin xassələrini, tərkibini, orqanizmin həyatında onun nə kimi əhə-

miyyəyə malik olduğunu bilmir. İnsanlar uzun müddət ana dilinin xəzinəsindən istifadə ediblər, ancaq onun təbiətinin mürəkkəbliyinə, dərinliyinə fikir verməyiblər, öz mənəvi həyatlarında onun mənasını qiymətləndirməyiblər. Görəsən indi onu layiqincə qiymətləndirirlərmi? Məlum ictimai fikirdən, pedaqoji praktikada qəbul olunmuş üsullardan, müxtəlif müəssisələrdə tədris hissəsinin quruluşundan çıxış etsək, dərk etmək çətin deyildir ki, layiqincə qiymətləndirməyə hələ çox qalıb.

İnsan dilinin başlanğıcı ümumilikdə bu və ya digər xalqın dilinin əzəli başlanğıcı bəşəriyyət tarixində bütün böyük xalqların yaranmasının başlanğıcı kimi keçmişin qatlarında itir; lakin bundan asılı olmayaraq bizdə belə bir qəti qənaət var ki, hər bir xalqın dilinin yaradıcısı başqası deyil, elə həmin xalqın özüdür. Bunu aksiom kimi qəbul etsək də, tezliklə elə şeyin şahidi oluruq ki, o bizi istər-istəməz mat qoyur; doğrudanmı xalqın dilində ifadə olunmuş hər şey, xalqın özündə gizlənilir? Dildə çoxlu dərin fəlsəfi fikir, əsl poetik hiss, incə valehedici zövq, güclü şəkildə ümumiləşmiş fikirlərin ifadəsinə çəkilən zəhmətin izləri, zəngin müşahidəçilik, ən ciddi məntiq, yüksək mənəvi hünər, fikirlər oynağı var ki, bunlara ən qüdrətli şair, dərin düşünən filosof belə güclə nail olur. Biz qəti inana bilmirik ki, bütün bunları, gördüyü kimi, fəlsəfəyə də, incəsənətə də, poeziyaya da bu qədər yad olan, zövqündə heç bir incəliyi ilə seçilməyən, ciddi-cəhdində heç bir yüksəklik və bədiilik bilməyən bu kobud, bisavad xalq kütləsi yaratmışdır. Ancaq bizdə yaranan şübhəyə cavab olaraq, həmin bu ağılsız, nadan, kobud kütlədən elə gözəl xalq mahnısı çağlayır ki, bundan həm şair, həm sənətkar, həm də bəstəkar öz ilhamını alır; dəqiq və dərin mənalı elə sözlər eşidilir ki, bunu elmin və ən çox inkişaf etmiş aqlın köməyi ilə filoloq və filosof təhlil edir. Ən qədim, əlçatmaz və nadanlıq dövründən gələn bu sözün dərinliyinə və həqiqiliyinə təəccübünü gizlədə bilmir. Bu hər hansı bir hadisəyə nisbətən bizə öz biliyimiz, savadımız və inkişafımızla şəxsən fəxr etməyə daha çox əsas verir, hər hansı hadisəyə nisbətən bizə xatırladır ki, ayrı-ayrı şüurlu şəxsiyyətlərdən, ayrı-ayrı insani orqanizmlərdən başqa yer üzündə nəhəng orqanizmlər var ki,

onların hər birinə insan öz bədənində qar dənəciyinin bütün orqanizmə bəslədiyi münasibətdə olur. Öz savadımızla fəxr edərək biz aşağı və geniş xalq kütlələri arasından çıxmış sadə, az savadlı adama adətən yuxarıdan baxırıq; lakin bizim həqiqətən savadımız varsa, minnətdarlıqla həmin xalqın tarixi varlığı qarşısında baş əyməli, onun sonsuz, heç vaxt yamsılaya bilmədiyimiz yaradıcılığına heyran qalmalıyıq. Əgər öz əməllərimiz üçün xalqın soykökündə sirr kimi gizlənən mənəvi həyat qaynaqlarından güc və ruh ala bilsək, onda xoşbəxt olarıq. Bəli, xalqın bizə bəxş etdiyi dil özü göstərir ki, hər bir şəxs nə qədər savadlı, inkişaf etmiş olursa-olsun, o xalqın böyük varlığı qarşısında hədsiz dərəcədə kiçikdir.

Xalq öz dilini necə, hansı qanunlara əsasən yaradır, hansı niyyətlərə əsaslanır, kimdən və nədən dərslər alır, çayınmi danışığına, küləyinmi nəfəsinə qulaq asır? Niyə dillərdə bu qədər doğmalığ, həm də yadlıq var? Harada, hansı uzaq zamanlarda, hansı ölkələrdə onlar doğmalaşdılar və yadlaşdılar? Nə idi bir dili bir tərəfə, o birini başqa səmtə yönəldən ki, nəticədə doğma qardaşlar rastlaşanda bir-birini tanımadılar? Bütün bu suallar filosofun və tarixçinin qarşısında sonu görünməyən məsələlər kimi durur. Bunun üçün böyük olmaq lazım deyil, öz ana dili haqqında az-maz düşünə bilən yəqin edər ki, dil xalqın özünün içindən gələn varlıqdır, xalq ruhunun dərinliyində gizlənmiş bütün xalq xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən bir toxumdan yaranmışdır.

Xalqın dili onun öz tarixi hüdudlarından çox-çox əvvəl başlanan, bütün mənəvi həyatı boyu heç vaxt solmayan, həmişə yenidən paradaqlanan ən yaxşı çiçəkdir. Dildə bütün xalq, onun soykökü canlanır, onda xalqın ruhu yaradıcı qüvvə ilə fikirdə əriyir, vətənin səması olur, onun havası, fiziki hadisələri, iqlimi, çölləri, dağları, dərələri, meşələri, çayları, qasırğa və tufanları şəklə və səsə çevrilir. Bunlar doğma nəğmələrdə, şirin mahnılarda, şairlərin dilində nə qədər şaqraq və aydın səslənir. Lakin xalq dilinin işıqlı, aydın görünən ənginliklərində tək-cə doğma vətənin təbiəti deyil, həmçinin xalqın mənəvi həyatının bütün keçmişi əks olunur. Nəsillər gəlib-gedir, bir-birini əvəz edir, ancaq dildə hər nəslin öz həyat gerçəklikləri irs kimi gələcək nəsillərə qalır. Ana dili

xəzinəsində nəsillərin dərin ürək çırpıntılarının izi qalır, tarixi hadisələrin, inam və görüşlərinin məhsulu qalır, bir sözlə, xalq öz mənəvi həyatının bütün izini ana dilində qoruyub saxlayır. Dil xalqın yaşamışlarını, yaşayanlarını və gələcək nəsillərini ən güclü, zəngin və möhkəm tellərlə tarixən canlı bir bütövdə möhtəşəm şəkildə birləşdirən vasitədir. O, təkcə xalqın həyatını yaşatmır, o, eyni zamanda bu həyatın özüdür. Xalqın dili yoxdursa, o xalq yaşamır. Məhz buna görə də bizim qərb qardaşlarımız yadellilərin hər cür təqibinə məruz qaldıqda və bu zorakılığın dilə də tətbiq olunduğunu gördükdə başa düşdülər ki, söhbət xalq üçün olum, ya ölüm məsələsindən gedir. Xalqın dili mövcuddursa, xalq da yaşayır. Bu ən dözülməz zorakılıq dədə-babaların sayagəlməz nəsillərinin yaratdığı irsi xalqın əlindən almaq istəyirdi. Xalqın əlindən hər şeyi alın, o dözər; lakin onun dilini əlindən alsanız, o heç vaxt bir daha onu yarada bilməz. Xalq hətta yeni torpaqda məskunlaşa bilər, lakin dili təzədən yarada bilməz; heç vaxt! Xalqın dili ağzında oldusə, deməli, xalq özü məhv oldu. Əgər insan ruhu uzun ömür sürməyən bir adamın ölümündən sarsılırsa, bəs bu ruh xalqın çoxəsrlik tarixi taleyinə – yer üzündə tanrının yaratdıqlarından ən möhtəşəmi olan dilə qəsd edildikdə hansı hissləri keçirməlidir?

Beləliklə, xalqın mənəvi və çoxəsrlik həyatının tam və dəqiq salnaməsi olan dil eyni zamanda hələ kitab və məktəb olmayanda xalqı öyrədən, tarix boyu öyrətməkdə davam edən ən ulu xalq müəllimidir. Ana dilini asanlıqla, böyük zəhmət çəkmədən öyrənən hər bir nəsil eyni zamanda çoxdan torpaqda yaşayan, özü də Raynın, Dneprin yox, Himalayın altında uyuyan minlərlə özündən əvvəlki nəslin fikrinin məhsulunu və hisslərini mənimsəyir. Babaların bu sayagəlməz nəsillərinin birdən-birə düşündükləri, hiss etdikləri, yaşadıkları hər şey asan, zəhmətsiz yenicə işıqlı dünyaya gözünü açan uşağa ötürülür və ana dilini öyrənən bu uşaq həyata ölçüyəgəlməz məhəbbətlə gəlir. Ana dilini öyrənməkdə uşaq təkcə şərti səsləri öyrənmir, o, həm də ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və güc alır. Ana dili ona təbiəti elə izah edir ki, bunu heç bir təbiətşünas bacara bilməz. Onu əhatə edən adamların xarakterilə tanış edir, yaşadığı cəmiyyətlə, tarixi və səylərlə elə

yaxınlaşdırır ki, bunu heç bir tarixçi edə bilməz; ana dili uşağı xalq inamlarına və poeziyasına elə bağlayır ki, bunu heç bir estetik edə bilməz; nəhayət, ana dili elə məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşlər aşılıyır ki, bunu heç bir filosof bacarmaz.

Zor gücünə inkişafı pozulmayan uşaq, ən uzağı 5-6 yaşında öz ana dilində cəsərlə, düzgün danışıq. Ancaq təsəvvür edin ki, azmaz ağılı olan 6 yaşlı bir uşağın öz ana dilində danışdığı kimi hər hansı başqa dildə danışıq bilməsi üçün nə qədər biliyi, hissi, təfəkkürü, məntiqi və hətta fəlsəfəsi olmalıdır. Uşağın öz ana dilini bu cür mənimsəməsində yalnız yaddaşı əsas götürənlər çox səhv edirlər. Heç bir yaddaş nəinki hər hansı bir dilin bütün sözlərini, hətta bu sözlərin mümkün birləşmələrini və dəyişiklərini düzəltməyə nail ola bilməz; yox, əgər dili yalnız yaddaşa öyrənsəydilər, onda heç bir dili düz – əməlli öyrənə bilməzdilər. Xalqın yaratdığı dil uşaqda onu heyvandan fərqləndirən söz yaratmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Siz hiss edirsiniz ki, öz fikrini ifadə etmək istəyən uşaq gah bir ifadə, gah da başqa ifadə işlədir və istər-istəməz təəccüblənirsiniz ki, bir-birinə çox yaxın olan iki söz arasındakı incə fərqi həddən artıq yaxşı hiss edir. Siz həmçinin hiss edirsiniz ki, uşaq yeni söz eşidəndə əksər hallarda onu düz hallandırır, təsərif edir və başqa sözlərlə birləşdirir. Ola bilərdimi ki, ana dilini öyrənərkən uşaq xalqa dil yaratmaq imkanı vermiş yaradıcı qüvvənin hissəciklərini mənimsəməsin? Baxın, xarici dilin bu instinktini xaricilər necə çətinliklə mənimsəyirlər, əslində bu heç mənimsənilmir. Rusiyada 20 il yaşayan alman, hətta üç yaşlı rusun öz dilində bildiklərini qazana bilmir.

Bu qəribə pedaqoq – ana dili nəinki çox şey öyrədir, həm də asan və qeyri-adi rahat bir metodla öyrədir. Uşağa 5-6 naməlum ad veririk, 7-8 xarici söz, 2-3 anlayış, bir neçə mürəkkəb hadisə öyrədirik və buna çox çətinliklə nail oluruq. Uşaq üçün isə bu daha çətin olur. O, gah əzbərləyir, gah da unudur, Əgər verilən anlayışlar az və ya çox dərəcədə mücərrəd olursa, hər hansı bir məntiqi və qrammatik incəlik ifadə edirsə, uşaq qəti şəkildə onları mənimsəyə bilmir, halbuki bizim ona əbəs yerə sərf edərək aydınlaşdırmağa çalışdığımız incəlikləri o təcrübədə asanlıqla, sərbəst şəkildə

mənimsəyir. Biz özümüzü onunla sakitləşdiririk ki, uşaq ana dilində elə-belə fikirləşmədən danışır, ancaq bu fraza heç nə izah etmir. Əgər uşaq bu və ya digər qrammatik dönümü yerində işlədirsə, danışığında sözlərlə qrammatik formalar arasındakı incəlikləri görə bilirsə, deməli, o, bunları hiss edir, ola bilsin ki, o bizim istədiyimiz yolla getmir. Ana dilini öyrənəndə uşaq təkcə sözlərin və söz birləşmələrinin yaranmasını, dəyişikliyə uğramasını yox, həmçinin sonsuz miqdarda anlayışları, əşyalara münasibətləri, fikirləri, hissləri, bədii obrazları, dilin məntiqini və fəlsəfəni öyrənir. Özü də onlara asan və tez, cəmi iki-üç il ərzində yiyələnir. Səy və metodik canfəşanlıq göstərməklə adam iyirmi il ərzində heç bunların yarısına da yiyələnmə bilməz. Budur ana dilinin – bu böyük xalq müəlliminin gücü.

Soruşa bilirlər, bəs niyə biz ana dili deyirik? Məgər uşaq eyni asanlıqla xarici dili öyrənə və bundan ana dilinin ona verdiyi xeyri götürə bilməzmi? Fransız və alman dilləri də rus, latın və yunan dilləri kimi bu xalqların uzun əsrlik mənəvi həyatının nəticəsidir. Demək, adam uşaqılıqdan hər hansı bir xarici dildə danışmağı öyrənsə, onun mənəvi inkişafı bundan heç nə itirmir, əksinə udur. Kiçik fransız ingilis, italyalı öz doğma dillərindən rus kimi bəlkə daha çox xəzinə qazanır. Bunların hamısı düzdür. Əgər rus uşağı lap uşaqılıqdan fransızca və ya almanca danışarsa, kiçik fransız və ya kiçik almanın olduğu vəziyyətə düşərsə, onda, şübhəsiz, onun mənəvi inkişafı eynilə o yolla, ola bilsin ki, aşağıda görəcəyimiz kimi, milli xarakterlərin şübhə doğurmayan, irsən keçməsi faktını qəbul etməsək, tamamilə həmin yolla getməsin.

Dilin xalqın mənəvi həyatının nəticələrini ifadə etdiyini, fikir və hisslərin orqanik varlıq olduğunu qəbul etsək, onda, əlbət ki, nə üçün hər xalqın dilində onun xüsusi xarakterinin əks olunduğunu, dilin xalqın ən yaxşı səciyyəsi olduğunu başa düşərik. Yüngül, cingiltili, kəskin, təbəssümlü, kobudluq çalarlığı ilə yanaşı, nəzakətli, çözlənən, pərvanə kimi pərvaz edən fransız danışığı; almanın ağır, dumanlı, fikirlərinə qarq olan, götür – qoy edən danışığı; aydın, yığcam, qeyri – müəyyənliyə məhəl qoymayan, birbişə işə başlayan britaniyalının praktik nitqi; italyalının nəğməli, parlaq,

rəngarəng və bəlağətli nitqi; sonsuz çağlayan, daxili hissələri təlatümə gətirən və hərdən bir bərk gurultusu ilə seçilən slavyan nitqi – bütün mümkün məziyyətlərdən, bəzən xalqın özünün o qədər də yaxından iştirak etmədiyi tarixin özündən bu dilləri yaradan xalqların xarakterilə daha yaxşı tanış edir. Məhz buna görə də xalqın xarakterinə bələd olmaq üçün daha yaxşı, bəlkə də, yeganə düzgün yol onun dilini öyrənməkdir və biz xalqın dilinə dərinləndən varid etdikdə, onun xarakterinə daha dərinləndən bələd oluruq.

Dillərin bu şübhə doğurmayan səciyyələrindən nəticə çıxarmağa haqqımız var ki, adamın uşaqlıqdan hansı dildə danışmağı onun mənəvi inkişafı üçün də əhəmiyyətsiz deyildir. Hər uşağın mənəviyyatına və inkişafına onu əhatə edən təbiətin, adamların, otağında asılmış şəkillərin, hətta onun oyunaqlarının da təsiri olduğunu etiraf ediriksə, onda biz bu və ya digər xalqın məziyyətlərilə dolu dil kimi bir hadisənin təsirini inkar edə bilərikmi? Təbiətin, həyatın, insanlara münasibətin ilk yozucusunun, hər şeyi görə, duyan və başa düşən bu incə atmosferin təsirindən imtina edə bilərikmi? Deyəcəksiniz ki, bu atmosfer rus dilində yox, hər hansı başqa bir əcnəbi dildə olsa, nə fəlakət gətirə bilər ki? Doğrudan da, heç bir bəla olmazdı: **birincisi**, əgər dil uşağın orqanizmində artıq özünə hazırlanmış dogma yuva tapırsa, **ikincisi**, əgər uşaq, doğrudan da, dililə dünyanı şərh etdiyi xalqın mühitinə tamamilə düşürsə, **üçüncüsü**, əgər taleyin hökmü ilə uşağın içərisində yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi xalqın dili onun ana dilini əvəz edərsə; bir sözlə, əgər kiçik rus balası bütün cəhətlərdən fransız, alman və ya ingilis olmaq məcburiyyətində qalırsa. Lakin bəla burasındadır ki, bu şərtlərdən **birincisi** qəti yerinə yetirələ bilməz; **ikincisi** o zaman ola bilər ki, rus uşağı xaricdə böyüsün və tərbiyə alsın; **üçüncüsü** o zaman olar ki, valideynlər uşağın vətəninə dəyişdirməyi qərara alsınlar.

Milli xarakterin uşağa irsən keçməsi haqda danışmaq olarmı? Biz deyiriksə ki, uşaqlara valideynlərdən fizionomiyanın çox böyük cizgiləri – gözün rəngi, burnun, dodaqların, saçların forması, qədd-qamət, yerləşmə tərz, mimika keçir, onda, əlbəttə, güman etmək olar ki, uşaqlara valideynlərdən daha incə və dərin səciyyəvi xüsusiyyətlər

keçir. Çünki insanın xüsusi məziyyətlərinin səbəbi daha dərin və gizli olduqda, o, irsən çox düzgün keçir. Kor valideynlərdən görün uşaqlar doğulur; əlil və qıçı olmayan ata bu naqisliyi heç vaxt uşağına ötürmür; lakin bununla yanaşı səbəbi əsəb sisteminin dərinliyində kök salmış və həkimin axtarıb tapa bilmədiyi xəstəlikləri, məsələn, vərəm, epilepsiya, irsi dəlilik və s. valideynlərdən uşaqlara keçir və bəzən bir nəsil ötür, o birində təzahür edir. Mimika kimi heç şey irsən bu qədər düzgün verilmir, heç bir mikroskopla görünməyən daxilən gizli əlamətlərin təzahürüdür və əksər hallarda düşüncə tərzinin və hərəkətlərin təsiri altında dəyişikliyə uğrayır.

Xarakterin milli xüsusiyyətlərinin digər başqa əlamətlərə nisbətən valideynlərdən uşaqlara daha düzgün ötürülməsini biz mübahisə doğurmayan, özü də çox kəskin şəkildə təzahür edən, bu səbəbdən də şübhə doğurmayan fakt kimi qəbul edə bilərik. Beləliklə, xarakterin bu irsi əsası, başqa məqalədə göstərdiyimiz kimi, insanın vaxt ötdükcə bütöv xarakterini təşkil edən ən möhkəm özü ilə çevrilir. Anadangəlmə meyllərimizə uyğun gələn şeyi asanlıqla və möhkəm mənimsəyirik, bu əsaslara zidd olan və ya onlara yad olan şeyi çətinliklə öyrənir, zəif yadda saxlayır və yalnız uzun səylərdən sonra öz doğma xarakterimizə çevirə bilərik. Buradan aydın olur ki, əgər uşağın danışmağa başladığı dil onun anadangəlmə xarakterinə ziddirsə, bu dil heç vaxt onun mənəvi inkişafına ana dili qədər güclü təsir göstərə bilməz; heç vaxt onun ruhuna və bədəninə bu qədər dərin kök sala bilməz; heç vaxt zəngin və hərtərəfli inkişafına kömək edə biləcək qədər dərin və sağlam kök sala bilməz.

Lakin bu azdır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, xalqın dili, vətəni və mənəvi həyatı tam əks etdirir, eyni zamanda o, uşağı əhatə edən mühitin və həyatın şərhçisidir. Uşağın ana dilini əvəz edən dil ona yabançı mühiti və həyatı təbliğ edəndə nə baş verir? Heç nə, yalnız uşağın çox çətin, kütbeyin olması, təbiətin və həyatın dərinliyinə cüzi şəkildə baş vurmasından başqa heç nə! Başqa sözlə, o, daha ləng və daha zəif olur. Fransanın və İngiltərənin təbiətini Rusiyada yaratmaq olmaz; yox, əgər öz evində həyata zidd mühit yaratmaq

mümkünsə, bu mühit nə qədər miskin, nə qədər cılız olar, hər addımda onda dəşiklər əmələ gəlir ki, onun arasından bizim milliyətimiz boylanır, bunu da başa düşmək və ifadə etmək üçün uşaq ana dilində olmadığına görə başa düşüb ifadə edə bilmir.

Xaricdən dayələr və nənələr, quvernerlər, quvernənt qadınlar, hətta xadimələr gətizdirirlər; ata-ana bir kəlmə də olsun rusca danışmır, bir sözlə, evdə bir tikə Fransa, İngiltərə və ya Almaniya, bəzən də bir tikə ondan, bundan, bir az da üçüncüdən yaradırlar. Ancaq bunlar nə qədər miskindir, nə qədər müxtəlif milliyətlərin parçalarının biabircasına qarışığıdır! Öz milli maraqlarından ayrı düşmüş bu şəxslər nəyi və necə öyrədirlər? Bu cür miskin süni atmosferlə sonsuz dərin və qidaverici xalq atmosferini əvəz etməyə çalışırlar. Ana və ata fransızca, almanca, ingiliscə danışirlər, özü də çox səlis danışirlər; onlar inanırlarmı ki, bu dilləri öz ölkələrində böyümüş fransız, alman və ya ingilis kimi danışirlər? Yox, əgər Puşkin rus dilini Moskva kilsə xadimlərindən öyrənibsə, bizim fədakar fransızlar və almanlar da fransız və alman kəndlilərindən öyrənməyə şey tapa bilər. Biz dil daxilində fəaliyyətdə oluruq, lakin heç vaxt onun min illərin davamı olaraq həmişəcavan həyatı və qüvvə qaynaqlara baş vurmamışıq və vura da bilmərik, həmin qaynaqlar özündə vətəninin təbiətini, xalqın mənəvi və həmişəyanar həyatını əks etdirən bu xalq dəryasını qurmağa və lillənməyə qoymur. Bəs həyatın bütün vəziyyəti, bəs din, insanlara münasibət, hisslər, anlayışlar? Biz heç vaxt həyatımızın bütün sahəsini elə dəyişə bilmərik ki, onun arasından milliyətimiz və yaşadığımız xalq atmosferi görünməsin. Demək, uşağın ana dilini əcnəbi dillə əvəz etməklə, Rusiyada yaşaya-yaşaya biz hər dəfə ona həqiqi və zəngin bulaq əvəzinə saxta və kasıb bir qaynaq təqdim etmiş oluruq.

Fərz edək ki, hər hansı varlı bir adam Fransanın və ya İngiltərənin bir parçasını öz evində yarada bildi; evdə bütün şərait, həyat burada danışılan dilin xarakterinə uyğun gəlir; hətta fərz edək ki, labüd olaraq, bu evdə yaşayanların dini həmin dilə uyğun gəlir, onda dünyada hər cür həftəbecərdən pis olan pravoslav ikiüzlülüyünün fransız şivəsilə eybəcər qarışığı yoxdur; fərz edək ki, bir sözlə, bu xoşbəxt ailələrdən olan uşaqlar Fransada fransız

ailələrində və ya İngiltərədə ingilis ailələrində olduğu kimi inkişaf edirlər; onda nə olar? Təkcə uşağın dillə birlikdə özünə fransız və ya ingilis xarakterini aşılamaqdan və valideynlərin şıltaqlığı ilə, modanın axmaq tələbilə xalqın zəngin mənəvi irsinin özünə çatan hissəsindən, o hissədən ki, onu vətəninə və xalqına övlad etmişdir, imtinadan başqa heç hə deyildir. Qoy, o sonra xarici dil kimi rusca danışmağı öyrənsin, bu heç vaxt onun qəlbindən ilk beşikdə aldığı təəssüratları silə bilməz. Onun danışdığı dilin və bu dili yaradan xalqın ruhu uşağın qəlbində dərin kök salır, onun qanına və canına hopur, xalqın dili öz mövqeyini tapır və yad kökləri qoparıb atmır, çünki adi psixoloji qanuna əsasən özünə birinci yer tapan hər bir təəssürat bütün sonrakılardan dərinədə olur. Bu yolla tərbiyə almış insanın həyata qədəm qoyanda özünükülərin arasında yad olmağı, özü kimi bədbəxtlərin arasında onların yaratdığı və süni şəraitdə yaşayaraq, bəlkə də bu həyatda parıldayacağı, lakin həmişə xalqa yabançı qalacağı və onun orqanik həyatına bir zərrə də xeyir verməyəcəyi təəccüblüdülmü? Belə adamın ədəbiyyat və dövlət fəaliyyəti sahəsində işləri əcnəbi bəzəyilə damğalanacaqsa və xalqın xoşuna gəlməyəcəksə, onun boynunda ağır yük kimi qalarsa və ya heç kimə lazım olmayan və başa düşülməyən şey kimi rədd olunarsa, burada təəccüblü nə var ki? Bu cür tərbiyə almış adam xalq irsinə heç bir şey verə bilməyəcək, əcnəbini öz xalqının malı edə bilmirsə, heç vaxt xalqı başa düşmürsə və xalq tərəfindən anlaşılmırsa, cəmiyyətin və xalqın yaramaz üzvü, bəzən ən ağır yük kimi qalır, özünə vətənpərvər maskasını necə tər tökə-tökə geysə belə, vətənsiz yazıq kimi görünürsə, burada təəccüblü nə var ki?

Daha pis odur ki, uşaq eyni zamanda bir neçə dildə danışmağa başlayır və nəticədə onların heç biri onun üçün təbii dil yerini tuta bilmir. Uşağın inkişafında ana dilinin əhəmiyyətini biz izah edə bilirik, lakin heç birinin doğma adlandıra bilməyəcəyi dillərin uşaqılıqda bu cür çarpazlaşmasının nə kimi nəticələr verəcəyini izah etməyə ehtiyac yoxdur. Özlüyündə aydındır ki, belə çarpazlaşmada insan cəmiyyətinin ən böyük mürşidi olan dil, demək olar ki, uşağın inkişafına təsir göstərməyəcək, ancaq bu pedaqoqun köməyi olmadan heç bir pedaqoq bir şey edə bilməz. Biz bu cür tərbiyə

almış uşaqları görmüşük. Onlar ya tam, hər cür xarakterdən, hətta ən az inkişaf etmiş adamlardakı hər cür yaradıcı qüvvədən məhrum olmuş, lakin tərbiyəsi pozulmayan kütbeynlərdir, onları xilasedici ibrət dərsi üçün cəmiyyətə nümunə göstərməyə dəyərdi. Yazıq uşaqlar, çox qayğıkeş valideynləriniz sizi necə dəhşətli ölümə məhkum ediblər: onlar nəinki sizi vətəndaş xarakterindən, poeziyadan, mənəvi həyatdan məhrum edib, özünü gülünc vəziyyətə salmaq üçün, modanın qurbanı olmaqla, xalq həyatında bütün məhsuldar fəaliyyətdən könüllü şəkildə imtina edən cəmiyyətə əyləncə vermək üçün oyunaqlara çeviriblər. Bunun hamısı nədən və nə üçün edilir?

Xarici dilləri müxtəlif baxımdan öyrənmək olar:

Birincisi, dili öyrənilən xalqın ədəbiyyatı ilə tanış olmaq məqsədilə, ikincisi, aqlın məntiqi inkişafına imkan vermək üçün, çünki hər bir yeni dili mənimsəmək bu mənada əqli məşğuliyyət üçün ən yaxşı vasitədir, xüsusilə bu dil Roma və Yunanıstanda olduğu kimi orqanik cəhətdən inkişaf edibsə, üçüncüsü, xarici dillər şifahi və yazılı şəkildə dilini öyrəndiyimiz millətin nümayəndələri ilə əlaqəyə girmək üçün vasitədir və nəhayət, dördüncüsü, praktik cəhətdən həmin xarici dillərdən istifadə edən öz həmvətənlərimizlə danışmaq və yazışmaq üçün.

Dilə başqa xalqın söz zənginliyinin açarı kimi yanaşan birinci halın zəngin və mühüm nəticələr əldə etdiyi şübhə doğurmur, ancaq axırcınının mənasız, boş şey olduğu da şübhəsizdir, çünki burada biz qərribə və vəhşi modanın tələbini yerinə yetirmiş oluruq, öz həmvətənlərimizlə xarici dildə danışırıq. Eyni zamanda məlumdur ki, məhz yeni xarici dillərin öyrənilməsində axırcı qərribə və yabançı məqsəd bizim əksər savadlılarımızda, həmçinin bir çox məktəbimizdə özünə yer tutub və bu məqsədə nail olmaq üçün hazırda ən çox papaşa və mamaşalarımız, institut və pansionlarımız çalışırlar.

Xarici dilləri öyrənəndə bizi əqli gimnastika maraqlandırırsa, onda latın və yunan dillərini öyrənməliyik, bizi qərb xalqlarının zəngin ədəbiyyatı maraqlandırırsa, ingilis və alman dillərinə üstünlük verməliyik. Biz isə daha çox fransız dilinə və onun nisbətən kasıb və başqaları ilə müqayisədə ruhən daha çox yabançı olan

ədəbiyyatına can atırıq. Bizim dəbdə olan məktəblərimizdə Fransa ədəbiyyatı öyrənilirsə, bu dildə daha çox praktika əldə etmək, həmçinin əsas məqsədin boşluğunu və mənasız olduğunu qismən ört-basdır etmək üçün edilir. Bu və ya digər xarici dili hansı məqsədlə öyrənməyimiz çox vacibdir, çünki o, dilöyrənmənin metodunu müəyyənləşdirir. Xarici dili xalqın ədəbiyyatına bir açar kimi öyrəndikdə, əsas diqqət yazıçıların oxunmasına yönəlir. Dil əqli gimnastika kimi öyrənilirsə, dilöyrənməni əsasən dilin məntiqinə yönəldirlər və ədəbiyyatdan böyük nümunələr yamsılamaqla əqli məşq etməyə məcbur edirlər. Dilə praktik cəhətdən yiyələnmək istəyiriksə, onda bütün diqqətimiz məzmunu deyil, praktik vərdişlərin əldə edilməsinə, düzgün danışmağa, qrammatik cəhətdən səhihliyə, ifadələrin çevikliyinə və ümumişləkliyinə yönəldilməlidir. Dilöyrənmənin məqsədindən asılı olaraq, müəllimi, dərslisi və uşağa xarici dili nə vaxt öyrədəcəyimizi seçirik.

Dilöyrənmə ədəbiyyata və məntiqə yiyələnmək məqsədi güdürsə, onda erkən yaşlardan uşağın öz ana dilini tam öyrətmədən başlamağa ehtiyac yoxdur, bu əslində zərər gətirər. Yox, əgər biz danışq dilini öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa və ən çox danışığımızın təmizliyinə çalışırıqsa, uşağa fransızca danışmağı məcbur etməyimiz aydındır, çalışmalıyıq ki, bizim doğma dilimiz ona danışmağa mane olmasın: buradan da fransız tərbiyəçilərini və qvernerlərini tutmağımızın məqsədi aydınlaşır, rus dili ilə yanaşı məktəbin ilk sinflərindən fransız dilini öyrənmək tələbi və s. aydın olur. Fransız dilinin məktəblərimizdə və xüsusilə qadın məktəblərində ədəbiyyat və ya əqli inkişaf xatirinə öyrənilmədiyi yəqin ki, heç kəsdə şübhə yeri doğurmur. Bir baxın, bu məktəblərin tərbiyəçiləri uşaqlara fransız ədəbiyyatından heç bir şey verə bilmirlər və onlara adətən müxtəlif müəlliflərdən parçalar toplanmış, əksərən əhəmiyyətini itirmiş və yalnız söz güləşdirmək xatirinə tərtib olunmuş adi miskin müntəxabatlar təklif elirlər. Doğrudan da, qızlara Volteri, Russonu, Hüqonu, Dümanı, Beranjeni tövsiyə etmək olarmı? Həm valideynlərimiz, həm də tərbiyəçilərimiz narazı qalardılar ki, məktəblərimizdə tərbiyə alan oğlan və qızlar dillə yanaşı fransız ədəbiyyatının yaxşı nümunələrinin fikir və ruhunu

mənimsəsinlər. Məhz buna görə də adətən qızı eybəcər Kornel, Rasin obrazları və Molyerin kiçik parçaları ilə tanış edərək onlara ən çox ortabab əsərləri təqdim edirlər ki, bunlarda həqiqi təmiz hissələr kimi fikir azdır, sonra da onlardan əsasən bizim mağazalarımızı, təəssüf ki, qadınlarımızın kitabxanalarını dolduran fransız ədəbiyyatının cəlbədicə əsərlərini gizlədirlər; bu əcaib tərbiyə işində nə qədər yazıq, gülməli, nə qədər az düşünülmüş, dərinlən hiss olunan cəhətlər var.

Vəziyyət alman dilində də eynilə belədir; ancaq alman dili ikinci sırada durur və ona görə də onun öyrənilməsi nəticələri daha acınacaqlıdır. Bir neçə ümumişlək ifadələrini birləşdirməyi, səhsiz bir qeyd yazmağı bacaran, dəbdə olan məktəblərimizdə təhsil alan oğlan və qızlar imtahanda Qöteni, Şilləri, Lessinqi güclü tənqid atəşinə tutub Nibelunqlar haqqında və s. danışır, müəllimlərindən eşitdikləri hər şeyi tutuquşu kimi təkrar edirlər, lakin Şillərdən, biz hələ Qöteni demirik, bütöv bir səhifəni başa düşmürlər, odur ki, alman ədəbiyyatı ilə məşğul olmağa onlarda nə həvəs, nə də imkan olur. Rus cəmiyyətlərində alman dili öyrənilmədiyindən, işlənmədiyindən, bu dilin uzun-uzadı öyrənilməsi çox gözəl bəhrə verir; cavan oğlan və ya qız alman çorəkçiləri və çəkməçiləri ilə danışa bilir; xaricə getdikdə isə eynilə onun kimi, bəlkə də ondan yaxşı üç və ya dörd Avropa dilində danışa bilən hər hansı bir mehmanxana kəlnərini öz alman danışığı ilə valeh etmək imkanı əldə edir.

Əgər xarici dilləri öyrənmənin bu gözəl bəhrələri ən yaxşı cavanlıq illəri hesabına, təhsil vaxtının çox hissəsini tutmaq, ana dililə məşğul olmaq məhrumiyyətləri bahasına başa gəlməsəydi, – «ana dilində danışanlar cəzalandırılır və ya cərimə olunur, elə bil nəsə nalayıq söz işlədir, nəsə axmaq iş görüb», – bütün bunlar kədər doğurmasaydı, gülməli görünərdi. Uşaq öz ruhuna uyğun danışmağa can atır, bu ona çox asan gəlir, onun inkişafına şərait yaradır, ancaq tərbiyəçi deyir, olmaz – bu onun mənəvi inkişafını nəinki ləngidir, hətta onu inkişafdan saxlayır və bu da, sözsüz, onun bütün inkişafının həyatına öz təsirini göstərir. Ağlın və hissini kütlüyü, daxili, səmimiyyətin və poeziyanın olmaması, frazanın fikrə ağılıq etməsi – budur belə tərbiyə qayğısının nəticələri.

Əlbəttə, təəccüblü olsa da, bir şey aydındır ki, xarici ədəbiyyatla bizdə o adamlar məşğul olurlar ki, onlar özləri xarici dilləri öyrənirlər, hər hansı bir gimnazist və ya seminarist fransızca qımıldasa, heç bir fransız onun nə demək istədiyini başa düşməz. Rusiyanı ingilis ədəbiyyatı xəzinəsilə az-çox tanış edən ingiliscədən tərcümə edənlərimizin çoxu bu dildə nəinki on sözü bir-birinə calaya bilir, hətta sevdikləri və dərinədən başa düşdükləri müəllifdən bircə sətiri bərkədən oxuya bilsələr, onların özləri, fikrimizcə, çıxarıqları yabani səsdən qorxuya düşürlər. Əlbəttə, biz formaya bu cür tam biganə qalmağa haqq qazandırmırıq, çünki dilin bir xüsusiyyət və gözəlliyi səslərin özündə gizlənilir, ancaq açıq etiraf edək ki, seçki qarşısında qaldıqda, başqalarına təəccüblü görünsə də, hər halda qozun ləpəsini qabığından üstün tutardıq. Əgər uşaq yaşlarından çətinlik çəkmədən bir neçə dil öyrənən hər bir kəs öz biliklərindən az istifadə edərsə, bunun əsas səbəblərindən biri ana dilinin onun mənəvi inkişafına kifayət qədər təsir göstərə bilməməsidir. Bu yolla xarici dili bilmək adamı mədəni etmir, allah saxlasın, bizdə tamamilə tatarca düşünən, lakin məhz fransız dilində olduğu kimi fikirləşən nə qədər adam var.

Lakin ümid edirik ki, deyilənlərdən heç kəs elə nəticə çıxarmaz ki, biz, ümumiyyətlə, xarici dillərin öyrənilməsinin əleyhinə çıxırıq, əksinə savadlı adamların yetişməsində, xüsusilə bizim Rusiyada bunu vacib hesab edirik. Daha qəti desək, Avropa dillərini, xüsusən müasir dilləri bilmək rusa tam, sərbəst və hərtərəfli inkişaf üçün imkan verir, bunlarsız onların elmə birbaşa geniş yolu həmişəlik bağlıdır. Qərb elmi və mədəniyyəti xəzinəsinə açar tapa bilməyən adama məlumat və anlayışların yarımçıqlığı, qaranlıq qalması, natamamlığı, birtərəfliliyi və sübutolunmazlığı həmişə ağır yük olub boynundan aşağı basacaqdır. Biz nəinki dilçiliyin əleyhinə çıxış edirik, əksinə, belə hesab edirik ki, tədris müəssisələrimizdə dilçilik hələ də lazımı səviyyədə deyildir, nəinki gimnaziyalar, seminariyalar və tədris korpuslarında, hətta, bir və ya iki xarici dildə praktik cəhətdən yaxşı danışmağı bacaran gənclərin oxuduqları texnikum və institutlarda dilçilik hələ də lazımı inkişaf səviyyəsinə çatmayıb. Hesab edirik ki, tədrisin təkmilləşməsinə can

atan bütün məktəblərdə ingilis, alman və fransız dilləri bərabər səviyyədə öyrənilməlidir. Biz eyni zamanda aşağıdakıları vacib sayırıq:

1. Hər bir əcnəbi dili öyrənməkdə əsas məqsəd ədəbiyyatla tanış olmaqdır, sonra əqli gimnastika və, nəhayət, əgər imkan varsa, öyrənilən dilə praktik cəhətdən yiyələnməkdir; bizdə isə iş tamam əks istiqamətdə gedir.

2. Xarici dilləri öyrənmək heç vaxt erkən vaxtdan başlanmamalıdır və ana dilinin uşağın mənəvi dünyasına dərin kök saldığını hiss etməyə qədər heç vaxt bu işə başlamaq olmaz. Bəzi uşaqlara xarici dili 7 və ya 8 yaşından (ancaq heç vaxt bundan tez ola bilməz), başqalarına isə 10 və 12 yaşından öyrətməyə başlamalıyıq; həddən artıq zəif dərketmə qabiliyyəti olan uşaqlara heç dil öyrətmək lazım deyil; xarici dil onun onsuz da zəif inkişaf etmiş qabiliyyətini tamamilə məhv edə bilər. Yaxşı olmazmı ki, insan başqa dildə özünün son dərəcə səfehliyini göstərincə, öz ana dilində fikrini düz-əməlli ifadə etsin? Bilirik ki, fransız dili qismən adamın gicliyini gizlədir, ona başqa ağılı nümayiş etdirməyə, çevik və kəskin ifadələrlə danışmağa imkan verir. Ancaq bu cənabı rusca danışdırdıqda o saat aydın olur ki, o nə qədər səfehdir, ancaq bu qəbildən olan tərbiyə məqsədləri pedaqogikaya aid deyildir.

3. Xarici dilləri heç vaxt eyni vaxtda yox, bir-birinin ardınca öyrənmək lazımdır, bu da dil haqqında irəlidə inkişaf etdirdiyimiz anlayışdan irəli gəlir.

Birinci xarici dildə sərbəst danışığa yiyələndikdən sonra, uşaq ikincinin öyrənilməsinə başlıya bilər. Nizamnamələrdə sistemliliyə can atmaq məktəblərimizin əksəriyyətində eyni vaxtda, tamamilə paralel şəkildə gedən iki xarici dil öyrətməyə əsas verib; lakin nəticələr çox acınacaqlıdır. İki dovşan dalınca qaçan, adətən heç birini tuta bilmir, uşaq məktəbi hər iki dildə bir neçə qrammatik forma və bir neçə yüz söz bilməklə bitirir. Bu biliklər onların nəyinə gərək olur ki, adam bu dildə heç olmasa sərbəst oxusun, əks təqdirdə bu tamamilə mənasız bir şeydir.

İndi bu və ya digər məktəbdə iki xarici dili yaxşı öyrətmək üçün vəsait yoxdursa, yaxşı olmazmı ki, biz təkcə alman dililə

kifayətlənək, iki dilə sərf etdiyimiz vaxtı buna yönəldək. Yaxşı olmazmı ki, iki dildən heç birini bilməməkdənsə, birini yaxşı öyrənək? Göründüyü kimi, həqiqət göz qabağındadır; ancaq əbəs yerə dörd il ərzində biz bunu pedaqoqa izah etməyə çalışdıq; ona görə də, qoy oxucu bizi bağışlasın, burada aydın bir həqiqəti söyləməyi qərara aldıq.

4. Bu və ya digər xarici dilin öyrənilməsi imkan daxilində sürətlə getməlidir, çünki burada unutmanı xəbərdar edən arasıkəsilməz məşğələlər və təkrarlar qədər heç bir şey vacib ola bilməz.

Bizdə tez-tez müşahidə olunan həftədə ikisaatlıq alman və ikisaatlıq fransız dili dərsləri bunları təyin edənlərin qəti pedaqoji savadlarının olmadığını göstərir. Əgər uşaqlarımızın dilöyrənməsində yaxşı nəticələr əldə etmək istəyiriksə, vaxtı boş-boşuna keçirmək istəmiriksə, əcnəbi dillərə həftədə iki yox, hətta dörd yox, altı, yeddi, səkkiz saat ayırmalıyıq. Hər bir əcnəbi dilin öyrənilməsində ilkin mərhələ çox darıxdırıcı və çətindir, bunları uşaq imkan daxilində tez aradan qaldırmalıdır. O, az-maz bir şey başa düşəndə, asan şeyləri bir təhər olsa da oxumağa başlayanda, məşğələ onun üçün maraqlı olur; onda artıq uşaq əvvəl əldə etdiyi bilikləri artırmaq və inkişaf etdirmək üçün o qədər də vaxt sərf edib səy göstərmir. Məhz onda qibtə doğuran ikinci dilin öyrənilməsinə başlamaq olar. Xaricdə həmişə belə olur. Orada dil öyrənməklə, nəinki verilən proqramı yerinə yetirmək, həm də müəyyən məqsədə nail olmaq istəyirlər. Bizim bir sıra məktəblərimizdə yeddi və səkkiz yaşlı uşaqların fransız və alman dillərində indəyə qədər feilin təsrifini öyrənmələrindən də gülməli, mənasız və məntiqsiz nə ola bilər?

5. Uşaqla necə qibtəedici bir tərzdə xarici dili öyrətmək üçün məşğul oluruqsa, eləcə də ana dilini öyrədəndə hərəkət etməliyik.

Bununla xarici dil dərslərində ilk məşğələlərdə çalışması ilə uşağın mənəvi inkişafı üçün yarana biləcək labüd zərəri kənar etmək olar. Uşaq xarici dildə çətin olmayan bir şeyi kifayət qədər sərbəst şəkildə başa düşmək imkanı əldə etdikdə, o saat bu bilikdən xarici dildən rus dilinə tərcümədə rus dili müəlliminin rəhbərliyi

altında ana dilini öyrənmək üçün istifadə etməlidir; xalq ədəbiyyatında, xalq mahnılarında, xalq yazıçılarının yaradıcılığında, canlı danışıqda rus dilinin öyrənilməsi isə yabarı elementlərə qarşı durmalı və onları rus ruhuna çevirməlidir.

Bizə etiraz edib deyə bilərlər, belə olduqda uşaqlar heç vaxt gözəl sırf fransız danışıq tərzinə yiyələnə bilməzlər, necə ki, onlar bunu qeyri dili öz ana dili kimi, hətta ondan da qabaq öyrənərkən əldə edirlər. Bu m ü b a h i s ə o l u n m a z h ə q i q ə t d i r. Kimin üçünsə uşaqların düzgün əqli inkişafı, mənəvi həyatının bütövlüyü, ürəyində fikrin, hissın və poeziyanın inkişafı, onun milliyyəti, vətənə xeyir vermək yararlığı, əxlaqı və hətta dini yaxşı Paris ləhcəsində danışmaqla müqayisədə heç nədirsə, onlar bizim məqaləni oxumağa nahaq yerə cəhd göstəriblər.

31 yanvar 1990-cı il. Bu məqaləni 1990-cı il ömrümüzə qədəm qoyduğu ilk gündən tərcümə etmək fikrinə düşmüşdüm. Xeyli işlədim, lakin 19-20 yanvar qanlı şənbə və bazar günləri və ondan sonra xalqımıza haqsız yerə tankla, topla, tufənglə divan tutulması məni möhkəm sarsıtdı. Uzun müddət bu işə qayıda bilmədim. Yalnız yanvarın axırına qədər tərcüməni tamamladım. Güman edirəm ki, bu tərcümə öz doğma dilinə insafsızcasına yanaşan, adını azərbaycanlı qoyub, familiyasından başqa heç bir azərbaycanlılığı olmayanlara, müəllim və tərbiyəçilərə çox dəyərli bir material olacaqdır.

II HİSSƏ

Azərbaycan dili və dilçiliylə bağlı düşüncələr

II. 1. Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri

1. Yüz illiklər boyu Azərbaycan xalqının dili yaşayır və yenilməz bir qala kimi ünsiyyət vasitəsi olaraq bütün dünya azərbaycanlılarına şərəflə xidmət edir. Dilimizin qədimliyini sübut etmək üçün 1300 ildən artıq tarixi olan möhtəşəm dastanımız "Kitabi Dədə Qorqud"u nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, oğuz türklərinin dili, ərazisi və düşüncə tərzini haqqında tam təsəvvür əldə etmək mümkün olsun. Bizə gəlib çatan ilk yazılı nümunə Həsən-oğlunun XIII əsrdə yazdığı şeir olsa da, bundan sonrakı dövrdə doğma dilimizdə nə qədər iri və kiçik həcmli əsərlər yaranıb, bu dil böyük Xətəinin sayəsində dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldı. Nəsiminin və Füzulinin vəsf elədiyi Azərbaycan türkcəsində sonrakı dövrlərdə Vaqif, Zakir, Axundzadə, Ələsgər, Məmmədquluzadə, Haqverdiyev, Sabir, Cabbarlı, Vurğun, Rəhimov, İbrahimov və daha kimlərin yaradıcılığı sayəsində bədii sənət nümunələri, fəlsəfi traktatlar meydana gəlmişdir. 1918-20-ci illərdə, ilk cümhuriyyətimiz dövründə Azərbaycan dili parlamentimizdə səsəndi, qanunvericilik səviyyəsində hüquqi və ictimai-siyasi xarakter daşıyan sənədlərin və müqavilələrin yazıldığı dilə çevrildi. Dahi Üzeyir bəyin sayəsində Şərqdə ilk dəfə opera bu dildə yarandı. Bununla da dilimiz nəinki Qafqaza, hətta dünyaya ayaq açdı. 1919-cu ildə fəaliyyətə başlamış ilk universitetimiz elmi – nəzəri üslubun formalaşmasına təkan verdi, təhsilin öz dilimizdə aparılmasına imkan yaratdı. Bütün bunlar dilimizin qədimliyini və yenilməzliyini göstərən danılmaz faktlardır.

2. Azərbaycan dili böyük əsərlərin obyektı olmuş, M.Ə.Kazım bəy dən bu yana bu dilin sistem və struktur xüsusiyyətləri cildlərlə əsərlərin konkret tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XX əsrin 20-ci illərində Bakıya dəvət olunmuş B.Çobanzadənin rəhbərliyi altında dilimiz dərin dən tədqiq olunmağa başlamış, bir sıra görkəmli dilçilərimiz yetişmiş, dilçiliyimizin inkişafında onların böyük xitmətləri danılmazdır. Həmin əsrin 20-ci illərində Türkiyəyə getmiş Ə.Cəfəroğlu dilimizin nəzəri və praktik problemlərilə yaxından məşğul olaraq bir sıra sanballı məqalələr yazıb orada və Avropada çap etdirmişdir. Bu gün BSU-nun səmərəli fəaliyyəti sayəsində Ə.Cəfəroğlunun “Seçilmiş əsərləri” toplanıb çap edilərək oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Deməli, dünya dilçiliyində gedən prosesləri bizim M.Kazım bəy, B.Çobanzadə, Ə.Cəfəroğlu kimi sələflərimiz dərin dən izləmiş və dilçiliyimizə yeni ab-hava gətirmişlər. Onların hər üçü öz dövrünün nəzəri dilçiliyinin təsiri altında olan görkəmli alimlərimizdir.

3. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yazılmasında 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın xidmətləri olduqca böyük olmuşdur. Qurultayın ümumi gedişi və onda müzakirə olunan məsələlər son dərəcə aktual idi. Qurultayda L.V.Şerba kimi tanınmış alimlərin iştirakı onun əhəmiyyətini qat-qat artırırdı. Elə bu fəallığın nəticəsi idi ki, qurultay türk dilləri xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsilə bağlı yekdilliklə qərar qəbul etdi. Bakı universitetində mühazirələr oxuyan B.Çobanzadə həm ümumdilçilik, həm də Azərbaycan dilinin elmi cəhətdən tədqiqinə yeni ruh verərək Azərbaycanda elmi məktəbin yaradılmasının bünövrəsini qoydu. Respublikamızda yaranan Elmlər Akademiyası isə dilimizin və dilçiliyimizin inkişafında mühüm rol oynadı.

4. Müharibədən sonrakı dövrdə dilin öyrənilməsinə münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Sözsüz, bu da dünya dilçiliyində gedən proseslərlə bağlı idi. B.Çobanzadə qərbdə təhsil almış bir alim olaraq nəinki gənc qrammatiklərin (A.Şlayxer, K.Bruqman, H.Paul və b.), həm də Avropada təzəcə kök atmağa başlayan struktur

dilçiliyin (İ.A.Boduen de Kurtene, F.de Sössür) problemlərindən xəbərdar idi. O həmçinin yeni intişar tapan funksional-struktur dilçiliyin (N.Trubeskoy, R.Yakobson, S.Karsvski və b.) incəliklərini dərindən bilən bir adam kimi Azərbaycanda sinxron dilçiliyin rüşeymlərini yaymağa başladı. Elə bunun da nəticəsi kimi XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı aspektərilə bağlı bir-birindən maraqlı tədqiqatlar meydana gəldi. Azərbaycan dilinin dialektologiyası sahəsində M.Şirəliyev, fonetikasına sahəsində Ə.Dəmirçizadə, morfolojiyasına sahəsində M.Hüseynzadə, leksikasına sahəsində S.Cəfərov, leksikoqrafiyasına sahəsində Ə.Orucov öz məktəblərini yaratdılar.

5. Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində yeni nəsil dilçiləri yetişdi ki, onlar da Azərbaycanda yeni tədqiqat istiqamətlərinin əsasını qoydular. Sintaksis Ə.Abdullayevin, morfolojiya F.Zeynalovun, feilin inkişaf problemləri Q.Bağirovun, dilçiliyin əsasları kimi mükəmməl dərsləyin hazırlanması N.Məmmədovun və A.Qurbanovun adları ilə bağlıdır. Artıq ötən əsrin 60-cı illərindən sonra dilçilik arenasına A.Axundov, M.Adilov, M.Tağiyev, T.Hacıyev, V.Məmmədəliyev, A.Ələkbərli, Ə.Rəcəbli, Q.Kazımov kimi alimlər çıxdılar. Bunların hər biri öz sahələrində xüsusi xidmətləri olan, müəyyən mənada öz elmi məktəblərini yaratmış alimlərdir. Azərbaycan dilçiliyinin yeni qollarının yaranması, dünya dilçilik təlimlərinə baş vürməsi onu göstərdi ki, dilçiliyimiz düz yoldadır. Bir tərəfdən keçmiş ittifaqın elm mərkəzlərində təhsil almış K.Abdullayev, Ə.Şükürlü, A.Məmmədov, F.Veysəlli, M.Musayev kimi gənc tədqiqatçılar, digər tərəfdən respublikamızda öz orijinal tədqiqatları ilə gənclərə yeni ideyalar verən A.Axundov, H.Bayramov, Z.Tağızadə, Ə.Abdullayev, T.Hacıyev, A.Ələkbərli, M.Tağiyev kimi alimlərdən dərslər almış gənclərimiz (N.Cəfərov, K.Vəliyev, F.Cəlilov, N.Xudiyev və b.) dilimizin tədqiqində və dilçiliyin geniş yayılmasında yeni cığırılar açdılar. Məhz onların sayəsində mətn dilçiliyi, intonasiya və prosodiya problemləri, Azərbaycan dilinin etnogenez məsələləri,

semantika və frazeologiya, onomastika kimi sahələr intişar tapmağa başladı.

6. Yeni dilçiliyimizin inkişafında və Azərbaycan dilinin müasir dil nəzəriyyələri kontekstində hərtərəfli tədqiq olunmasında dilçilərimizin dünya elminin korifeyləri ilə yaxından tanış olmaları üçün konkret xarici dilləri bilməsi və mütaliə edərək dünya dilçiliyində baş verən proseslərə müdaxilə etməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. İndi təkcə rus dili vasitəsilə informasiya almaq kifayət etmirdi. Dünyanın aparıcı dillərində (ingilis, alman, fransız, italyan, ispan və s.) çıxan dilçilik ədəbiyyatını mütaliə edərək faydalanmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. N.Ağazadə, M.Qarayeva, V.Məmmədaliyev, Ə. Məmmədova, O.Musayev və başqaları xarici dillərdəki elmi-nəzəri ədəbiyyatı oxuyaraq onlardan yararlanma bildilər. İndi İ.A.Boduen de Kurtene, F.de Sössür, N.Trubetskoy, E.Koseriu, S.Potter və s. kimi dünya şöhrətli alimlərin əsərləri dilimizə çevrilərək nəşr olunması uğurlu layihələrdən olmaqla dilçiliyimizin inkişafına təkan verən amillərdəndir. N.Xomski kimi dahinin Azərbaycan auditoriyasına gətirilməsi dilçiliyimiz üçün əvəzsiz xidmət sayılmalıdır. Fikrimizcə, xarici müəlliflərin əsərlərinin dilimizə tərcümə olunaraq gənc tədqiqatçıların istifadəsinə verilməsi ənənəsi hər cür tərifə layiqdir və onlar dilçiliyimizin inkişafına güclü təkan verəcəkdir. Eyni zamanda biz müsabiqə yolu ilə yeni tələblərə cavab verən fundamental və funksional qrammatikamızı hazırlayıb çap etdirməliyik.

7. Dilimizin inkişaf perspektivlərindən danışanda həmçinin çeşidli lüğətlərimizi, birinci növbədə orfofonik lüğətimizi hazırlamalıyıq. Bu axırıncı hər bir azərbaycanlının stolüstü kitabı olmalıdır. Çeşidli lüğətlərin elektron versiyası, Azərbaycan dilinin danışmaq kitabçasının və digər öyrədici vəsaitlərin yazılıb çap olunması qloballaşma şəraitində dilimizin yadelli təsirlərə müqavimət göstərməsində yaxşı mənbə ola bilər. Bu qəbildən olan işlərə Azərbaycanda cəmiyyət və dillə bağlı xüsusi monitoring qrupunun yaradılması da dilimizin işlənməsində yol verilən yayınlıların qarşısını almaqda əvəzsiz rol oynaya bilər.

8. Dilin böyüklüyü, alman mütəfəkkiri Y.V.fon Qöte demişkən, özünə qapanıb qalmasında deyildir. Dil yad təsirlərə müqavimət göstərmək üçün onun leksikonuna, ifadə tərzinə və sintaktik-semantik düşüncə dünyasına qatılmaq üçün yenilikləri qəbul etməyi və götürdüklərini öz sistem və struktur qəlibinə uyğun olaraq mənimsəməni yüksək səviyyədə bacarmalıdır. Yalnız belə olduqda dilin daim hərəkətdə olmasının şahidi oluruq. Gözümüzün önündə dünyanın aparıcı dilləri belə yad təsirlə müqavimət göstərə bilmir. Bu gün tam aydınlığı ilə dərk etməliyik ki, dildə alınmalara keçmişdən qalma basmaqəlib yanaşma bizə kömək edə bilməyəcək. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu gün sosial şəbəkənin geniş yayılması bir daha sübut edir ki, dillərin işlənməsi sferası getdikcə daralır, qlobal dil bizdən asılı olmayaraq evimizə girir, dilimizə soxulur. Biz dünyanı məcbur edə bilmərik ki, bizim dilimizdə danışsın. Buna nə iqtisadi qüdrətimiz yol verir, nə də siyasi sahədə hökmranlığımız şərait yaradır.

9. Dilimizə qayğı ulu öndərdən başlayaraq (H.Əliyevin “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” (9. VIII. 2001), “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında” (30. IX. 2002 və 2. I. 2003) fərmanları bu günə kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ancaq indiki müstəqillik dövründə təkə dilimiz yox, həm də dilçiliyimiz dövlətin qayğısını daim hiss edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin 2012-ci ilin mayın 23-də ölkəmizdə Azərbaycan dilinin işlənməsinə və dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramının hazırlanması və həmin il mayın 29-da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texnik bazasının möhkəmləndirilməsilə bağlı sərəncamları dediyimizə bariz nümunədir. Habelə başqa dillərdən dilimizə keçən xüsusi adların transkripsiyası və başqa dillərə (alman, ingilis, fransız, ispan, rus və s.) transliterasiyasının işlənilməsi üzrə ciddi işlər görülməlidir.

II. 2. Transliterasiya haqqında bir neçə söz

Transliterasiya Azərbaycanda adların (insan, yer, şəhər, qəsəbə, çay, dağ, fauna, flora və s.) real tələffüzünü və onların dünyanın aparıcı dillərindən olan alman, ingilis, fransız, ispan, rus və s. dillərə transliterasiyasını geniş material əsasında işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoyur. Sovet dönəmində bizim xaricə çıxışımız rus dili vasitəsilə olurdu. O zaman ölkədə hökm sürən qaydaya əsasən bütün sənədləşmə, o cümlədən, xarici pasportlarımız rus dilində yazılmalı idi. Lakin ölkəmiz müstəqillik əldə edəndən sonra dünyaya çıxışımız sərbəst olmuşdur. İndi adlarımızın, soyadlarımızın, ümumilikdə isə bütün toponimlərimizin sənədləşməsinə öz dilimizin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq transkripsiya etmək və başqa dillərə transliterasiyasını vermək üçün vahid prinsiplərin işlənilib hazırlanması ciddi bir vəzifə kimi dilçi alimlərimizin qarşısında durur. Bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu başa düşmək üçün bir neçə misala müraciət edək "Azərbaycan" sözü alman dilinə "Aserbaidshan" kimi verilir. Dilmizdəki /ə/ və /dʒ/ fonemlərinin qarşılıqlığının alman dilində olmaması həmin sözün ciddi dəyişikliyə uğrayaraq verilməsinə səbəb olur. Rus, ingilis və digər dillərdə də həmin sözün təhrif olunmuş şəkildə verilməsi elmi cəhətdən böyük səhvdir, çünki belədə sözün milli mənsubluğu məlum olmur. Başqa dillərdəki adları da dilimizə çevirəndə çox ehtiyatlı tərpənmək lazımdır. Bu işdə ən azı müxtəssis rəyinə qulaq asmaq lazımdır.

Başqa bir misal. Böyük alman şairi Yohan Volfqanq fon Götənin adını dilimizdə "Höte" kimi verməyi qərarlaşdıranda, yəqin ki, müxtəssis fikri nəzərə alınmayıb. Guya bunu "Qöte" kimi versək xoşagəlməz söz təəssüratı yaranır. Lakin bu cür düşüncələr qəti səhv edirlər. Əvvəla, bizdəki tabu sayılan söz /h/ fonemilə başlayır, bu da dilortası, kipləşən-partlayışlı, cingiltili samitdir. Ona biz /gəmi/, /gələcək/ və s. kimi sözlərdə rast gəlirik. Azərbaycan dilində tabu sözü də həmin bu samitlə başlayır. Alman şairinin adındakı ilk

fonem isə /g/ ilə başlayır, bunu biz hazırkı əlifbamızda “q” qrafemilə veririk. Bu samit dilin arxa hissəsində yaranır. Ona biz /qaçqın/, /qardaş/, /qala/ və s. kimi sözlərimizdə rast gəlirik.

Göründüyü kimi, şairin adındakı baş fonemin, bəzilərinin düşündüyü kimi, /h/ ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onda bəs biz niyə bu qədər dolaşılığa yol vermişik? Sualın cavabını rus dilində axtarmaq lazımdır. Ruslar alman şairinin adını belə yazırlar: «Qete». Rusun əlifbasında alman dilinin “h” və “g” qrafemlərini ya «q» (müq. et: “Heine”, “Hegel” – «Qeyne», «Qeqel», ya da müvafiq olaraq «x» və «q» qrafemlərilə (“Hartmann”, “Goethe”- «Xartman», «Qete»)) verirlər. Beləliklə, aydın olur ki, bizim dilimizdəki transliterasiya tamamilə rus dilinin əsasında olmuşdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, kirill əlifbası latın əlifbasının bir çox spesifik xüsusiyyətlərini (qrafemlərini) verməkdə acizdir. Lakin biz artıq neçə ildir ki, latın qrafikalı əlifbaya keçdiyimiz üçün Avropa dillərindən adları dilimizə çevirəndə sadəcə olaraq latın qrafikasının imkanlarını və öz dilimizin fonetik və fonoloji özəlliklərini nəzərə almalıyıq.

Adların yanlış verilməsi halları ölkə, yer, şəhər və s. toponimlərin bir dildən başqa dilə verilməsində də ciddi problem yaradır. Məsələn, ölkəmizin adı alman dilində səhvən “Aserbaidshan” kimi yazılır. Halbuki elmi cəhətdən bu söz “Asərbaidshan” kimi verilməlidir. İlk baxışdan bu elə bir ciddi məsələ təsiri bağışlamır. Ancaq məsələnin mahiyyətinə varanda məlum olur ki, bu cür transliterasiya real gerçəkliyi əks etdirmir. Bu söz alman dilinə rus dili vasitəsilə keçib. Rus dilində də, məlum olduğu kimi, /ə/ saiti yoxdur. Bundan başqa dilimizdəki /dʒ/ samitinin almanca qarşılığı yoxdur. Buna görə də ikinci hecədə /ä/ yazılmalı olduğu halda “e” yazılır. Dördüncü hecədə isə “dsh” yazılmalı olduğu halda “dsch” yazılır. Beləliklə, sözün əsl Azərbaycan sözü olması təhrif olunur. Bu sözdə /e/ və /tʃ/ fonemləri olmadığı halda, həmin söz alman dilində məhz bu fonemlərlə verilir.

Digər tərəfdən, dilimizdə xarici mənşəli adların verilməsi də elmi prinsiplərə əsaslanmadığından çoxlu variantlar yaranır. Məsələn, məlumdur ki, almanlar və ingilislər “Alexander” yazırlar,

ancaq bu adı /Aleksandr/ kimi tələffüz edirlər. Xaricilər ölkəmizə gələrkən onların adlarının pasportda olduğu kimi yazılmasını tələb edirlər. Bu isə dilimizin fonetik prinsipinə və fonoloji qaydasına uyğun gəlmir. Bəzi fonetik və fonoloji hadisələrin yanlış olaraq verilməsi beynəlxalq elmi praktikaya ziddir.

Müasir elmdə xüsusi adların transliterasiyasında üç yol vardır:

1. Transliterasiyanın etimon dilinin yazısına əsaslanması. Məsələn, ingilis dilində “London” sözü /l^ndn/ kimi tələffüz olunsa da, transliterasiyada yazılış forması əsas götürülüb. Eyni sözləri “Moskva” haqqında da deyə bilərik. Ancaq Azərbaycanın paytaxtı dilimizdə “Bakı” kimi yazılıb deyilsə də, xarici dillərdə bu “Baku” kimi verilir.

2. Transliterasiyanın etimon dilin tələffüz xüsusiyyətlərinə əsaslanması. Məsələn, dilimizdə işlətdiyimiz “Şekspir” sözü elə burada yazdığımız kimi yazılır və tələffüz olunur. İngilislər də bu sözü təxminən belə tələffüz edirlər. Ancaq bu söz ingilis qrafikasında “Shakespeare” kimi yazılır.

3. Adların transliterasiyasında bir yol da sözün hansı dil vasitəsilə keçməsilə bağlıdır. Məsələn, Avstriyanın paytaxtını avstriyalılar “Wien” kimi yazıb, uzun /i:/ saitilə, yəni /vi:n/ kimi tələffüz edirlər. Biz isə bunu “Vyana” kimi yazıb bu cür də tələffüz edirik. “Niyə belə olur?” sualına cavabı fransız dilində axtarmalıyıq. Fransızlar bu sözü /Vyen/ kimi deyirlər, ruslar /Vena/ kimi verirlər, biz də türk dili vasitəsilə həmin sözün fransız dilinə yaxın formasını qəbul etmişik. Burada hərcmərclik ola bilməz. Hər şey ənənəyə və elmi əsaslara söykənməlidir.

Düzgün transliterasiya təkcə şəxs adları ilə bağlı deyil. Bizdə “Kür” və “Araz” kimi yazılan, elə bu cür də tələffüz olunan bu hidronimlər rus dilində “Kura” və “Araks” kim yazılır və təxminən bu cür də tələffüz olunur. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində böyük rus bəstəkarı P.İ.Çaykovski onları bizim dilimizdəki kimi transliterasiya etmişdi.

Beləliklə, biz bu layihəni həyata keçirməklə şəxs, yer, qəsəbə, dağ, dərə, fauna və floramızla bağlı adlarımızı dilimizin qanun-

auyğunluqları əsasında başqa dillərə çevirə bilərik. Eyni zamanda başqa dillərdən aldığımız sözlərin də yazılışında və tələffüzündə dilimizin imkanlarını nəzərə almış olarıq.

Layihəmiz aşağıdakı strukturda planlaşdırılır:

- baş söz öz qrafikamızda yazılır və tələffüzümüzə əsasən transkripsiya olunur. Qarşısında sözün alman, ingilis, fransız, ispan, italyan və rus dillərində normaya əsasən transliterasiyası verilir.

Məsələn:

“Nəsimi” – /nəsim`i/; alm. – “Näsimi“ – /näsi.m`i/; ing. – «Naesimi“ – /näsi.m`i/; rus. -“Nəsimi” – /N`e – simi/ və s.

- eyni prinsiplə şəhər, qəsəbə, küçə, döngə və kənd adları veriləcək.

- dağ, dərə, çay və su hövzələri də bu cür tərtib olunacaq.

- dilimizə keçmiş və keçməkdə olan sözlər də bu prinsiplə tərtib olunacaq.

II. 3. Azərbaycan dil siyasəti

1. Müstəqillik yolunda inamla irəliləyən Respublikamızda dil situasiyasını və buna uyğun elmi cəhətdən əsalandırılmış dil siyasətini düzgün qurmaq üçün xalqımızın gələcəyinə yönəlikli bir konsepsiya işləyib hazırlamağa böyük ehtiyac var. Bu konsepsiya həm dilçiliyin və dilöyrənmənin müasir səviyyəsini, həm iqtisadi amili, hə də xalqımızın strateji maraqlarını nəzərə almalıdır. Belə bir konsepsiya o zaman yaxşı qarşılanar və səmərəli olar ki, o bu günün tələblərinə cavab versin, həm də yaxın və uzaq gələcəyi hədəf götürsün. Bu konsepsiya həm də Azərbaycan dilinin və ölkəmizdə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramının müddəalarını ehtiva etməlidir. Bunun üçün ilk növbədə ölkəmizdə dil situasiyası dərindən təhlil olunmalı, onun real mənzərəsi bütün incəliklərilə ortaya qoyulmalı və yalnız bundan sonra dil siyasətilə bağlı konkret sənəd hazırlanmalıdır. Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında dil situasiyasını belə ümumiləşdirə bilərik:

- ölkəmizdə imperiyanın qalıqlarından biri də rus dilidir. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Uzun illər ikidillilik şəraitində yaşayan və rus dilinə önəm verən azərbaycanlılar özlərinin əsas ünsiyyət vasitələrindən olan rus dilindən ayrıla bilmirlər. Əvvəla, bu psixoloji-informativ və mənəvi amillərlə izah oluna bilər. Həmişə rus dilli informasiya məkanında olmağa vərdiş etmiş adamlar asanlıqla öz vərdişlərindən imtina edə bilmirlər. Rus dili və ədəbiyyatı, rus mənəviyyatı ruhunda böyüyən adamlar bu ənənənin təsir dairəsindən çıxıb bilmirlər, bütün davranışlarını rusca kökləməyə daha az enerji sərf etməklə nail olurlar. Təsəvvür edək ki, sabitləşmiş dil situasiyasından üz çevirib yenisinə alışmaq nə qədər enerji və vaxt tələb edir. Elə bu səbəbdəndir ki, Respublikamızın paytaxtı əhalisinin xeyli hissəsi, xüsusilə həmişə ruslara rəğbəti olan ailələr və onların törəmələri, eyni zamanda Respublikamızın iri şəhərlərində keçmiş sovet, partiya və komsomol nomenklaturasının yetişdirmələri, bu gün də rusca oxuyur, rusca düşünür və bunu da özlərinə şərəf bilirlər. Digər tərəfdən, imperiya dağıldısa da, onun güclü varisi öz ədası və ambisiyaları ilə qalmaqdadır. Bütün bunlar bizdə rus dillilərin hələ də dil situasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamalarını təsdiqləyən amillərdir:

- global dünyamızda bütün sahələrdə olduğu kimi, dil situasiyasında da amerikan-ingilis düşüncə tərzini və ingilis dili mühüm ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Bu meyil özünü gənclər arasında daha çox büruzə verir. Dünya miqyasına çıxmaq meyli, müasir sivilizasiyaya qovuşmaq, dünya iqtisadi və mədəni bazarında yer tutmaq istəyən gənclərimiz ingilis dilinə daha çox maraq göstərir, bütün güclərini sərf edərək bu dili öyrənib öz gələcək həyatlarını təmin etməyə can atırlar. Dünya əmək bazarında özlərinə bu dillə yer tuta və bu yolla da karyeralarını qura biləcəklərinə əminlik onların bu sahədə daha qətiyyətli addımlar atmalarını şərtləndirir.

- müstəqillik illərinin əvvəllərində sərhədlərin açılması və tarixən mənəvi və qan bağlılığımız əhalimizin böyük əksəriyyətində Türkiyəyə meyli motivləşdirdi və ziyalılarımızın böyük qismi dərhal bundan yararlanmağa başladı. Gənclərimiz də bu fürsətdən

kifayət qədər yararlandı. Dilimizə xeyli türk sözləri axıb gəldi, televiziya və radioda hətta türk dilinin intonasiyası və vurğusu tez-tez eşidilməyə başladı. Bu gün bu meyil bir qədər azalsa da, türk dilinin öz dilimizə qarışaraq işlənməsi adi hal almışdır.

- dil situasiyasının bir istiqaməti də ərəb dilidir. İmperiya dövründə əlimizdən alınmış vicdan azadlığı özümüzə qayıdandan sonra islam dininin əsas daşıyıcısı olan ərəb dili həyatımıza daha geniş miqyasda və əhatədə daxil olmağa başladı. Əvvəllər yalnız dini mərasimlərdə axund və mollaların fəaliyyətində ardıcıl səslənən ərəb dili bu gün xeyli gəncimizin təhsil dili oldu, Səudiyyə Ərəbistanına gedən zəvvarlarımız və ərəb dünyasında təhsil alan gənclərimiz ölkəmizdə dil situasiyasına güclü təsir göstərən mənbələrdən biridir. Müqəddəs kitabımız “Qurani Kərim” orijinalda oxumaq həvəsi bu gün çoxlarının ali məqsədinə çevrilib.

- dil situasiyasına təsir edən digər amil İran İslam Respublikası və onun fars dilidir. Son dərəcə həssas olan odur ki, İranda bizim 30 milyondan çox can bir, dil bir qardaşlarımız yaşayır. Onlarla ünsiyyət bizim üçün həmişə əhəmiyyətli olmuşdur. Lakin fars şovinizmi bizə öz ideologiyası prizmasından yanaşmış və öz soydaşlarımızla ana dilimizdə ünsiyyətə qısqanmış və nəticədə biz də ya birbaşa, ya da dolyası ilə fars dilinin təsirinə məruz qalmışıq. Hətta İranın Azərbaycandakı səfiri azərbaycanlı olsa belə, biz rəsmi görüşlərdə onun farsca danışdığıнын şahidi olmuşuq.

- bütün bu sadaladıqlarımızdan kənar qalan dil mühiti bizim doğma Azərbaycan türkcəsidir. Bu gün KİV-də, radio və televiziya, parlamentdə səslənən dil bizim əzəmətli Azərbaycan dilimizdir. Bölgələrimizdəki dil ölməz ana dilimizdir. Öz şirinliyi, səflığı və zənginliyinə görə bu dil dünyanın bir çox dillərilə bir sırada addımlayır. Onun qorunması üçün dövlətimiz öz missiyasını layiqincə yerinə yetirir.

2. Dil situasiyasının yuxarıdakı təhlilindən sonra bizim Respublikada dil siyasəti haqqında söhbət açmağımız yerinə düşər. Dil siyasəti deyəndə biz ölkəmizdə Azərbaycan dilinin milli etniklərin dillərinə və xarici dillərə münasibətinin qanun şəklində

nizamlanmasını nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, AR-nın Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ayrıca maddə ilə (73) təsbit olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, Respublikamızda kargüzarlıq, təhsil, qanunvericilik, ticari, mədəni və s. fəaliyyətlərimiz Azərbaycan dilində olmalıdır. Ancaq eyni zamanda biz bilirik ki, konkret fəaliyyət sahələrində başqa dillərlə də rastlaşmalı oluruq. Belə olduqda istər-istəməz bir sualla rastlaşırıq. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı praktik olaraq neçə dil bilməlidir? Bu suala biz hələ bir neçə il bundan öncə (20.V.1995, 67-69, Xəzər Universiteti) cavab vermişik. Aşağıda həmin fikrəri bir qədər yığcam şəkildə belə şərh edərdik:

- dövlət dili. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və bu dövlətin ərazisində bu dil ünsiyyət vasitəsidir. Hətta xarici qonaqlar burada bu dildə danışmağa çalışmalıdırlar. Düzdür, biz dil və din baxımından tolerant xalqıq, ancaq buna baxmayaraq qonaqlarımızla ünsiyyətə öz dilimizdə can atmalıyıq. Bunu bizdən Konstitusiyamız tələb edir.

- davranış dili. Etniklər, sərhəd zonasında yaşayanlar Azərbaycan dilindən davranış dili kimi istifadə edə bilirlər. Borçalı mahalında yaşayan azərbaycanlıların dövlət dili gürcü dilidir, orada Azərbaycan dili onların ana dili olsa da, ünsiyyətdə bu dil onlar üçün davranış dili kimi müəyyənləşdirilə bilər. Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etniklər üçün Azərbaycan dili həm dövlət dilidir, həm də müxtəlif azlıqların nümayəndələri öz aralarında Azərbaycan dilindən davranış dili kimi istifadə edirlər.

- fundamental dil. Respublikamızda fundamental dil orta ümumtəhsil məktəblərinin 5 – ci sinifdən müəyyən proqram və dərslər əsasında tədris olunur. Ona görə də bu dili idarə olunmayan ana dilindən fərqli olaraq idarəolunan dil adlandırmaq olar. Bu, tanınmış xarici dillərdən biri ola bilər. Təəssüf ki, bizdə bu, son illərdə ingilis dili istiqamətində daha geniş yayılıb.

- ünsiyyət dili. İndi vətəndaşlarımızı bir xarici dillə dünyaya çıxarmaq bilmirlər. Düzdür, indi hər yerdə ingilis dili bu funksiyanı yerinə yetirə bilər. Ancaq biz Rusiyada və ya Fransada olanda rus və

ya fransız dilindən istifadə etsək bu çox yaxşı qarşılanar. Həmin bu dili biz ünsiyyət dili adlandırırıq.

- araşdırma və ya arama dili. Azərbaycan vətəndaşı öz dar ixtisası ilə bağlı hər hansı bir dil öyrənmək istəyirsə, o, yazılı abidələrin və ya qaynaqların hişz olunduğu dili öyrənməlidir. Məsələn, şumerlərin, gürcülərin, qədim türk dilini və s. öyrəniriksə, bunu araşdırma dili adlandırmaq olar. F.fon Diits oğuzların möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanını oxuyub alman dilinə tərcümə etmək üçün Azərbaycan türkcəsini araşdırma dili kimi öyrənmişdir.

3. Beləliklə, Respublikada dil situasiyasını təhlil edib öyrənməndən sonra dil siyasətini də müəyyənləşdirə bilərik. Respublikamızın hər bir vətəndaşı ən azı üç (dövlət, davranış və fundamental dili) dil öyrənməlidir.. Qarşıda duran məqsəddən asılı olaraq biz maksimum beş dil bilməliyik: dövlət, davranış, fundamental, ünsiyyət və araşdırma dilləri.

Dil siyasəti layihəsi hazırlanarkən burada söylənilən fikirlərlə bağlı digər fikirləri də müzakirə etmək olar.

II. 4. Qloballaşma və Azərbaycan dili

Azərbaycan dili bu gün bütün dünya azərbaycanlılarının bir-birilə ünsiyyətini təmin edən möhtəşəm bir dildir. Son illərin hesablamalarına görə, bu gün dünyada 50 milyona yaxın adam Azərbaycan dilində danışır ki, bu da dünyanın ən böyük dilləri siyahısında 18-20-ci yerləri bölüşdürür. İndi bu dil müstəqil dövlətimizin əsas atributlarından olmaqla xalqımızın yenilməz qalası kimi düşmənlərin hər cür təxribatına və müdaxiləsinə sinə gərərək müqavimət göstərir. Bu dil bütün azərbaycanlıları birləşdirən güclü bir alətdir. Hazırda dilimizin bütün incəliklərini açıb göstərən monumental əsərlərimiz, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı aspektlərinin linqvistik şərhini özündə əks etdirən sanballı tədqiqatlarımız, dilimizin keşiyində duran Dilçilik İnstitutumuz və onlarla ali məktəblərimizdə Azərbaycan dili kafedralarımız var. Dilimizin dövlət dili kimi

işlənməsini ana yasamızda təsbit edən ayrıca maddə vardır ki, bunu əldə rəhbər tutan müvafiq qurumlarımız dilimizin tədqiqi, təbliği və tədrisilə yaxından məşğul olur. Xalqımızın ölməzliyinin rəmzi, ruhu və canı olan dilimiz haqqında çox yazılıb, çox deyilib. Ancaq bu heç də o demək deyil ki, daha deməyə bir söz qalmayıb. Bu heç də belə deyil. Hər dövrün öz tələbi, öz yanaşma bucağı olur. Bizim ümdə vəzifəmiz dilimizin müasir elmi konsepsiyalar baxımından tədqiqini davam etdirmək, tədqiqatlarımıza yeni ruh və yeni istiqamət verməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, hazırkı dünyamızda müxtəlif xalqların və millətlərin bir-birilərlə qarşılıqlı münasibətlərində canlı dil mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. “Bu gün ən müasir sayılan texnoloji yeniliklər belə dil qədər önəmli ola bilmir, çünki bütün texnoloji yeniliklərin xalqların məişətinə tam daxil olması üçün xüsusi metadilə ehtiyacı vardır, canlı ünsiyyətdə linqvosemiotik vasitələrlə yanaşı (təbii dildəki metaforik və metonomik özəlliklər, paralingvistik ifadələrlə bərabər intonasiya) etnosemiotik vasitələr də (folklor, rəqs, poza və s.) qarşılıqlı anlaşmada mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, son semiotik tədqiqatlar insanda 1000-ə qədər poza növü fərqləndirir. Onlar, Y.Lotmanın təbirincə desək, semiosferdə ünsiyyət mədəniyyətinin elementlərinin lokutiv vasitələri kimi çıxış etməklə danışıq aktında illokutiv niyyətin və perlokutiv nəticənin əldə olunmasına, bununla da ünsiyyətin uğurlu olmasına təminat yaradırlar. Bədən üzvlərinin danışıq prosesində müxtəlif müşayiətedici (danışarkən əl-qolun və bədənin digər üzvlərinin hərəkəti) və ya müstəqil (başın o yan-bu yana və ya aşağı-yuxarı hərəkəti) hərəkəti dinləyəndə intellektual və emosional təsir oyatmaqla yanaşı inandırıcı olmaq və həm də danışanın kimliyini müəyyən etmək üçün vacib şərtlərdəndir.”¹

Bu gün dilçiliyimizin sürətli inkişafını təmin etmək üçün güclü maddi-texniki bazanın yaradılması və yüksək ixtisaslı dilçi kadrların hazırlığı ilə yanaşı dünya dilçilik irsinin Respublikamıza gətirilməsi istiqamətində xeyli iş görmək lazım gəlir. Bunun üçün dünya dilçilik korifeylərinin əsərlərini orijinaldan dilimizə tərcümə

edib yaymaq², eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində işlənilib hazırlanmış və dünya dilçiliyi səviyyəsində qəbul edilə bilən ideya və fikirləri dünyanın aparıcı dillərinə tərcümə edib yaymaq ölkəmizin dilçilik sahəsində qazandığı uğurların dünya miqyasına çıxarılması baxımından yaxşı nəticə verə bilər. Biz dünyanın aparıcı ölkələrindən mübadilə yolu ilə magistraturaya və ya doktoranturaya qəbul təşkil edə bilsək, ölkəmizə gələn hər bir əcnəbi tədqiqatçı müəyyən dövr ərzində dilimizin bu və ya digər problemləri ilə bağlı dissertasiya və ya monoqrafiyalar yazıb müdafiə edərlər və sonra onları aparıb öz ölkələrində çap etdirərlər. Bu da elmimizin və mədəniyyətimizin əcnəbilər vasitəsilə dünyada yayılmasına güclü təkan verərdi.

Bütün sahələrdə qloballaşma müşahidə edildiyi kimi dillə ünsiyyət sahəsində də belə bir proses özünü aydın şəkildə göstərir. İndi beynəlxalq aləmdə ingilis dilinin hökmranlığı nəticəsində başqa dillər, o cümlədən Azərbaycan dili də iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni sahələrdə sıxışdırılaraq küncə qısılmış kimi görünür, məhəlli və ya dar çərçivədə işlənir. Əsas odur ki, milli dillərdə yeni məfhumları və konseptləri bildirən sözlər və fikirlər yaranmır, heç buna ehtiyac da qalmır. Digər tərəfdən, dil sahəsində qloballaşmanın bir fəsadı da nəzərə çarpır ki, bu da dillərin qarşılıqlı təsirini heçə endirir. Nəticədə dili hakim olan xalq eqoist olur, özünü əlçatmaz zirvədə hesab edir. Alman alimi Y.Trabant bu sahədə müşahidələrini belə ümumiləşdirir: “İngilislər və amerikalılar, bir qayda olaraq, xarici dillərdə əsər oxumağı lazım bilmirlər, onlar həmin əsərləri tərcümə elətdirməyə də böyük həvəs göstərmirlər.”³

Məlumdur ki, dil fəaliyyətində gənclər xüsusi yer tutur. Onlar daha yığcam sözləmlərə və alınma sözlərə üstünlük verirər. “İndi gənclər qrammatikaya və tələffüz qaydalarına fikir vermirlər. Danışanda elə bil saqqız çeynəyirlər. Onların dilində /sms, top, hot, super, hendi, mobil, çat, download, portal, webside/ kimi yüzlərlə söz işlənir ki, heç gənclər və ya kosmopolitlər onların fərqi nə varmırlar. Bu sözlər global dilin hücumu, onları götürən dillərin isə

fəryadıdır. Mən demirəm ki, bizim dilimiz tam təmiz olsun. Bu heç mümkün olan şey deyil. Amma öz dilimizin qayğısına qalmalıyıq. Alman alimləri maraqlı tədqiqat aparıblar. Görkəmli şairlər Qöte və Haynə hər cümlədə orta hesabla 30-36 söz işlədiblər. T.Mann “Yo-zef və onun qardaşları” romanında bir cümlədə 347 söz işlədib. Ancaq indi orta hesabla 5 – 13 söz işlənir. Radio və televiziya verilişlərində isə möcüzə baş verir. Bir də görürsən xəbərlərdə deyilir: /London dağılır//, /Liviya çökür//, !Bu lap əladır ki! və s. Bəzən yersiz təkrarlara yol verilir. Biz az danışmağın gözəlliyi haqda çox eşitmişik. Məsələn, hər cümlənin başında “ABŞ prezidenti Barak Obama” deməyin nə mənası var?! Birinci söyləmədən sonra elə bir cə /Obama/ desək, hər şey aydın olar. Fikrimizcə, kino başlıqlarındakı kimi və ya hər yerdə qısa cümlə işlətmək savadsızlığın və dil səriştəsizliyinin əlamətidir. Elə rəsmi dövlət vəzifəsində oturan adamın dialektdə danışması da auditoriyaya hörmətsizliyin əlamətidir. Bu gün özümüzə istehsal olunan məhsullara xarici adların verilməsi heç cür başa düşülən deyil. /Bonaqua, Nightbar, supermarket, medical club, Talk-show? Job Center? Service Point/ kimi reklam xarakterli sözlərə nə ehtiyac var?!”⁴

Hazırkı dövrdə mədəniyyətlərarası əlaqələrin bir forması da turizmdir. Turizmin həm mədəniyyətlərin tanınmasında və yayılmasında, həm də fərdlərarası əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynadığını indi hamı etiraf edir. Turizm həm də yaxşı gəlir mənbəyidir. İndi dil baxımından bu sahədə də çox acınacaqlı bir vəziyyət yaranıb. Məsələn, hər hansı ölkədən Azərbaycana bir turist dəstəsi gəlibsə, əvvəlcədən sifariş verilir ki, ekskursiya ingiliscə olsun. Başqa bir fakta diqqət yetirək. Bu yaxınlarda bizim əməkdaşlardan birinin kitabının təqdimatında məmurlardan biri ingiliscə danışaraq öz “biliklərini” nümayiş etdirirdi. Təqdimatda isə, demək olar ki, xarici qonaq yox idi. Bununla heç də onu demək istəmirik ki, biz monodilli olaq.

Qloballaşan dünyada monodillilik və monomədəniyyət formalaşır ki, bu da bütün dünyanı məhvə doğru aparır, planetimizin dil rəngarəngliyi və mədəni mənzərəsi yeknəsəkliyə uğrayır.

“Biz monomədəniyyətin və monodilli ölkənin nümunəsini qonşumuz Ermənistanda görürük. Bu monomədəniyyət cəmiyyəti məhdud və çıxılmazdır, milli eqoizm dövlətin siyasi kursuna çevrilir, özünəvurgunluq və qüsursuzluq sindromu yaradır. Hələ böyük V.fon Humboldt yazırdı ki, müxtəlif dillər dünyagörüşlərin müxtəlifliyi deməkdir. Bir dil bilən heç vaxt düşüncə müxtəlifliyinin nə olduğunu dərk edə bilməz. Bir dil bilən ətrafda baş verənləri bildiyi dilin süzgəcindən keçirir. Bu da şovinizmin və özünəqapalılığın yüksək dərəcəyə qalxması, sonda isə birdilli xalqın süqutuna aparıb çıxarması deməkdir”.⁵

Müstəqillik dövründə bizim Respublikada dil situasiyası xeyli dəyişdi. Sovetlər dönəmində hamımızın imperiya dilini bilməyimiz tələb olunurdu. Hətta rus dili ikinci ana dilimiz elan olunmuşdu. Müstəqilliyimiz bərpa olunandan sonra bizim cəmiyyətdə ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur. Bir qism vətəndaşlarımız dini azadlıq əldə etdikdən sonra ərəb dilinə meyl elədi. Onların balaları İranda və ərəb ölkələrində dini təhsil alaraq fars və ərəb dilində oxuyur və yazırlar. Bir qism vətəndaşlarımız Türkiyə türkcəsinə meyl edir, türk mədəniyyətini və dilini təbliğ etməyə çalışır, yeri gəldi-gəlmədi türk kəlmələri işlədir, hətta intonasiyanı və vurğunu da dəyişdirirlər. Üçüncü qism vətəndaşlarımız sovet dönəmində olduğu kimi, rus dilinə sadıq qalaraq bu dildə fəallıq göstərməkdə davam edirlər. Dördüncü qism vətəndaşlarımız isə, bunları daha çox öz kayeraları düşündürür, ingilis dilinə meyillidir. Axırıncılar idarə olunan dilöyrənmə sahəsində daha müntəzəm müdafiə olunurlar. Nəhayət, əhalinin daha çox hissəsi, biz deyərdik ki, az mütaliə edən qismi, öz ana dilində, öz türkcəmizdə ünsiyyəti üstün tutur.

Beləliklə, müasir dövrdə millətlərin qarşılıqlı ünsiyyətində dil faktoru mühüm rol oynayır. Özü də dünya miqyasında xalqlararası mədəni, iqtisadi, ticari və s. əlaqələrin inkişafında qlobal dil problemi çox böyük aktualıq kəsb edir.

Dilçilik elminin obyektı olan dil ən qədim zamanlardan xalqların milli şüurunun və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında əsas amillərdən biri olduğu üçün bəşər tarixində onun özünəməxsus

ictimai-siyasi əhəmiyyəti vardır. Müasir dövrdə müstəqil dövlətimizin dünya sivilizasiyasında tutduğu mövqe ilə bağlı dilimizin həm ölkə daxilində, həm də xaricdə öyrənilməsi və öyrədilməsi, habelə Azərbaycan dilinin qloballaşan dünyamızda qorunub saxlanılması ümumi bəşəri çalışmaları fonunda öz mədəniyyətimizin, adət və ənənələrimizin qorunması kimi başa düşülməlidir.

Məsələ burasındadır ki, ingilis dilinin yayılmasında ingilislərdən daha çox başqa millətlərin nümayəndələri canfəşanlıq edirlər. İngiltərənin nüfuzlu Oksford universitetinin danimarkalı alimi Fillipson “Linqvistik imperializm” adlı kitabını çap etdirmişdir. Bununla İngiltərə kimi ölkənin böyük universitetlərindən biri öz mövqeyini bildirmiş oldu.

Məsələyə diaxron aspektdə yanaşıldıqda “dil tarixi onun daşıyıcısı olan xalqın tarixidir” konsepsiyasından çıxış edərək, bu sahədə dərin araşdırmaların aparılması üçün tədqiqatçılarımızın dilimizin və xalqımızın tarixən bölgədə və dünyada təmasda olduğu etnomədəniyyətlərə aid tarixi mənbələri araşdırmaq, dilimiz və dilçiliyimizlə bağlı fikir və mülahizələri toplayıb təhlil etməklə xalqımızın kimliyi və mədəni səviyyəsi haqqında dolğun məlumatlar əldə edə bilərik. “Kitabi Dədə Qorqud”dan bəri həm öz mütəfəkkirlərimizin, həm də dünya dahilələrinin dilimizi yüksək səviyyədə dəyərləndirmələri dilimizin necə qüdrətli və yenilməz bir ünsiyyət vasitəsi olduğunu sübut edir. F.fon Bodenşted, Bestujev Marlinski, M.Y.Lermontov, Avqust von Qaksthauzen, M.P. Falev və başqaları dilimizə yüksək qiymət vermiş, onun nəinki Azərbaycanda, həm də Qafqazda və Asiyada möhtəşəm ünsiyyət vasitəsi olduğunu, fransız dilinin Avropada olduğu kimi Azərbaycan dilinin bu bölgələrdə ünsiyyət vasitəsi kimi sıxış etməsini dəfələrlə qeyd etmişlər. Məşhur səyyah və folklorçu A.fon Qaksthauzen XVIII əsrin ortalarında yazırdı ki, ermənilər əsərlərini öz dillərində yox, tatar (Azərbaycan – F.V.) dilində yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubunda xalqlar arasında informasiya, ticarət və qaşılıqlı anlaşma dilidir, bu mənada onu Avropada fransız dili ilə müqayisə etmək olar.”⁶ Fikrimizcə, xalqımızın qədimdən yüksək intellektual

səviyyədə olmasını sübut etmək üçün bu cür qaynaqları toplayıb çap etmək bizim qarşımızda duran mühüm vəzifə olmalıdır.

Ölkə daxilində dilimizin vəziyyəti, ondan cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadənin səviyyəsi, xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, dilimizi internet vasitəsilə öyrənən və öyrənmək istəyən əcnəbilərə kütləvi-informasiya vasitələrinin köməyiylə yardım göstərmək, müasir tələblərə cavab verən müxtəlif sorğu xarakterli lüğət və kitabçaların, o cümlədən ölkəmizin fauna və florasını əks etdirən sözlüklərin, yerli və əcnəbi adların transliterasiyasının elektron variantda hazırlanması, kompüterlə dilöyrətmə və dilimizin müasir səviyyədə formal və semantik təhlili bugünkü dilçiliyimizin aktual problemlərindən sayılmalıdır, canlı dilimizdə çeşidli dərslər vəsaitlərinin tətbiqi müvafiq qurumların qarşısında bir nömrəli vəzifə kimi dayanır.

Azərbaycan və dünya linqvistik irsinin, habelə bütövlükdə dilçilik elminin müasir səviyyəsinin öyrənilməsi, Azərbaycan dilçilik konsepsiyasını və dəyərlərini dünyaya çıxartmaq və dünya dilçiliyinin nəzəri fikirlərini Azərbaycana gətirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə müasir dilçilikdə fundamental əsərlərdən bəzilərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək şərhlərlə çap edilməsi, habelə Respublikamızın görkəmli dilçilərinin əsərlərinin almanaxının hazırlanması müvafiq qurumların qarşısında duran aktual məsələdir.

Dilin fəlsəfə (dil fəlsəfəsi və dilçilik fəlsəfəsi, dilin ontoloji və metodoloji problemləri), psixologiya (ünsiyyətin uğurluluğu və uğursuzluğu problemləri), sosioloqlinqvistika (cəmiyyətin müxtəlif səviyyələrində və qurumlarında dilin işlənməsi, milli dil, variantları və dialektləri, dil siyasəti və millətlərarası ünsiyyətdə dilimizin yeri), fiziologiya (koqnitiv dilçilik, afaziya, loqopediya, defektologiya və s.), texnologiyalarla (maşınla tərcümə, danışığ aktı nəzəriyyəsi, danışanın kimliyinin nitqinə görə, yəni səs obrazlarının tanınması, kriminalistikada dilin rolu), semiotika (dilnin işarəviliyi və dil işarələrinin başqa işarələrdən fərqi, dil işarələrinin pragmatik və semantik təhlili, mətn dilçiliyi və diskurs təhlili) əlaqələri müasir

nəzəri dilçilik işığında öyrənilməli və bu sahələr üzrə tədqiqatlar sistemli olmalıdır. Dilçiliyimizdə hökm sürən şablonçuluq və avrosentrizmə son qoymaq vaxtı gəlib çatmışdır. Şirin ana dilimizin özəlliklərinin üzə çıxarılması, M.Kaşğaridən üzə bu yana söylənilmiş fikirləri saf – çürük edib dilçiliyimizin tarixini əks etdirən sanballı bir əsər yazıb ortaya qoymalıyıq.

"Sivilizasiya". Avrasiya universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2012, №1. s.51-59.

Ədəbiyyat

1. F.Veysəlli. Qloballaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə qlobal dil problemi. Bakı, Avrasiya universiteti. "Sivilizasiya", Bakı, 2012, №1, s.51-59.

2. Bu sahədə Bakı Slavyan Universitetinin təşəbbüsü və maddi köməyi ilə dilimizə tərcümə olunan bir sıra əsərlərin çap olunması təqdirəlayiqdir. Bax: E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. Almandan tərcüməsi, ön söz və qeydlər prof. F.Veysəllinindir. BSU, "Filoloqun kitabxanası seriyasından", Bakı, 2006 .

3. F.Veysəlli. Göstərilən əsəri, s.52.

4. Yenə orada, s.53.

5. Yenə orada, s. 53.

6. F.Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, s.47.

II. 5. Qloballaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə qlobal dil problemi

Hazırda qloballaşma xalqların daha intensiv ünsiyyətə girməsini vacib amil kimi bəşəriyyət qarşısında irəli sürdüyü mühüm tələblərdəndir. Bugünkü dünyamızda xalqların və millətlərin qarşılıqlı münasibətlərində dilin mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməsi təbii qarşılıqdır. Bu gün ən müasir sayılan texnoloji yenilik belə dil qədər önəmli ola bilmir, çünki bütün texnoloji yeniliklərin xalqların məişətinə tam daxil olması üçün xüsusi metadilə ehtiyacı vardır. İndi hamıya gün kimi aydındır ki, canlı ünsiyyətdə linqvo-semiotik vasitələrlə yanaşı (təbii dildəki metaforik və metonomik

özəlliklər, paralingvistik ifadələrlə bərabər intonasiya) etnosemiotik vasitələr də (folklor, rəqs, poza və s.) qarşılıqlı anlaşmada mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, son semiotik tədqiqatlar insanda 1000 – ə qədər poza növü fərqləndirir. Onlar, Y.Lotmanın təbircə desək, semiosferdə ünsiyyət mədəniyyətinin elementlərinin lokutiv vasitələri kimi çıxış etməklə danışıq aktında illokutiv niyyətin və perlokutiv nəticənin əldə olunmasına, bununla da ünsiyyətin uğurluluğuna təminat yaradırlar¹. Bədən üzvlərinin danışıq prosesində müxtəlif müşayətedici (danışarkən əl-qolun və bədənin digər üzvlərinin hərəkəti) və ya müstəqil (başın o yan-bu yana və ya aşağı-yuxarı hərəkəti) hərəkəti intellektual və emosional təsir oymatmaqla yanaşı inandırıcı olmaq və həm də danışanın kimliyini müəyyən etmək üçün vacib şərtlərdəndir.

Görkəmli dilçi M.Pey yazır ki, insan 700.000 fərqli hərəkətlərdə bulunur². Bunların bəzisini biz hər gün müşahidə edirik. Məsələn, şəhadət barmağımızı uşağa silkələyəndə demək istəyirik ki, “olmaz!”.

Burada xüsusi qeyd olunmalıdır ki, qloballaşma dövründə ingilis dilinin hökmranlığı hər hansı bir dilin iqtisadi, siyasi və hərbi rıçaqlardan istifadə olunmaqla onun zor gücünə qəbul etdirilməsinə gətirib çıxardır ki, bununla da başqa xalqların dillərinə və mədəniyyətlərinə öldürücü zərbə dəymiş olur. Nəticədə dili hakim olan xalq eqoist olur, özünü əlçatmaz zirvədə hesab edir. Bununla bağlı alman alimi Y.Trabant yazır: “İngilislər və amerikalılar bir qayda olaraq lazım bilmirlər ki, xarici dillərdə əsər oxusunlar, heç onlar həmin əsərləri tərcümə elətdirməyə böyük həvəs göstərmirlər”. Bunu alman alimi “Mitridat cənnətdə – dil düşüncəsinin kiçik hekayələri” adlı əsərində yazıb³. Oxucu üçün aydın olsun deyək qeyd edək ki, romalılar ancaq yunan dilini qəbul edirdilər. Qara Dəniz sahillərində yaşayan pontosların kralı VI Mitridat qədim romalıların qəti düşməni idi. O öz adamlarına əmr edirdi ki, miladdan 63 il əvvəl Pompeyin və yeni imperiyanın əlinə düşməmək üçün onu öldürsünlər. Bunun öz pərdəarxası səbəbi vardı. İş burasındadır ki, Mitridat çox savadlı idi, ən azı 22 dil bilirdi. Odur ki, o, ətrafda baş

verənləri və imperiya iddialarını yaxşı başa düşürdü, ona görə də başqa dilləri yaxına buraxmırdı.

Bu gün dünya dilləri haqqında dilçilərin əlində olduqca zəngin material vardır. Məsələn, dünyada 6500 dilin 250-ı Avstraliyada qeydə alınıb. Ötən əsrin 90-cı illərində ABŞ antropoloqu J.Blevins Avstraliyaya üçillik səfəri zamanı bu ölkədə danışılan dillərdən birinin – “Nhandu” dilinin sonuncu daşıyıcısı Lusi Rayderin öz əcdadlarından eşitdiklər bitki, heyvan, dağ, dərə və s. adlarından maraqlı əhvalatları qələmə alıb kasetlərə köçürərək Laypsiqdə Maks Plank institutuna verib. İndi onlar orada saxlanılır⁴. Ancaq indi həmin nhandu dilində danışan bir nəfər də qalmayıb. Canlı dilin ölüb sıradan çıxması haqqında daha bir əhvalat: 82 samiti və 3 saiti olan Qafqazda kərim dilində əvvəllər 50.000 adam danışır. Bu dildə axırıncı danışanın 1984-cü ildə 82 yaş olub⁵.

Bu tale dünyanın bütün dillərinə qismət ola bilər. İndi 6500 dilin 273-də 1 milyon adam danışır. Proqnozlara görə, XXI əsrin sonlarına bu dillərin 2000-i ölüb gedəcək.

Bu gün bu dillərdən ikisinin taleyi çox düşündürücüdür. Onlardan biri alman, o birisi isə bizim dilimizdir. Alman dilində indi 100 milyon, Azərbaycan dilində isə 50 milyon adam danışır. Dünya dahilərinin bir neçəsinin yazıb yaratdığı dillərin taleyi bu proqnozlara görə yaxşı gözlənilir. Söhbət Lüter, Kant, Heqel, Qöte, Einşteyn, Kafka, Mann, Qras və ya Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Şəhriyar və daha kimlərin danışdıqları, yazıb yaratdıqları dillərdən gedir. Bircə misal verək. 2000-ci ildə dünyada 20, 1 milyon adam alman dilini öyrənirdisə, 2005-ci ildə bu rəqəm 16, 1 milyon olub.

Fransada belə bir qayda var. Öz sözünün əvəzinə yad söz işlədən adam rəsmi şəkildə cərimə olunur. Vaxtilə Kanadanın Kvebek əyalətində xüsusi dil polisi yaranmışdı və o polis fransızca danışmayanları cəzalandırırdı. Ancaq bu tədbir heç bir nəticə vermədi.

Avropa Şurasında FDP-dən almaniyalı deputat ingiliscə danışmağı pis hadisə saymır. Brüsseldə belə bir qərar verilib ki, Aİ-də sənədlər, çıxışlar və digər mətnlər ingiliscə çap olunmalıdır.

Bunu kəskin tənqid atəşinə tutan Ş.Matias bildirir ki, Avropa qurumlarında ən çox deputat Almanıyanın payına düşür, – 25 %, halbuki ingilislər fransızlarla bir yerdə deputatların ümumi sayının 16 %-ni təşkil edir. Alman parlamenti Avropa İttifaqına rəsmi müraciət göndərdi ki, sənədlər almanca olsa, bundestaq onları müzakirə edə bilər.

Hətta alman unuversitetləri magistr qəbulunu ingilis dilində aparır. Bu yaxınlarda Almanıyanın ən böyük qəzeti “Süddeutsche Zeitung”⁷ böyük konqresin ingilis dilində keçirilməsilə bağlı elan vermişdi.

Beləliklə, planetimizdə monomədəniyyət formalaşır ki, bu da bütün dünyanı məhvə doğru aparır.

Alman xalqının böyük oğlu M.Lüter “İncili” almancaya tərcümə etdi və Saksoniya dəftərxana dilindən möhtəşəm bir ədəbi dil yaratdı. Başqa bir alman filosofu və məntiqçisi Q.Laybnis 1682/83-cü illərdə yazırdı ki, o, alman dilinin kəskin və ağıllı işlənməsini arzu edir, əqlə aydınlıq gətirən bir dil həsrətindədir.

Azərbaycan dili də bu keşmə-keşli dünyada öz yerini qorumalıdır. Dünyada ulularımız M.F.Axundov, Sabir, C.Məmməd-quluzadə, Ü.Hacıbəyli, Şəhriyar və neçə-neçə söz xridarılırimızın yazıb-yaratdıqlar doğma, şirin Azərbaycan türkcəsi bu gün iki yerə bölünsə də, onun qüdrəti, qüvvəti hələ də xalqın iradəsi sayəsində yaşamaqdadır. Ancaq qloballaşma təhlükəsi bütün dünya dillərində olduğu kimi, bizim dilimizin də başının üstünü kəsmişdir. Bu bələdan az itkilə çıxmaq üçün xalqımız durmadan mübarizə aparmalıdır, dilimizi yadelli qəsbkarlardan qorumalıdır.

Onu da qeyd etmək ki, dünya dilləri qohumluq dərcəsinə görə kifayət qədər dolğun şərh olunaraq bölüşdürülüb. Deyək ki, ispan və portuqəz dilləri nə qədər müstəqil olsalar da, o dillərin daşığı-cıları ispanlar və portuqəzlər bir-birilərinin qəzet və jurnallarını oxuyub başa düşürlər. Ancaq danışanda anlam çətinlikləri olur. Eləcə də finlər və estonlar bir-birilərinə başa düşə bilirər. Danimarkalılar, isveçlilər və norveçlilər deyirlər ki, onların dilləri fərqlidir. Ancaq M.Pey yazır ki, italyan dialektləri Siciliya və Pid-

montese arasındakı fərqlər 3 skandinav dili arasındakı fərqlərdən çoxdur. Rumın və moldavan dilləri eyni olsalar da, onların adları müxtəlifdir. Bu gün Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindən danışılrsa da, onların eyni dil olmaları heç bir şübhə doğurmur. Serb və xorvat dilləri arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birincinin yazısı kirilldə, ikincisinininki isə latın qrafikasındadır.

Bəzi ölkələrdə müəyyən sahədə bir, başqa sahədə isə tamam başqa dil işlənir. Məsələn, Lüksemburqda məktəbdə fransız, qəzet oxuyanda alman, evdə isə alman dilinin yerli Lüksemburq dialektində danışirlər. Paraqvayda insanlar biznes işlərində ispan, qalan hallarda isə yerli hindilərin dili olan qarani dilindən istifadə edirlər. Yunanıstanda da uzun illər məktəbdə katherovusa, ictimai yerlərdə isə dhimotiki dilindən istifadə edilirdi.

İki və artıq dilli ölkələrdə həmişə dil konfliktləri müşahidə olunur. Keçmiş sovetlər birliyində bu, müttəfiq respublikalarda adi hal idi. Belçikada bir şəhərin 3 adı var. Fransızların Liege adlandıdığı şəhəri danimarkalıları Luik, almanlar isə Lütix kimi işlədirlər. Flamandriyanın paytaxtı fransızca Bruges (broozsh), daç dilində Brugge, almanca Brück adlanır. Flamandların çoxluq təşkil etdiyi Belçikada valonların ağılığı vaxtı parlamentdə və məktəbdə flamandca və ya daçca danışmaq qadağan idi.

Bəzən naşı adamlar dillərin çətinliyinə və asanlığına görə fərqli olmasını xüsusi qeyd edirlər. Ancaq bu çətinlik və asanlığı əsaslandırmaq o qədər də asan olmur. Məsələn, ingilis dilində hal kateqoriyası yoxdur, fin dilində isə 15 hal vardır, başqa sözlə desək, bu dildə hər bir isim 15 şəkllə düşür: nom., akk., , allativ, inessiv, komitativ və s. Təsəvvür edək ki, hər bir azərbaycanlı /daş/, /diş/ /duz/ və s. sözlərini 15 halda işlədirlər. Dünyada ən geniş yayılmış ingilis dilində isə ümumi və yiyəlik halları vardır. Birinci sıfır şəkilçi ilə, ikinci isə /-s/ artırmaqla düzəlir. Bu dildə əvəzlik 3 cür, (/İ/ (mən), /my/(mənim), /me/(mənə)), feil isə 5 cür (/ride/ (miniklə getmə), /rides/ (3-cü şəxs təkdə = o, miniklə gedir), /rode/ (həmin feilin keçmiş zaman – preterit forması), /riding/ (davamlı indiki zaman düzəltmək üçün forma) və /ridden/ (məchul növü düzəltmək

üçün forma) dəyişir. Alman dilində isə feilin 15 forması var: /lesen- lese, lies, liest, lest, lesen, las, last, lasen, (hat) gelesen, läse, läsen, läst, läsest, lesend/. Qərribə gəlir, elə deyilmi? Ancaq bu belədir. Qəribəliklər bununla bitmir. Eyni denotat bir dildə qadın cinsinə (məs. “şəhər” alman dilində /die Stadt/), onunla genetik cəhətdən qohum olan rus dilində isə kişi cinsinə aiddir: (/qorod/). Rus dilində ismin 12 (tək və cəmdə bütün hallarda), sifətin 16 forması mövcuddur. İngilis dilində isə sifətin 3 forması vardır: /blond, blonder (than), blondest/.

Romanlarda /grey/ (boz) sözünün qarşılığı yoxdur. İrlandiyanın gəlik dilində /hə/ və /yox/-un qarşılığı yoxdur. Onlar deyirlər /I think not// və ya /This is so//. İtalyanlar /qardaş qızı/ və /qız nəvə/-ni, eləcə də /qardaş oğlu/ ilə /oğlan nəvə/ni fərqləndirmirlər. Fransız dilində sifət isimdən sonra gəlir: /l'auto rouge/. Ancaq alman dilinin təsiri ilə Raynlandda normal söz sırası işlənir. Gəlik dilini başa düşməyənlər Şotlandiyanın dağlıq yerlərində bu dilin təsiri altında müəyyən ifadələr işlədirlər. Yaponlar müəyyən və qeyri – müəyyən artiklin nə olduğunu bilmirlər. Digər tərəfdən, yaponlar isimlərin tək və cəmini fərqləndirmirlər. Onlar həmçinin gələcək zaman deyilən şey tanıyırlar. Onlar /Tokyo e yukimasu// deyəndə həm /Tokiyoya gedirəm/, həm də /Tokiyoya gedəcəyəm// ifadə edirlər. Əlbəttə, burada kontekst köməyə gəlir. Digər tərəfən, yapon cümlələrinin yarısı mübtədasız olur.

Yunan dilində ümumi ünsiyyətə xidmət edən 70-ə yaxın jest var. Məsələn, sol əli çənəyə söykəyir, gözün birini bağlayır, o biri göz orta məsafəyə baxır, o biri əli isə o yan – bu yana yelləyirlər, bununla da ?Mən bilmirəm ki, buna nə edim?⁴ bildirirlər.

Dünyanın 6500 dilində bütün bu “bədən dili”lə bağlı işarələri hesablaya bilərikmi? Bəzi ölkələrdə 2-3 dil (Belçika), bəzilərində isə (Kamerun, Papua, Yeni Qvineya və s.) 100-ə qədər dil vardır. Hindistan 1600 dil və dialektlə, yəqin ki, dünyada liderdir.

Bəzi dillər var ki, onlar kreol dillərə çevrilir, absorpsiyaya uğrayır və amalqamlaşır. Şotlandlar /Take the here//, /Bring that here// və ya /I am seeing you// /I see you// əvəzinə işlədirlər. Hol-

landiya ilə Qərbi Almaniya, Şimali Almaniya ilə Danimarka əhalisi bir -birilərinə öz həmvətənlilərindən yaxşı başa düşürlər. Kolumb yeni dünyanı kəşf edəndə orada 1000 dil vardı, hazırda onlardan 600-ü qalıb.

Dillər daim dəyişməkdədir. Ən az dəyişən dil island dilidir. Belə ki, islandlar minillik tarixi olan saqaları asanlıqla oxuya bilir-lər. İngilis dili ən çox dəyişikliyə uğrayan dildir. Özü də həm lek-sikonda, həm də sintaktik səviyyədə bu dəyişikliklər aydın hiss olu-nur. Ancaq ingilis orfoqrafiyası bu dəyişiklikləri qəti nəzərə almır. Dünyanın dil xəritəsinə nəzər salsaq görürük ki, bəzi ölkələrdə dil mənzərəsi çox rəngarəngdir. Məsələn, İsveçrədə 4 dil rəsmi dildir (alman, fransız, italyan və retroroman). Bu axırıncı sərt qışı və nadir coğrafiyası olan şərqdə St.Mori, Davos və Klosters kimi təcrid olunmuş gözəl yerlərdə işlənir. Retroroman dilinin 5 variantı mə-lumdur. Sutselvadan olanlar “vagned na qua”(gəl bura) deyirsə, baş-qa dərədən olanlar həmin ifadəni “vegni neu chen” kimi işlədirlər. Başqa yerlərdə isə eyni cür danışır katolik və protestant olmasına rəğmən fərqli yazırlar.⁵

Alman dili (Almaniya, Avstriya, İsveçrə, Rumıniya, Fransa, Macarıstan, Rusiya, Kazaxstan, Polşa, Belçika və s.) ədəbi dildən kənar çətin başa düşülən milli dil və dialektləri əhatə edir, onlar fərqli leksikonla və sintaktik strukturlarla səciyyələnir. Hətta bir öl-kə daxilində-Almaniyanın Bavariya dialektində “Samstag” (şənbə), Berlində “Sonnabend”, su borusunu təmir edəndə “Spengler”, Ber-lində isə “Klempner” deyirlər.

İtalyan dili də çox qəribəliklərlə səciyyələnir. Məlumdur ki, milli dil kimi Florensiya və Tuscan dialektləri formalaşmış. 1979-cu ildə ölkə əhalisinin 5 %-i həmin dialektlə danışdı. Keçmiş sovetlər birliyində 149 dil vardı. Əhalinin yarısı öz dilində danışdı, çoxu heç rusca bilmirdi. Vatikanın rəsmi dili latın dilidir. Hazırda dünya miqyasında dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi, elm və texnikada paradigmlərin dəyişməsi müşahidə olunur. Bunun da əsas səbəbi dünyada sürətlə gedən qloballaşmanın həyatımızın bütün sahələrinə sirayət etməsidir. Başqa sözlə desək, BMT-nin baş

qərargahının yerləşdiyi Nyu Yorkdan tutmuş Şərqi ən ucqar nöqtəsi olan Tokiyoya qədər bütün planetimizdə eyni və ya oxşar ssenariya ilə təkrar olunan siyasi, mədəni, ticari və iqtisadi proseslər gedir. Hər hansı bir yenilik sürətlə bütün dünyaya yayılır və hamının gündəlik işlətdiyi avadanlığa çevrilir. Bu proseslərin əsl daşıyıcısı dildir. Dildə yeni texnologiyalar və onlardan istifadə qaydaları yaranır, özü də bu, bir qayda olaraq, ingilis dilində olur, sonra başqa dillərə tərcümə olunur və onlar tezliklə dünyada bütün insanların mənəvi sərvətinə çevrilir. Bu gün artıq texnoloji yenilikləri başqa dillərə tərcümə etməyə ehtiyac da qalmır. Yeni kəşflər və ixtiralar bir dildə, ingilis dilində yaranır və bütün dünyaya yayılır. Hətta öz müqavimət gücünə, struktur və sistem xüsusiyyətlərinə görə ingilis dilindən geri qalmayan, bu yaxınlara qədər imperiyaların və superdövlətlərin dili olmuş rus, alman, fransız, ispan və s. dillər də texniki təlimatların və sənədlərin tərcüməsinə ehtiyac duymur. Dünya monodillilik istiqamətində durmadan sürətlə irəliləyir.

Bu gün mədəni olmaq istəyən, başqa xalqların nümayəndələri ilə tez və maneəsiz əlaqə yaratmaq istəyən hər kəs ingilis dilində danışmağı üstün tutur. Dünya forumlarının və təşkilatlarının keçirdikləri bütün tədbirlərdə işlək dilin ingilis dili olması arzu edilir. Bəzən etika xatirinə və ya hörmət əlaməti olaraq forum və simpoziumların keçirildiyi ölkənin dilini də işlək dil kimi göstərir. Ancaq bu elə bir səmərə vermir. Çünki hər hansı bir yeni ideyanın dünya miqyasına çıxması üçün həmin ideyanın qlobal dildə şərh olunmasını ehtiva edir. Əks təqdirdə ideya məhəlli sədləri aşb keçə bilməz.

Dünyada qlobal dil məsələsi iki mühüm etirazla müşayiət olunur. Bir tərəfdən bu, dil imperializmi qorxusunu yaradır. Doğrudan da, danimark alimi R.Filipsonun yazdığı kimi, linqvistik imperializm bu gün bəşəriyyət üçün ən ciddi təhlükə törədən bir məsələdir. Bu alimin özü çoxdillidir, özü də ingilis dilinin ikinci dil kimi işləndiyi Danimarkda yaşayır. Lakin onun məşhur “Linqvistik imperializm” kitabı məhz İngiltərədə iki dəfə çapdan çıxıb (Oks-

ford, 1992, 1993). Bu faktın özü onu göstərir ki, dili beynəlxalq dilə çevrilmiş İngiltərənin özü belə linqvistik imperializmin geniş vüsət almasından narahatdır. İkinci etiraz isə milli azlıqların qlobal dil siyasətinə qarşı çıxmaları ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, Avropada Norveç, İsveç, Danimarka, İsveçrə və s. kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə demoqrafik vəziyyət çox ağırdır. Bu ölkələrdə əhalinin artımı yox dərəcəsindədir. Digər tərəfdən, bu ölkələrin gəncləri amerikan və ingilis təsirlərinə məruz qalaraq öz mədəniyyətlərini və dillərini unutmaq üzrədirlər. Elə bu qayğının nəticəsi idi ki, 1975-ci ildə Helsinki şəhərində 35 ölkənin toplanacağı Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq forumunun son sənədini yuxarıda adlarını çəkdiyimiz və digər ölkələrin nümayəndələri o sənədin onların dilində də tərtib olunmayacağı təqdirdə onu imzalamaqdan imtina etmişdilər. Deməli, bütün Avropa səviyyəsində baş verə biləcək dil qloballaşmasının qarşısı alındı.

Qeyd edək ki, beynəlxalq səviyyədə qlobal dil siyasətinə qarşı təkcə sayca az olan millətlərin nümayəndələri mübarizə aparmırlar. Sayca yüz milyonlarla adamların danışdığı alman, fransız, ispan, rus və s. dillərin təmsilçiləri də bu mübarizəyə qoşulduqlarını elan edirlər.

Oxşar vəziyyəti biz öz respublikamızda da müşahidə edirik. Əvvəllər bizim rus dilini bilməyimiz tələb olunurdu. Hətta rus dili ikinci ana dilimiz elan olunmuşdu. Müstəqilliyimiz bərpa olunandan sonra bizdə ciddi təbəddülatlar yarandı.

Beləliklə, müasir dövrdə millətlərin qarşılıqlı ünsiyyətində dil faktoru mühüm rol oynayır. Özü də dünya miqyasında xalqlararası mədəni, iqtisadi, ticari və s. əlaqələrin inkişafında qlobal dil problemi çox böyük aktuallıq kəsb edir.

ADU. "Dil və ədəbiyyat" jurnalı. Bakı, 2012, s.20-26.

Ədəbiyyat və qeydlər

1. Veysəlli F. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı, "Mütərcim", "2010, s. 85.
2. Pei M. The Story of Language. London, 1952, p.9-18.

3. Trabant J. Mithridates im Paradies-kleine Geschichten des Sprachdenkens. C.H.Beck Verlag, München, 2005. (360 s).

4. Schreiber M. Deutsch for sale. "Der Spiegel", 16.August 2011. İnternet : [http:// corporate. Spiegel. de](http://corporate.spiegel.de).

5. Bryson B. Mother Tongue. Penguin Books. 2009, p.28.

II. 6. Mirzə Şəfi xaricilərə Azərbaycan dilini öyrədən ilk müəllim kimi

Fridrix fon Bodenştedt 1848/50-ci illərdə Berlində işıq üzü görün "Tausend und ein Tag im Orient" ("Şərqdə min bir gün") trilogiyasının üçüncü cildində bütövlükdə böyük hörmət və ehtiramla vəsf etdiyi müəllimi M.Şəfi Vazehin divanında tatar (Azərbaycan – F.V.) dilini necə öyrənməsini təfəsilatı ilə yazır və həmin divanda gördüyü, eşitdiyi olayları qələmə alır, M.Şəfinin ona dil öyrədərkən bədahətən söylədiyi şeirləri qeydə alır və sonradan onları almancaya çevirərək üzərində işləyəndən sonra çap olunması üçün vətəni Almaniyağa göndərirdi. Kitabının 17-ci fəslində F.fon Bodenştedt yazır ki, o, İrəvan bazarından aldığı hədiyyəni M.Şəfiyə verir, əvəzində isə M.Şəfi ona üzərində "Müdrikliyin açarı" (Schlüssel zur Weisheit) yazılmış bir bağlama bağışlayır. M.Şəfi bu dəftərdə F.fon Bodenştedt İrəvanda olarkən özünün yazdığı şeirləri toplamışdı (s.56). Ondən bir az əvvəl isə, yenə əsərinin 45-ci səhifəsində F.fon Bodenştedt yazır: "Diqqətli oxucu xatırlayır ki, Eçmiadzindən qayıtdıqdan sonra M.Şəfi mənə özünün "Müdrikliyin açarı" adlandırdığı şeirlər toplusunu bağışlamışdı. Toplunun ön sözündə o, özünə bəraət qazandıraraq yazırdı ki, ona oyunaq kimi görünən şeirləri kağıza köçürüb. Baş alıb gedən özünü vəsfə baxmayaraq, əslində o buna az əhəmiyyət verirdi, sözdən çox əməllərini yüksək qiymətləndirən bir adam var idisə, o da M.Şəfi idi"(s.45).

F.fon Bodenştedt M.Şəfiyə böyük qiymət verirdi, onu Gəncə müdriki, Qafqazın məşhur şairi adlandıırırdı. O yazırdı: "Cəncə müdrikinin bayram və şənliklərdə oxuduğu şeirlərin əksəriyyəti

gürcülərin və tatarların (azərbaycanlıların – F.V.) dillər əzbəri idi, heç özü də fərfinə varmırdı ki, onları yazıya köçürsün. Şərq adətinə görə hər qəzəlin sonunda şair öz adını verməsəydi əksər hallarda bilmək olmazdı ki, bu şeirlər onundur ya yox.”(s.73).

Biz 2010-cu ildə alman mənbələrinə əsaslanan “Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenştedt: yozmalar və faktlar” adlı kitabımızda Respublika ictimaiyyətinə müraciət edərək belə bir fikir irəli sürmüşdük ki, bu iki şəxsiyyətin əlaqələrini öyrənmək üçün F.fon Bodenştedtin anadan olduğu Aşağı Saksoniya əyalətinin paytaxtı Hanoferin yaxınlığındakı Payne qəsəbəsində yerləşən arxivdə məsələni dərinlən öyrənmək üçün alman dilini bilən tədqiqatçılarımız oraya ezamiyə olunsunlar ki, onlar arxiv sənədləri əsasında yeni sanballı bir əsər yazıb ortalığa qoysunlar. Əks təqdirdə bizi qabaqlayanlar tapılacaq. Elə belə də oldu. Son illər F.fon Bodenştedtin vətənində bu iki şəxslə bağlı son dərəcə maraqlı, lakin M.Şəfi şəxsiyyətinə daha çox şübhə ilə yanaşan və həqiqətdən uzaq yozmalarla dolu böyük materiallar çap olunur. Təkcə onu deyək ki, ötən əsrin 30-cu illərində K.Zündermayer “F. fon Bodenştedt və Mirzə Şəfi nəğmələri” (Lfd. N: 88) mövzusunda dissertasiya yazıb (Kiel, 1931, 131s.), Y.Mundhenk «F.Bodenstedt und Mirza Schaffy in der aserbaidshanischen Literaturwissenschaft” (F. fon Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında”. Hamburg, 1978, 108 s.: Lfd.N: 112) adlı kitab çap etdirib (qeyd edək ki, biz yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabımızda bu müəlliflərə münasibət bildirmişik). Bundan başqa yüzərlə məqalələr çap olunub və bu gün də çap olunmaqdadır. Ən başlıcası isə odur ki, İsa Kehabi deyilən bir iranlı 1967-ci ildə Kölndə almanca “Friedrich Bodenstedts Verdeutschung der Hafisischen Lieder” (Hafiz nəğmələrinin F.Bodenştedt tərəfindən almanlaşdırılması. Köln, 1967, 161 S: Lfd. N: 143) bir dissertasiya yazıb onu orada müdafiə edib. Bu iranlı tədqiqatçı daha da irəli gedərək M.Ş.Vazehin şair kimi tanınmadığını (Gürcüstanda) və yalnız xəttat olduğunu qabardır. Xeyallarına güc verməkdə davam edərək İ.Kehabi yazır ki, Qafqaz şəhəri Tbilisidə tatar dili öyrədilə bilməzdi, “çünki tatar

dili türk dillərindən biri olsa da, Qafqazda danışılan dillərə aid edilə bilməz və o heç mədəni dil də deyil... Ona görə də o dili Rusiyanın başqa yerində məktəbdə öyrənmək üçün heç bir əsas yox idi” (s. 47). Burada İsa Kehabi Y.Bentsiqin ingiliscə yazdığı əsərdən bir sitat gətirir: “Tatar dili Volqa və Qərbi Sibirdə 4-5 milyon adamın danışdığı dildir. XIX əsrin ikinci yarısından (əsasən cığatay) Kırım tatarları ilə birgə (Rusiyada inqilabdan sonra yazısı olub, ikinci Dünya müharibəsindən sonra çox yayılıb” (s.48). İsa Kehabi elementar tarixi bilmir və ya qəsdən təhrif edir, yoxsa F.fon Bodenştedtin hörmətlə adını çəkdiyi müəlliminin vətəni Gəncəni Şimali Persiya kimi göstərməzdi. Çox güman ki, İ.Kehabi dünya ədəbiyyatında azərbaycanlıların Qafqaz tatarları adlandırılmasından, yumşaq desək, bixəbər olub. İ.Kehabi sonra sübut etməyə çalışır ki, F.fon Bodenştedtin tərcümə edərək “Mirzə Şəfi nəğmələri” adında çap etdirdiyi şeirlərin çoxunun əsl müəllifi M.Ş.Vazeh yox, Hafizdir, halbuki F.fon Bodenştedt öz əsərində dəfələrlə yazır ki, filan şeirin Hafizə məxsus olduğunu M.Şəfi özü şeiri deməyə başlamazdan əvvəl qeyd edirdi.

Bütün bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, M.Şəfi və Bodenştedt problemi heç də unudulmayıb və zaman-zaman bu məsələ gündəmə gəlir. F. fon Bodenştedtin M.Ş.Vazehlə bağlı yazdıqları şübhə altına alınır.

AMEA rəhbərliyinə yazılı müraciət edərək məsələnin öyrənilməsi və “Müdrikliyin açarı” bağlmasının taleyini həll etmək üçün Almaniyaya ezamiyyə olunub F.fon Bodenştedtin axivində işləmək üçün mənə icazə verməsini xahiş etdim. AMEA-nın prezidenti akad. A.A.Əlizadə çox böyük səbirlə məni dinlədi və tərəddüdsüz “Gedin, icazə verirəm” dedi. Mən də 2013-cü ilin iyul ayının 1-dən 15-nə kimi Payne şəhər arxivində (indi arxiv belə adlanır) oldum. Arxivdə işləyərkən bunları aşkar etdim:

1. F.fon Bodenştedtin həyat və yaradıcılığına dair 13 adda sənədlər toplanmış qovluq və torbalar var. Onlar elektron variantda hazırlanıb EDV – Findbuch adı ilə Archiv – Software AUGIAS 7. 1 şifrəsilə 1990-cı ildə tərtib olunub. Şəhər arxivinin rəhbəri cənab

M.Utext digər bir əməkdaşla birlikdə arxivin materiallarını qoruyub saxlayırlar. F.fon Bodenştedtin çap olunmuş əsərləri və ikinci dərəcəli ədəbiyyat arxiv kitabxanasına verilib, ancaq onlar burada da ayrıca saxlanılır.

2. Şəhər arxivində F.fon Bodenştedtin 13 sayda rəsmi sənədləri və sertifikatları, 24 adda avtoqrafli yazıları və məqalələri, 53 adda əsərləri və yazıları, 7 sayda antologiyaları, 9 adda digər nəşrləri, 56 adda həyat və yaradıcılığına dair ikinci dərəcəli materiallar, 3 sayda digər çap olunmuş əsərləri, 10 müxtəlif şəkil və 9 sayda müxtəlif adda (varia) materiallar toplanmışdır.

3. Azərbaycan üçün son dərəcə maraq doğuran sənədlər və kitablar bu nömrələr altında saxlanılır:

a) Die Völker Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen (Qafqaz xalqları və onların ruslara qarşı mübarizəsi). Frankfurt am Main, 1848, 572 s.(L.fd.N.: 50);

b) Tausend und ein Tag im Orient. Berlin (Şərqdə min bir gün). Berlin, 1850, 376 s. (L.fd. N: 49).

c) Friedrich von Bodenstedts gesammelte Schriften (F.fon Bodenştedtin seçilmiş əsələri). 12 cilddə, 6 kitabda (3 – 4-cü cildlər, 9-10-cu cildlər və 11-12-ci cildlər yoxdur), Berlin, 1865-1868 (L.fd.N:31); eyni adlı kitab 4 cilddə, Berlin, 1866-1891 (L.fd. N: 32)

ç) Bodenstedt F.Mirza Schaffy im Liede und in der Wirklichkeit (Mirzə Şəfi şeirdə və gerçəklikdə). İn: Daheim, N: 16, s.244-248, N: 17, s. 262-266, 1872 (L.fd.N:116).

d) Die Lieder des Mirza – Schaffy (Mirzə Şəfi nəğmələri), 42-ci nəşri, Berlin, 1873, 224 s.; 80-cı nəşri, Berlin, 1878, 216 s. (Lfd.N: 38); 161-ci nəşri, Berlin, 1902, 199 s. (L.fd. N: 154); 162-ci nəşri, Berlin, 1909, 199 s. (L.fd.N: 150); 169-cu nəşri, Berlin, 1922, 247 s. (L.fd.N: 160); 170-ci nəşri, Heidelberg, 1984, 187 s. (Lfd N: 39).

e) Aus dem Nachlaß Mirza Schaffys. Neues Liederbuch mit Prolog und erläuterndem Nachtrag von F. von Bodenstedt (Mirzə Şəfi irsindən. F.fon Bodenştedtin proloqu və şərhli əlavələrilə yeni

nəğmə kitabı). Berlin, 1876, 231 s. (L.f.d. N: 25); 2-ci nəşri: Berlin, 1878, 231 s. (L.f.d.N: 26).

f) Proelss J.Das Urbild des Mirza Schaffy (M.Şəfinin ilkin şəkli). İn: Vom Fels zum Meer (“Dağdan dənizə”). 1892, s. 265-2719, Lfd N: 84).

Ezamiyyə vaxtı bizə xoş təəssürat bağışlayan məqamlardan biri o oldu ki, Payne şəhərində F.fon Bodenştedtin adını daşıyan küçənin başlanğıcında F.fon Bodenştedtlə M.Ş Vazehin birgə barelyefi qoyulmuşdur. Şəhər arxivinin rəhbəri cənab M.Utext dedi ki, bu barelyef azərbaycanlı Ç.Abdullayevin (Azərbaycan-alman cəmiyyətinin sədri) iştirakı ilə qoyulub.

Etiraf edək ki, bizim də səfərimiz “Müdrilik açarı” bağlaması”nın tapılması istiqamətində uğurlu sayıla bilməz. Arxivin rəhbəri M.Utext bizi inandırdı və özümüz də axtarışlardan sonra əmin olduq ki, “Müdrilik açarı” bağlaması F.fon Bodenştedtin arxivində yoxdur. Bunun bir neçə yozumu ola bilər:

1. Heç belə bir bağlama yerli-dibli olmayıb, F.fon Bodenştedt bunu özündən uydurub. Belə olduğu halda F. fon Bodenştedtin bütün yazıları yalan hesab edilməlidir. Ona görə də bu versiya heç cür qəbul edilə bilməz. O zaman heç kim və heç nə alman səyyahını və tərcüməçisini özündən nəsə uydurub yazmasını təkid edə bilməzdi. Deməli, F.fon Bodenştedtin yazdıqları, xüsusən trilogiyasında yazdıqları, gerçəkliyi əks etdirir, o cümlədən də bağlama yəqin ki, olub.

2. Alman bodenstedtşünasları qəsdən bağlamayı məhv ediblər ki, “Nəğmələrin” həqiqətən F.fon Bodenştedtə məxsus olduğunu sübut etsinlər və beləliklə də “M.Ş.Vazehin müəllifi olduğu şeirlər yoxmuş” fikrini təsdiq etsinlər.

3. F.fon Bodenştedt ömrünün son illərini səfərdə, o cümlədən ABŞ-da keçirib, Almaniyanın Visbaden şəhərində ölüb və orada da dəfn olunub. Leppla Ruprext adlı alman tədqiqatçısı 1961-ci ildə Visbadendə çap elətdirdiyi “F.fon Bodenştedt 1819-1892” (Nassau xatirələrinin xüsusi buraxılışı, 6-cı cild, s.215-217) adlı məqaləsində (Lfd.N.83) yazır ki, R.f. Deker nəşriyyatının nümayəndəsi V.Şültse

təklif edib ki, F.fon Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” trilogiyasında getmiş şeirləri oxucuları cəlb etmək üçün 1851-ci ildə “Mirzə Şəfi nəğmələri” adı altında ayrıca çap etsinlər. “Publika Bodenştedt 1874-cü ildə şeirlərin yalnız ona məxsus olması barədə “etirafına” qədər şeirlərin farscadan (müəlif burada ciddi səhvə yol verir, şeirləri F.fon Bodeştedt Azərbaycan dilindən tərcümə edib – F.V.) tərcüməsi fiksiyasına inanırdı. Sağlığında 142 nəşr, 1922-ci ilə qədər isə 169-cu nəşri bütövlükdə 280 000 nüsxə çap olunub” (s.219). Bununla bağlı demək lazımdır ki, bu müəlliflər F.fon Bodenştedtin ruhuna xəyanət ediblər. Çünki F.fon Bodenştedt özü yazırdı ki, Vazehdən tatar (Azərbaycan) dilini öyrənib. M.Şəfi fars dilini də gözəl bilirdi, ancaq divanda söylədiyi şeirləri azərbaycanca deyirdi axı! Bəli, 1874-cü ildə F.fon Bodenştedt M.Şəfi nəğmələri ilə bağlı bir qədər müəmmalı danışsa da, müəyyən mənada düz deyib: “Həqiqət budur ki, M.Şəfin şərqiyləri tərcümə deyil, onlar yaradılması üçün yalnız mənə borclu olan şeirlərdir” (Aus dem Nachlass..., s.193). Tərcümə işilə məşğul olan hər kəs bilir ki, yazıdan, qarşıda duran mətni tərcümə etmək, sinxron tərcümə deyil. M.Şəfi divanda şeirləri bədahətən deyərəkən F.fon Bodenştedt də onları başa düşdüyü və qavradığı şəkildə dəftərinə köçürüb və sonradan üzərində redaktə işləri apararaq onları almanlaşdırıb və çapa təqdim edib. “Mirzə Şəfi nəğmələri” əslində iki adamın birgə əməyinin məhsuludur və biz buna görə F.fon Bodenştedti plagiator adlandıra bilmərik. F.fon Bodenştedt bu cür fikirlər söyləməsini təhrik edən amillərin içərisində bunları xüsusi qeyd etmək lazımdır: erməni knyaz Tumanovun A.Berjeyə hiyləgər fitvası, axırıncının alman dilində məqalə ilə çıxış etməsi və M.Şəfini heç kəsin tanımadığını bəyan etməsi, hətta onun qəbrinin Tbilisi qəbirstanlığında olmaması barədə fikirləri mühüm rol oynamışdır. Biz bilirik ki, İslam adət-ənənəsinə görə qəbrin izi qalmamalıdır.

Arxiv sənədləri içərisində F.fon Bodenştedtin nəvəsi T.Engelmanın öz babası haqqında xatirələri də vardır.

Təsadüfi deyil ki, F.fon Bodenştedtin 1874-cü ildəki çıxışından sonra Avropada nəğmələrə rəğbət yoxa çıxdı. F.fon Bodenşted-

tin yaxın ətrafı bəlkə də “Müdrilik açarı” dəftərinin yoxa çıxmasının əsas ideya verənləridir. Axı ona ilk təklif verən də Şultse olmuşdu.

4. ”Müdrilik açarı”nın yox olması sırf fiziki-texniki səbəbdən ola bilər. Ola bilsin ki, bağlama islanıb, ondakı yazılar yararsız hala düşüb və bu səbəbdən də bərpası mümkün olmadığından arxivdə saxlanılmayıb. Hər halda arxivin rəhbəri cənab M.Utext də bildirdi ki, bağlamanın olmasından xəbərdardır, ancaq onun arxiv materialları içərisində olmaması faktıdır.

Onbeş günlük səfərim başa çatdı və məndə qəti olaraq belə bir fikir formalaşdı ki, məsələnin həlli hələ qabaqdadır.

Bizim təklifimiz: yuxarıda verdiyimiz mənbələr F.fon Bodestedt və M.Şəfi Vazeh əlaqələrini öyrənmək üçün çox dəyərlidir və onların dərinədən təhlili üçün Azərbaycan tərəfi almancaı yaxşı bilən gənc dissertant və doktorantları bu işə cəlb etməlidir.

525-ci qəzet. 30 iyul 2013.

II. 7. Azərbaycan dilində sözün prosodik modelinin iki zirvəliliyinə dair

Azərbaycan dilinin materialı üzərində apardığımız müşahidələr belə fikir söyləməyə əsas verir ki, bu dildə hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusu yoxdur. Sözlərin və söz formalarının fərqləndirilməsi seqment vahidlər olan fonemlərə deyil, prosodemlərə söykənir. Bu fikri sübut etmək üçün misallara müraciət edək.

/daz/ # /d'iz/. Bu qarşılaşmanın birinci tərəfi qalın sait, sərt samitlərin qeyri-dodaq tembirində, ikinci tərəfin isə incə sait və yumşaq, qeyri-dodaq kökdə tələffüzü ilə həyata keçirilir. Sözlərin fərqlənməsi məhz bu sinharmonik modelə əsaslanır.

/daz/ # /d°uz/. Qarşılaşmanın birinci tərəfi yuxarıdakı qarşılaşmanın birinci tərəfinin eynidir. İkinci tərəfdə isə qalın sait və sərt samitlə yanaşı dodaqların da iştirakı fərqlənməni təmin edir.

/d°uz/ # /düz/. Bu qarşılaşmada birinci tərəfdə gələn söz 2-cidəkinin sağ tərəfindəkinin eynidir. İkinci tərəfdə gələn söz isə incə sait və yumşaq samitlərlə yanaşı həm də dodaqların iştirakını tələb edir. Burada relevant əlamət kimi yalnız saitin sırası, yəni qalınlığı və incəliyi çıxış edir.

/d°uz/ # /d'iz/. Qarşılaşmanın tərəfləri solda qalın sait və sərt samitlərin, sağda isə incə sait və yumşaq samitlərin reallaşması ilə fərqlənir. Bundan əlavə birincidə dodaqlar iştirak edir, ikincidə isə bu əlamət yoxdur.

/d°üz/ # /d'iz/. Qarşılaşmanın hər iki tərəfində saithər incə, samitlər isə yumşaqdır. Ancaq fərqlənmə birincidə dodaqların iştirakı, ikincidə isə dodaqlarsız tələffüzü ilə şərtlənir.

/daz/ # /d°üz/. Qarşılaşmanın birinci tərəfini ikinci tərəfindən fərqləndirən əlamətlər saitin qalın və incəliyi və bununla bağlı samitərin birincidə sərt, ikincidə isə yumşaq olması, eyni zamanda həm də ikincidə dodaqların iştirakı ilə izah oluna bilər.

Biz bütün hallarda samitlərin yumşaqlığından və sərtliyindən danışdıq. Ancaq bu rus dilindəki yumşaqlıq və sərtliklə eyniləşdirilməməlidir. Rus dilindəki yumşaqlıq və sərtlik (твердость /мягкость) bu dilin fonoloji sistemindən irəli gəlir. (Müq et: /мат-мать/)

Azərbaycan dilində isə yumşaqlıq və sərtlik bu dilin orfofonik normasından doğur. Məsələn, /sözün d°üzü/ ismi söyləməndə bütün samitlər dodaqlanandır, halbuki bu dilin fonoloji sistemində /s, z, n, d/ samitləri fəal üzvə görə dodaq samitləri deyildir. Ümumiyyətlə, bizim fonoloji şərhlərimiz klassik fonetikanın əsirindən azad ola bilmir. Təssüf ki, bu gün auditoriyalarımızda fonologiyaya hələ də layiqli yer verilmir.

Bütün bu təhlildən sonra məntiqi nəticə çıxarılmalıdır ki, Azərbaycan dilinin fonoloji sistemini avrosentrizmədən çıxış edərək adekvat şəkildə təsvir etmək qeyri-mümkündür. Söz vurğusu əvəzinə ikizirvəliliyə, yəni sinharmonizmə əsaslanan yeni bir konsepsiya işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu konsepsiyanın əsas müdəaları bunlardır:

1. Azərbaycan dilində hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusu yoxdur. Çünki Azərbaycan dilində o dillərdəki kimi bir hecanın digərinə nisbətən xüsusi qabardılmasının akustik korrelyatı yoxdur. Məsələn aşağıdakı parçanı dinləyək:

/Bağa girdim üzümə/
Tikan batdı dizimə,
Əyildim çıxartmağa,
Yar sataşdı gözümə //

Bütün bu parçada neytral səslənmədə heç bir aksent qabardılması yoxdur. Əlbəttə, süni aktyor ifasında kontrastiv məqsədlə hər bir sözü qabartmaq olar. Burada sözü fonoloji baxımdan təşkil edən, onun tanınıb fərqlənməsini təmin edən yeganə fonoloji vasitə prosodemdir. Hər bir sözün prosodemi iki zirvədən ibarət olmaqla bazis element olan saitə söykənir, birincisi sözün başlanğıcında, ikincisi isə onun sonunda tamamlanır. Cümlədə isə ikinci zirvə onun intonasiya konturuna qarışıq.

2. Azərbaycan dilində sözlərin fərqlənməsi ayrı-ayrı seqment fonemlərə deyil, hecanın və ya bütövlükdə sözün sinharmonik təşkili ilə həyata keçirilir. /lal/ sözü /l'əl/ sözləri /a/ və /ə/ saitlərilə deyil, həm də bütün sözün fonoloji əsasını təşkil edən həmahəngliyə əsaslanır. Müqayisə üçün deyək ki, rus dilində /o/ saiti əvvəldə gələn samitin yumşaq və sərtliyindən asılı olmayaraq hər yerdə /_ü_/ şəkilli keçidlə, yəni diftonqoid kimi tələffüz olunur. Ruslar /kot/ sözünü məhz /_uo_/ kimi tələffüz edirlər. Ancaq onun sondakı samitə, demək olar ki, təsiri olmur. Azərbaycan dilində isə həm əvvəldə, həm də sonda gələn samit sözün birinci və ya kök saitin tembrində köklənir: /lal/ və /ləl/. Son dövrlərin tədqiqatlarında bu kimi fonetik hadisəni koartikulyasiya işığında çözməyə meyl müşahidə olunsa da, bunları eyni ad altında birləşdirmək olmaz.

Azərbaycan dilində sözün fonoloji təşkilinin bazis elementi kimi çıxış edən saitlərin ətrafında samitlər peyklər kimi onların tembrində köklənir.

II. 8. Azərbaycan Türkçesinde kelimenin Prosodik Modelinin İki Zirveliliyi Üzerine*

Azərbaycan Türkçesinde "kelimenin prosodik modelinin yapısal açıdan karmaşık olduğu görülmektedir. Kaynaklarda uzmanlarca sık olarak cümle vurgusuna değinildiği ve vurgunun son hece üzerinde bulunduğu söz konusu edildiği bilinmektedir. Oysa bu yaklaşım, Avrupa merkezli lengüistik görüşlerden hareketle yapılan çalışmaların dilimizin tasviri biçimini etkilemesi sonucudur dersek, daha doğru olur. Başka deyişle, bu Hint-Avrupa dilleri için nitelik taşıyan vurgu modelinin özel bir sistem olan Türk dillerine doğrudan uygulanmasıdır. Bu halde modelin başlıca özelliklerini oluşturan yönlerin neler olduğuna dikkat etmemiz yerinde olacaktır.

Bu model kelimenin sesbilimsel yapısında vurguya özel önem verilmesine dayanıyor. Genelde vurgu hecelerden birinin diğerine oranla daha kuvvetli şekilde telâffuz olunması veya kabartılması olarak belirtilmektedir. Bu halde tek heceli kelimeler kural dışında kalıyor. Hem de bunlar, otomatik olarak anlam ifade edebilir. Örneğin: at, it, qoz vb. Bu zaman böyle bir soru ortaya çıkabilir. Bunlar; və, də, ən vb. gibi sözcüklerden vurgu yapısına göre farklılık gösteriyor mu? Tabii ki, bunlar arasında farkın mevcudluğu kuşkusuzdur. Özellikle cümle içerisinde ve konuşma sırasında daha belirgin şekilde dikkatleri çeker. Genel dilcilikte vurgunun genel tarifte belirttiğimiz gibi özelliği, fonksiyonu, kelime içindeki yeri ve devinim durumunda olup olmaması gibi niteliklerine değinilmektedir.

Vurgu, birleşenlerinin ayrılıkta veya birlikte (Almanca'da ezgisel-dinamik, İngilizce'de dinamik-ezgisel, Rusça'da zaman be-

* *Bu məruzə prof. F.Veysəllinin Türk Dili üzrə 2013-cü ildə Ankarada keçirilmiş VII qurultayındakı çıxışı əsasında hazırlanmışdır. Mətni Türkiyə tərcəsinə prof.M.Musaoglu çevirmişdir.*

lirten-ezgisel) bağıntılı olmasıyla farklılaşmaktadır. Bazı durumlarda vurgu karmaşık parametrelerin bir araya getirilmesiyle düzene sokulmaktadır. Azərbaycan Türkçesinde vurgunun bazen dinamik, bazen de dinamik–ezgisel özelliği söz konusudur. Diğer taraftan, parametrelerin kabartılmasının yanı sıra salt tona dayanan vurgu üzerine özel olarak konuşulmaktadır. Bu bağlamda tonlu diller olarak Norveç, Çin ve Viyetnamca'yı örnek olarak gösterebiliriz.

R.Jacobson'dan (1937) başlayarak vurgunun ayırıcı özelliği üzerine dikkat çekilmektedir: Rusça'da olduğu gibi zam'ok (kilit) – 'zamok (şato, kaşane) –yüksek nokta (doruk yapma). Alman ve Slav dillerinde olduğu gibi kelimenin bir hecesi her zaman diğerlerinden farklılık göstermektedir. Mesela: Rusça'da "baba" kelimesinde ilk hecedeki ünlü ikinci heceye oranla 1.5 defa uzun telâffuz olunmakta, sınır veya sınırlamayı (parçalara ayırma – kelimenin her zaman sondan bir önceki hecesi üzerinde olan vurgu, mesela: Polonezce'de olduğu gibi, Çekler'in dilinde kelimenin son hecesi üzerinde bulunması) birbirinden ayırmaktalar.

Azərbaycanlı dillər, vurgunun anlamı fərqliləşdirə bilməsi görüşünə dayanaraq və alma (iyi değıl) – al'ma (armud, heyva, nar); bil'dir (de, xəbər ver) – 'bildir (geçen sene) vb. gibi kelimelerin karşılaştırmasından yola çıkarak Azərbaycan Türkçesinde vurgunun ayırıcı bir fonksiyon üstlendiğini iddia etmekte. Oysa söz konusu örneklerin karşılaştırması kesinlikle doğru sayılamaz. Çünkü, karşılaştırması yapılan ifadelerden sol tarafta yer alanlar emir cümleleri, sağda bulunanlar ise sıradan kelimelerdir.

Yerine göre vurgu durağan veya bağlı (Polonezce'deki gibi: (polskego army) ve bağımsız (Rusça'daki gibi qorod, re'forma, celo'vek), bunun dışında devinim durumunda olmayan (Fransızca'daki gibi kelimenin son hecesi) ve devinim durumunda olması (Rusça'daki gibi ruk'a/ruk'u, Almandada Melod'ie – mel'odisch) vb. olur.

Azərbaycan Türkçesinde isə bunlara uyabilən vurgu söz konusu değıldir. İlk önce şunu belirtelim ki, deneysel araştırmalarımız vurgulu hecelerin diğerlerinden fərqliləşdiriləsinin yapay yolla

yapıldığını göstermektedir. Kelimelerde hiç bir kabarma veya farklılaşma söz konusu olamaz. Çeşitli kelimeler üzerinde deney yapılmasının da yöntembilim açısından kusurlu olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü, bu halde cümle sonundaki vurgu, kelimenin akustik niteliğini belirli şekilde etkileyerek onu kalıbına uygun bir hale sokuyor. N.S.Trubetskoy'un tabirince dersek, bazen belirtinin yalnızlaştırılması, onun belirli bir bilginin taşıyıcısı gibi ortaya çıkmasına olanak sağlar. Azerbaycan Türkçesinde sıralama olsun, bildirme veya soru tonu olsun kelimelerin sesbilgisel kalıbını önemli şekilde etkiler. Böylece, akustik bağlantısı olmayan parçayı vurgu taşıyıcısı olarak sunmak ne derecede doğru olabilir? Bu halde çözüm yolunu nede arayabiliriz?

Çözüm yolu, Avrupa merkezli lengüistik görüşleri tamamen bir tarafa bırakarak dilimizi kendi kurallarına göre çözmekten geçer. Bu da Türk dillerinde İ.A.Baudouin de Courtyenay'nin söylediği gibi uyumu, yani ünlü uyumunu temel etmen olarak ele almak demektir. Maalesef, İ.A.Baudouin de Courtyenay'nin Ünlü Uyumu'yla ilgili uzak görüşlülükle söylediği fikirler ve V.A.Bogorodtskiy'in kendi araştırmalarıyla onaylamış olduğu bilimsel sonuçlar, Türkoloji'de çoğu dilbilim uzmanlarınca dikkate alınmadı ve konunun özü değiştirilerek Ünlü Uyumu gibi yorumlandı. Bu bağlamda A.Sherbak, A.Lunusbey farklı bir görüşü savundular. Onlar Türk dillerinde vurgunun olmadığını cesaretle kanıtladılar.

Bu sebepten de kelimenin tamamen başka türlü sesbilimsel yapısı üzerine konuşmamız gerekir. Bunlar dört biçimde beliren prosodik modeldir. Söz konusu modeli şu şekilde gösterebiliriz:

1. Kelimenin ilk ünlüsü, bunu R. Jacobson 'zondersat' adlandırmaktadır, kendisinden sonra gelen ünlü ve ünsüzleri kendi niteliklerine göre ayarlıyor. Burada iki yan yol mümkündür:

a) Kalın ünlü ve sert ünsüzlerin ardı ardına gelmesi. Mesela: baş + çı + lar + ın; dağ + lı + lar + dan vb.

b) ince ünlü sonra gelen ünlü ve ünsüzlerin ince ve yumuşak olmasını sağlıyor. Mesela: iş+çi+miz+in, dədə+lər+imiz+dən vb.

Görüldüğü üzere, kelimenin başında gelen ünlü sonra gelen ünlü ve ünsüzleri kendi vurgusuna uyduruyor. Bu da kelimenin prosodik modelini belirliyor. Sadece bu prosodik modele göre biz kelimeleri sert veya yumuşak ahenkle söylüyor, duyuyor ve benimsiyoruz. Eğer o kelimelerde uyumu bozarsak, kelimelerin telâffuz ve anlatım biçimi de zorlaşır. Karşılaştır: baş + çı + lər + dən vb. Dolayısıyla, kalın ünlü ve sert ünsüz sıralanmasında ince ünlü ve yumuşak ünsüzlerin doğru veya tersine kullanılması mümkün değildir.

Üçüncü yan yola örnek olarak yuvarlak ünlülerin birbirini izlemesini veya küçük ünlü üyumu olayını gösterebiliriz. Mesela: üzüm+çü+nü, odun+çu+nu vb.

Dudak uyumuna bütünlükle uyulmasa da, bu genel manzarayı değiştiremiyor. Çünkü kelimenin sesbilgisel açıdan biçimlenmesinde katkısı olan ünlü uyumunun belirtisi kendi bağıntılığını koruyor. Mesela: uşaq + lar + dan vb.

Uyumun bozulması söz konusu kelimenin alıntı bir kelime oluşuna işaret eder. Bu yüzden de kelimenin grafik işaretleriyle prosodik olarak gerçekleşmesinde ciddi bir değişiklik vuku bulur. Adil kelimesi – Ədil, qıyas kelimesi qıyas şeklinde telâffuz ediliyor. Bu arada Missafayı da bu kabildən saymaq mümkündür.

Böylece, Azərbaycan Türkçesinin sesbilgisel yapısını Avropa merkezli lengüistik teorilerin ışığında açıklamanın basit mantık çerçevesine sığdırılamadığı görülmektedir. Cümle vurgusu kavramı da Azərbaycan dilciliğine Latin grameri kurallarının etkisi olarak girmiştir. Mesela: “O, kitabı Anara verdi” gibi cümlelerde kelimeler üzerinde vurgu işlemleri yapmakla dilde cümle vurgusunun olduğunu kanıtlamaya çaba gösteriyorlar. Oysa, burada dilbilimsel açıdan varsayımın söz konusu olması gerekir. Eğer gerçekten kitabı onun Anara (başkasına değil, yalnız Anara) vermesi söz konusuysa, o zaman böyle söyleyişin makbul görülmesi gerekir. Bu veya diğer kelimenin cümle içinde kabartılı şekilde söylenilmesi cümle vurgusu değil, iletişim ihtiyacından doğan prosodik bir araçtır. Prosodik kalıbı eşdeğer gibi yansıtan sesbilgisel modelden yola

çıkmaq gerekir. Bu basit şekilde yazının etkisinden kurtulmak, dilimizin yazım açısından ses bilgisini objektif şekilde ortaya koymak demektir.

Azerbaycan Türkçesi metinleri üzerinde yapılan araştırma ve gözlemler bu dilde Hint-Avrupa dilleri için özgün olan hece vurgusunun olmadığını söylememize imkan sağlamaktadır. Kelime ve kelime biçimlerinin farklılaştırılması, parçalı birleşenler olan sesbirimlere değil, prosodik birimlere dayanıyor. Fikrimizi sübut etmek için örneklere bakalım:

1. /daz// - /diz/. Bu karşıtlığın birinci tarafı olan kalın ünlü, sert ünsüzlerin dudaksal olmayan tonunda, ikinci tarafın ise ince ünlü ve yumuşak, dudaksal olmayan telâffuzuyla gerçekleşmektedir. Kelimelerin farklılığı, söz konusu ses uyumu modeline dayanmaktadır.

2. /daz///duz/. Karşıtlığın birinci tarafı yukarıdaki karşıtlığın birinci tarafının aynısıdır. İkinci tarafta ise farklılık, kalın ünlü ve sert ünsüzlerin yanı sıra, dudakların da katılımını sağlamaktadır.

3. /duz/ // /düz/. Bu karşıtlıkta birinci tarafta gelen kelime, ikincinin sağ tarafında yer alanla aynıdır. İkinci tarafta gelen kelime ise ince ünlü ve yumuşak ünsüzlerin yanı sıra, aynı zamanda dudakların katılımını da istemektedir. Farklılaştırıcı belirti olarak yalnız ünlünün sırası, dolayısıyla onun kalınlığı ve inceliği söz konusudur.

4. /duz/ // /diz/. Karşıtlığın tarafları solda kalın ünlü ve sert ünsüzlerle, sağda ise ince ünlü ve yumuşak ünsüzlerin yer almasıyla farklılık göstermektedir. Bunun yanı sıra, dudakların katılımı birincide söz konusudur. İkincide ise böyle bir belirti bulunmamaktadır.

5. /düz/ // /diz/. Karşıtlığın her iki tarafında ünlüler ince, ünsüzler ise yumuşaktır. Ancak farklılık; birincide dudakların katılımı, ikincide ise onun bulunmayışı ile gerçekleşmektedir.

6. /daz/ // /düz/. Karşıtlığın birinci tarafını ikinci taraftan farklı kılan belirtiler, ünlünün kalın ve inceliği ile buna bağlı olarak

ünsüzlerin birincide sert, ikincide yumuşak olmasıyla ve aynı zamanda ikincide dudakların katılımıyla açıklanabilmektedir.

Biz bütün hâllerde ünsüzlerin yumuşaklığı ve sertliği üzerinde durduk. Ancak bu, Rusçadaki yumuşaklık ve sertlikle eşitlenmemelidir. Rusçadaki yumuşaklık ve sertlik (tverdost/məqkostğ) söz konusu dilin fonolojik sisteminden kaynaklanmaktadır. (Kar. mat-matğ).

Azərbaycan Türkçesinde ise yumuşaklık ve sertlik söz konusu dilin orfofonik normundan kaynaklanır. Söz gelişi, /sözün düzü/ isim söyleminde bütün ünlüler dudaksıldır, oysa söz konusu dilin fonolojik sisteminde /s, z, n, d/ ünsüzleri faal oluşum paydasına göre dudaksıl ünsüzler değildir. Genellikle, bizim fonolojik açıklamalarımız klasik fonetiğin etkisinden kurtulamamaktadır. Maalesef, bugün üniversitelerimizde fonolojiye hâlâ gereken önem verilmemektedir.

Yukarıdaki tahlil, şöyle bir sonuca ulaştırabilir: Özelde Azərbaycan Türkçesinin genelde ise Türkçenin fonolojik sistemini Avrupa merkezli lengüistik görüşlerden hareketle uygun bir biçimde betimlemek mümkün değildir. Kelime vurgusu yerinde iki zirveliliğe, dolayısıyla ses uyumuna (sinharmonizme) dayanan yeni bir teorinin geliştirilmesi gerekmektedir. Söz konusu teorinin ise esas maddelerinin şunlar olduğu kanaatindeyiz:

1. Azərbaycan Türkçesinde Hint-Avrupa dillerindeki gibi kelime vurgusu yoktur. Çünkü Azərbaycan Türkçesinde sözü geçen dillerdeki gibi bir hecenin diğerine göre özel olarak kabartılmasının akustik karşılığı (korrelyatı) yoktur. Örnek olarak aşağıdaki parçayı dinleyelim:

/Bağa girdim üzümə
Tikan batdı dizimə,
Əyildim çıxartmağa,
Yar sataşdı gözümə//

Bu parçanın tarafsız seslendirilmesinde herhangi bir vurgu kabartılması söz konusu değildir. Elbette, yapay oyuncu ifasında

karşılaşdırılmalı bir amaçla herhangi bir kelimeyi kabartmaq mümkün. Kelimeyi fonolojiq açıdan oluşturan, onun tanınaraq farklılığını sağlayan tek fonolojiq vasitə prosodemdir. Herhangi bir kelimenin prosodemi iki zirveden oluşmakla temel unsur niteliğindeki ünlüye dayanır: Birincisi, kelimenin başlangıcında, ikincisi ise onun sonunda tamamlanır. Cümlede ise ikinci zirve onun tonlama konturuna karışır.

2. Azərbaycan Türkçesinde kelimelerin farklılığı, ayrı ayrı parçalanmayan fonemlere göre değil, hecenin veya bütünlükte kelimenin ses uyumu oluşumuyla gerçekleşir. /lal/ kelimesiyle /ləl/ kelimesinin birbirinden farklılığı, yalnız /a/ ve /i/ ünlülerine değil, aynı zamanda bütün sözcüğün ses uyumuna dayanmaktadır. Rus dilindeki benzeri durumla bir karşılaştırma yapalım: Rusçada /o/ ünlüsü önce gelen ünsüzün yumuşak ve sertliğine bağlı olmayarak her yerde /_u_/ biçimli geçişle, dolayısıyla, diftong gibi telaffuz olunmaktadır. Ruslar /kot/ kelimesini /_uo_/ telaffuz ederler. Ancak onun sondaki ünsüze herhangi bir etkisi olmaz. Azərbaycan Türkçesinde ise hem önde hem de sonda gelen ünsüz, kelimenin birinci veya kök ünsüzün tonunda köklenir: /lal/ ve /ləl/. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, söz konusu fonetik olayı eş boğumlanma (artikülasyon) ışığında çözümlenme eğilimi gözlemlense de bunları aynı ad altında birleştirmek doğru olmaz. Azərbaycan Türkçesinde fonolojiq oluşumun temel unsuru olarak belirlenen ünlülerin çevresinde yer alan ünsüzler, sanki gezegenler gibi onların tonunda köklenmektedir. Bir qərəzli tənqidə öteri münasibət

II. 9. II Türkoloji Simpozium (Varşava)

Sentyabrın 11-də yerli vaxtal axşam saat 20-də (Bakı ilə 3 saat fərqlidir) Azərbaycan Respublikasının, Türkiyə Respublikasının və Varşava Universitetinin təşkil etdiyi Sayca ikinci simpoziumda iştirak etmək üçün başda AMEA-nın vitse-prezidenti akad. N.Vəlixanlı olmaqla bir qrup alimimiz Varşavaya çatdılar. 12

sentyabrda saat 10-da Varşava Universiteti Senatının akt salonunda simpozium iştirakçılarının qeydiyyatı keçirildi. Bundan sonra saat 11-də simpozium Varşava Universiteti Şərq fakültəsinin dekan müavini prof. dr. P.Taraça, rektor müavini Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin təmsilçisi, Türkiyənin Polşadakı səfiri prof. Yusif Ziya Özcan, Azərbaycan Respublikasının Polşadakı səfiri prof. H.Ə.Həsənovun və bu sətirlərin müəllifinin təbrik nitqilə işə başladı. Bununla İkinci Türkoloji Simpozium uğurla öz işini bölmələrdə davam etdirdi. Bütövlükdə simpoziumda 22 bölmə iclası oldu. İclaslarda bizim respublikadan Z.Qasımova ("İncəsənətlər və stereotiplər"), Z.Həsənov ("Dil və dilçilik"), X.Əliyeva ("Miflər və inancalr"), N.Mustafayeva ("Təhsil və folklor") bölümlərində başqa olmuşlar.

Ümumilikdə simpoziumda 22 mövzu müzakirəyə çıxarılmış, onlardan "İncəsənət və stereotiplər", "Polşa türkoloqları", "Tarix I, II", "Dil və dilçilik I, II, III", "İncəsənətlər", "Ənənə və təsəvvür", "Ədəbiyyat I, II", "Təhsil problemləri", "Miflər və inancalr", "Siyasət və tarix", "Təhsil və tarix", "Sovet və kolonial dövrdən sonra", "Musiqi və teatr", "Ailə və qohumluq", "Türkoloji problemlər", "Dil-qədim mətnlər I, II", "Poeziya və proza" kimi bölmələr diqqət çəkən oldu. Bütövlükdə iki gün ərzində simpoziumun bölmələrində 100-ə qədər məruzə dinlənildi. Onlardan bir neçəsi bizim respublikadan idi. Məruzəçilərimizdən A.Qədimalıyevanın, Z.Həsənovun, Ş.Kərimovanın, Ə.Salamzadənin, Z.Qasımovanın, N.Novruzovanın, A.Hacıyevanın, N.Mustafayevanın, B.Məhərrəmlinin, Ş.Orucovanın və başqalarının məruzələri simpozium iştirakçılarının marağına səbəb oldu.

Səfir H.Ə.Həsənovun təşəbbüsü ilə bizim nümayəndə heyətinin akad.N.Vəlixanlı, prof.Ə.Salamzadə və mən də daxil olmaqla, A.Mitskeviç İnstitutunda görüşümüz çox maraqlı keçdi. İnstitutun direktoru P.Protoroç institut haqqında geniş məlumat verdikdən sonra AMEA-nın vitse-prezidednti N.Vəlixanlı Azərbaycan tarixi muzeyinin 90 illiyinə həsr olunmuş medalı təntənəli şəkildə institutun direktoruna təqdim etdi. Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki,

Adam Mitskeviç İnstitutu Polşa ədəbiyyatını, mədəniyyətini və dilini xaricdə təbliğ etməklə məşğuldur. Güman edirəm ki, belə bir institutun bizdə də yaradılması yaxşı olardı.

Sentyabrın 13-də əvvəlcədən əldə olunmuş razılığa əsasən Varşava Universitetində "Poloncim" adlı Polşa dili və mədəniyyəti mərkəzinin direktoru prof.Andrey Ziyeneviçlə görüşdüm. Bir saatdan artıq çəkən bu görüşdə biz Azərbaycan-Polşa əlaqələrinin inkişaf perspektivlərini müzakirə etdik, gələcək planlarımızdan ətraflı danışdıq. İlk razılışma əldə olundu ki, biz gələcəkdə dil və mədəniyyət sahəsində qarışılıqlı fayda verən əməkdaşlıq edə bilərik. Həmin gün saat 14 tamamda Varşava Universitetinin böyük salonunda Azərbaycan Respublikasının xalq rəssamı H.Əliyevin rəsm əsərlərindən ibarət sərgiyə tamaşa etdik. Sərgidə rəssamın nəvəsi Ə.Əliyev də iştirak edirdi.

Sentyabrın 13-də saat 16:00-da Varşava Universitetinin akt zalında Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin başlanmasının 540 və həmin əlaqələrin bərpa olunmasının 20 illiyinə həsr olunmuş panel iclası başladı. Azərbaycanın Polşadakı səfiri prof. H.Həsənov qısa nitq söylədi və sonra iclası aparmaq üçün N.Vəlixanlıni kürsüyə dəvət etdi. Nailə xanım Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin tarixindən slaydlardan istifadə edərək geniş bir məruzə ilə çıxış etdi. Sonra söz AMEA-nın İncəsənət və Memarlıq İnstitutunun direktoru prof. Ə.Salamzadəyə verildi. O da məruzəsində iki xalqın tarixində iz buraxmış incəsənət və memarlıq əsərlərindən söhbət açdı. Bundan sonra mən slaydların müşayiətilə Azərbaycan-Polşa arasındakı dilçilik əlaqələrindən geniş məruzə ilə çıxış etdim. Mən məruzəmdə Azərbaycanın dünya şöhrətli dilçisi M.Kazımbəyin müasir dünya dilçiliyinin banilərindən sayılan əslən polyak İ.A.Boduen de Kurtene ilə əlaqələrini açıb göstərməyə çalışdım. AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı A.Ramazanovanın məruzəsi də panel iştirakçılarının marağına səbəb oldu. Bu iclasda maraq doğuran məruzələrdən biri də P.Olşevskinin 1917-1920-ci illərdə Polşa-Azərbaycan əlaqələri mövzusunda oldu. Onun həmin bu məsələlərlə həsr etdiyi kitabının üz qabığındakı xəritədə Azərbaycan və Gürcüstan ərazi-

lərini Ermənistan ərazisi kimi göstərməsi ciddi etiraz doğurdu. O isə bu işə peşman olduğunu və indi tamam başqa mövqedə dayandığını bəyan etdi, yanlış təsir altına düşdüyünü açıq etiraf etdi.

Beləliklə, 3 gün çox gərgin iş şəraitində keçən II Türkoloji Simpoziyum öz işini tamamladı. Simpoziyum zamanı səfirimiz, çox dəyərli ziyalımız və dövlət xadimimiz prof. H.Həsənov, onun xanımı A.Həsənova, habelə səfirliyimizin güləruz və mehriban işçiləri – Elnara xanım, Samir, Rüşət, Fərhad, Kamil və digərləri bir an belə diqqətlərini bizdən çəkmədilər, səhərdən axşama qədər bizimlə bir yerdə oldular.

Onların hamısına təşəkkür edir və xalqımızın yolunda yorulmadan çalışdıqları üçün onlara minnətdarlığımızı bildiririk.

525-ci qəzet 25.09.2012.

II. 10. A.Axundov türkologiyannın axırıncı magikanıdır

Azərbaycan dilçiliyi uzun və şərəfli bir yol keçib bugünkü səviyyəsinə çatmışdır. Dilçiliyimizin başında duran fədakar alimlərimiz ciddi tədqiqatlar aparmış və özlərinə layiqli nəsil yetişdirmişlər. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında mərhum alimlərimizdən B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M. Şirəliyev, M.Hüseynzadə, F.Zeynalov, Ə.Abdullayev, M.Tağıyev, N.Ağzadə, Ə.Orucov, F.Kazımov, Z.Tağızadə, V.Aslanov, F.Hüseynov, M. Adilov, A.Axundov, T.Hacıyev, Y.Seyidov, A.Qurbanov, Z.Budaqova və s. əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dilçiliyimizin canlı təmsilçiləri, A.Ələkbərov, Ə.Rəcəbli, O.Musayev, K.Abdullayev, Q.Kazımov, N.Cəfərov, M.Musayev, və onlarca başqa dilçi alimlər bu gün elmimizi ölkəmizdə və ondan çox-çox uzaqlarda layiqincə təmsil edirlər. Ümumnəzəri problemlərin və Azərbaycan dilinin konkret məsələlərinin həllində yuxarıda adları çəkilən hər bir alimin öz yeri və çəkisi vardır. Onların yaradıcılığı xalqımızın yolunda şam kimi ərilmək anlamına gəlir. Bu gün bu alimlərin yetişdirdikləri tələbələr dilçilik elmimizin ön sıralarında gedirlər.

Uzun müddətdir ki, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu bütün Azərbaycan Respublikası üçün dilçi kadrların hazırlanmasında böyük əmək sərf edərək ciddi nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlərin qazanılmasında uzun illər instituta rəhbərlik etmiş görkəmli teoretik və türkoloq A.Axundovun əvəzsiz xidmətləri vardır. Bu məqaləni işıqlı ziyalımız A.Axundovun 80 illik yubileyinə həsr edirəm.

Ağamusa Ağası oğlu Axundovu mən 60-cı illərin sonlarından tanımışam. Mən əsgərlikdən yenicə qayıdıb gəlmiş cavan bir institut müəllimi kimi o zaman bizim Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun elmi işlər üzrə prorektoru mərhum professorumuz Nəzakət xanım Ağazadənin təklifi ilə aspiranturaya daxil olmaq üçün qəbul imtahanı verəndə xarici dildən (ingilis dilindən) imtahan komissiyasının tərkibinə gənc filologiya elmləri doktoru A.Axundovu da daxil etmişdilər. Mən o zaman bilirdim ki, 32 yaşında doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmiş belə bir alimimiz var, ondan əvvəl isə onun “Felin zaman kateqoriyası” adlı namizədlik dissertasiyasının sonralar “Felin zamanları” adlı kitabı (1961) şəklində çapdan çıxmış variantını müasir Azərbaycan dilindən mühazirə və seminarlarda mərhum professorumuz H.Bayramov ədəbiyyat siyahısında onu göstərdiyindən o əsərlə tanış idim. Doktorluğunu isə 4-cü kursda oxuyarkən bizə alman dilinin nəzəri fonetikasından dərs keçən çox mötəbər bir müəllimimiz C.M.Cəfərov mühazirə və seminarlarda tərifləmişdi. Nə isə imtahana girəndə gördüm ki, Nəzakət xanımın yanında cavan, hündürboylu, gülürüz bir adam əyləşib. Buradaca qeyd edirəm ki, yuxarıda adını çəkdiyim bu dörd nəfər alimin mənim dilçi kimi yetişməyimdə çox böyük əməyi olub. Mən onları heç vaxt unutmam!

İndiki kimi yadımdadır, imtahanda yaxşı cavab verdim. Ancaq qəzet materialı çox çətin idi, özü də reqbidən bəhs edirdi. Mən cavab verəndə Ağamusa müəllim sakitcə Nəzakət xanıma şirin bir ləhcə ilə dedi ki, reqbidən hər adam baş çıxarda bilməz, ancaq namizədlik minumumu verən bu cavan elə danışırs ki, elə bil özü

reqbi oynayandır. Nəzakət xanım eynəyini tarazladı, qayıdıb sınaıyıcı nəzərlərlə Ağamusa müəllimə baxdı və qərar çıxartdı ki, Fəxrəddin, bəsdir. Koridorda gözləyin. Nəzakət xanım məni bizə alman dili tarixindən mühazirə və seminar dərslərini apararkən tanıyırdı. Bir azdan Ağamusa müəllim çıxdı, utandığımndan ona yaxınlaşa bilmədim. Gülümsəyərək siqaret çək-çəkə yanımdan keçdi. Bizi içəri dəvət edib qiymətlərimizi oxudular. Mənə beş yazmışdılar.

Bundan sonra həmin o Nəzakət xanımın tövsiyyəsilə mən Leninqrada (S.Peterburqa) getməli oldum. Orada məşhur germanist, Leninqrad (S.Peterburq) fonoloji məktəbinin lideri L.R.Zinderin aspirantı oldum. İxtisasım fonetika olduğu üçün Ağamusa müəllimin doktorluq dissertasiyasını diqqətlə oxuyub gördüm ki, bu nəhəng alim gənc yaşlarında Azərbaycan dilçiliyində inqilab etmişdir. Nə idi onun etdiyi inqilabın məğzi. İlk öncə qeyd edim ki, ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda dilçiliyin fonetika və fonologiya sahələri başqa sahələrə nisbətən daha çox inkişaf etmişdi. Mən bunun səbəbini ilk növbədə bizim Ə.Dəmirçizadə, F.Kazımov, Q.Ələkbərli, S.Sadıqov, C.M.Cəfərov, T.Hidayətzadə kimi son dərəcə istedadlı dilçilərimizin olması ilə izah edirəm. Digər tərəfdən, dünya dilçiliyində fonologiya aparıcı mövqedə idi. Gənc Ağamusa müəllim də dilçilikdəki bu yeniliyi duymaya bilməzdi, çünki onun davamlı və təhliledici mütaliəsi və güclü müşahidə qabiliyyəti vardır. Üçüncü bir tərəfdən Ağamusa müəllim təbiətşünaslıq elmlərinə, xüsusilə də riyaziyyata meyilli dilçidir. Bütün bunlar onu humanitar elmlərin şahı olan fonologiyaya gətirdi. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, məşhur antropoloq K.L.Stross yazırdı ki, nüvə fizikası dəqiq elmlər üçün nədirsə, fonologiya da sosial elmlər üçün odur.

Maraqlı burasıdır ki, namizədlik dissertasiyasının müdafiəsindən çox keçməmiş A.Axundov gələcək tədqiqatının yönümünü tamam dəyişərək dilçiliyin zirvəsi sayılan fonologiyaya üz tutdu. Hətta mən deyərdim ki, namizədliyi yazarkən o fonologiyaya bağlanmışdı, artıq doktorluq işi üçün gələcək elmi

isti qamətini seçmişdi. Bunu onun müdafiədən cəmi bir il sonra, yəni 1959 – cu ildə yazdığı məqalə də sübut edir. O, APDİ-nin “Elmi əsərlərində” F.Kazımov və C.M.Cəfərovun çap olunmuş məqalələrinə yazdığı rəydə onların mövqeyinə öz kəskin münasibətini bildirərək göstərirdi ki, onlar uzun sait və geminatların (uzun samitlərin) müəyyənləşməsində yanlışlıqlara yol vermişlər¹.

Deməli, fonologiyaya həvəs və maraq onu gətirib bu istiqamətin ağışına atdı və Axundov Azərbaycanda, mən deyərdim ki, dünya türkologiyasında ilk sanballı fonoloji araşdırmaların əsasını qoydu. Fonologiya onu ənənəvi dilçiliyin əsarətindən xilas olmağa və gələcəkdə adlı-sanlı dilçi olmasına bir növ təkan verdi.

1977/78-ci illərdə mən Berlin universitetində doktorluq dissertasiyası üzərində işləyərkən A.Axundov Leninqrad (S.Peterburq) universitetində yaradıcılıq ezamiyyətində idi. O zaman dünyanın tanınmış dilçilik məktəblərindən biri olan LDU-da A.Axundovu gənc olmasına baxmayaraq çox sanballı bir alim kimi qəbul edir, onunla hesablaşırdılar, hərçənd ki, həmyerlimiz fonologiyanın müəyyən məsələlərində onlardan fərqli mövqe nümayiş etdirirdi. Bu barədə rəhbərim mərhum professor L.R.Zinderin mənə yazdığı, bir də mənə o zaman həmin universitetdə təkmilləşmədə olan dissertantım, çox talantlı, lakin vaxtından tez dünyasını dəyişmiş romanist C.Məmmədquliyevin məktublarından xəbər tuturdum. Düzdür, mən Berlində olarkən dünya Fonetistlər Cəmiyyətinin “Fonetika, ümumi dilçilik və kommunikativ tədqiq” adlı jurnalının baş redaktoru prof. Q.F.Mayerdən də A.Axundov haqqında xoş sözlər eşitmişdim. Q.F.Mayer mənəmlə söhbətlərində Ağamusa müəllimin çox yüksək elmi səviyyəsindən danışır, onu dünyanın məşhur dilçilərilə bir sıraya qoyurdu. Əslində, bu mənəmlə gələcəyin nəhəng alimi akad. A.Axundovla ikinci, mən deyərdim ki, qiyabi tanışlığım idi. Sözü düz, mən o zaman dilçiliyimizdə kimin kim olduğunu yaxşı bilirdim və A.Axundovla fəxr edirdim ki, bizim də üzə çıxartmalı belə bir dilçi alimimiz var. Doktorluq dissertasiyası (“Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”, 1973) əsasında A.Axundovun on bir il sonra, yəni 1984-cü ildə hazırlayıb çap etdir-

diyi Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr etdiyi kitabında fonoloji yanaşma üstünlük təşkil etdiyindən onun bu kitabı mütəxəssislər tərəfindən çox maraqla qarşılandı². A.Axundovun yeniliyi nədə idi? Əvvəla, bu alim dilin fonemlərinə bir sistem kimi yanaşırdı. Sistemdə hər bir fonemin statusunu o, linqvistik kriteriyaların köməyi ilə sübut edir: fonoloji qarşılaşma yaratmaqla fonemlər söz mənasını fərqləndirmək qabiliyyətinə malikdir. Leninqrad Fonoloji Məktəb (LFM), məlum olduğu kimi, məna fərqləndirməni əsas götürür. Digər tərəfdən, bu məktəbə görə fonemin danışmaq aktından ayrılıb götürülməsi mexaniki qarşılaşdırma yolu ilə deyil, potensialda morfemlə bağlılığı əsasında həyata keçirilir. İkincisi, o, fonemlərin maddi varlığının səslərdən ibarət olduğunu əsas götürür, bununla da o zaman dilçilikdə hökm sürən atomizmi (hər bir fonemin ayrılıqda reallaşmasının fiziki və fizioloji təsvir edilməsi) və abstraktlığı (fonemin real səs təzahüründən qoparılaraq abstrakt bir hadisə kimi təsvir edilməsi) qəbul etmirdi. Üçüncüsü, A.Axundov türkologiyada ilk dəfə dil vahidlərinin-fonemlərin distribusiyasının təsvirində riyazi-statistik metoddan istifadə etmişdir. Sonralar onun bu sahədə çalışmalarının nəticəsi kimi riyazi dilçilikdən dərs vəsaiti meydana gəldi. Eyni vaxtda onun ümumi dilçilikdən yazdığı orijinal dərslik işıq üzə gəldi³. Bu əsər ümumi dilçilik sahəsində çox dəyərli ümumiləşdirmələrə əsaslanırdı, hətta bəzi məsələlərin şərhində (II bölmənin üçüncü hissəsində) dünya dilçiliyi səviyyəsinə qalxa bilmişdir, dilin daxili quruluşu məsələlərinin şərhində orijinal yol seçmiş, bir sıra hallarda öz konsepsiyasını əsas götürmüşdür. Dördüncüsü, Ağamusa müəllim həmişə konkret dil materialından çıxış edərək öz elmi qənaətini vermişdir. Beşincisi, Ağamusa müəllim dilin tarixinə, onun işlənməsi məsələlərinə və tədrisinə, dil və mədəniyyət məsələlərinə və s. həmişə önəm vermiş və onların tədqiqinə sanballı əsərlər həsr etmişdir⁴. Artıq deyildiyi kimi, A.Axundovun elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin fonetik aspektinin tədqiqi mühüm rol oynayır. Ona görə də biz bu barədə bir qədər ətraflı danışmaq istərdik. Məsələ burasındadır ki, A.Axundov dilimizin fonetikasının funksional, akustik və artikulya-

tor aspektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş ilk fundamental əsərin müəllifidir. Dediymiz kimi, bu əsərin cazibədarlığı həm də müəllifin statistik hesablamalara böyük yer ayırmasındadır. A.Axundov bu kitabında nəinki seqment vahidlərin müxtəlif mövqələrdə və şərtlər daxilində işlənməsi ehtimalını və kombinatorikasını konkret materiallar əsasında açıb göstərir, həm də onların superseqment vasitələrin (vurğu, intonasiya və s.) təsiri altında dəyişikliklərə uğramasını da ətraflı təhlil edir. Özü də fonoloji vahidlərin paradigmatik və sintaqmatik planda xüsusiyyətlərini ön plana çəkir. Bu da türkoloji dilçilikdə sinharmonizm (həmahənglik) adı altında məlum olan tipik əlamətin qabardılması, dilimizin və dilçiliyimizin avrosentrizmədən qurtulması istiqamətində irəliyə atılmış ciddi addım deməkdir⁵. Deməli, bu kitabda danışığ aktında baş verən aksent xüsusiyyətləri, fonotaktikanın və sözləm intonasiyasının özəllikləri də geniş planda təhlil olunur. O da şübhəsizdir ki, Azərbaycan dilinin sintaktik fonetikasi ilk dəfə bu kitabda belə hərtərəfli şərh olunur. Düzdür, Ə.Dəmirçizadənin də kitabında avazlanma adı altında cümlə intonasiyası barədə məlumat verilir. Ancaq A.Axundovun bu kitabında isə konkret tonaqramlar verilməklə müxtəlif tip cümlələrin intonasiyası geniş şərh olunur. Seqment vahidlərdə olduğu kimi, intonasiyanın şərhində də müəllif eksperimental – fonetik metoddan istifadə edir.

A.Axundov dilimizin fonem tərkibi haqqında mövcud fonoloji yanaşmalara tənqidi münasibət bildirir. Hər bir səsin fonoloji statusunu müəyyənləşdirərkən o öz kriteriyalarını irəli sürür. Maraq doğuran cəhət odur ki, A.Axundovun fonem anlamı bütövlükdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin spesifik xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bu kitabında A.Axundov öz əvvəlki fonem konsepsiyasından geri çəkilir, yəni Azərbaycan dilində uzun saitləri fonoloji sistemdən kənara çıxararaq onlara mövqe ilə bağlı variantlar kimi yanaşır.

Samit yarımsisteminə gəldikdə isə A.Axundov, Azərbaycan dilinin fonoloji təsvirlərinə həsr olunmuş əsərlərdə olduğu kimi,

məlum samit inventarına 2 əlavə samit daxil edir və dilimizdə samitlərin sayını 25-ə çatdırır.

Kitabın ciddi maraq doğuran məziyyətlərindən biri də odur ki, hər bir fonemin geniş akustik, artikulyator və distributiv təhlili verilir, hər bir yarım bölmənin sonunda qaydalar müəyyənləşdirilir, onlar heç bir mübaliğəsiz istənilən orta və ali məktəb dərslərinə və dərs vəsaitinə daxil edilə bilər. Burada verilmiş çoxsaylı əyani vəsait, fonemlərin distributiv xarakteristikasının statistik hesablama cədvəlləri kitabın dəyərini və keyfiyyətini olduqca artırır.

Kitabda sinharmonizmə böyük yer ayrılıb. Burada da müəllifin linqvistik anlamının və dil materialının təhlilinin dərinliyi özünü büruzə verir. Bu da müəllifə hər bir fonetik hadisənin arxasında gizlənən linqvistik dəyəri və dilin fonoloji səviyyədə sistemliliyini açıb göstərməyə imkan verir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, kitabda yeni olan şeylərdən biri də intonasiya ilə bağlıdır. A.Axundov intonasiyanı mürəkkəb bir fonetik hadisə kimi götürür və onun reallaşmasını, çox düzgün olaraq, sintaktik strukturla bağlayır. Qısa akustik girişdən sonra müəllif intonasiyanın funksional tərəfini daha dolğun işıqlandırır. O, intonasiyaya qeyri-müəyyən bir sintaktik quruluşa xas olan hadisə kimi yox, müəyyən konturların sistemi kimi yanaşır və bu da intonasiyanın fonoloji baxımdan öyrənilməsi deməkdir.

Müəllif dilimizin intonasiya sistemində 4 intonasiya konturunun olması fikrini irəli sürür. Məsələnin belə qoyuluşu nəzəri baxımdan mübahisə doğurmur. A.Axundov çox doğru olaraq qeyd edir ki, sintaktik (sintaqmatik) fonetika az işlənmiş sahədir. Ona görə də kitabın bu hissəsində nə deyilibsə ciddi maraq doğurur və Azərbaycan dilçiliyi üçün yenidir. Bu kitabdakı tonogramlar əyanilik baxımından çox dəyərlidir.

Kitabın ümumilikdə yaxşı təəssürat yaradan tərəfi bir də ondan ibarətdir ki, onda müəllif öz mövqeyini güclə qəbul etdirmir, o, oxucuya imkan verir ki, özü konkret nəticəyə gəlsin. Bu da müəllifin böyüklüyüdür, dil hadisələrinin şərhində Axundov manerasının

gözlənilməsidir. A.Axundovun bu kitabı ümumi və Azərbaycan dilçiliyinə bir töhfədir.

A.Axundovla üçüncü tanışlığım 1984-cü ildə oldu. O zaman Cənubi Qafqazda german dilləri üzrə namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsini təşkil edən Müdafiə Şurasını SSRİ AAK-ı Tbilisidə Çavçavadze adına unversitetdə yaratmışdı. Mən də Qafqazda german dilləri üzrə ilk elmər doktoru olduğum üçün bu Şuranın tərkibinə daxil edilmişdim. Səhv eləmirəmsə, 1984-cü ilin bir bahar günündə mənim aspirantım F.Hacıyeva orada müdafiə etməli oldu. Şura prof.A.Axundovu həmin müdafiə işinə birinci oponent kimi təsdiq etmişdi. Müdafiə çox uğurlu oldu. Ağamusa müəllim rus dilində gözəl bir çıxış etdi. Görkəmli gürcü türkoloqu prof. N.N.Canaşiya, germanist, Humboldt təqəüdçüsü və Humboldtun “Seçilmiş əsərləri”nin rus dilinə tərcüməçisi və redaktoru mərhum prof. Q.V.Ramışvili, habelə Suxumidən prof. P.Şubinın bizim Ağamusa müəllimə verdikləri yüksək qiyməti eşidəndə qəlbim dağa dönürdü. İlk dəfə idi ki, beynəlxalq aləmdə bizim alimin çıxışına verilən bu böyük qiymətin şahidi olurdum. Mən onda bildim ki, bizim də dünya alimləri sırasında duran dilçilərimiz vardır.

Sonrakı illərdə mən elmimizin ağsaqqalı, hörmətli Ağamusa müəllimlə tez-tez təmasda olmuşam, ona heyranlığımı gizlədə bilməmişəm. Onun təkmini, dillə bağlı dərin məntiqi ümumiləşmələrini hər zaman hiss etmişəm. Heç yadımdan çıxmaz, mənim aspirantlarımdan biri onun rəhbərlik etdiyi, AMEA-nın Dilçilik İnstitutundakı Müdafiə Şurasında doktorluq dissertasiyasını müdafiə edirdi. Bir neçə germanist kimi məni də birdəfəlik müdafiə şurasına üzv salmışdı Ağamusa müəllim. Müdafiə başladı, prosedur məsələlər qurtardı, oponentlər çıxış elədi, sonra müzakirə başladı. Mən söz alıb çıxış etdim. Görünür, mənim çıxışım akademik A.Axundovun xoşuna gəlmişdi. Fasilədə yaxınlaşıb hal-əhval tutanda dedi ki, özünü çox yorma. Sən eləyə bildiklərini etmişən. Özündən muğayat ol. Mən minnətdarlığımı bildirdim, bir neçə gündən sonra ona növbəti kitabımı bağışlayanda dedi: “Fəxrəddin, səni “Türkologiya” jurnalının redaksiya şurasına daxil etmişik”.

Sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Deməli, bu böyük alim mənim yaradıcılığımı izləyirmiş. .

Ağamusa müəllim çox ləyaqətli, alim etikasını gözləyən, mehriban və alicənab insandır. Bildiklərini ətrafdakılarla bölüşməyə həmişə hazır olan bu böyük insan ömrünün ahıl çağında da yorulmadan xalqımızın yolunda çalışır, “Orfoqrafiya lüğəti”mizin yeni təkmilləşmiş nəşrini çapa hazırlayır, “Seçilmiş əsərləri”nin ikicildliyini tamamlayaraq nəşriyyata təqdim edib.

Ağamusa müəllim nədən yazırsa-yazsın, o hər yerdə yenilikçidir, novatordur, dilimizi və dilçiliyimizi yüksək zirvələrə daşıyan zəhmətkeş sadə bir alimdir. Ömrünün bu çağında ona uğurlar diləyərək can sağlığı arzulamaqla bu kiçik yazını burada tamamlamaq istəyirəm. Daima yaşayıb yaradın, əziz və hörmətli Ağamusa müəllim!

Dilçilik institunun əsərləri. Bakı, 2012. №1, s.157-165.

Ədəbiyyat

1. А.Ахундов. Рецензия на труды, опубликованные в «Уч. записках» Азгоспединститута иностранных языков за 1958 год, выпуск 1. «Уч. записках» АГУ, серия гуманитарных наук. 1959, № 6.
2. А.Ахундов. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
3. А.Ахундов. Riyazi dilçilik. Bakı, 1979; Ümumi dilçilik (dilçilik tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) Bakı, 1979; II 1988, III 2006.
4. Ağamusa müəllimin dilçiliyimiz üçün gördüyü işlər o qədər geniş və əhatəlidir ki, onları bir alim ömrünə sığışdırmaq hər adamın işi deyil. Ümumilikdə 36 adda 7970 səhifəlik kitab yazıb çap etdirən bu alimin titanik zəhmətinin nəticələrini qiymətləndirməmək olmur. Hələ mən onun çoxsaylı məqalə (125 jurnal və kitablarda, 155 qəzetlərdə) və müsahibə və çıxışlarını (48), ölkə daxilində (47) və xaricindəki (41) yazılarını və çıxışlarını, mühazirə və seminarlarını, rəhbərlik etdiyi dissertantların (41) sayını demirəm. Onun dilimizin müxtəlif sahələrinə həsr etdiyi əsərlərinin böyük hissəsi 75 illik yubileyilə bağlı “Akademik Ağamusa Axundov” (Bakı, 2008) adı ilə çapdan çıxmış kitabında toplanmışdır. Burada onlardan yalnız bir neçəsini göstərməklə kifayətlənirik: Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, Bakı, 1973; Şeir sənəti və dil. Bakı, 1980; Dilin

estetikasını, Bakı, 1985; Dilçiliyə giriş. Bakı, I-1966; II-1980; Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004 və s.

5. А.Жунисбек. Введение в сингармоническую фонологию. Алматы, 2009; F.Veysəlli. Kontraste auf der Ebene der Prosodie. "Beiträge der IDT 2009", Jena/Weimar, 81, Bd.1, s. 177-185.

II. 11. M.F.Axundzadə və əlifba məsələsi

Azərbaycanda linqvistik fikrin formalaşmasında və inkişafında görkəmli maarifpərvər xadim M.Ş.Vazeh (1792-1852) M.F.Axundzadənin (1812- 1878) rolları misilsizdir. Düzdür, nə M.Şəfi, nə də M.Fətəli Azərbaycan dili və dilçiliyi haqqında ayrıca kitab yazmayıb. Lakin birincinin dilimizin tədrisi və özəllikləri haqqında söylədiklərini üç il ərzində Azərbaycan dilini öyrətdiyi professor F.fon Bodenştedtin kitablarından əldə etdiyimiz məlumatlar, ikincinin isə əlifba ilə bağlı çabaları bunu söyləməyə əsas verir ki, onlar bizim dilçiliyimizin ilk pionerləri olublar. Dili bilməyən və duymayan adam, onu dərindən başa düşə bilməyən nə yaxşı müəllim ola bilər, nə də əlifba islahatçısı. F.fon Bodenştedt öz müəllimini son dərəcə istedadlı, erudisiyalı və orijinal bir müəllim kimi səciyyələndirir, onun geniş dünyagörüşə malik olduğunu xüsusi qeyd edir. F.fon Bodenştedt dil seçiminə toxunaraq yazır ki, o, Qafqazda ən geniş yayılmış Azərbaycan dilini ona görə seçmişdi ki, bu dil Qafqazda ümumi bir dil idi, onu çox tez öyrənmək olardı (F.Veysəlli. Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenstedt: yozmalar və faktlar. Bakı, 2010, s.55). F.fon Bodenştedt həm də yazır ki, həftədə 3 dəfə dil dərslərinə onunla bərabər iki nəfər digər avropalı da gəlirdi. F.fon Bodenştedt yazırdı ki, Azərbaycan dili M.Şəfi üçün təkcə gündəlik ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də o, tamam başqa düşüncə tərzinə malik Avropa intelligensiyasına şərq mədəniyyətini aşılamaq üçün mühüm vasitədir. M.Şəfi özünün rəhbərlik etdiyi "Müdrəklik divanı"nda bədahətən şeirlər deyərdi, F.Bodenştedt isə onları yazıb dəftərinə köçürüb sonradan alman dilinə çevirib Almaniyada çap etdirərdi. Professor F.fon Bodenştedt həmin kitabın

30-cu səhifəsində yazırdı ki, M.Şəfi təkcə şeir deməklə kifayətlənmirdi, həm də onların semantik və poetik təhlilini verirdi. Təəssüf ki, nə o şeirlərin, nə də onların linqvistik təhlilini əks etdirən yazılı materiallar öz dilimizdə gəlib bizə çatmayıb. Ancaq onun bir çox dilləri mükəmməl bilməsini və mətnləri məhərətlə təhlil etməsini bizim həmyerlimizi böyük filosof və şair adlandıran F.fon Bodenştedtin əsərindən bilirik. Eyni zamanda biz Eçmiadzindən qayıdandan sonra F.fon Bodenştedtdə M.Şəfinin bağışladığı “Müdrikliyin açarı” («Schlüssel zur Weisheit») bağlamasının taleyindən də heç nə bilmirik. Bunları özü ilə Almaniyaya aparan F.fon Bodenştedtdə bu haqda öz trilogiyasının 45-ci səhifəsində yazır.

Azərbaycan xalqının digər mütəfəkkiri, dramaturqu və maarifçisi M.F.Axundzadə xalqımızın tarixinə ilk orijinal komediyalar müəllifi, filosof, romançı olmaqla yanaşı, həm də latın əlifbasının ideoloqu və islahatçısı kimi daxil olmuşdur. (Ə.Cəfəroğlu, s.325). Oğlu Rəşidin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, I, 2-ci hissə, Bakı, 1925) kitabının müəllifi F. bəy Köçərliyə bildirdiyinə görə, M.Fətəli Gəncədə olarkən M.Şəfilə tanış olur və M.Şəfi onun dünyəvi dünyagörüşünə, Avropa mədəniyyətinə üz çevirməkdə həlledici rol oynadığını xüsusi olaraq vurğulayır (Ə.Cəfəroğlu, s.327). Elə F.fon Bodenştedtdə yazır ki, M.Fətəli 1840 cı ildə Tbilisidə qəza məktəbinə şərq dilləri üzrə müəllimlik işinə düzəlməsində M.Şəfiyə köməklik göstərmişdir. 1863-cü ildə M.Fətəli İstambula gedir və ərəb əlifbasının sadələşdirilməsi haqqında layihəsini sultana təqdim edir. Bu barədə o, ərəb dilində yazdığı kitabında söhbət açır. Ancaq Ə.Cəfəroğlunun yazdığına görə, o kitab hələ də tapılmayıb (Ə.Cəfəroğlu M.Fətəlinin 20 sentyabr 1863-cü ildə yazdığı məktubunun surətini öz kitabında çap etmişdir: bax s.333-337). Bu məktubda nə layihə, nə də şərhlər vardır. Ona görə də Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, M.Fətəlinin təklif etdiyi əlifba layihəsinin əsl mənzərəsi hələ də aydınlaşmamış qalır (s.334). O da məlumdur ki, M.Fətəli ömrünün sonuna qədər əlifba islahatı ideyasından imtina etməmişdir, lakin onun müraciətləri

Türkiyədə və İranda özünə tərəfdar tapmamışdır. Düzdür, o ilkin ideyası olan ərəb sillabik əlifbasının islahatı ideyasından əl çəkir və bütövlükdə latın fonografik əlifbasına keçmək qərarına gəlir. Özü də o, bu əlifbaya sivilizasiya məsələsi kimi baxır, öz seçimini onunla əsaslandırır ki, latın qrafikalı əlifba islam dünyasında Avropa mədəniyyətini tezləşdirəcək, şərq xalqlarının daha tez və asanlıqla maariflənməsinə və savadlanmasına kömək edəcəkdir. Eyni zamanda latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsini bəziləri həmin xalqların öz qədim mədəniyyətindən qoparılıb xristianlığın ağışuna verilməsində bir vasitə kimi görürdü. M.Fətəlinin əleyhidarı kimi tanınan Ə.Süavi “Müxbir” qəzetinin 1867-ci il 47-ci sayında “Xəttimizin islahı” adlı məqaləsində iddia edirdi ki, dəyişikliyə qalsa, bütün xalqların işlətdiyi yazı sistemlərində islahat lüzumuna əsla şübhə ola bilməz. O, yunanlarda, fransızlarda, ingilislərdə və s.-də əlifba problemlərinin olduğuna nümunə gətirirdi və bildirirdi ki, əlifbada dəyişiklik xalqı yaddaşsızlıq azarına yoluxdurur və xalq öz tarixinin müəyyən kəsindən məhrum olar. Ə.Süavi əlifba islahına eyhamla işarə edərək yazırdı ki, “məsələyə dair yazılan islah təkliflərini istanbulluların yazması lazım gəlir” (V.Q., s.25). Bu məqalə ilə M.Fətəli dostu, İranın Parisdə səfiri Mirzə Yusif xan vasitəsilə tanış olmuşdu və ona tutarlı cavab yazaraq Londona “Müxbirin” redaksiyasına göndərmişdi. Lakin qəzetin nəşri dayandırıldığından cavab çap olunmamışdı. M.Yusif xanın 1869-cu ildə M.Fətəliyə yazdığı məktubdan bəlli olur ki, M.Fətəlinin tənqidi yazısı Ə.Süaviyə çatıb. M.Yusif xan yazırdı: “Süavi əfəndi əlifba və Sizin tənqid barəsində bir söz demədi. Sizinlə razılaşıb sakit oturdu. Onun “Müxbir” qəzeti daha çıxmır. İndi elmi kitablar çap edir. Həqiqətən bilikli gəncdir. Lakin əlifba məsələsində onun da fikri başqalarının fikri kimi əyri gedir”. V.Quliyev bunları dərinləndirərək belə nəticəyə gəlir ki, əlifba islahatı ilə bağlı məsələ ictimailəşdi və bu da M.Fətəli ideyalarının geniş yayılması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Əlifba islahatının qızğın tərəfdarı M.Yusif xan bunu təsdiqləyərək M.Fətəliyə yazırdı ki, əlifba islahatı ilə bağlı İstanbulda çıxan

“Tərəqqi” qəzetində çoxlu yazı dərc olunur. Londonda çıxan “Hürriyyət” qəzeti də islahata geniş yer ayırır. Ə.Süavinin məsələyə bələd olmamasını, özündən müştəbehliyini, nihilizmini və ədasını qəti şəkildə rədd edərək M.Fətəli yazırdı: “İndi Süavi əfəndi istəyir ki, biz uşaqlarımızı oxutmaq üçün “Gülüstan”, “Bustan”, Hafizin divanını və başqa dərs kitablarını da Quran kimi fəthə, zəmmə, tənvin, mədd, təşdid, cəzm, vəqf (hərüstü və hərəfəli işarələr) əlamətləri ilə dolduraq və əlifbamızda olmayan bəzi saıtləri bildirmək üçün hətta hərflərin üstünə 1, 2, 3, 4, 5 kimi həndəsi rəqəmlər qoyaq.” M.Fətəli qəti şəkildə öz ideyasını müdafiə edərək bildirirdi ki, Süavi əfəndi zəmin ola bilməz ki, onun irəli sürdüüyü dəyişikliklər uşaqlarımızın qəzet oxuya bilməsini tezləşdirəcək. Ona görə də Ə.Süavinin göstərdiyi yazı qaydaları qəbul olunmazdır. “Süavi əfəndinin təklif etdiyi üsul islahat deyil, bir çətinliyin üzərinə başqa çətinliyin əlavə olunmasıdır”. M.Fətəlinin əlifba islahatı köklü və radikal şəkildə ərəb əlifbasından imtina edib latın qrafikalı əlifbaya keçməyi tələb edirdi. Yeni əlifba qəbul olunandan sonra köhnə irsi tədrisən yeni qrafikaya köçürəcək, bununla da işsiz alimlər üçün gözəl bir iş olacaq və elm sahəsində böyük bir hərəkət başlayacaq. Yeni əsərlər yaranacaq və yeni aləm qurulacaqdır.

M.Fətəli 1857-ci ilin sentyabrında “Ərəbcə, farsca və türkcədən ibarət olan islam dillərinin yeni əlifbası” adlı layihəni tamamlayır, ardınca isə ömrünün son günlərinə qədər bu layihənin həyata keçməsi üçün yorulmadan çalışmışdır. Özü də onun əlifba uğrunda mübarizəsi üç mərhələdən ibarət olmuşdur.

Birinci mərhələdə o, ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsini təklif edirdi. Qrafemlərin altında və üstündə qoyulan nöqtələrdən imtina, sözdə hər bir saıtın öz qrafik işarəsinin olması onun bu mərhələdəki fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Məlum olduğı kimi, ərəb dilində yalnız samitlər işarəlnir və saıtlərin yazıda göstərilməsinə ehtiyac qalmır. Yəni yazıda fonoloji prinsipin gözlənilməsi əsas götürülürdü.

İkinci mərhələdə bu prinsip daha da təkmilləşdirilir, hər fonemin yazıda öz işarəsinin olması və onların ayrı yazılışı tövsiyyə

olunurdu. Bu da mövqeyindən asılı olmayaraq dilin hər bir foneminin eyni cür yazılması demək idi. Bunlar göstərir ki, M.Fətəli kortəbii də olsa fonografik yazının mahiyyətini və üstünlüyünü dərk edirdi. Ona görə də o, bu yazı sistemini ərəb əlifbasında reallaşdırmıq istəyirdi. Bu prinsip əlifbanın son dərəcə təkmilləşdirilməsi, başqa sözlə, ərəb əlifbasında istifadə olunan 120 işarənin 4 dəfə azaldılması demək idi.

Əlifba sahəsində çabaları onu vadar etdi ki, ümumiyyətlə ərəb əlifbasından tam imtina etsin və bütövlükdə latın əlifbasına keçid uğrunda mübarizəyə qalxsın. Bu da M.Fətəlinin əlifba sahəsində fəaliyyətinin 3-cü mərhələsini təşkil edir. Bu mərhələdə o nəinki hər bir fonemin yazıda ayrıca işarəsinin olmasını israr edirdi, həm də yazı işinin tam şəkildə yeniləşməsini irəli sürürdü ki, bu da ərəbdən fərqli olaraq soldan sağa yazmaq demək idi. Bunun fizioloji, psixoloji və linqvistik əsasları vardır. Yazı soldan başlayanda kağız üzərində yazılanı izləmək, gözlə müşahidə etmək imkanı yaranır. İnsanın danışq mərkəzinin beynin sol yarımkürəsində yerləşməsi bunu zəruri edən psixoloji amillərdən biridir. Soldan sağa yazarkən insan yazdığı anda özünə nəzarət edə bilir. M.Fətəli bununla bağlı əsl fonetist və fonoloq kimi belə deyirdi: “Soldan sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibindəki bütün saitlərin və samitlərin sırasına daxil edilən və bütün nöqtələrdən imtina edilən əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etməyəcəyəm.”

M.Fətəli əlifba uğrunda mübarizəsində qələbə qazanmaq üçün o zaman üç imperiyaya qarşı vuruşurdu. Onlardan fars və türk dövlətləri ərəb, Rusiya isə kirill əlifbasından istifadə edirdi. Osmanlı imperatorluğu və fars İran dövləti ənənəni qırmaq istəməzdi. Ruslar isə nə o zaman, nə də indi latın qrafikasının üstünlüyünü başa düşə bilmirlər. Buna baxmayaraq M.Fətəli bütün vasitələrdən istifadə edərək məqsədinə çatmaq istəyirdi. 1857-ci ilin sentyabrın 23-də Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli canişini K.F.Lelliyə təqdim etdiyi yazılı məruzədə M.Fətəli razılıq əsasında əlifba layihəsini öz hökumətinə çatdırmaq üçün İranın Tiflis

konsulluğuna verdiyini bildirirdi. Noyabrın 12-də isə Qafqaz canişinin razılığı ilə layihəsini Osmanlı dövlətinin ali divanına vermək məqsədilə o, Rusiyanın Konstantinopoldakı (İstanbuldakı) səlahiyyətli nazirinə göndərilməsinə xahiş edirdi.

M.Fətəli hər cür vasitələrdən istifadə edərək əlifba layihəsinin qəbul olunmasına çalışırdı. O dövrdə şərqşünaslıq sahəsində çalışan alimlərə, o cümlədən alman əsilli, S.Peterburq Asiya muzeyinin direktoru B.A.Dorna (1806-1885) məktub göndərir. 1860-cı il fevralın 20-də M.Fətəliyə yazdığı cavab məktubunda Dorn onu böyük zəka sahibi adlandırır, lakin əlifbanın qəbulunda çətinliklər olacağını yazır. Bu çətinliklər təkcə müsəlman aləmindən deyil, həm də Avropa şərqşünaslarından gələcək, çünki onlar ərəb qrafikasında yazılmış əsərlərinin dövrüyyədən çıxacağından narahat olacaqlar və onun qəbuluna razılıq verməyəcəklər. Rus alimlərinin məsələyə mənfi münasibətini başa düşdüyündən layihənin Rus Akademiyasında müzakirəsini israr etmir.

Ciddi maraq doğuran məsələlərdən biri də M.Fətəlinin M.Kazımbəyə (1802-1870) məktubudur. M.Fətəli öz məşhur həmyerlisinə yazırdı: “Son zamanlar islam əlifbasının ərəb, fars və türk dillərinin yazılış və oxunmasındakı nöqsanları müşahidə edərək həmin dillərin öyrənilməsinə asanlaşdırmağı lazım bildim. Peterburqda şöhrət sahibi cənabınızdan başqa mənim ürəyimdəkilərdən lazımınca xəbər tuta bilən və əlifba islahatının xeyirli nəticələrindən tam başı çıxan başqa şəxs təsəvvürə gəlmədiyindən mənə yəqin olmuşdur ki, həmin kitabçanı (layihəni – F.V.) şöhrət sahibi cənabınızın mütaliəsinə verəcəklər. Buna görə də ümid edirəm ki, cənabınız daim sizi şöhrətləndirən təbii insaf və fitri hüsnü-əqidənizə əsasən bu məsələ haqqında ancaq həqiqəti söyləyəcəksiniz” (V.Q., s.24). V.Quliyev yazır ki, M.Kazımbəy M.Fətəlinin əlifba islahatını ciddiyyə almamışdır. İranın Paris səfiri Mirzə Yusif xan əlifba məsələsində M.Fətəli ilə həmfikir olmuş, 6 oktyabr 1860-cı il tarixdə M.Fətəliyə yazdığı məktubda göstirir ki, layihəni M.Kazımbəyə vermiş, o isə əvəzində söz vermişdi ki, çox yaxşı bir məqalə yazacaq.

O zaman M.Fətəli Paris, London və Vyanada da özünə tərəfdarlar toplamağa çalışsa da, hətta bunu Qafqaz canişininin razılığı ilə bu ölkələrdəki rus diplomatik nümayəndələri vasitəsilə edirdi ki, Rusiyanın təşəbbüsü bəyəndiyini göstərsin, ancaq bir nəticə hasil olmadı.

Onun mübarizəsinə köməklik edənlər də olmuşdu. 1863-cü ildə Osmanlı Cəmiyyəti Elmiyyəsinə onun layihəsi müzakirəyə çıxarıldı. O, Qafqaz canişini böyük knyaz bütün xərclərin ödənməsi şərt ilə 3 aylığa İstanbula ezamiyyə icazəsi alır. Rus səfirinin tərcüməçisi vasitəsilə layihəni Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi Fuad Paşaya təqdim edir. Onun təklifi qəbul olunmur, İranın İstanbuldakı naziri Mirzə Hüseyn xanın təsirindən dolayı belə yazırdı: İstanbul alimləri və nazirləri mənim bu fikrini qəbul etməyə razılıq vermədilər. İranın İstanbuldakı səlahiyyətli naziri Mirzə Hüseyn xanın mənə qarşı ədavəti də osmanlıların fikirlərimlə razılaşmamalarına qüvvət verdi” (V.Q., s.25). Layihəni qəbul etməsə də, onun (rus dövlətinin – F.V.) könlünü almaq üçün Osmanlı dövləti M.Fətəlini hökumət mükafatı -dördüncü dərəcəli Məcidiyyə ordenilə təltif etdi.

O zaman İran və Türkiyə hakimiyyət dairələrinin iradəsini sındıra bilmədisə də, özündən sonrakı həmvətənləri H.bəy Zərdabi, M.A.Şaxtaxtı, C.Ünsizadə, Firudin bəy Köçərli və başqa ziyalılar onun əlifba haqqında ideyalarını qızğın müdafiə etdilər. Bunun da nəticəsi olaraq xalqımız bir böyük maarifçi filosof M.Fətəlinin ideyalarını bir neçə cəhdədən sonra 1992-ci ildə həyata keçirdərək birdəfəlik latın qrafikalı əlifbaya keçdi.

Dilçilik institunun əsərləri. Bakı, 2012, №2. s.3-5.

Ədəbiyyat

1. V.Quliyev. M.Fətəli və Əli Süavi: bir mübahisənin tarixçəsi. "525-ci qəzet", Bakı, 23 iyun 2012, s. 24-25.

II. 12. Tətbiqi dilçilik: dünən, bu gün və sabah

1. Məlumdur ki, amerikan tədqiqatçısı T.Kundan bu yana elmdə, o cümlədən dilçilikdə elmi dəyişiklikləri köhnə paradıqların yenilənilə əvəz olunması kimi xarakterizə edirlər. Bu də təbii olaraq elmdə inqilabların meydana gəlməsi deməkdir. Bir az konkretləşdirsək, yeni paradıq köhnənin sərhədlərinə sığmır, ona görə də paradıq dəyişikliyi labüd bir hadisə kimi ortalığa çıxır. Bir-birilə rəqabətə girən köhnə və yeni paradıqlar arasındakı mübarizə yeninin köhnə üzərində qələbəsilə başa çatır. Deməli, paradıqlar arasındakı konfliktlər qaçılmazdır və onlardan hər biri öz arqumentlərindən istifadə edir. Yeni paradıq elmin əsas sütunlarının yenidən müəyyənlişməsini tələb edir, köhnə paradıqdakı sübutları və dəlilləri elmi cəhətdən yararsız olduğuna görə rədd edir. Məsələn, fonem nəzəriyyəsində ingilis dilçisi D.Counzun fonemi birinin digərinin yerində işləmə bilməyən səs sinifləri kimi götürməsi struktur-funksionalizmdə gərəksiz bir yanaşma olaraq kənara atıldı. Funksionalizmdə fonemin söz mənalarını fərqləndirməsi daha vacib sayılırdı. Funksionalizm köhnə tədqiqat metodunu da dəyişdirərək kvaziommonimlərlə qarşılaşmalara üstünlük verirdi. Misal üçün Praqa Dilçilik Məktəbinin korifeylərindən olan N.S.Trubeskoyu göstərmək kifayətdir. Digər tərəfdən, R.Yakobson və onun silahdaşlarının fonemi müəyyən differensial əlamətlərin məcmusu kimi dəyərləndirmələri bu dilçilərdən sonrakı dövrdə qəbul edilmədi. Dilin üzvlənməsində substansional qarşılaşmalardan istifadə etmək köhnə paradıq içərisində çabalamaq demək idi. Bu gün koqnitiv dilçilik deyilən istiqaməti yeni paradıq kimi təqdim etmək ən azı dilçilik elminin inkişafında İ.A.Boduen de Kurtene məktəbinin xidmətlərini qiymətləndirməmək demək olardı. Boduen məktəbi bütün tədqiqatlarında insanı əsas götürüb. İnsan psixologiyasının tədqiqata cəlb olunması dediklərimizə bir sübutdur. Bu məktəbin nümayəndələrinin eksperimental fonetika, psixologiya və

persepsiya sahəsindəki çoxsaylı tədqiqatları bunu bir daha təsdiq edir. Boduen məktəbində antroposentrik prinsip həmişə aparıcı olub. Bu da tətbiqi dilçiliyin əsas qayəsini təşkil edir.

2. Tətbiqi dilçiliyin bu gün bir sıra aktual problemlərini köhnə paradixmlər çərçivəsində həll etmək qeyri-mümkündür. Maşınla tərcümə, danışanın səs obrazlarına görə tanınması, hər hansı bir əsərin üslubunun və müəllifinin müəyyənəlməsi, yazısı olmayan saysız-hesabsız dillər üçün fonografik əlifbanın yaradılması, “insan-maşın-insan” və ya “maşın-insan-maşın” münasibətlərinin öyrənilməsi, dillərin tədrisinin optimal metodlarının işlənilib hazırlanması və s. problemlərin həlli yeni nəzəriyyə və metodların tətbiqini tələb edir. Bütün bu hallarda dilçilər yeni mühiti və yeni tələbləri nəzərə almalıdırlar. İstənilən halda dilin semiotik sistem olması unudulmamalı, ancaq eyni zamanda onun digər semiotik sistemlərdən fərqi açıqlıb göstərilməlidir. Xarici dilin tədrisində statistik tədqiqatlardan istifadə etmək çox səmərəli nəticə verir. “Tədqiqatlar göstərir ki, 50 minlik lüğətdə sözləri tezlik siyahısı əsasında düzsək, görərik ki, 15 ən çox işlənən söz istənilən mətndəki sözlərin 25 %-ni, 100 ən çox işlənən söz onun 60, 5 %-ni, 1000 ən çox işlənən söz 80 %-ni, 4000 ən çox işlənən söz isə istənilən mətnin 97, 5 %-ni təşkil edir” (F.V. GDG, s.67). Buradan dilöyrənmə üçün çox mühüm nəticə çıxarılmalıdır. Tədrisdə və dərsliklərin yazılmasında bu elmi nailiyyət gözlənilməlidir. Biz eyni zamanda ehtimal nəzəriyyəsinin fundamental anlayışlarından yararlanmalıyıq. Beləki, izafilik və ya redundantlıq, relevantlıq, entropiya və s. kimi anlayışlardan yerində və lazımınca istifadə etsək, uğurlarımız yaxşı olar. Bu gün Avropada tədrisin kibernetik əsasları mövzusunda dissertasiyalar yazılır. Bu isə dillərin tədrisində yeni paradixmə keçid və köhnə paradixmdən üz döndərmək deməkdir. Hazırda biz daha çox elmlərin integrativ meylini əsas götürməliyik.

3. Adətən bütün yeniliklər ilk öncə bir və ya bir neçə fərdin aktiv fəaliyyətinin nəticəsində yaranır. Bu fərdlər ətraf aləmi başqalarından fərqli görür, onlar böhrana səbəb olan amilləri tapıb araşdırırlar. Eyni zamanda yeni paradixmə köhnənin termin və

istilahlardan müəyyən dərəcədə istifadə etsə də, onlara yeni məna və yeni ruh verir. Xarici dillərin tədrisində öyrətdiyimiz hər bir sözün və ya sözlərin mənasını başa salmaq üçün, yeri gəlmişkən deyək ki, söz səviyyəsində məna əşya, predmet və hadisənin adıdır, cümlə səviyyəsində isə onun gerçəklik dəyərinin müəyyən-ləşməsidir, öyrəncilərin şüurunda və beynində onların anlamını yaratmalıyıq. Ancaq bu yolla biz söz və cümlənin konkret məna-sının başa düşülməsinə və maneəsiz işlədilməsinə nail ola bilərik. Bu isə işarələrin həm formal, həm də semantik tərəfləri üzərində uzun və davamlı məşqlərlə mümkündür. Mexaniki əzbərləmə və assosiativ semantik metod burada köməksiz görünür. Dahi filosofumuz N.Tusinın anlam konsepsiyasını dərinlən mənimsəməklə dilöyrətmədə uğur qazana bilərik. Beləliklə, köhnə ifadələr və terminlər yeni məna kəsb edirlər. Sırr deil ki, hər bir məktəbin öz instrumentariyası var. Bu gün dünya dilçiliyi N.Xomskinin nəzəriyyələri üzərində qərar tutub. Yeni nəzəriyyələrlə silahlan-masaq, yaxın gələcəkdə tədqiqatlarımızda nəyinsə dəyişəcəyini gözləmək sadələvlük olardı. Bu dəyişikliklərə nail olmaq üçün elmdə və tədrisdə köhnə paradigmi yenisi ilə əvəz etmək lazımdır.

4. Tərcümə işində dönüş yaratmaq, bir dilin işarə sistemini başqa bir dilin işarə sistemi ilə əvəz etmək üçün həm etimon dili, həm də tərcümə dilini dərinlən mənimsəmək lazımdır. Bu uzun çəkən məşqlər, sinxron tərcümənin tələb etdiyi normal şəraitin yaradılması deməkdir. Bu gün yalnız bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə kifayətlənmək olmaz. Sahə ədəbiyyatının, xüsusilə də texniki və texnoloji sahələrdə son söz olan əsərlərin tərcüməsi üçün talantlı gənclərimizi seçib tərcümə mərkəzində onların müasir avadanlıqlarla işləməsinə təmin etməliyik. Alman alimi Y.Trabant demişkən, bu gün gənclərimiz elliptik cümlələrdən istifadə edirlər, özlərini əziyyətə salmaq istəmirlər, uzaq başı 5-6 sözdən ibarət cümlələrdən istifadə edirlər. Bu sözlər də ki, ya beynəlmiləl sözlərdir, ya da rus və ingilis dillərindən, bəd ayaqda türk dilindən alınmalardır.

5. Tətbiqi dilçiliyin maraq dairəsinə daxil olan digər mühüm məsələ kompüter klaviaturalarının dilimizin qrafem və fonemlərinin işlənməsi tezliyi baxımından tərtib olunmasına nail olmaqdır. Məlumdur ki, hər bir dilin vahidlərinin işlənmə tezliyi vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində ən yüksək işlənmə tezliyinə malik /a/ və /ə/ fonemləri hazırkı klaviaturalarda kənarlarında yer alıb. Halbuki onlar klaviaturanın tən ortasında yerləşdirilməlidir. Bu, yazı zamanı konsentrik prinsipin tələbidir. Eynilə əlifbamızda işarələrin düzülüşündə ardıcılığın gözlənilməsi çox vacibdir. Bütün bunlar göstərir ki, elmdə və texnikada paradıqm dəyişikliyi inkişaf üçün vacib şərtədir və cəmiyyət bu şərtlərə əməl edilməsini daim nəzarətdə saxlamalıdır. Danışığın avtomtik yolla yazıya köçürülməsi, çıxışların təkcə audio deyil, həm də mətn şəklində yazılması, danışılanın ekranda həm səsli, həm də qrafik şəkildə göstərilməsi də tətbiqi xarakter daşıyır və buna hər yerdə nail olunmalıdır.

İlk dəfə çap olunur.

II. 13. Azərbaycan dilçiliyində Kamal Abdulla fenomeni

On bir il bundan əvvəl Kamal müəllimin məşhur "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" adlı kitabı (Bakı, 1999) yenidən çapdan çıxmışdı. Həmişəki kimi, üstünü yazaraq mənə bağışladığı həmin kitabla tanış olandan sonra növbəti görüşdə ona dedim ki, Siz Azərbaycan dilçiliyində bir fenomensiniz. Söz də vermişdim ki, mən bu fenomenliyi necə başa düşdüyümü mətbuatda yazıb çap etdirəcəyəm. Lakin illər ötdü, Kamal Abdulla bu illərdə daha çox bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başladı. Rektor oldu, AMEA-nın müxbir (həqiqi) üzvü seçildi, böyük Beynəlxalq simpozium və konfransların təşkilatçısı və ilhamvericisi oldu. Təkcə dünyanın yüz dahisinin əsərlərini orjinaldan tərcümə edilib çap olunması ilə bağlı fəaliyyəti son dərəcə səmərəli qiymətləndirilə bilər. Onun soracağı

dünyanın o başından gəlir, əsərləri alman, rus, fransız, ispan, polyak və s. dillərinə tərcümə olunur, o artıq dünyada tanınmış Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu və ədəbiyyatşünası, bir sözlə bizim fəxr edə biləcəyimiz dünya səviyyəli bir alimə çevrilir. Bəli, o daha çox ədəbiyyatçı kimi, ya da nadir hallarda teleekranlarda dilimizlə bağlı çıxışları ilə yaddaşıma həkk olunmağa başladı. Arabir onun rəhbərlik etdiyi ali məktəbdə fəaliyyət göstərən doktorluq müdafiə şurasının iclaslarında opponent kimi iştirak edərkən və elə o vaxtlar həmin şuranın üzvü olarkən çıxışlarına qulaq asırdım. Dilçi kimi güclü potensiala malik olduğunu bildiyimdən gözləyirdim ki, yeni əsərlə meydana çıxsın. Bu özünü çox gözlətmədi. Budur, bu yaxınlarda çapdan çıxmış "Dilçiliyə səyahət" kitabının üstünü adəti üzrə yazaraq mənə verdi. Əlimə yaxşı fürsət keçmişdi. Bir dəfə dediyim sözü təsdiqləmək lazım gəldi. Kitabı götürüb birnəfəsə oxudum. Düzü heyranlığımı gizlədə bilmirdim. Əvvəla kitabın yazılış janrı və üslubu adamı valeh edir. Müəllif Zaxa və Əhməd kimi bir-birini sevən gənclərin vasitəsilə dilçiliyin dolanbac yollarına gəmi ilə səyahətə çıxır və hər bir dilçilik problemini bir adaya bənzədirək onun açmasını verir. Kitabın üzqabığında aşağıda yazılıb ki, bu kitab dilçi olmayanlar üçün dilçilikdir. Axırda da müəllif yazır ki, onu "Hamı üçün dilçilik" adlandırmaq istəyirmiş. Kitabla yaxından tanışlıq göstərir ki, hər üç ad bu kitaba yaraşır. İndi mən öncə Kamal Abdullanın fenomenliyini şərh edim, sonra burada haqqında danışdığımız kitabın üzərinə qayıdaq.

Kamal Abdullanın fenomenliyi ondadır ki, o, möhkəm özül üzərində dayanan mühakimələr yürütmək və müşahidə elədiyi hadisələri, faktları öz analitik təfəkkürünün süzgecindən keçirib onları dərinlən təhlil etmək, onlardan ümumi nəzəri nəticələr çıxartmağı yüksək dərəcədə bacarır.

Kamal müəllimin intensiv mütəailəsi ona müasir dilçiliyin ən aktual problemlərinə dair fikirlər yürütməyə imkan və zəmin yaradır. Azərbaycan dilinin sintaksisi sahəsində irəli sürdüyü müddəalar bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Kamal müəllim cümlənin aktual üzvlənməsi və mətn dilçiliyi sahəsində orijinal fikirlər söyləyən ilk alimlərimizdən biridir. Onun mətnin quruluşu və tərkibi ilə bağlı verdiyi ümumiləşmələr bu sahənin Azərbaycanda onun adı ilə bağlılığını şübhə altına qoymur.

Kamal müəllimin xarici və rus dilçiliyini dərindən tənqidi təhlil edərək öyrənməsi ona imkan verir ki, çağdaş nəzəri dilçiliyin ön sıralarında addımlasın.

Nəhayət Kamal müəllimin fenomenal yaddaşı, obrazlı ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etməsi hər yerdə ona baş ucalığı gətirir.

Təzə kitabı isə Kamal müəllimin yaradıcılıq zirvəsində durmasından xəbər verir. Müəllif Zalxa və Əhməd sevgisinin işığında dilçiliyin mühüm problemlərini elə gözləyir ki, oxucu böyük həvəslə onların ardınca gedir, bir tərəfdən Kamal Abdullanın ustalıqla şərh elədiyi dil və dilçilik mətləblərilə yaxından tanış olur, digər tərəfdən isə intizar içində hadisələrin gedişini izləyir ki, onların sevgisinin aqibəti necə olacaq. Özü də saysız-hesabsız haşiyələr və bənzətmələrlə, avtoritetlərə yerindəcə müraciətlə. Balaca bir kitabda daha kimlərin adları çəkilmir, kimlərdən sitat gətirilmir. Qədim yunan filosoflarından tutmuş, ünlü şair və yazıçılardan, dilçiliyin şah damarını təşkil edən məktəb və nümayəndələrə: Platon, Kaşğari, V.fon Humboldt, F. de Sössür və s. Kitabın "Giriş əvəzi" bölməsində oxucuya aydın olur, bu kitab sadəcə dil və dilçilik haqqında hekayələr deyil, o daha çox fəlsəfi, linqvistik və psixoloji biliklərin sintezidir, o dilin mübhəm sirlərinin açılmasını qarşısına məqsəd qoyub. Elə "eyni çaya iki dəfə girmək olmaz" fəlsəfi söyləminə müəllifin verdiyi ilk şərh dediyimizi bir daha sübut edir. Yəni dil insanın əbədi sərvətdir, hər zaman insan homo sapiens olaraq həyatını dildə keçirir və dilə köklənir: uğuru da, sevinci də, kədəri də, uğursuzluğu da dildə olur.

Artıq birinci fəsildə öz gənc bələdçilərinə aydın olur ki, Kamal müəllim böyük alimlərin yanında olub. O hələ Moskva mühitini xatırlatmır. Əsas odur ki, Zalxa Əhmədlə yaxından tanış olmaqla bərabər, dilin mahiyyəti, tipləri, habelə bu nəsnələr

haqqında uzun əsrlərdən bəri keçib formalaşmış bir elmin-dilçiliyin xüsusi tədqiqat üsullarına bələd olsunlar. F.Bekondan sitat gətirərək metodu "qaranlıq yolda fənər" adlandırır. Haşiyələr fəsillərin bəzəyidir. Mətnin içində deyə bilmədiyini müəllif haşiyələrdə açıqlayır. Deməli, dilin əmələ gəlməsindən tutmuş onun təfəkkürlə əlaqəsi, reallaşması formaları, habelə dillərin qohumluğu (V.Counzdan gətirdiyi nümunə-s.30) və bir-birinə qarşılıqlı təsiri, dilin keçmişi və bu günü, böyük türk oğlu M.Kaşğarının dünyada ilk ensklopedik lüğətin müəllifi olmasını Kamal müəllim necə də şövq və heyranlıqla izah edir!

Kamal müəllim kitabında görkəmli şəxsiyyətlərə, filosoflara, dilçilərə, yazıçı və şairlərə gen-bol yer ayırır, bəzən onlardan kiçik bir nümunə verməklə dilçilik problemini gözləməyə müyəssər olur.

İkinci fəsildə söhbət dilin ən kiçik elementlərdən – səsərdə reallaşan fonemlərdən, bu fonemlərin rəngarəng birləşməsindən sonsuz cümlələri yarada bilməsini C.Londonun əsərindəki efemerə-birgünlük ömrü olan kəpənəklərə istinadən səsin ötəri, ani olmasını, amma eyni zamanda bu səsərdə reallaşan fonemlərin sonu məlum olmayan cümlələrin maddi qabığını təşkil etdiyini məharətlə açıb göstərir. Doğrudan da, möcüzədir ki, cəmi 12 fərqləndirici əlamət minlərlə sözün və cümlənin maddi tərəfini yaradır. O eyni zamanda saitlərin assonansını və samitlərin alliterasiyasını xüsusi şövqlə izah edir. Kamal müəllim bu fəsildə səs simvolizmini də unutmur, səs oxşarlığı və semantik səviyyədəki izomorfizmlə dillərin qohumluğunu açıb göstərməyə xidmət edir. Dilçiliyin böyük nailiyyəti kimi tarixi-müqayisəli və gənc qrammatiklərin dillərin genetik qohumluğu ilə bağlı fikirlərini Zalxa və Əhmədin gələcək qohumluğu və ümumilikdə şəcərə üçün bir istiqamətləndirici rolunu oynaya biləcəyini gizlətmir. Dilçiliyin yaranmasında son dərəcə mühüm rol oynamış və hələ də mübahisəli olan adlandırma problemi kitabın 3-cü fəslinin məzmununu təşkil edir. Burada Dədə Qorqudun advermə ənənəsi, ulu dil məsələsilə ilə bağlı söylədiyi fikirlər (A.Şifxerin "At və qoyunlar" təmsili ilə ulu german dilini bərpa etməsi cəhdi uğursuz oldu, çünki o yalnız sadəcə cəhd idi –

F.V.) maraqla qarşılır. Dillərin qohumluq dərəcəsinə əks etdirən cədvəllər, dil tiplərinin (analitik, sintetik, inkorporativ) və morfoloji bölgü (flektiv, aqlütinativ və kök dillər) prinsipləri kitabda dolğun şərh olunub. Məlumdur ki, dilçilik elmi inkişafdadır və buna görə də istənilən bölgü elmdə axırıncı söz deyil. Bu gün dünyada 6300 dil mövcuddur, o dillərin çoxu mövcud bölgü çərçivəsinə sığmır.

Ötən əsrin ortalarında böyük rus dilçisi L.Şerba sintaksislə semantikanın sıx əlaqəsini göstərmək üçün süni cümlə düzəldib tələbələrə başa salırdı ki, linqivistik struktur semantik açılış üçün vacibdir, ancaq hər qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş struktur hər zaman mənalı olmur. Nümunə kimi belə cümlə düzəltdi: //Qlokaə kuzdra şteka udlanula bokra i kudrəçit bokrenka//. Cümlə qrammatik struktur kimi normaldır, ancaq heç bir məna bildirmir. Burada yalnız /i/ bağlayıcısı rus sözüdür. Sonralar rus mənşəli N.Xomski ingilis dilində //Green ideas sleep furiously// (Yaşıl ideyalar vəhşicəsinə yatırlar) kimi cümlələrlə ideyanı təkrar etdi. Həmin bu beşinci fəsildə Kamal müəllim dil vahidləri və onlar arasındakı münasibətləri əsas götürən məktəbləri və onların nümayəndələrinin fikirlərini təhlil edir (Yelmslev, F. de Sössür və s.). Bundan başqa sistem-struktur münasibətlərindən söz açaraq F.de Sössürün məşhur şahmat oyunu ilə müqayisəsini yada salır və sonra göstərir ki, dilçilik elə oyunlarla doludur. Şahmatla müqayisə o mənada uğurlu sayıla bilər ki, onda yaranan hər hansı oyun vəziyyəti dilin konkret tarixi kəsimini, yəni müəyyən zamanda səviyyəsini tam əks etdirir. Ancaq fiqurlarla dil işarələrini eyniləşdirərkən isveçrəli ustad səhvə yol verirdi, çünki dil işarələrinin təbiəti yalnız səslər ola bilər.

Dedik ki, Kamal müəllim orjinal üsul seçib. Platon kimi, Laybins kimi o da dialoqlardan istifadə edərək öz niyyətinə çatmaq istəyir. Onlar kimi, Kamal müəllim də bəzi fikirləri Zalxanın və Əhmədin dililə deyir, hərçənd ki, bunların müəllifinin özü olmasa heç bir mübahisə doğurmur. Deməli, Markes, Folkner, Borxes, Füzuli, S.Vurğun və s-dən misal verməklə dilin bütün oynaqlığını açıb göstərən müəllif altıncı fəsildə psixodilçilik üçün son dərəcə

maraqlı mətbələre toxunur və dolayısı ilə Sepir-Uorf fərziyyəsini qəbul edir və deyir ki, dillər zəngin və qeyri zənginliyinə görə bir-birilərdən fərqlənir.

Dilin yaranması ilə bağlı mübahisələr və müzakirələr tarixən mövcud olub, bu gün də vaxtaşırı gündəmə gəlir. Bu zaman hansı xalqın və dilin daha qədim olmasını sübut etmək üçün hər cür vasitələrə əl atılır. Misir padşahının da, dini mənbələrin də, əmək, səs təqlidi və nida nəzəriyyəsi kimi digər nəzəriyyələrin də mövcud olmaq haqqı var. Ancaq sonda öz mövqeyini açıqlamağı da yaddan çıxartmayıb. Onun fikrincə, dilin yaranmasının özülündə bütün fərziyyə və fikirlər içərisində sübuta ehtiyac olmayanı məhz "İlahi nəzəriyyədir" (s.171). Son dövrlərin tədqiqatları birmənalı şəkildə sübut edirlər ki, dil anadangəlmədir. Düzdür bunu Kartezian dilçiliyi də irəli sürmüşdü və nəzəriyyəni belə adlandırmışdı: innate idea. Deməli, dilin yaranması və hansı dilin birinci olması ilə bağlı fikir və mülahizələr zaman-zaman dövriyyəyə buraxılır, sonra bu fikirlər səngiyir, gündəmə daha vacib məsələlər çıxarılır. Elə Kəndiləkin dövründəki kimi, F. de Sössürün zamanındakı kimi. Birinci dilin yaranması ilə bağlı fikirlərin müzakirəsinə veto qoymuşdu, ikinci isə diaxron tədqiqatları əhəmiyyətsiz hesab edərək, dilin mahiyyətini açmağa daha böyük önəm verdiyini xüsusi qeyd edirdi. Hesab edirəm ki, bu cür kitablarda dilin yaranması haqqında müzakirənin aparılması məntiqi görünür, xüsusilə nəzərə alsaq ki, müəllifin səfər müşayiətçiləri bir-birinin kimliyini və keçmişini israrla öyrənmək istəyirlər. Burada da Kamal Abdulla o biri fəsillərdə olduğu kimi qədim tarixi məxəzlərdən (Herodot, Platon, İncildəki Bənistan əhvalatı, müqəddəs Quran) ta dövrümüzdə qədər (Y. Herder, Engels, Marr və s.) bu problemlə bağlı deyilmiş fikirlərə söykənərək öz qəti fikrini açıqlayır.

Kitabın axıncı, səkkizinci fəslində Kamal müəllim üçün doğma olan problemlərə meydan verilir. Bu da aktual üzvlənmə məsələsidir. Zəlxanın /Əhməd səbah Bakıya qatarla yola düşəcək// məlumatından çıxış edərək fəsildə cümlənin söz düzümü, intonasiya qəlibi və alt və üst qatdakı mənalərini məharətlə çözümləyən müəllif

Okkam ülgücündən istifadə edərək cümlədəki yeni və köhnəni qarşılaşdırır və göstərir ki, danışan yuxarıdakı söz düzümünü elə belə öz istədiyinə rəğmən seçməyib. Buna həmin danışığ məqamından öncəki presuppozisiya səbəb olub. Qrammatik struktur isə həmin presuppozisiyanın əsiri olaraq reallaşmış. Cümlədə birinci yerə çıxarılan element danışana məlum olandır: /Əhməd/, /sabah/, /Bakıya/, ancaq bunlardan fərqli olaraq Zalxa üçün Əhmədin yola düşməsi, həm də qatarla yola düşməsi son dərəcə vacib informasiyadır, çünki qız bunu heç istəməzdi. Hər nə olursa olsun, Kamal müəllim bu fəsildə öz ampulasındadır və materialın çözülməsində məharətini nümayiş etdirə bilir. Sonda müəllif Azərbaycan dilçiliyinin 50-ci illəri üçün səciyyəvi olan linqvistik paradigmini verir, müəllimlərini böyük məmnuniyyət hissilə sacayağı kimi təqdim edir. Ancaq etiraf edək ki, növbəti səyahətdə, əgər beləsi olacaqsə, bu paradigma tamamilə başqa cür olacaq və olmalıdır.

Kitabda son dərəcə zəngin irsədən istifadə olunub. Buradakı dilçi və alimlərin siyahısını tərtib etsək, böyük bir bibliografik göstərici ortaya çıxar. Kitabda həm də böyük linqvistik aparat mövcuddur. İşlədilən söz və terminlərin özləri də maraqlı olduğu qədər dəqiq və yerində işlənilir: sistem və struktur, əlaqə və münasibətlər birliyi və ya toru, sinxron, informasiya, entropiya, funksiya, küy, kanal, alt və üst qatlar və s. və i.a. Kitabın sonunda da maraqlı terminlər sadalanır: paralingvistikə, linqvopoetika, riyazi dilçilik. İstərdik ki, yeni səyahətlər qələmə alınsın, onlarda bu dəfə öz ifadəsini tapmayan konsepsiyalar (İ.A.Boduen de Kurtene, onun ikili üzvlənmə nəzəriyyəsi, fonem, morfem, sıfır morfem, alternasiya nəzəriyyəsi, E.Koseriu və üçlü üzvlənmə nəzəriyyəsi) və terminlər açılıb göstərilsin (redundantlıq, relevantlıq, izomorfizm, sinkretizm, neytrallaşma və s. və i.a.) özünə yer alsın.

Bütövlükdə biz Kamal qardaşımızı bu möhtəşəm layihəni uğurla həyata keçirdiyi, kitab rəfimizə çox dəyərli bir kitab yazıb bəxş etdiyi üçün ürəkdən təbrik edir və ona yeni-yeni yaradıcılıq uğurları diləyirəm.

Fəxrəddin Veysəlli Alman Germanistləri Birliyinin və Beynəlxalq Fonetika Elmləri Cəmiyyətinin üzvü, akad. Y.Məmmədəliyev mükafatının laureatı f.e.d., prof.

Bu məqalə 03.03/13.02.2010-cu ildə 525-ci qəzetdə çap olunmuşdur.

II. 14. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı Polşa – Azərbaycan əlaqələri kontekstində

Azərbaycan Polşa əlaqələri müxtəlif yönümdən araşdırma və ya konkret bir tədbirdə (konqres, simpozium, konfrans, qurultay və s.) məruzə və ya çıxışın mövzusu ola bilər. Elə bu yaxınlarda ünlü alimimiz və diplomatımız prof. V.Quliyevin “Polşa tatarları Azərbaycanda” kitabı (sayın diplomatımız, tarix e.d. H.Həsənovun rəyilə çapdan çıxmış, 2012, 163 s.) ayrıca bir söhbətin mövzusu ola bilər. O kitabda tatar-polyak münasibətləri dəqiq ardıcılıqla təsvir olunmuş, 1918/20-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının 23 ayda keçdiyi şərəfli yol faktlar əsasında dolğun şəkildə şərh olunmuşdur.¹

Azərbaycan Polşa əlaqələrindən danışanda Azərbaycan ədəbiyyatı klassikərinin dilinin və üslubunun Polşa alimləri tərəfindən öyrənilməsi sahəsində bir çox ciddi araşdırmalardan söhbət açmaq olar. Məlumdur ki, XII əsr Azərbaycan şairi Nizaminin ədəbi irsinin öyrənilməsində polyak şərqşünası akad. A.Zayonçkovskinin xidmətləri böyük olmuşdur. O, şairin “Xosrov və Şirin” poemasını təhlil etmiş, Nizamini Qızıl Orda şairi Qütblə müqayisə edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, Sasanilərin padşahı Xosrova və onun istəklisi Şirinə həsr olunmuş bu poema mövzusunda Nizamiyə qədər də (Ə.Firdovsinin”Şahnaməsi“) və ondan sonra da (XIII əsrdə hindli şair Əmir Xosrov Dəhləvi) nəzirələr yazılıb. Ancaq A.Zayonçkovskiyə görə, Nizami qədər mövzunu dərinlən və hərtərəfli açmaq heç kəsə nəsb olmayıb. XIV əsrdə Qütblünün yazdığı əsəri (1383)

A.Zayonçkovski tam orijinal hesab edir və belə qənaətə gəlir ki, Nizaminin yaradıcılığına Azərbaycan folkloru birbaşa təsir göstərmişdir. Polyak alimi sübut edir ki, Ə.Nəvaidən 100 il əvvəl Qütübünün yazdığı əsər 4700 beytdən ibarətdir, Nizamininki isə 7000 beytdən ibarətdir. Məsnəvi janrında və Nizami kimi həmin ölçüdə yazsa da, Qütübünün şeiri zahirən türkcə olsa da, fars orijinalını tam əks etdirir². Bu məsələni tədqiq edən Y.M.Teer öz məqaləsinin 5-ci səhifəsində yazır ki, Qütübü hələ M.Kaşğarının “Divan”ında gətirdiyi türk ata sözlərindən istifadə etmişdir. Həmin ibarə və deyimlərdən Nizaminin də istifadə etdiyini A.Zayonçkovski sübut edir. A.Zayonçkovski Nizaminin Şirin obrazını elə öz sevimlisi, kıpçaq qızı Afaq olduğunu güman edir. Qeyd edək ki, A.Zayonçkovski bununla Polşada nizamişünaslığın əsasını qoymuşdur. Niaminin əsərləri Polşada II Dünya müharibəsindən sonra yayılmağa başlayıb. Lakin şairin əsərlərindən ayrı -ayrı fraqmentlər çap olunsada, onun tam əsərləri hələ də işıq üzünə görməyib. Ancaq A.Zayonçkovski ilk Avropa alimidir ki, Nizami Gəncəvini Azərbaycanın və onun mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu elan etmişdir.

Bu qısa girişdən sonra mən dilçi olduğum üçün Azərbaycan dilçiliyinin Polşa və onun alimlərilə bağlı bəzi ilişkilərinə aydınlıq gətirmək istərdim.

İlk öncə qeyd edim ki, Azərbaycan dilçiliyinin yaranmasında və inkişafında dilçilərimizin Polşa alimlərilə qarşılıqlı və dolayısı ilə əlaqələri mühüm yer tutur. Azərbaycan əsilli görkəmli dilçi alim, Avropa Şərqsünaslığının banilərindən biri M.Ə.Kazımbəy taleyin qismətilə əslən polşalı, Kazan və S.Peterburq dilçilik məktəblərinin yaradıcısı, bütövlükdə müasir dünya dilçiliyinin banilərindən sayılan İ.A.Boduen de Kurtene ilə bir universitetdə çalışmalı olmuş, gənc Boduenin təzəcə elmi fəaliyyətə başladığı S.Peterburq universitetində 20 il müddətində Şərqsünaslıq fakültəsinin dekani vəzifəsində çalışmışdır. M.A.Kazımbəyin yazdığı “Türk-tatar (Azərbaycan – F.V.) dilinin ümumi qammatikası” (1939) Azərbaycan dilinin ilk sistemli, müqayisəli qrammatikası sayılır.

M.Ə.Kazımbəyi Azərbaycan dilinin ilk tədqiqatçısı kimi göstərən Ə.Cəfəroğlu yazır ki, bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq «Mirzə Kazım bəyin əsəri türk dilinin ilk müqayisəli qrammatikası olduğuna görə, həmin cəhət ona heç vaxt heç bir naqislik gətirməyəcəkdir (türk ləhcəsi ilə bağlı hissələr Joberdən alınmışdır – F.V). azəri ləhcəsinə aid hissələrin ümumi kontekstdən çıxarılıb ayrıca kitabça şəklində nəşri məqsədəuyğun olardı» (s.280). Təəssüflər olsun ki, nə bütövlükdə kitab, nə də Azərbaycan dili ilə bağlı hissə hələ də dilimizə tərcümə olunmamışdır. Lakin bu əsər 1848-ci ildə «Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache» adı ilə J.Zenker tərəfindən alman dilinə tərcümə olunaraq Laypsiqdə çap olunub.³

Təsadüfi deyil ki, müqayisəli qrammatika, daha doğrusu, şimali türk dillərinin müqayisəli fonetikasi üzrə ilk tədqiqat işinin (1882-83) müəllifi M.Kazımbəy və Boduen məktəbinin davamçısı, milliyətçə alman, sonralar Rusiya EA – nın müxbir üzvü olmuş V.V.Radlovdur. Sonralar V.V.Radlov türk dillərinin morfolojiyası, saitlər sisteminin tarixi haqqında əsərlər yazmış və türk dillərinin fonetik quruluşu haqqında, xüsusilə də köklə şəkilçinin qovuşuğunda yeni bölünməz formanın yaranmasına səbəb olan hüperaqqlütinasiyadan söhbət açmışdır⁴.

Məlumdur ki, axırıncının yaradıcılığı haqqında İ.A.Boduen de Kurtene yüksək fikir söyləmişdir.

M.Kazımbəyin və İ.A.Boduen de Kurtenenin bir-birinə təsirsiz ötürməsi heç cür mümkün ola bilməzdi. 20 illik (1850-1870) dekanlığı dövründə, hələ ondan da çox-çox qabaq M.Kazımbəylə İ.A.Boduen de Kurtenenin tanış olması fikri onunla sübut oluna bilər ki, onların hər ikisi REA-nın akademiki İ.İ.Sreznevskinin rəhbərliyi altında çalışmışlar. Dünya dilçiliyində ilk dəfə kvaziomonimlərlə iş metodunu sınaqdan keçirən və dövriyyəyə buraxan, fonem və morfem nəzəriyyələrini⁵ işləyib hazırlayan İ.A.Boduen de Kurtene bu gün qərb mənbələrində tez-tez xatırlanmır. Qeyd edək ki, İ.A.Boduen de Kurtenenin dünyada məşhurlaşması R.Yakobsonun sayəsində mümkün olmuşdur. Boduenin

az tanınmasının əsas səbəbi, böyük polyak alimi V.Doroşevskinin dediyi kimi, sağlığında ayrıca kitab çap etdirməməsi göstərilir⁶. Küll halında Boduenin əsərləri yalnız 1963-cü ildə Moskvada işıq üzü görmüşdür.⁷

Eyni taleyi M.A.Kazımbəy də yaşamışdır. Onun yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabı hələ indiyə qədər vətəninə çap olunmayıb.⁸ Ancaq bu iki alimin dilçilik görüşlərini tutuşdurub təhlil edəndə onların dilə yanaşması prinsipində nə qədər oxşarlıqlar olduğunun şahidi oluruq.

M.Kazımbəy

Dil bilgisi və dil haqqında bilgi fərqli şeylərdir
Qrammatika yazmaq üçün dili bilməyin vacibliyi
Dili bilmədən kabinetdə oturub qrammatika yazılmaz
Qrammatika yazanda adekvatlıq kriteriyası əsasdır
Hərflə səsin ciddi şəkildə fərqləndirilməsi
Qohum və qohum olmayan dillərin müqayisəsi
Dillərarası (korrespondensiya) və dildaxili əvəzlənmə
Variant və invariant səviyyələrinin fərqləndirilməsi

İ.A.Boduen de Kurtene

Dilləri və dil faktlarını öyrənmək vacibdir
Dilçilikdə radikal və köklü islahat
Canlı dili bilməyin vacibliyi
Ümumiləşmələrə üstünlük verilməsi
Hərflə səsin ciddi şəkildə fərqləndirilməsi
Slavyan və digər dillərin müqayisəsi
Tarixi və sinxron əvəzlənmələrin fərqi
Dilin üzvlənməsi, emik və etik səviyyələr

Bu müqayisə göstərir ki, dilçiliyin obyektı olan dilə yanaşmaqda bu iki alimin mövqelərində nə qədər böyük oxşarlıqlar vardır. Onlardan biri, M.Kazımbəy daha çox qrammatik mülahizələrə üstünlük verərək öz metodiki məqsədinə can atır, Boduen isə daha çox nəzəri problemlərin həllilə məşğul olur.

Onların hər ikisi canlı danışıqı əsas götürür, tələffüz texnikasını fərdlərin real danışıqına əsaslanaraq işləyib hazırlayır, nəzəri ümumiləşmələrdə qohum dillərdə ümumi tarixi baxımdan dillərarası səs əvəzlənmələrlə yanaşı (Boduenin alternasiya nəzəriyyəsində divergentlər və korrespondentlər), mövqe və əhatə ilə şərtlənən səs əvəzlənmələri də xüsusi yer tutur. Məsələn, M.Kazımbəy yazırdı ki, /t/ ilə qonşuluqda və söz sonunda /b/ fonemi /p/ ilə əvəzlənir. Müq.ət: “ibtidai”-/iptidai/, “olub”-/olup/ və s. Belə paralellərdən çıxış edərək demək olar ki, M. Kazımbəy Kazan məktəbinin yaradıcısı və lideri, sonralar S.Peterburq məktəbinin banisi İ.A.Boduen de Kurtenenin fonoloji konsepsiyasının formalaşmasında yaxından iştirak edib. Şərq dünyasının böyük bilicisi olan M.Kazımbəy öz qrammatikasında türk dünyasının böyük ensiklopedik alimi, dünyada ilk müqayisəli-tarixi araşdırmaların banisi M.Kaşğarının (1074) linqvistik ənənələrinə yaxından bələd olmuşdur desək səhv etmərik. Bunu M.Kazımbəyin türk dillərindən gətirdiyi nümunələrdən aydın görmək olur. M.Kazımbəy, yeri gəldikcə, türk dillərinin fonemlərini ingilis və digər dillərin materialı ilə qarşılaşdırır, həm nəzəri, həm də olduqca dəyərli praktik nəticələr çıxarır. Boduen də slavyan dillərinin müqayisəsini sistemli şəkildə müqayisə edərək nəzəri və ümumi dilçiliyə önəmli töhfələr vermişdir. Boduenin dilin üzvlənməsi nəzəriyyəsi yeganə nəzəriyyədir ki, o, türk dilləri üçün tam qəbul ediləndir. Boduen türk dillərindən danışarkən onların fonoloji sisteminə xas olan sinharmonizmi xüsusi qeyd edir. Aqqlütinativ dillərdə sözün fonetik strukturunu səciyyəyləndirərək İ.A.Boduen de Kurtene yazırdı: “Turan dillərində (türk dillərində – F.V.) bütün hecalar söz başında gələn aparıcı hecanın təsiri ilə assimlyasiyaya uğrayırlar, yəni sözün tam mənasında ona tabe olurlar”¹⁰. Sonralar onun şagirdi alman əsilli V.V.Radlov da sinharmonizmi türk dillərinin fonoloji sistemi üçün relevant əlamət hesab edərək, onu hüperaqqlütinasiya adlandırmışdı. Bununla bağlı ciddi maraq doğuran məsələ odur ki, əslən türk olmayan tədqiqatçılar türk dillərində söz vurğusuna skeptik yanaşmağa

başladılar. Məsələn, rus türkoloqu A.M.Şerbak yazır ki, türk vurğusu barədə mübahisələr problemin tam həlli imkanına skeptik münasibətin yaranmasına rəvac verib və bu da bir sıra məqalələrdə, ümumiyyətlə, türk dilində vurğunun olması məsələsinin qaldırılmasına əsas oldu. Türk vurğusu probleminin həllinə yeni yanaşmanın banisi K.Qrinbekdir. Türk dilində vurğuya sözsüz səciyyəvi ton hərəkətinin xas olmasını qeyd edən K.Qrinbek daha sonra bu dildə vurğunun fonoloji baxımdan irrelevant olduğunu və türk sözlərinin böyük hissəsində müəyyən vurğunun olmadığını qeyd edir.¹¹

Lakin təəssüflər olsun ki, bizim dilçiliyimiz sinharmonizmi ahəng qanunu ilə əvəz etdi və nəticədə Azərbaycan dili, o cümlədən türk dilləri öz obyektiv təhlilindən uzaqlaşdı və bütövlükdə flektiv dillər üçün işlənilib hazırlanmış təsvir modeli çərçivəsində qapanıb qaldı. Yalnız son illərin tədqiqatlarında, xüsusilə kazax alimi A.Junusbəyin və qismən də bizim tədqiqatlarımız sayəsində türk dillərinin sinharmonik modeli işlənilib hazırlanmağa başladı.¹²

Qısa şəkildə bu modelin məğzini açmaq istərdim:

Azərbaycan dilində sözün prosodik strukturu onun birinci hecasında gələn saitın keyfiyyətidən asılıdır. Beləki, söz qalın saitle başlayırsa, onun sonrakı hecaları samitlər də daxil olmaqla qalın tonda köklənir. Məsələn, /alma/, /almalar/, /almalardan/ və s.

Göründüyü kimi, bu sözlərdə bütün sait və samitlər qalın tembrdə köklənib. Bundan fəqli olaraq, /iş/, /işçi/, /işçimiz/ və s. söz cərgəsində bütün seqment vahidlər incə tembrdə köklənib, çünki onların birinci hecasındakı sait incədir. Üçüncü qrup sözlər isə dodaq ahəngində düzülən seqmentlərdir: /üzüm/, /üzümü/, /üzümümüzü/ və s. Söz yoxdur ki, canlı danışıqda əvvəldə gələn hecalar ciddi reduksiya uğrayır. Amma bu reduksiya sinharmonizmə təsir edə bilmir. Deyilənləri ümumiləşdirərək, bu modelləri belə göstərə bilərik:

- 1) Lq. /a+a/, //a+o/ /a+u/, /a+ı/ və əksinə
- 2) Li. /i+i/, /i+ü/, /i+ö/, /i+ə/, /i+e/ və əksinə
- 3) Ld. /u+u/, /u+o/, /u+ü/, /u+ö/ və əksinə

İndiyə qədər türk dillərini ahəng qanununa görə təsvir ediblər, ancaq bu, əslində M.Kaşğaridan başlayan struktur əlamətdən və İ.A.Boduen de Kurtenenin sinharmonizmindən yayınmaq deməkdir. Yuxarıda verilmiş leksem (L) cərgələrinin hər biri öz fonoloji əlamətilə (qalın, incə, dodaq) səciyyələnir. Sinharmonizmin mahiyyəti bundadır. Elə bu nəzəriyyəyə görə, türk dillərində söz vüğusunun statusu sual altına alınır. Sözün prosodik modeli əvvəldə gələn saitin tembrilə başlayır (R.Yakobson bunu zondersait adlandırırdı) ki, bu da söz strukturunun birinci zirvəsini təşkil edir. Sözün prosodik strukturunun ikinci zirvəsi isə onun sonuncu hecasında yerləşir ki, bu da heç cür flektiv dillərdə olduğu kimi söz vurğusu ilə eyniləşdirilə bilməz. Bizim dilimizdə sözün son hecasının heç bir parametərə görə qabardılması yoxdur. Yəni bizdə sözün sonunda həmişə kadensiya olur. Bunu apardığımız çoxlu miqdarda eksperimentlər də sübut edir.¹³

Polşa Azərbaycan dilçiliyinin digər təmas konteksti plane-timizdə, o cümlədən Avropada süni dilin yaranması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, polşalı L.Zamenhof dünyanın süni dilləri içərisinə esperantonu da gətirdi. Esperanto 28 işarədən ibarət bir süni dildir. Onlardan beşi saıtləri, qalanı isə samıtləri yazıda vermək üçündür. Onun qrammatıkası çox sadə olub 16 qaydadən düzəldilib. Qaydalarda istisna yoxdur. Bu dili bir neçə saat ərzində öyrənmək mümkündür. Esperanto ido, volapük, interlinqua, oksidental, novial, acuvanto, universalqlot süni dillərilə bir sırada dursa da, sadəliyinə və asanlığına görə onlardan üstündür.

Göz həkimi L.Lazar Zamenhof 1887-ci ildə bu süni dili yaratmış, tərcüməsi “ümid edən“ deməkdir. Dilin yaranmasında məqsəd dil müxtəlifliyini və dil imperializmini aradan qaldırmaq niyyəti olmuşdur bütün xalqların maneəsiz olaraq, əsasən də heç bir xalqın heysiyytinə toxunmamaq şərtilə ünsiyyətə girməsini təmin etmək arzusu olmuşdur. Burada süni sözü nisbi mənada başa düşülməlidir, çünki bu dildə sözlərin 70 % roman, 20 faizi german və yalnız 10 %-i başqa dillərdən götürülmüş sözlər təşkil edir. İltisai (türk) dillərin modelinə əsasən külli miqdada yeni sözlər

düzəltmək mümkündür. İlk dəfə “unio libo” adı ilə çap olunan kitabda cəmi 2600 söz olub. Hazırda bu dildə 180 000 söz vardır. İndi esperantoçular bütün dünyada geniş cəmiyyətlər şəbəkəsinə (14 beynəlxalq, 34 milli və 1100 yerli təşkilatlar) malikdirlər. Deməli, esperantonun qrammatikasının əsasında aqqlütinativ dillərin qaydaları durur.¹⁴

Başqa bir təmas Azərbaycan germanistlərinin Polşa germanistlərilə kontaktından ibarətdir. 2010-cu ildə Polşada keçirilən Ümumdünya Germanistlərinin XII qurultayında mənim və prof. S.Zeynalovanın birgə hazırladığı məruzə çox maraqla qarşılandı.¹⁵

II Türkoloji simpozimunda məruzə. 13. sentyabr 2012-ci il.

Ədəbiyyat və qeydlər

1. В.Гулиев В. Польские татары в Азербайджане. Познан, 2012, 163 стр.

2. Teer E.M. Вклад А.Зайончковского в мировое низамиведение. Руккопись. 2012. стр.5.

3. Cəfəroğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. BSU, 2008,

4. Veysəlli F. Dünya dilçiliyi irsindən: V.V.Radlov. "Azərbaycanda Xarici Dillər" jurnalı, 2007, N: 4, s.76-78.

5. Polyak alimi J.Kramsky yazır ki, fonem anlayışını ilk dəfə İ.A.Malinovski işlətməmişdir. Ruslar bu məsələdə İ.A.Boduen de Kurteneyə əsaslanırlar. İngilislər isə fonem nəzəriyyəsini polyak alimi N.Kruşevskinin adı ilə bağlayırlar. Fransızlar öz həmyerliləri A.Dufrish Deseginetin və Avenin primatlığını irəli sürürlər. Unutmaq olmaz ki, N.Kruşevski İ.A.Boduen de Kurtenein tələbəsi olub. İ.A.Boduen de Kurtene N.Kruşevskinin ölümü ilə bağlı yazdığı nekroloqda N.Kruşevskini qeyri – səmimilikdə ittiham edir. Qeyd edək ki, hələ 1822-ci ildə yazdığı kitabında polyak generalı iki cür səsin fərqlənməsini xüsusi qeyd edirdi. M.Kazımbəyin İ.A.Boduen de Kurtene ilə tanış olması barədə mülahizələrlə yaxından tanış olmaq üçün bax: Yadigar F.(Veysəlli), K.Abdulla. M.Kazımbəy və İ.A.Boduen de Kurtene. “MİRZƏ Kazımbəy-200”. ADU, Bakı, 202, s.2-3. Burada göstərilir ki, İ.A.Boduen de Kurtene 1868-1870-ci illərdə “Qədim polyak dili XIV əsrə kimi” adlı magistrlik dissertasiyasını S.Peterburq universitetində akad. İ.İ.Sreznevskinin

rəhbərliyi altında yerinə yetirmişdir. Eyni zamanda M.Kazımbəy həmin illərdə akad. İ.İ.Sreznevskinin rəhbərliyi altında yazılan lüğətin işində yaxından iştirak etmişdir. Bütün bunlar bizə bu iki alimin bir-birini tanımasını deməyə əsas verir.

6. V.Doroşevski, И.А.Бодуен де Куртене. Жизнь и деятельность. В кн.: И.А.Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, 1 том, стр. 21-30.

7 И.А.Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, 1-2 части.

8. Veysalov (Vesəlli) F., Şabanqızı D. Вопросы теории языка в трудах проф. М.А.Казым-бека. «Тюркология», Баку, 2002, № 1-2, стр. 3-13.

Azərbaycana isə fonem nəzəriyyəsi əsasən S.Peterburq məktəbinin yetişdirmələri vasitəsilə, qismən də Moskva məktəbinin təsirilə gəlmişdir. Azərbaycanın görkəmli fonoloqları F.Kazımov Boduen məktəbinin nümayəndəsi S.İ.Bernşteynin tələbəsi olmuş, Ə.Dəmirçizadə fonetik və fonoloji baxışlarında Boduen – Şərba məktəbinin nəzəri müddəalarını qəbul etmiş, A.Axundov müstəqil olsa da, əsasən Moskva məktəbinə söykənmiş, bu sətirlərin müəllifi isə Boduen məktəbinin davamçısı L.V.Şerbanın şagirdi L.R.Zinderin tələbəsidir. Bax: F.Vesəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica*, I, Bakı, 2005. S. Peterburqda yetişmiş digər alimlərimizdən rəhmətə getmiş, C.Əhmədovu, C.Məmmədquliyevi, S.Sadiqovu, Ş. Abdullayevi, O.Əmirbəyovu, hazırda yaşayanlardan isə filol.e.d.prof. Ə.Məmmədovunu, F.Aslanovu, dos. F.Hüseynovu, Q.Heybətovu və s-ni xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi. Deməli, Azərbaycan dilçiliyində polşalı alim İ.A.Boduен de Kurtenenin izləri və prinsipləri indi də davam etməkdədir.

9. Казым-бек М.А.Общая грамматика тюрке-татарского языка. Казань, 1939; Kaşğari M. *Divanu Lüğat-it Türk*. Bakı, 2006. Tərcüməsi R.Əskəridir.

10. И.А.Бодуен де Куртене. Резья и резьяне. В сб.: Славянский сборник. СПб, 1876, т.3, стр. 222.

11. А.М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. М., 1970, с.112.

12. Джунсбеков А. Проблемы тюркского словесной просодии и сингармонизм казахского слова. АДД, Алма-Ата, 1989; Ф.Вейсyalли.

О просодике в азербайджанском языке. БСУ, Баку, 2005, «Dil və ədəbiyyat», № 1-2, стр.3-9.

13. Veysəlli F. Seçilmiş əsərlər. Bakı, 2009, s.380-385.

14. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. II, Bakı, 2006, s.437.

15. Veysəlli F., Zeynalova S. Zu den Kontrasten auf der morphologischen Ebene: Deutsch -Asərbaidshanisch. Internationale Vereinigung für Germanistik. XII Kongress. 30.07/08.2010. Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit. Abstracts. Universität Warschau, 2010: S.230.

II. 15. Planetimizin dil mənzərəsi rəqəmlərin dililə

Bu gün dünyanın dil mənzərəsi rəngarəng və zəngin olsa da, hərtərəfli qloballaşma bu mənzərəyə çox ciddi təsir göstərir. Planetimizdə mütəxəssislərin 2001-ci ildə qeydə aldığı 200 BMT üzvü-dövlətin ərazilərində mövcud olan 6417 dildən hər il bir çoxu ölüb aradan çıxır. Alman alimi H.Haarmanın fikrincə, XXI əsrdə hazırkı dünya dillərinin 40 % – i aradan çıxacaq. 2008-ci ildə Alman Dili Cəmiyyəti “Almanlar öz dilləri və xarici dillər haqqında nə düşünürlər?” mövzusunda sorğu keçirib. Söhbət Avropa İttifaqında işlənən dillərdən gedir. Sorğunun nəticələri çox maraqlıdır. Sorğuda iştirak edənlərin 13 % -i Avropada vahid dil olmasına səs verib, respientlərdən 11 % -i ingilis, 2 %-i isə alman dilini seçib. Resipientlərin 9 %-i seçim edə bilməyib. Deməli, sorğuda iştirak edənlərin 78 %-i Avropada dillərin saxlanılmasına səs verib. Sorğuda iştirak edənlərin təxminən ¼ -i Avropada vahid dilin- ingilis dilinin xeyrinə səs vermişdir. Bu meyil günü-gündən güclənməkdədir. Sorğunu keçirən Cəmiyyət həyəcan təbili çalır ki, alman dili bu gün Avropada sıxışdırılaraq bir dialektə çevrilir, ya da ölüb getmək yolundadır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, dillərlə bağlı gələcək haqqında dəqiq öncəgörmə vermək o qədər də asan deyildir. Uzun müddətdir ki, dünyada təkdilliliyə meyil güclənməkdədir. Bu gün Azərbaycan dililə bağlı belə bir sorğu keçirtmək maraqlı olardı. Təbii ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizin mövqeyi xeyli möhkəmlənmişdir. İndi radio dalğalarında,

televiziya kanallarında, Beynəlxalq tədbirlərdə dilimiz daha möhtəşəm görünür və daha geniş auditoriyanı əhatə edir. Ancaq bununla belə metropoliamızda tez-tez başqa dillərin işləndiyinin də şahidi oluruq. Bu yaxınlarda ölkəmizə yenicə təyin olunmuş ABŞ səfiri etibarnaməsini təqdim edəndə, mətbuatın verdiyi xəbərə görə, azərbaycanca danışmışdı. Bu, dilimizin nüfuzunun durmadan artmasına dəlalət edir. Ancaq bizdə geniş sorğuları və kitab çapının miqdarını göstərən konkret rəqəmlər olmadığı üçün dilimizin işlənməsi və gələcəyilə bağlı sualları cavablandırmaq çətindir. Bu gün sayısız media nümunələrinə, kiçik və böyük nəşriyyatların sayına nəzər yetirəndə və dünyada bizim dildə danışan əhalini təhlil edəndə Azərbaycan dilinin təxminən 20-22-ci yerləri bölüşdürməsi bizi sevindirməyə bilməz.

Dillərin mənzərəsi haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün vaxtilə planetimizdə vahid vaxt ölçüsünə keçmənin tarixinə baxsaq maraqlı nəticələrə gələrik. Azərbaycanla Nyu York arasında vaxt fərqi, məlum olduğu kimi, 9 saatdır. 1884-cü ildə Vaşinqtonda Beynəlxalq Meridian Konfransı dünyada 24 müxtəlif vaxt zonasını 15 uzunluq dərəcəsilə Qrinvic sıfır meridian əsasında qəbul etdi. Almaniya bundestağı bu ölçünü hərbi mülahizələrə görə ləngitmədən qəbul etdi. Fransa isə bunu yalnız 1911-ci ildə Paris observatoriyasının müqavimətinə baxmayaraq qəbul etməyə məcbur oldu. Hindistanda yeni vaxt ölçüsünü- Qrinvic ölçüsünü qəbul etməli oldu, çünki gəmiçilikdə və dəmir yolunda artıq Beynəlxalq vaxt ölçüsü qəbul edilmişdi. Eyni sözləri təqvimin unifikasiyası barədə demək olar. Y.Sezarın vaxtından qalmış yulian təqvimi o qədər də münasib deyildi, çünki bu təqvimə görə il 11 dəqiqə uzanırdı. Yalnız XIII Qriqor uzun dartışmalardan sonra 1582-ci ildə təzə ilin başlanğıcını yanvarın 1-nə keçirdi. Katolik ölkələr o saat bunu qəbul etdilər. O cümlədən protestant Almaniya 1700-cü ildə həmin sazişə qoşuldu. Ondan sonra Danimarka, Fərör adaları, İslandiya və Niderland da bu təqvimə qoşuldular. 1752-ci ildə Britaniya koloniyaları ilə birgə, 1753-cü ildə Finlandiya, İsveç, sonra Florensiya və Pisa yeni təqvimi qəbul etdilər. Fransa (1793-

1806) və İtaliya (1922-1943) aralardakı məsafəni çıxmaq şərtilə, Yaponiya 1872-ci ildə, Çin 1912-də, Rusiya 1918-də vahid unifikasiyalı poçt və dəmiryolu nəqliyatı cədvəli ilə işləyir (buna görə də oktyabr inqilabının bayramı 8 noyabra düşür). Yuqoslaviya 1919, Rumıniya 1920, Yunanıstan 1923, Türkiyə 1927, Misir 1928-də bu təqvimə qoşulublar. O vaxtdan dünya xalqları vaxtı qarışıq salmadan öz işlərini görə bilirlər. Ölkə və ölkədən kənar hərəkətlər vahidlik prinsipinə əsaslanır. Eləcə də vahidlik dünyada və xalqların həyatında mühüm rol oynayır.

İndi dünyada vahid dilə qarşı çıxan ölkələrdə çoxlu tədbirlər görülür, simpozium və konfranslar keçirilir, qalaq – qalaq tezislər və məruzələr çap olunur, hamı bir ağızdan milli dilin təmizliyindən, qorunmasından danışır. Bu kontekstdə konservativ və liberal mövqelər toqquşur, ingilis dilinin dilləri sıxışdırılmasından qorunmaq üçün tədbirlər planı hazırlanır. Ancaq bütün bunların fonunda ingilis dilinin bir addım da geri çəkilmək niyyəti görünür. Dilin yox olması ilə ölkənin, xalqın yox olması gündəmə gəlir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Almaniyada təkdillilik xoşbəxtliyinə inananlar isə hələlik 13 % təşkil edir. Başqa ölkələrdə vəziyyətin necə olmasını araşdıran sorğular aparılmadığından ümumi nəticə çıxartmaq çətinidir. Digər tərəfdən, təkdillilik ölkənin vüqarına, insanların heysiyyətinə toxunur.

XIX əsrdə başlanan qloballaşma (dəmir yolunda, poçtda, gəmiçilikdə, təqvimdə və s.) həm də nasionalizmin çiçəklənməsi üçün yol açdı. Millətin bir kökdən törəməsi doktrinası hakim ideologiyaya çevrilsə də, onun reallaşması dil müxtəlifliyi ucbatından uğur qazanmadı. Dünya nəinki vahid oldu, həm də narsis sayağı özünə vurulanların əlində parçalandı. Latın və fransız dillərinə söykənən humanizm və kosmopolitizmlə səciyyələnən maarifçilik əvəzinə hər xalqın özünəməxsus qüvvəsi ilə birliyə çağıran romantika gəldi. Bu da hər xalqın dilinin çiçəklənməsi üçün geniş yollar açdı. Kim xalqın dilinin böyüklüyünə qarşı çıxış edirdisə, o həmin xalqın qəzəbinə düşər olurdu. “Dili məhv olan xalq məhvə doğru gedir” şüarı o vaxt çoxlarının əqlinə hakim

kəsilmişdi. Təbii ki, ünsiyyət olmayan yerdə ölkə müstəqil ola bilməz. Ancaq müasir dövrdə bu prinsip işləmir. Dünyada o qədər insanlar var ki, onlar öz soyköklərindən ayrı düşüblər. Bugünkü milli dövlət anlayışı daha çox respublika layihəsinə oxşayır. Son illərdə ABŞ-da gedən proseslər bunu açıq-aydın göstərir. Orada, elə dünyanın bir çox yerlərində də, yalnız ana dilindən istifadə edən milli dövlət tapmaq çətindir. Azərbaycanda bu gün ən azından 10-15 dildə danışılır, Almaniyada bu, 100-ə bərabərdir. Yəqin ki, bu gün ata yurdu, ana dili anlayışları köhnəlib. Çoxdillilik bu gün normaya çevrilib. Bu gün milli eynilikdən daha çox Avropa eyniliyindən danışmaq düzgün olardı. Avropa Birliyi bir və ya ikidilliliklə (ingilis və fransız dilləri) vahid şəkildə nə vaxta qədər dözə biləcək? İngilislər bu mənada qayğısız görünürlər. Onsuz da onların dili dominantlıq təşkil edir. Almaniya 100 milyonluq alman dilində danışanların hüququnu qorumağa çalışır. Almanlar tez-tez müxtəlif yollarla AŞPA-da məsələ qaldırmağa çalışırlar ki, alman dili bu qurumda işlək dil olsun. 23 fevral 2013-cü ildə “Avropa: etimadı yeniləməli” adlı çıxışında AFR prezidenti Y.Qauk Avropada dil siyasətinə də toxunaraq demişdir: “Düzdür, gənc nəsil onsuz da ingilis dililə *Lingua franca* kimi böyüyür. Amma mən düşünürəm ki, dildə inteqrasiyanı hadisələrin gedişinin ixtiyarına buraxa bilmərik. Daha çox Avropa sadəcə elita üçün çoxdillilik olmamalı, daha çox əhali qrupları, daha çox insanlar üçün, nəhayət hamı üçün olmalıdır. Mən inanıram ki, Avropada bunların hər ikisi yanbayan gedə bilər: ana dilində vətəndə və poeziyada olmaq və bütün həyatda və bütün yaşlar üçün praktik ingilis dili” (*Sprachnachrichten*, N: 57, s.5). Prezidentin bu çıxışı çox ciddi mübahisələrə səbəb oldu, çünki Avropada dil siyasəti düzgün aparılmır, ingilis və fransız dilləri dominantlıq təşkil edir ki, bu da almanları razı sala bilməz. İngilis alimi D.Kristal “İngilis dili qlobal dil kimi” əsərində (2002, s. 57-60) yazır ki, dünyanın 70-dən çox ölkəsində ingilis dili rəsmi dil statusu qazanıb. Həmin müəllifə görə dünya əhalisinin 2 milyardan çoxu ingilis dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Onlardan 1, 4 milyardı bu dildən birinci dil kimi,

735 milyona qədəri isə ondan ikinci dil kimi istifadə edir. İngilis dilindən xarici dil kimi istifadə edənləri də buraya əlavə etsək görürük ki, dünya əhalisinin yarısı ingilis dilində danışır.

Biz 2007-ci ildə çap etdirdiyimiz “Dil” kitabımızda planetimizin dil mənzərəsini açıb göstərməyə cəhd göstərmişik. YUNESKO –nun “Dünya dilləri təhlükədə” atlasında təxminən 2500 dildən danışılır. Yuxarıda verdiyimiz rəqəmlə bu rəqəm arasında fərq bəzən bu və ya digər dilin müstəqil olması və ya hansısa dilin dialekti olması ilə izah oluna bilər. Hindistanda 1971-ci il məlumatına görə 1652 dil qeydə alınmışdısa, 20 il sonra bu 418 dil oldu. Burada adlandırma da mühüm rol oynayır. 6000-dən artıq dilin bu gün 4000 adı var. Avropada ingilis, fransız, ispan, alman və s. dillər çoxmilyonlu xalqların dilləridir. Ancaq dünyada əksər dillərdə minlərlə adam danışır. Dünyada yalnız 300 dili milyonluq dil adlandırma bilərik. Papua Nigeriyasında 1996-cı ildə 4 milyon əhali 3 rəsmi dildən istifadə edirdi (ingilis, Tok Pisin və Motu). Ancaq bu ölkədə ümumilikdə 826 kiçik və xırda dil var. Onlardan bəzində 900-1000, 800-900 adam danışır, bəzən 10 və bir qədər də az (alman alimi H.Haarman 5 belə dil adı çəkir) adam danışır. Dillərdən 9-u ölüb getmiş dildir. Dillər qəbiristanlığı adlandırılan Avstraliyada 10 və daha az adamın danışdığı 105 dil qeydə alınıb. 32 dildə isə bircə nəfər danışan qalıb. H.Haarmana görə, XXI əsrdə dillərin 40 %-i öləcək. Bunların da arasında hərəsində bir və ya 10 nəfərin danışdığı dil olacaq ki, bu dillərdə həmin insanlar öz nənə – babaları ilə ünsiyyətə girə bilirlər. Bəzi dillər, məsələn, sanskrit və həbəş (İzraildəki ivrit dilinin əcdadı) yalnız filmlərdə qalmışdır.

İmperiyaların çökməsi dil siyasətinə güclü təsir göstərir. Keçmiş sovetlər birliyində 1971-ci ildə ölkə əhalisinin 42 %-i, 61, 2 milyon rus dilini ikinci ana dili hesab edirdi. Hətta rus dilinin birinci rəsmi dil olduğu Kazaxstan kimi ölkələrdə indi vəziyyət tam dəyişmişdir.

Qloballaşma vahidlik üçün mühüm amildir. Bu qloballaşma ingilis dilini dünya dili statusuna qaldırdı. Ancaq qloballaşma əks təsir də göstərir. Xırda xalqlar heysiyyət məsələsini ortalığa ataraq

milli məhdudiyyəti hər cür əsaslandırmağa çalışır, dili milli kimliyin simvoluna çevirirlər. Bu hətta yeni dillərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Yuqoslaviya dağılanda uzun müddət müvafiq olaraq kirill və latın əlifbasında yazmış serblər və xorvatlar tam ayrılaraq iki dil əmələ gətirdilər. XIX əsrdə olduğu kimi, indi də dil vətənlə ana dilini vəhdətdə götürür. Həmin elə Yuqoslaviya ərazisi olan Kosovoda serb dili dominant idi. Hazırda isə alban dili müstəqilliyin rəmzinə çevrilmişdir. Bəzi hallarda dil siyasi alət kimi xalqları əzmək, tabe etmək funksiyası daşıyırdı, məsələn, keçmiş sovetlər birliyində. Bəzi hallarda isə, dil təzyiq vasitəsi olmur. Məsələn, Avstraliyada aborijenlərin dilləri məktəbdə tədris olunur. Finlandiyanın Laplandiya bölgəsində 2400 adamın danışdığı dil universitetdə öyrənilə bilər. İsveçrədə latın mənşəli retoroman dili 1938-ci ildən ölkənin 4-cü rəsmi dili kimi tanındı.

Qeyd edək ki, dil müxtəlifliyi hələ uzun müddət planetimizin canlı mənzərəsini nümayiş etdirəcək. Ancaq o da düzdür ki, dünya əhalisi hazırda təkdilliliyə doğru inamla irəliləyir. Digər tərəfdən, dil milli kimliyin, yerli mədəniyyətin təcəssümü kimi sosial davranışı və yaradıcılığı idarə edir. 2012-ci ildə Bakıda keçirilən mahnı yarışmasında (Avrovijində) hər iki meyil aydın nəzərə çarpırdı. Birinci yeri ingiliscə oxuyan İsveç nümayəndəsi tutdu. İkinci yeri tutan Udmurtiyanın Buranov vilayətindən olan nənələr nəinki ölüb getməkdə olan fin-uqor dilində danışdı, hətta öz mahnıları ilə yaxşı reklam elədilər. O zaman 120 milyon insan hadisələri ekranlarda izlədilər. Nəticədə birinci meqameyil-təkdillik üstünlük qazandı. Ancaq eyni zamanda ikinci meqameyil, yəni qlobal dildə səslənməyən mahnı ikinci yerə çıxdı. Deməli, unikal, ekzotik dillərlə (məsələn, balkanlarda 143 dil qeydə alınıb ki, onların çoxunun adını bilmirik) vahid mövqə qazanan qlobal ingilis dili arasındakı dilemmayı həll etmək o qədər də asan deyildir. Avropada böyük dillərin əksəriyyəti XIX əsrdə geniş tədqiq olunaraq genetik cəhətdən qohumluğu müəyyən edildi və onların ümumi adı hind-Avropa dilləri adlanır (almanlar, adətən, bu dilləri hind-german dilləri adlandırırlar). Dilçilik elminin qənaətinə görə,

bu dillərin daşıyıcıları tarixə iki çay arasından (İraq) çıxmaqla Şimala-Avropaya və Cənuba – Hindistana səpələnmişlər. Əvvəlki dövrlərdəki kimi, Avropa dilçiliyi uzun müddət sözləri semantik və formal cəhətdən müqayisə edərək (məsələn, almanca “drei”, ingiliscə “three”, fransızca “trois”, rusca “tri” və s.) etimoloji axtarışlarla məşğul olub. İndi dilçiliyi dillərin mənşəyi yox, onların qarşılıqlı təsiri və gələcək perspektivi maraqlandırır və Avropada “avroş” ümumi dilinin gələcəyilə bağlı proqnozlar verilir. Avropada müəyyən mənada dilin homogen olmasından danışmaq olar. Ancaq bununla yanaşı bu gün Avropanın istənilən ölkəsində, o cümlədən Almaniyada, geniş miqrasiya dalğası dil müxtəlifliyini qaçılmaz edir. Azərbaycanda miqrasiya dalğası böyük olmasa da, ölkədə çoxdilliliyin şahidi oluruq. Bir tərəfdən ölkədə etniklərin dilləri (lahic, tat, ləzgi, rutul, avar, talış və s.), digər tərəfdən, müstəqillik nəticəsində ölkəmizin dünya xalqları və mədəniyyətlərlə mədəni, siyasi, ticari, iqtisadi və s. sahələrdə intensiv əlaqələr yaratması multikulturalizmin və multudilliliyin genişlənməsinə gətirib çıxardı. Bizim ölkədə miqrantların sayı ilə dəqiq statistik məlumat yoxdur. Ancaq alman hökuməti 2011-ci ilin sonlarında verdiyi rəsmi statistikaya görə, orada 15, 3 milyon miqrant olub. Onların 6, 7 milyonu alman vətəndaşlığı olmayan “əcənəbi”lərdir ki, öz dillərini yaşatmaqla bərabər alman dilini öyrənir və bu dildə danışırlar. Təxminən 2, 5-3 milyon türk, azərbaycanlı və digər türkdillilər və qafqazlılar Almaniyada yaşayıb yaradırlar. Keçmiş Yuqoslaviyadan gələnlər də öz dillərini (xorvat, serb, alban və s.) qoruyub saxlamağa çalışırlar. Mərakeşlilər, tunislilər, berberlər və s. ərəb dilində danışırlar. Bolqarlar, çexlər, ruslar, slovaklar, ukraynalılar, beloruslar slavyan mədəniyyətinin daşıyıcılarıdır. Buraya Şimali Avropadan (estonlar, finlər, litovlar, latışlar), Yaxın Şərqdən (livanlı, misirli, iraqılı, yordaniyalı, fələstinlilər, farsları, əfqanları, pakistanlıları, çinlilər, vyetnamlılar, yaponları, koreyalılar, filippinlilər, tailandlıları, israillilər, kanadalılar, norveçlilər, isveçrəlilər, amerikalılar və s.-ni əlavə etsək, burada dil mənərəsinin rəngarəngliyinin nə qədər böyük olduğunun şahidi

olarıq. Son məlumatlara görə, AFR-də 140-dan artıq ölkədən insanlar gəlib yaşayırlar. Almaniya dünyada ən böyük sayda miqrantlar olan ölkədir. Təbiidir ki, belə bir ölkədə çoxdillilik və vahiddillilik problemi həmişə cəmiyyəti maraqlandırır.

Beləliklə, görürük ki, planetimizin dil mənzərəsi həddindən artıq rəngarəngdir və bu gün dillərin qarşılıqlı təsirini öyrənmək sosiodilçiliyin mühüm vəzifələrindəndir.

Azərbaycanda xarici dillər jurnalı. 2015, №3.

II. 16. L.Blumfild və onun “Dil” əsəri haqqında

Amerikan dilçiliyinin onurğa sümüyünü təşkil edən L.Blumfild (1887-1949) ilk linqvistik ideyalarını “A set of postulates for the science of language” (Dil elmi üçün postulatlar şəbəkəsi) başlığı altında 1926-cı ildə “Language” (“Dil”) jurnalında çap etdirmişdir. Artıq bu məqaləsində L.Blumfild dili insan davranışının bir hissəsi kimi götürürdü. Bu məqalədə L.Blumfild dilin formal təhlili prinsiplərini və onun metodikasını formal kriteriyalar əsasında işləyib hazırlamağa başlamışdı. Həmin ideyalarını L.Blumfild əslində 1914-cü ildə yazdığı “Dillərin öyrənilməsinə giriş” kitabında irəli sürmüş, sonradan isə onları özünün 1933-cü ildə çap olunan “Dil” əsərində daha əhatəli şəkildə əsaslandırmağa nail olmuşdu. L.Blumfild bu nəticələrə gəlmək üçün nəinki germanistikanı, hind-Avropa dilçiliyini, həm də Amerika aborijenlərinin-hindilərin dillərini dərinlən öyrənmişdi. Onun nəzəri konsepsiyasının əsasında biheyviorizm durur. Bunu müəllif özü və onun linqvistik yaradıcılığını araşdıran alimlər də dəfələrlə qeyd etmişlər. Dünya dilçiliyində L.Blumfild həm də mexanizmin və fizikalizmin tərəfdarı kimi tanınır. Onun nəzəri görüşləri, təhlil prinsipləri və metodikası XX əsrdə funksionalizm, qlossematika kimi cərəyanlarla yanaşı deskriptivizmin əsaslarını qoymuşdur. L.Blumfildin Yel universitetindən olan şagirdlərinə və ardıcılılarına

(B.Blox, C. Treyser, Z.Hərris- 1909-1992), həm də öz mövqeyinə görə bir qədər ondan aralı dayanan dilçilərə (K.Payk, Y.Nayda və s.) güclü təsiri olmuşdur. E.Hauqen (1906-1984) qeyd edir ki, Blumfildin əsərlərinin dilçilik sahəsində çalışan bütöv bir nəslin yetişməsində böyük əməyi olub*. Başqa sözlə desək, dilçilikdə paradıqm dəyişikliyi baş verirdi. Bunu həm də Avropadakı dilçilik məktəbləri xüsusi qeyd edirdilər. İ.A.Boduen de Kurtenenin, F.de Sössürün ideyalarının çiçəkləndiyi Peterburq, Moskva, Praqa və Danimarka dilçilik məktəblərinin o dövrkü fəaliyyəti bir daha təsdiq edir. Bütün bunlar bir daha onu təsdiq etməyə əsas verir ki, L.Blumfild o zamankı dilçilik elminin tərkib hissəsi kimi götürülməlidir.

Mahiyyət etibarını ilə L.Blumfildin dil nəzəriyyəsi fizikalizm və materialist fəlsəfəsinə əsaslanır. L.Blumfildin “Dil” kitabının rusca tərcməsinə “Ön söz” yazmış M.M.Quxman onun dil nəzəriyyəsini belə səciyyələndirir: “Dilin bütün səciyyələri Blumfilddə biheyviorizm mövqeyindən verilir: müq.ət: dilin insan fəaliyyətinin, davranışının xüsusi forması kimi müəyyənəlməsi; dilin kommunikativ funksiyasının stimuly və reaksiya həlqəsinə bağlanması, danışq fəaliyyətinin sosial təbiətinin isə bioloji proseslərlə eyni səviyyəli proseslərə bağlılığı”†.

Ünsiyyətə bioloji akt kimi götürən L.Blumfild insanın bütün başqa sahələrdə olduğu kimi ətraf mühitə uyğunlaşması və ona xarici stimuly kimi yanaşır. Ünsiyyət Blumfild üçün insanın bioloji tələbatının ödənilməsidir. Bununla da dil və təfəkkürlə bağlı bütün problemlər həll olunmuş kimi görünür. Bu da onun Karnapın məntiqi pozitivizminə bağlı olduğunu göstərir. Elə bu yəndən də L.Blumfild mentalizmi tənqid atəşinə tutur. Onun lingvistik modeli belədir: danışan-söyləm – dinləyən. Məhz bu üçbucaq dilin təhlilində real obyektiv varlıq kimi çıxış edir. Buradan da onun dilə verdiyi tərifi aydın olur: “dil müəyyən dil qrupunda işlənən

* Хауген Э. Направления в современном языкознании. «Новое в лингвистике», вып. 1, М, 1960, стр. 245.

† Гухман М. М. Предисловие к русскому переводу книги Л.Блумфильда «Язык». М., 1965, стр. 10.

söyləmlərin məcmusudur”. Yalnız müşahidədən alınan faktların ümumiləşməsi və şərhilənməsi əsas vəzifəsini təşkil edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, istənilən abstraksiya, sistem xarakterli ümumiləşmə dilçinin işi deyildir. Biheyviorizmin canı budur, ona görə də bu konsepsiya struktur dilçiliyin məhək daşının əleyhinədir. L.Blumfilddə sintaqmatik aspekt həlledicidir, onda paradiqmatikaya yer yoxdur.

Blumfildə görə, təsvir və təsnif, yəni taksonomik yanaşma dilçiliyin əsas vəzifəsidir. Bu da amerikan deskriptivizminin ana xəttini təşkil edir. Bu yanaşmada təhlil metodikası ön plana keçir, yəni deskriptiv texnika əsas götürülür. Onu ciddi metodikanın olması narahat edir, ona görə ziddiyyətsiz təsvir modeli hazırlamaq əsasdır. Deməli, L.Blumfild və onun ardıcılıları üçün formal təhlilin və təsvirin operasional üsullarının işlənilməsi və hazırlanması önəmlidir. Onun təhlil mərhələləri bunlardır: danışq aktı; operasional üsullar sistemi və əldə olunan quraşdırılmış dil modeli.

L.Blumfild mənənin dilçilikdə yeri olmadığını xüsusi vurğulayır. O, mənənin yuxarıda göstərdiyimiz üçbucağa sığmadığını qeyd edərək yazır ki, "məna danışanın situasiyasıdır -danışqdır və dinləyənin reaksiyasıdır. Hər dil formasının mənası danışanın hər aləmini bilmək deməkdir". L.Blumfild anlam, məna və məzmun arasındakı fərqləri araşdırmağa çalışmayıb. Onun əsas məqsədi hər bir dil formasının ətraflı təhlilini verməkdən ibarət olub. Məsələn, morfemin bütün formaları-allomorfları onun "Dil"ində özünə yer tapdığı halda, onların mənasından söz açılmır. Düzdür o, tam şəkildə mənəni inkar etməsə də, ancaq onun formal təhlil üçün nümayiş etdirdiyi metodikanı mənənin açılışında görmək olmur. Ancaq fonoloji təhildə, səslərin fonematikliyi müəyyənləşdirməkdə L.Blumfild bütün deskriptivistlərdə olduğu kimi mənəfərqləndirmədən çıxış edir. Minimal cütlər vasitəsilə aşkar edilən fonematiklik məhz semantik qarşılaşmaların nəticələri kimi götürülür. Danışq səslərinin mənadan kənar müəyyənləşməsini L.Blumfild sırf abstraksiya sayır. Onun məşhur ifadəsi var: "mənası olan fonetik forma dil formasıdır". Başqa bir yerdə isə o israr edir

ki, dil formasının mənasının nəzərə alınması elmi təhlildən uzaqlaşmaq, struktur və funksional prinsipləri pozmaq deməkdir. Düzdür, o müəyyən qrammatik klasların müəyyənləşməsində, məsələn, hərəkətin icraçısını bildirən sözlərin müəyyənləşməsində mənadan istifadə edir. Ancaq Blumfilddə mənaca təhlilin sistemi verilməyib.

L.Blumfilddə əsas təhlil obyektini kimi morfemlər, onların düzüm qaydaları, müxtəlif təzahür variantları çıxış edir. Onlar da bir-birinin ardınca düzülərək söyləmi-danışığ aktı parçasını yaradırlar. Söz isə faktiki olaraq təhlil obyektindən kənarlaşdırılır. L.Blumfilddə söyləmin üzvlənməsində morfemlər əsas vahid kimi çıxış etsə də, o, bilavasitə tərkiblərin (immediate constituents) son elementi olur. Yəni mənası olduğu üçün morfemlər son element kimi çıxış edir. Mənasız elementlər isə fonemlərdir ki, onlar da mənalara fərqləndirməyə xidmət edirlər. Söyləm və ya cümlə müəyyən ardıcılıqla düzülüb morfemlərdən ibarətdir. Blumfilddin "Dil" əsərində morfemlər anlayışı o qədər geniş mənada başa düşülür ki, hətta vurğu, intonasiya və fasilə də morfemlər kimi dəyərləndirilir. L.Blumfild sərbəst və bağlı (asılı) morfemlərdən danışaraq göstərir ki, morfemlər söyləmin mürəkkəb tərkiblərə və birləşmələrə bölünməsinə təminat verir. Ancaq bu da linqvistik üzvlənməni tam təminat edə bilmir. Məsələn, /John ran/ (Con qaçdı) söyləmi və /blackberry / (qarağat) kimi mürəkkəb söz eyni klasa daxil edilir. Həm cümlə, həm də mürəkkəb söz morfemlər ardıcılığı kimi götürüldükdə hər ikisi söz kimi eyniləşdirilmiş olur. Deməli, L.Blumfilddə söz morfemlərinin peykinə çevilir ki, bu da lazımi nəticələri vermir. Yuxarıda verdiyimiz misalları təhlil edərkən tamamilə başqa kriteriyalardan istifadə olunmalıdır. Cümlənin və sözün morfemlər tərkibinə görə üzvlənməsi eyni nəticəni verə bilməz. Məlumdur ki, cümlədə mübtədə və xəbər qütbləri uzlaşma əsasında formalaşır. Cümlədə həm də xəbərlilik və modallıq əlaqələri mövcuddur. Sözdə isə morfemlərin ardıcılığı və mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sintaktik səviyyəni tam mənada morfemlər

səviyyəsindən asılı götürmək olmaz. L.Blumfildin konsepsiyasında bu incəliklər nəzərə alınmır.

Bütün bunlara baxmayaraq L.Blumfild statik vəziyyətdə danışq aktının sinxron təhlilini verməklə ənənəvi dilçilikdən fərqli yanşma nümayş etdirmiş, ona görə də onu bu sahənin ilk qaranquşu adlandırmaq olar.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyi deskriptivizmin nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə indiyə qədər onların əsərlərilə ingilis dilidə (çox az miqdarda) və rus dilindəki tərcümələrlə tanış olurdular. Biz ilk dəfə olaraq həmin cərəyanın banisi L.Blumfildin “Dil” əsərini ingiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümə etməyi qərara aldıq. Əsəri Azərbaycan dilinə dosent V.Ərəbov və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Q.Heybətov tərcümə etmişlər. Əsəri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent F. Əhmədov redaktə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru L.Qurbanova orijinala tutuşdurmuşdur. Biz tam məsuliyyətlə başa düşürük ki, L.Blumfild kimi bir nəhəngin fundamental əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək asan məsələ deyildir. Ancaq elmin bugünkü səviyyəsindən yanaşanda dünya dilçiliyinin incilərini Azərbaycan oxucularının öz dilində oxuyub başa düşməsi üçün ilk təcrübə olaraq addım atılmalıdır. Biz də bu yükün altına girdik və ümid edirik ki, dilçi alimlərimiz L.Blumfildin “Dil” əsərini oxuyub öyrənəcək və ondan öz elmi tədqiqatlarında yararlı biləcəklər.

Kitabın tərcüməsində bir sıra terminləri tərcüməçilərlə birgə müzakirə edib məqbul saydığımız variantı qəbul etmişik. Məsələn, “immediate constituent” birləşməsini “tərkiblər” və ya “bilavasitə tərkiblər”, “phrase”i “söyləm”, “feature”-ni “əlamət” və s. kimi tərcümə etməyi qərara almışıq. Bəzi hallarda təsviri üsuldan və ya tərcümənin qarşısında ingilis variantını vermişik.

Kitabın sonunda ad göstəriciləri və özək sözlər ondan səmərəli istifadəni təmin etməyə yönəlib.

Bu kitabda gedən nöqsanları görüb redaksiyaya göndərən hər bir oxucuya əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

II. 17. Müsahibələr

Bugünkü müsahibimiz filologiya elmləri doktoru, Almaniya Germanistlər Birliyinin üzvü, professor Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlidir.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, Sizi təbrik edirik. Axırıncı görüşümüzdən sonra elmi yaradıcılığınızda xeyli yenilik olub. Almaniya Ümumdünya alman dili müəllimlərinin XV qurultayındakı məruzənizin mətni qurultayın materiallarında nəfis şəkildə çapdan çıxıb. Türkiyədə Füzulu simpoziumundakı məruzənizin mətni də o simpoziumda edilən digər məruzələrin arasında yer alıb. Hələ mən bu ilin avqust ayında Polşada Ümumdünya Germanistlərinin Qurultayındakı məruzənizi demirəm. Maşallah, yorulmayasınız. Maraqlıdır, bu qədər vaxtı necə tapırsınız?

Fəxrəddin m.: Təşəkkür edirəm. Çox diqqətlisiniz. Bu da yəqin ki, peşə fəaliyyətinizlə bağlıdır. Hər şeylə maraqlanmaq, hər şeyi öyrənmək jurnalist peşəsinin spesifik xüsusiyyətidir, deyilmi? Amma bu hələ hamısı deyil. 2012-ci ildə mənim iki kitabım çapdan çıxıb. Respublikamızda keçirilən iki Beynəlxalq Konfransda da elmi məruzələrlə çıxış etmişəm. Məsələn heç bunda da deyil. Elmdə kəmiyyət keyfiyyətə keçəndə yeni mərhələ başlayır. Bəzən bizdə kəmiyyət arxasında gizlənib alimin böyüklüyünü göstərmək istəyirlər. Məsələn, deyirlər filankəsin filan qədər əsəri çıxıb. Nə olsun? Maddi imkanı var, yazdırıb çap etdirib. Bunun elmə dəxli yoxdur. Əsas alimin hansı nəzəri problemin həllini tapması və irəli sürdüyü ideya və fikirlərin həyata tətbiqidir. Fikrimcə, hər bir alimin ildə ən azı bir Beynəlxalq simpoziuma, foruma və ya konfransa qatılması normal sayılmalıdır. Fikir verin, bu ilin avqustunda və sentyabrında məni iki böyük Beynəlxalq elmi konfransa dəvət etmişdilər. Dəvətamələri göstərə də bilərəm. Konfransların təşkilatçıları seçim etmişdilər, mənim məruzəmi

proqrama daxil etmişdilər. Lakin maddi imkanım olmadığından imtina etməli oldum.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, oxucularımız üçün maraqlı olar. Siz o konfranslara necə qatılırsınız? Dəvətnaməni necə əldə edirsiniz?

Fəxrəddin m.: Mən yalnız internet vasitəsilə axtarıb tapıram, konfransların mövzusu ilə tanış oluram, sonra müəyyən bölmə üzrə məruzə hazırlayıb göndərirəm. Bundan sonra seçim edilir və dəvət gəlir. Məsələn, Ümumdünya alman dili müəlimlərinin qurultayına göndərdiyim məruzə “Prosodiya səviyyəsində kontrastlar”, Polşaya göndərdiyim məruzə isə “Müxtəlif dillərdə morfem səviyyəsində kontrastlar” adlanırdı. Özü də bu kontrastları həmişə Azərbaycan dililə müqayisədə araşdırıram. Məsələn, Almaniyadakı məruzəmdə əsas etibarlı ilə fonologiyada qəbul olunmuş tədqiqat metodunun Azərbaycan dilinin matereialına tətbiqinin yaxşı nəticə verə bilməyəcəyini sübut edib yeni bir nəzəriyyənin işlənilməsi üçün hazırlanmasının vacibliyini vurğulayaraq dilimizin fonoloji təhlilini ikizirvəlilik nəzəriyyəsi işığında aparılmasının səmərəli olduğunu göstərdim.

Müxbir: Siz ötən dəfəki müsahibənizdə bu barədə geniş danışmışdınız. Bəs Füzuli ilə bağlı simpoziumda böyük şairimizin yaradıcılığına hansı yönümdən yanaşmışınız?

- Bilirsiniz, bizim araşdırmalarda sözcülük baş alıb gedir. Mən böyük Füzulinin bircə qəzəlinin daxili quruluşunun fonotaktik və arxitektonik özəlliklərini açıb göstərməyə çalışmışam. Füzuli daxili harmoniyanı sait-samit düzümü, bir də prosodik-ritmik strukturlarda elə verib ki, adam şairin bu istedadına heyran qalmaya bilmir. O, eyni keyfiyyətli saitlərin misrada bir-birini izləməsi və onlardan həmahəng bir seçim etməklə poeziyamızın sirlərini məhəratlə açıb göstərə bilmişdir. Bunu görməyə kömək edən mənim dar ixtisasımdır ki, bunun da adı fonologiyadır. Fonologiya səslərin funksionallığını öyrənən elmdir.

Müxbir: Siz ötən il M.Şəfi haqqında maraqlı bir əsər yazmışınız. Eyni zamanda son dərəcə maraqlı “Semiotika” adlı

kitabı da oxucuların ixtiyarına vermisiniz. Bunlar tamam başqa-başqa sahələrdir axı.

Fəxrəddin m.: Düz buyursunuz. Məlumdur ki, M.Şəfi və F.fon Bodenştedt əlaqələri tam öyrənilməyib. Ən azı alman F.fon Bodenştedtin arxivindən bizim hələ də xəbərimiz yoxdur. Mənim bu iki böyük şəxsiyyətin dostluq və yaradıcılıq əlaqələrinə həsr olunan kitabım əsasən bizə gəlib çatmayan alman mənbələrindən çıxış edir. Mən Humboldt universitetində oxuyarkən Almaniyanın kitabxanalarından topladığım mənbələrə əsasən üç mühüm nəticəyə gəlmişəm.

1. F.fon Bodenştedt oğru olmayıb;
2. F.fon Bodenştedt öz ölkəsində geniş nüfuza malik şair olmayıb;
3. Avropada M.Şəfi haqqında fikir dolaşdıqlığının yaranmasında əsas günahkar erməni kökənli birisi olub. Mən bu fikirləri öz kitabımda sübut etməyə nail olmuşam.

O ki qaldı semiotikaya, deməliyəm ki, bütövlükdə işarələr haqqında olan bu elm sahəsi son illərdə çoxşaxəli fikirlər və mülahizələrlə çox zəngindir. Müasir dilçilikdə semiotikanın geniş vüsət almasına R.Yakobson, T.Sebeok, U.Eko, A.Qraimas və rus dilçiliyində Y.Maslov, Y.Stepanov, N.B.Meçkovskaya, Y.Seyqal və s. kimi alimlər güclü təkan vermişlər. Onu da qeyd edək ki, ilk semiotik araşdırmalara İbn Sina və N.Tusunin əsərlərində rast gəlirik. Lakin bu məsələ o qədər də dərinədən öyrənilməyib.

İndi biokommunikasiyadan tutmuş canlı insan dilinə qədər hər yerdə semiotik baza axtarılır. Dil də xüsusi semiotik işarə sistemi olmaqla bərabər digər semiotik sistemlərlə oxşar cəhətlərə malikdir. Bu, hər şeydən öncə, dilin də başqa semiotik sistemlərdə olduğu kimi, əsas funksiyalarından birinin məlumatın törəməsi, saxlanması və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirə bilməsilə izah oluna bilər. Ancaq başqa semiotik sistemlərdən fərqli olaraq dilin ən başlıca fərqləndirici cəhəti onun maddi tərəfinin səsərdən ibarət olmasıdır. Dil səsləri deyilməli, tələffüz edilməli və eşidilməlidir. Musiqinin də maddi tərəfi var, bu mənada o, dilə oxşayır. Ancaq

musiqidə melodik substansiya diskret elementlərin ardıcılığı deyil, sürüşkən şəkildə bir-birini izləməsidir. Musiqidə ayrı-ayrı tonları göstərməyə və bütöv musiqi əsərini onların ardıcılığı kimi şərh etməyə cəhd göstərilərsə də, musiqidəki /do, re, mi, fa, sol, lya, si/ notları dildəki fonemlər kimi ixtiyari və diskret deyildir. Dildə fonemin birini götürüb yerinə başqasını qoysaq yeni bir işarə yaranar. Ancaq musiqidə bu cür rəftar etmək olmaz. Belə yerdəyişiklik kakofoniya yaradar.

Digər semiotik sistemlərdən dil işarələri məhz maddi substansiyasının yalnız səslərdən ibarət olması ilə seçilir. Lakin bununla yanaşı dil də bütövlükdə spesifik işarələr sistemi yaratdığı, həm də digər işarələr arasında daha mükəmməl olduğu üçün onun ümumi semiotika adı altında birləşdirilməsi müasir elmin tələbidir. Bütün bunları nəzərə alaraq və humanitar elmlər sahəsində fonologiyanın yeni söz sahibi olduğunu əsas götürərək biz «Semiotika» adlı bir əsər yazmağı çoxdan planlaşdırmışdıq. Onun bu şəkildə reallaşması yalnız indi mümkün oldu.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, Bu sahə yeni olduğu qədər də maraqlıdır. Kitabda əsas çözlənən məsələlər hansılardır?

Fəxrəddin m.: Kitabda işarə ümumi nəzəri və fəlsəfi planda araşdırılır, işarə sistemləri ontogenez və filogenez baxımdan öyrənilir, biokommunikasiyadan tutmuş insan dilinə qədər sadə və mürəkkəb semiotik sistemlər, habelə mədəni və süni işarə sistemləri dərin təhlil edilir, onların insan cəmiyyətində yeri və rolu şərh olunur və insan dili geniş material əsasında təhlil edilir. Aydınır ki, bu kitab ilk təşəbbüsdür və elə buna görə də nöqsanlarsız deyildir. Bütün nöqsanları görüb müəllifə çatdıracaq adamların hamısına bəri başdan təşəkkürümü bildirirəm.

Qəti şəkildə inanıram ki, bu kitab bir sıra ixtisas sahibləri, o cümlədən filosof, psixoloq, dilçi və semiotiklər üçün maraqlı informasiya mənbəyi olmaqla, həm də tez-tez müraciət olunan bir qaynaq olacaqdır və gələcəkdə bu sahədə çalışanlar üçün bir dayaq rolunu oynayacaqdır.

Müxbir: Siz təhsil sahəsində çalışırsınız, müasir gəncliyin səviyyəsi Sizi qane edirmi?

Fəxrəddin m.: Bilirsiniz, yeni texnologiyalar gəncliyi şirnikləndirir, müxtəlif teleradio avadanlıqları, cürbəcür telefon aparatları, bu yandan da teleşoular, elmə qiymət verilməməsi son nəticədə gəncliyin psixologiyasına ciddi mənfi təsir göstərir. Sizə bircə misal gətirəcəyəm. Hansı gənc müəllim indi aldığı maaşla ev alıb ailə qura bilər? Suala cavab tələb olunmur. Ona görə gənclik mahnı oxumağa, çalib-oynamağa, qeyri-ciddi məşğuliyyət sahələrinə meyllənir. Gənclik görür ki, az zəhmətlə çox şeyə yiyələnmək olar. Elm isə fədakarlığı, fərdi zəhməti, çətinliklərə qatılmağı tələb edir.

Universitetlər tezliklə yataqxana problemini həll etməlidirlər. Respublikada elmi – pedaqoji ədəbiyyatın çapı nizama salınmalıdır. İri sahibkarlar elmə, təhsilə, səhiyyəyə, bütövlükdə humanitar sahələrə sərmayə qoymalıdırlar, bu işdə fəallıq göstərənləri vergidən azad etmək yaxşı nəticə verə bilər. Hər necə olursa-olsun, bu işi birdəfəlik həll etmək lazımdır. İstiqlaliyyət prospektindəki «Akademkitab» girəndə adam xəcalət çəkir. Axı dünyada kitaba belə laqeyd münasibət yoxdur. Bir vaxtlar qarşısında oxucuların qapısı ağzında növbəyə durduğum M.F.Axundov adına kitabxanada indi tək-tük adam gözə dəyir.

Müxbir: Qarşıdan Milli Məclisə seçklər gəlir, nə əcəb deputatlığa namizədliyinizi vermirsiniz?

Fəxrəddin m.: – Mənə öz rayonumuzdan və başqa yerlərdən də təkliflər gəlmişdi. Onların hamısına fürsətdən istifadə edib təşəkkürümü bildirirəm.

Mən ədalətli seçki olacağına inanmıram. Ona görə də boşuna vaxt və enerji itirmək istəmirəm. Ötən ilki seçkilərdə mənim həmyerlim, istedadlı sahibkar və böyük ziyalı Ə.Məmmədov yüzdə-yüz seçilmişdi. Amma qutudan başqasını çıxartdılar. Fağır sözə baxmadığı üçün Sahibkarlar Konfederasiyası prezidentliyindən də zorla çıxartdılar.

Bir də ki, mənim indi o yaşım deyil ki, qanunverici orqanda oturub qanun «istehsalı» ilə məşğul olum. Mənim yerim auditoriyadır, bir də elmlə məşğul olmaqdır. Qanunları səriştəsi olan siyasətçilər və hüquqşünaslar hazırlamaladırlar.

Müxbir: Maraqlı söhbətinizə görə Sizə təşəkkür edirəm və elmi-pedaqoji yaradıcılığınızda Sizə uğurlar diləyirəm.

Fəxrəddin m.: – Sağ olun, mən də Sizə və qəzetinizə uğurlar diləyirəm.

Azərbaycanda xarici dillər jurnalı. Bakı, 2010, №4.

II. 18. Dövlət Proqramı dilimizə dövlət qayğısının təzahürüdür

Bugünkü müsahibimiz AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru filol. elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Yadiqar oğlu Veysəllidir

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, bu 2014-cü il aprelin 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (DP) haqqında sərəncamı imzlamışdır və artıq bütün respublika ictimaiyyəti və KİV-ləri bu proqramın ayrı-ayrı maddələrinin şərhini və açılışı ilə məşğuldur. İlk öncə bu Proqram haqqında təssüratlarınızı bizimlə bölüşməyinizi xahiş edərdim.

Fəxrəddin m.: Qeyd edirəm ki, bu sənəd çox ciddi bir sənəddir. Onun imzalanması və ictimaiyyətə bu şəkildə çatdırılması dövlətin, xüsusilə də cənab Prezidentin dilimizə və dilçiliyimizə göstərdiyi qayğının bariz nümunəsidir, ötən ilin mayında dalbadal verilən iki Prezident sərəncamının reallaşması yolunda irəli atılan ciddi addımlardır.

Müxbir: Xahiş edirik bir qədər Dövlət Proqramının özəllikləri barədə danışardınız.

Fəxrəddin m.: Öz quruluşuna görə Proqram 6 bölmədən ibarətdir. Proqramın 5 bənddən ibarət preamblua hissəsində dilimiz və dilçiliyimiz səviyyəsində son illər görülmüş işlər və həyata keçirilmiş tədbirlər sadalanır. Burada çox haqlı olaraq vurğulanır ki, müstəqillik illərində, xüsusilə 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi Konstitusiyada ayrıca maddə ilə dilimizin dövlət dili kimi təsbit edilməsindən cəmi 18 il keçsə də, Azərbaycan dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi (18 iyun 2001-ci il), Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi (8 avqust 2001-ci il), akademik nəşrlər haqqında (2 yanvar 2004-cü il), Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun işlənməsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı (23 may 2012-ci il), AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi – texniki bazasının gücləndirilməsi (29 may 2012) və, nəhayət, hazırkı Dövlət Proqramı dövlətimizin dilimizə, onun gələcək perspektivinə göstərdiyi qayğının aydın göstəricisidir. Doğrudan da, bu sərəncamlar və onların yerinə yetirilməsi üçün görülən tədbirlər xalqın bütün təbəqələrinə dilimizin və dilçiliyimizin problemlərini açıb göstərmək və geniş ictimaiyyətin diqqətini onların həllinə yönəltmək, dilin keşiyində duran qurumlara konkret köməklik göstərmək qayğısından irəli gələn çabalardır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, hazırkı Dövlət Proqramını işləyib hazırlamaq üçün görkəmli dilçi alim, yazıçı, elmin və təhsilin inkişafı yolunda bütün bacarıq və səylərini yorulmadan sərf edən AMEA-nın müxbir üzvü, (hazırda həqiqi üzvü) filologiya elmləri doktoru, professor K.Abdullayevin rəhbərliyi altında Respublikanın elm, təhsil, ədliyyə, mədəniyyət, tele-radio verilişləri, KİV-lərin nümayəndələrini, habelə idarəetmə srukturlarını və parlament üzvlərini əhatə edən işçi qrupu isti yay günlərinə baxmayaraq 4 ay ərzində mütəmadi olaraq yığışib şiddətli mübahisələr və diskussiyalar şəraitində geniş tədbirlər planı hazırlamış və onu müzakirə üçün AR Nazirlər Kabinetinə təqdim etmişdir. Nazirlər Kabineti isə təkliflər paketini müzakirə edərək süzgcdən keçirmiş və indiki variantda imzalanması üçün Prezident Administrasiyasına təqdim etdikdən sonra o,

Prezident tərəfindən imzalanaraq icra üçün müfaviq qurumlara ünvanlanmışdır.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, hazırda belə bir Proqramın meydana gəlməsinə ehtiyac nədən yarandı? Sənədin digər bölmələrində konkret olaraq nədən danışılır?

Fəxrəddin m.: Dövlət Proqramı dilimizin və dilçiliyimizin bu günü və gələcəyilə bağlı problemləri qabartmaq, hazırkı qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, milli-mənəvi kimliyimizin ən vacib rəmzi olan dilimiz sahəsində də qloballaşmanın təsirini hər an hiss edirik. Hər gün yüzlərlə söz alırıq, onların hamısına qarşılıq tapmaq o qədər də asan deyil. Baxın, deyəək ki, kommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsində dilimizə nə qədər keçib gələn söz var. Hələ mən yad vurğu, yad intonasiya modellərini demirəm. Biz nə qədər çalışsaq da bu axının qabağını ala bilmərik. Deməli, güclü prosesdə öz yerimizi qoruyub saxlamaq üçün dilimizin qayğısına qalmalıyıq, dilçiliyimizi inkişaf etdirməliyik ki, dövrün tələbləri səviyyəsində duruş gətirə bilək. Bax, sənədin yaranmasının pərdəarxası həmin bu dediyimiz amillərdir. Bu gün dünyada 6500 dil var, onlardan 200-i hər il ölmək üzrədir. Azərbaycan dili bu dildə danışanların sayına görə dünya dilləri içərisində yuxarıdan aşağı 20-22-ci yeri tutur. O ki qaldı sənədin digər bəndlərinə, onlarda da son dərəcə maraqlı və aktual məsələlər qaldırılır. Məsələn, sənədin ikinci və üçüncü bölmələrində Dövlət Proqramının (DP) qarşısında duran məqsəd və vəzifələr göstərilir. Aydın məsələdir məqsəd dilimizin müasir dövrdə işlənməsinə və onun perspektivlərinə dövlətin, müvafiq qurumların və ictimaiyyətin qayğılarını artırmaqdan ibarətdir. Proqramda bu məqsədə çatmaq üçün 11 bənddən ibarət vəzifələr müəyyənləşdirilir. Burada dilin maneəsiz işlənməsi və dilçiliyin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, dünya dilçiliyinin zəngin irsini mənimsəmək və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, daxili və xarici dilçilik mərkəzlərilə əlaqələndirilmiş işlər həyata keçirmək, müasir kompüter metodları ilə dilin tədqiqini və

tədrisini təmin etmək, yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqilə dil təhlili və sintezi, habelə maşınla tərcümə, ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısının alınması, dilimizin internet və virtual məkanda işlənməsi üçün konkret tədbirlərin görülməsi göstərilir.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, Siz kifayət qədər məqsəd və vəzifələr haqqında danışdınız. Bəs, Dövlət Proqramı bu vəzifələri həyata keçirtməklə nəyə nail olmağı hədəfə götürür?

Fəxrəddin m.: Doğrudan da, bu vəzifələri həyata keçirməklə biz nəyə nail ola bilərik? Bu və bu kimi suallara DP-nin 4-cü bəndi kifayət qədər dolğun və aydın cavab verir. Bunlardan bir neçəsini bir daha nəzərdən keçirək.

1. Dil fəlsəfəsi və dilçilik fəlsəfəsi istiqamətində araşdırmaları hər vaxtlə həvəsləndirmək, dilin semiotik sistem olmasını Azərbaycan dilinin materialına rəğmən əsaslandırmaq, dilimizdə olan yazılı abidələrin mətnlərinin semiolinqvistik və avtomatik təhlilini həyata keçirmək, dilin tədqiqində müasir semantik nəzəriyyələri tətbiq etmək;

2. Respublikanın tanınmış alimlərinin cəlb olunması ilə dilimizin monoqrafik və fundamental qrammatikasının müasir metodların tətbiqilə yazılıb çap edilməsi;

3. Müasir tələblərə cavab verən orfoqrafik və orfofonik lüğətlərin hazırlanması, onların elektron versiyasının çapı, sərbəst və internet yolu ilə dilimizin öyrənilməsinin təşkili;

4. Dünya dilçilik irsinin dərinədən öyrənilməsi və Azərbaycana gətirilməsi üçün onların ən yaxşılarının yüksək səviyyədə tərcümə edilib yayılması, bununla da gənclərimizin onları öz ana dillərində oxuyub təhlil edə bilməsi üçün real imkanların yaradılması;

5. Azərbaycan dilçiliyinin zəngin irsini toplayıb müntəxabat şəklində çap etdirmək və onlardan ən yaxşılarını başqa dillərə tərcümə edib dünyada yayılmasına nail olmaq;

6. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yazılması və dünyanın qabaqcıl dillərinə tərcümə edilməsi,

7. Azərbaycan xüsusi adlarının (şəxs, yer, şəhər, çay, dağ və s.) bir neçə dilə və eyni zamanda dünya ölkələrinin şəxs, yer və media adlarının aparıcı dillərdən dilimizə transliterasiyası və terminoloji ensiklopediyaların hazırlanması və orfoqrafik və orfofonik lüğətlərin eksperimental tədqiqat metodu vasitəsilə hazırlanması;

8. Qədim dillərin və respublikada dil situasiyasının öyrənilməsi, bu sahələr üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;

9. Dilimizin təmizliyini qorumaq, alınmaların mənimsənilməsini öyrənmək, Azərbaycan dilinin bütün sahələrdə (radio dalğalarında, teleməkanda, KİV-də, dublyajda, reklamlarda, idarəetmədə, kargüzərliq sahələrində normaya uyğun işlənməsinə nəzarətin güclənməsi və s.) kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi DP-dən gözlənilən nəticələr kimi dəyərləndirilə bilər.

DP-nin maliyyələşdirilməsi də onda xüsusi bənd kimi göstərilmişdir.

Bundan sonra DP-də ayrı-ayrı bəndlər üzrə tədbirlər planı sadalanır və onların icrası üçün müvafiq qurumlar göstərilir.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, Siz lüğətlərdən danışdınız. Ancaq geniş ictimaiyyət üçün yeni bir terminlər işlətdiniz. Orfofonik lüğət və ya lüğətlərin eksperimental yolla tərtibi. Bəlkə, bunlara aydınlıq gətirəsiniz.

Fəxrəddin m.: Məmnuniyyətlə. Əvvəla ondan başlayaq ki, bizim hazırda işlədiyimiz lüğətlər avtoritar lüğətlərdir. Onlar tərtibçinin subyektiv mülahizə və qənaətlərinin məhsuludur. Dünya indi belə lüğətlərə köhnəlmiş mənbə kimi yanaşır. İndi lüğətlərimiz ümumxalq dilinin eksperiment yolu ilə öyrənilib tərtib olunmalıdır. Lüğətlərdə xalqın işlətdiyi və danışdığı dil öz əksini tapmalıdır. Odur ki, bir nəfərin yaradıcılığından yaranan lüğət bu gün bizi təmin edə bilməz. Həm dilin şifahi, həm də yazılı forması xalqın dilinə adekvat olaraq tərtib olunmalıdır. Bir misalla fikrimi aydınlaşdırım. Dilimizdə “saat” sözü var. Bunun yazılışı “saat” şəklində qəbul olunub və orfoqrafik lüğətdə də bu cür verilir. Bu

heç bir etiraz doğurmur. Hərçənd ki, geniş xalq kütlələri sorğuya cəlb olunmalı, yalnız bundan sonra ortaq məxrəcə gəlinməlidir. Onu bir “a” ilə yazmaq olmaz, onda “satmaq” felinin əmr forması ilə üst-üstə düşər. Ancaq “saat” sözünün tələffüzü bir uzun /a:/ ilə deyilməz, yəni biz bu sözü /sa:t/ və ya /saat/ kimi tələffüz etmirik. Deməli, yenə də tədqiqat aparılmalı, mütləq çoxluğun rəyi nəzərə alınmalı, yalnız bundan sonra lüğətdə transkripsiyası verilməlidir. Belə lüğətlərə bugünkü dilçilikdə orfofonik lüğətlər deyilir. Təəssüf ki, biz köhnə vaxtlarda olduğu kimi, bu cür lüğətləri yanlış olaraq orfoepik lüğətlər adlandırırıq, çünki orfoepiya sözərin sait və samit tərkibini müəyyənləşdirməklə məşğul olur. Onların normaya uyğun tələffüzü isə orfofoniyanın tədqiqat sahəsidir.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, ətraflı şərhinizə görə təşəkkür edirik. DP-də konkret olaraq Sizin hazırda rəhbərlik etdiyiniz AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun qarşısında hansı vəzifələr müəyyən edilib?

Fəxrəddin m.: Dövlət Proqramında bizim Dilçilik İnstitutunun srukturca təkmilləşdirilməsi və onun maddi – texniki bazasının müasirləşdirilməsi ayrıca maddə ilə göstərilmişdir. Doğrudan da, qloballaşma şəraitində dillə bağlı işləri günün tələbləri səviyyəsində həyata keçirmək üçün müvafiq struktur və müasirləşdirilmiş maddi-texniki baza yaradılmalıdır. Artıq bu işlərin böyük bir qismi reallaşmışdır. Respublika Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə İnstituta ayrılan vəsait hesabına son informasiya və kommunikasiya texnologiyaları alınmış, bütün şöbələr yeni avadanlıqlarla təmin olunmuş, yuxarıda sadaladığımız tədbirlərin əksəriyyəti planlaşdırılmış və onların həyata keçirilməsi reallaşmaqdadır (fundamental monoqrafik əsərin yazılması, Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı, dünya dilçilik irsindən tərcümələr, orfofonik lüğətin hazırlanması, Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yazılması və s. bu qəbildən olan işlərdəndir).

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yeni struktur dəyişikliyi əhatə edən əsaslandırılmış model hazırlanmış və o, İnstitutun Elmi Şurasında müzakirə edilərək AMEA-nın Humanitar

və Sosial elmlər bölməsinə təqdim olunmuşdur. Bölmədə müzakirədən sonra yeni struktur dəyişikliyinə modeli AMEA-nın Rəyasət Heyətində müzakirə ediləcəkdir.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, DP-də göstərilən vəzifələri həyata keçirtmək üçün Respublikanın dillə bağlı qurumları ilə əlaqələr barədə nə deyə bilərsiniz?

Fəxrəddin m.: Hazırda Dilçilik İnstitutunda DP-də göstərilən qurumlarla birlikdə qaynar xətt deyilən nəzarət mexanizmi üzərində iş gedir. Həmçinin bizim struktur dəyişikliyimizdə İnstitutda dilimizin təbliği və işlənməsilə bağlı monitoring qrupunun yarıdılması da nəzərdə tutulur. Biz 11 aprel 2013-cü il tarixli Elmi Şura iclasında DP-nin bu şəkildə təsdiq olunmasını təqdir edən qərar qəbul etmiş və bütün şöbələrə bir vəzifə olaraq tapşırırmışdıq ki, onlar Dövlət Proqramını diqqətlə oxuyub öyrənsinlər, şöbələrin tədqiqat istiafətlərinə və mövzularına uyğun olaraq tədbirlər planı hazırlayıb Elmi Şuraya təqdim etsinlər. Bundan sonra bütün İnstitut kollektivinin iştirakı və DP-də göstərilən əlaqədar qurumlarla birlikdə konkret fəaliyyət planı tərtib edərək bu Proqramın reallaşmasına nail olacağıq.

Dövlət Proqramında dilimizin təbliği, tətbiqi və tədqiqilə bağlı konkret vəzifələr müəyyənləşib və onların yerinə yetirilməsi üçün müvafiq qurumlar göstərilib. Göstərilən qurumlarla birlikdə konkret iş görmək üçün bu Dövlət Proqramını ciddi şəkildə öyrənmək və sonra konkret işlər planını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Proqramın icrası üçün xeyli vaxt ayrılıb (2013-2020-ci illər). İndi bizim hər birimizin qarşısında duran əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, bütün qüvvələrimizi səfərbər edib bu mühüm tarixi dövlət sənədinin ayrı-ayrı bəndlər üzrə layiqincə yerinə yetirilməsinə yönəldək.

Müxbir: Fəxrəddin müəllim, Dövlət Proqramının reallaşmasında üzərinizə düşən vəzifələri yerinə yetirmək üçün Sizə uğurlar arzulayırıq və geniş müsahibənizə görə Sizə təşəkkür edirəm.

Fəxrəddin m.: Mən də Sizə müsahibə üçün təşəkkür edirəm.

Müsahibəni aparır:

II. 19. Filol.e.d.prof. Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli ilə ilayricində müsahibə

Müxbir: Siz Azərbaycanda, həmçinin dünyada tanınmış çox az alimlərimizdən birisiniz. Bunu bilənlər bilir, bilməyənlər də qoy bilsin ki, Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru olmusunuz. Özü də müdafiələrinizi dünyanın tanınmış universitetində – Sankt-Peterburq (Leninqrad) universitetində etmişiniz. Çox dəyərli əsərlərin müəllifisiniz. Hazırda hansısa bir əsərin üzərində işləyirsinizmi?

Fəxrəddin m.: Mən işsiz dayana bilmərəm. Bu həyat tərzi mənim canımda – qanımdadır. Bir də mən kitabların və məqalələrin çoxluğu ilə öyünməyi xoşlamıram. Mənim üçün hər hansı bir problemi qoyub onun həlli ilə məşğul olmaq daha önəmlidir. Məsələn, mən namizədlik dissertasiyamda alman dilində intonasiya kimi çətin problemi fonoloji yanaşma baxımından həll etməyə çalışmışam. Doktorluq dissertasiyamda isə alman dili sait fonemlərinin variativliyi ilə məşğul olmuşam. Hər iki problem bu gün də aktuallığını itirməyib. Bir də əlavə edirəm ki, alimin xoşbəxtliyi problemin düzgün formulunu tapıb verməkdədir, həlli isə onun şagirdlərinin işi ola bilər. Konkret sualınıza cavab olaraq deyim ki, mən hazırda Azərbaycan dilində həmahənglik (sinharmonizm) üzərində işləyirəm. Bunun əsas məğzi ondan ibarətdir ki, dilimizin fonoloji sisteminin təhlilində avrosentrizmdən əl çəkməli, onu özgür sistem və struktur xüsusiyyətləri baxımından tədqiq etməliyik. Belədə biz söz vurğusu və fonemdən imtina edir və dilimizin ən kiçik vahidi kimi prosodemi götürürük. Bütün bu və digər dilçilik problemlərini 700 səhifəlik ikicildliyimdə açmağa çalışmışam. İkicildliyin birinci cildi “Ümumi və xüsusi dilçiliyin elementləri” adı ilə bu günlərdə çapdan çıxacaq. İkinci cild üzərində iş davam edir. İnşallah, onu yay tətilinə qədər tamamlamaq fikrindəyəm.

Müxbir: Siz 4 elmlər doktoru və 30-dan çox fəlsəfə doktoru hazırlamısınız. Bilirik ki, bu sahədə fəaliyyətinizi davam etdirirsiniz.

Necə fikirləşirsiniz, çağdaş gəncliyin elmə marağı azalıb, yoxsa əvvəlkilərdən yüksəkdir?

Fəxrəddin m.: Çox maraqlı məsələyə toxundunuz. Sözsüz ki, hər dövrün gəncliyi, o cümlədən bizim bugünkü gəncliyimiz özündən əvvəlkilərdən yüksəkdə durmalıdır, çünki dövr dəyişir, cəmiyyət dəyişir. Hər bir cəmiyyət özünə layiq kadrlarını yetişdirməlidir. Bizim gəncliyimiz dövründə insanlar kosmosa yol axtarırdı, yeni texniki və texnoloji kəşflər edirdi. Əsas o idi ki, gənclik özünü təsdiq edə bilirdi. Yaşlılarla gənclər arasında bir harmoniya vardı, yaşlı nəsil öz gələcəyini istedadlı gənclərə verməkdə söz sahibi idi. İndi heç bir alimin özünə ardıcılıq seçməsinə imkan verilmir. Faktiki olaraq yaşlı nəsil seçim edə bilmir. Nə bakalavr, nə də magistr səviyyəsində alim öz namizədini təklif edə bilmir. Deyirlər ki, doktoranturaya qəbul da test yolu ilə olacaq. Test dünyada sınaqlanmış metoddur. Təsəvvür edin ki, testlə qəbul olan mütəxəssin fonologiyadan xəbəri yoxdur. Formal qəbul qurtarandan sonra deyirlər ki, gəl bu gəncə rəhbərlik et. Vaxtilə gələcək alimlər kafedralar vasitəsilə seçilib təklif olunurdular. Axı alim yetişdirmək hazır inşaat materialından bina tikmək deyildir. Burada insan amili var, insanların yetişdiyi mühit amili var. Mənim elmi rəhbərim L.R.Zinder mənə rəhbər olmağa razılıq vermək üçün bir ay məni sınaqdan keçirdi, referat yazdırdı, yalnız bundan sonra mənə rəhbərlik etməyə razılıq verdi.

Müxbir: Son iki ildir ki, universitetimizdə “Linqvistik seminar” təşkil etmişiniz. Seminardan nə gözləyirsiniz? Gənclər o seminara maraq göstərirmi?

Fəxrəddin m.: Seminar bir növ maarifləndirmə məqsədi güdür. Biz dilçiyik. Dilçilik son dövrlərdə elə sürətlə inkişaf edir ki, onun ayrı-ayrı sahələri üzrə yazılmış əsərləri oxuyub çatdırmaq olmur. Sadəcə olaraq buna fiziki imkan çatmır. Ancaq son tədqiqatlardan xəbərdar olmaq, yeni fikir və ideyaları öyrənmək gərəyi yaranır. Seminarımız bu baxımdan çox böyük səmərə verir. O ki qaldı gənclərə, biz oraya hamını dəvət edirik. İmkanı və vaxtı olanlar seminarın işində yaxından iştirak edirlər.

Müxbir: Xalq arasında alimlər məşhurdur, yoxsa müğənnilər?

Fəxrəddin m.: Mən sualı belə qoymazdım. Əgər bir cəmiyyətdə müğənni və ya şou proqramlarının aparıcıları daha məşhurdurlarsa, deməli, cəmiyyət çox aşılanıb. Müğənninin də öz yeri var. Məsələn, bizim Alim Qasimov kimi baş ucaldan müğənnimiz var. Amma eləsi də var ki, yarışmaların jürisində iştirak edir, öz fikrini əsaslandırma bilmir. Özü də konservatoriyanın professorudur. Daha bunun harası professor oldu. Cəmiyyətdə hər ixtisasın öz yeri, öz dəyəri olmalıdır. Yoxsa cəmiyyət tamam məhv ola bilər.

Müxbir: Siz həm də ana dilimizin saflığı uğrunda yorulmadan çalışan bir insansınız. Əlifbamızın qaytarılmasında mühüm rol oynamısınız. Eşitmişik ki, təzə bir proyekt üzərində çalışırsınız. Bu sahədə vəziyyət nə yerdədir?

Fəxrəddin m.: Düz deyirsiniz. Mən əlifbamızın bərpasında xeyli çalışmışam. Ancaq açığı deyək ki, son variant mənimkindən xeyli fərqlənir. Ona görə də hesab edirəm bizim əlifbada bəzi dəqiqləşmələr olmalıdır. Məsələn, “ə”-nin artıq olduğunu bu gün hamı hiss edir. Onu başqa yolla vermək olardı. Eləcə də “q”, “ç” və “g” şriflləri təkmilləşdirilməlidir. Mən, doğrudan da, dilimizlə bağlı xeyli iş görmüşəm. Belə ki, Azərbaycan radiosunda 3 il “Ana dili” verilişinin müəllifi və aparıcısı olmuşam. O verilişdə yüzlərlə ünlü ziyalımız iştirak edib. Mən onların çıxışlarını saxlamışam. Onları toplayıb çap etmək istəyirəm*.

Müxbir: Boş vaxtlarınızı necə keçirirsiniz? Hobbiniz varmı?

Fəxrəddin m.: Mənim hobbim kitabdır. Mən kitab xəstəsiyəm. Boş vaxtım olan kimi kitab oxuyuram, kitab axtarıram. İndi də internet boş vaxta aman vermir.

Müxbir: Respublikamızda “Azərbaycanda Xarici Dillər” adında jurnal çap etdirirsiniz. Jurnalın maliyyə problemlərini necə həll edirsiniz?

Fəxrəddin m.: Bu jurnal xarici linqvistik fikrin Azərbaycanda və Azərbaycan dilçilik elminin xaricdə tanıtmaq üçün təsis olunub.

Jurnalımızın uğurları yaxşıdır. Onda Gürcüstandan, Qazaxstandan, Almaniyadan və b. ölkələrdən məqalələr çap olunur. Jurnalımızın ayrı-ayrı saylarında tələbə, müəllim, aspirant və dissertantlar öz elmi əsərlərin çap etdirirlər. Bundan başqa jurnalda dünya dilçilik elminin korifeylərinin portreti yaradılır və onların əsərlərindən tərcümələr verilir. Açıq danışıq, jurnalın maliyyə problemləri var və bizə sponsorluq eləyən elə bir cəmiyyət, təşkilat yoxdur. Kömək etmək istəyənlər də elə şərtlər irəli sürürlər ki, o şərtlərə biz getmirik.

Müxbir: Siz çoxdandır ki, Respublikamızda ilk dilçilik laboratoriyasına rəhbərlik edirsiniz. Laboratoriyanın bir sıra uğurları olub: namizədlik disertasyalarının burada hazırlanması, ikicildlik dilçilik ensiklopediyası və s. sizin laboratoriyanın məhsuludur. İndi nə üzərində çalışırsınız?

Fəxrəddin m.: Bizim laboratoriya unikal bir laboratoriyadır. Burada biz müxtəlif dillərin fonetik qurumunu və fonoloji sistemini, vurğu və intonasiyasını eksperimental-fonetik yolla və əksər hallarda qarşılaşdırma-tutuşdurma üsulu ilə tədqiq edirik. Burada tətbiqi dilçilik problemləri və dilöyrənmənin ən müasir məsələləri tədqiq olunur. İstifadə etdiyimiz metodlar da dünyada qəbul olunmuş metodlardır. Laboratoriyamızda müəllimlər, bakalavrlar və magistrələr öz tədqiqat işlərini yerinə yetirirlər.

Müxbir: – Nəvələriniz üçün darıxmırsınız ki?

Fəxrəddin m.: Nə deyirsiniz? Darıxmamaq olarmı? Onlar-Nərgiz və Dəniz sevimli nəvələrimizdir. İmkan düşəndə biz onların görüşünə gedirik. Onların imkanı olanda gəlirlər bizə baş çəkməyə. Hamının işi avand olsun, balaları və nəvələri xoşbəxt olsun, bizimkilər də onların içərisində.

Müəllifdən: Məlumdur bir müsahibədə filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli ilə onu və cəmiyyəti narahat edən bütün məsələlərə aydınlıq gətirmək və onun mövqeyini əks etdirmək çətindir. Biz dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü münasibətilə və təzə il qabağı professoru təbrik edir, ona can sağlığı və yaradıcılıq uğurları arzulamaqla onunla xudahafizləşirik və qalan

problemləri növbəti müsahibə üçün saxlamağı onunla razılaşdıq. Professor, təzə iliniz mübarək. Sizdən yeni-yeni əsərlər gözləyirik.

Fəxrəddin m.: Çox sağ olun. Mən də Sizi təbrik edirəm.

Müsahibəni apardı: Alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrasının baş müəllim

Poliqлот qəzeti

III hissə

Azərbaycan dili və dilçiliyi üzrə tədqiqatlar

III. 1. Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə dövlət qayğısı

Hazırda dilimizin müxtəlif aspektləri, Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və tətbiqi əhəmiyyət daşıyan məsələləri müasir tədqiqat metodlarının köməyiylə işlənib hazırlanmış, fonetika və fonologiya, morfonologiya və morfologiya, leksikoqrafiya və leksikologiya, sintagmatika, praqmatika və semantika sahələrində uğurlarımız danılmazdır, bu sahələrdə sanballı əsərlərimiz vardır. Azərbaycanda son yarım əsrdə ümumdünya dilçiliyinin tərkib hissələri olan semiotika, transliterasiya, terminologiya, neyrodilçilik, etnodilçilik, mətn dilçiliyi və koqnitiv dilçilik, psixodilçilik və uşaq dilçiliyi formalaşmağa başlamış və son 20 il ərzində dilçiliyimiz böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. İndi bizdə türkologiya, rusistika, germanistika, romanistika sahəsində istiqamətlər formalaşmaqdadır, bu sahələr üzrə ciddi elmi araşdırmalar aparılır.

Dilçilik İnstitutunda hazırda 10 şöbə müasir dilçiliyin müxtəlif problemləri üzərində çalışır. Respublikanın bir sıra universitetlərində dilçiliyin bu və ya digər sahələrilə məşğul olan onlarla kafedra və tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Dilçilik İnstitutunda böyük elmi ənənəyə malik “Türkologiya” adlı beynəlxalq jurnal çap olunur. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Stratejiya” adlı 4 may 2009-cu il tarixli sərəncama əsasən AMEA Dilçilik İnstitutu 2015-ci ilə qədər dilçiliyimizin inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu sənədə əsasən dilçilik sahəsində tədqiqatlar həmin strategiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılmalı, dünya elmi, texnikası və texnologiyalarında aparıcı istiqamətlərə rəğmən müəyyənləşməli,

fundamental və tətbiqi tədqiqatlar mühüm sosial-iqtisadi və ictimai-mədəni problemlərin həllinə yönəlməli, elmlərarası əlaqələr inkişaf etdirilməli, xüsusilə fəlsəfə, semiotika, informasiya və ehtimal nəzəriyyələri, kibernetika, habelə dilin öyrənilməsi, dil və cəmiyyət, dil və mədəniyyət kimi mühüm problemlərin tədqiqinə, tətbiqinə və tədrisinə yönəlməlidir. Bütün bu işlər milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, kontekstində həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyəti, tarixi və ədəbiyyatı məsələlərinin dilçilik yönündən araşdırılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Akademik R.Mehdiyev “İctimai və humanitar elmər: zaman kontekstindən baxış” adlı məqaləsində (“Azərbaycan”, 8 dekabr 2009, N: 272) yazır: “...tədqiqatlar yalnız şəxsi karyera üçün aparılmamalı, dövlətin, cəmiyyətin maraq və ehtiyaclarına xidmət etməlidir.

Bu baxımdan etiraf etmək lazımdır ki, bu gün canlı danışmaq dilimizdə müşahidə olunan bəsitlik, müasir ədəbi əsərlərin qıtlığı, kütləvi informasiya vasitələrinin dilindəki üslub pozuntuları və qəlizlik bizim dilçilərin və ədəbiyyatşünasların araşdırmalarında lazımı yer tutmur. Heç kəsə elə gəlməsin ki, dilin dövlət dili elan edilməsi ilə dillə əlaqəli olan bütün problemlər aradan qaldırılır. Daim dilin keşiyində dayanmalı olan insanlar, təəssüf ki, müasir dövr üçün zəruri sanballı tədqiqatları həyata keçirmirlər”. “Biz ümumən Azərbaycan elmini əyalət ab-havasından xilas edərək, onun dünya elm məkanına inteqrasiyasına can atmalıyıq”. Həmin məqalənin başqa yerində dilçilik institutunun fəaliyyəti də tənqid olunur: “Dilçilik İnstitutu da dövrün qarşıya qoyduğu tələblərlə ayaqlaşmalıdır. Ölkəmizdə Azərbaycan dilinin inkişafına böyük diqqət yetirildiyi bir şəraitdə Azərbaycan dilini müstəqil öyrənmək üçün əldə cüzi sayda olsa da, müasir elmi vəsait hələ də yoxdur. İnstitut illərlə əvvəl formalaşmış tədqiqatlar çərçivəsində qapanıb qalmışdır. Müasir dünya elmində dil problemi fəlsəfi problem kimi yozulduğu halda, biz «sovet danışığı» standartlarından uzaqlaşma bilmirik”.

Dilçi alimlərimiz yüksək tələblərə cavab vermək və ali məqsədə çatmaq üçün ictimai elmlərlə dəqiq elmlərin inteqrasiyasına bu gündən başlamalıdır. İndi elmdə yeniliklər müxtəlif sahələrin qovuşuğunda mümkündür. Dilçiliyin ontoloji və metodoloji problemlərinin həllində uğur qazanmaq, dil fəlsəfəsi və dilçilik fəlsəfəsində yeni üfqlər fəth etmək, dilçiliyin cəmiyyət, ədəbiyyat, mədəniyyət, informatika və digər sahələrlə bağlılığını açıb göstərmək, dilin semiotik mahiyyətinin və funksiyasının geniş planda tədqiqi üçün dilçiliyi fəlsəfə, məntiq, semiotika, sosiologiya, psixologiya, akustika, fiziologiya və s. elmlərlə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır. Bütün hallarda riyazi statistikanın tətbiqinə böyük ehtiyac duyulur. Bu məqsədlə dilçilərimiz dəqiq elmlərin mütəxəsisləri ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir (fəlsəfə, sosiologiya, informasiya texnologiyaları, kibernetika, riyaziyyat, fizika və s. institutlar). Bütün bunlar birinci növbədə Azərbaycan dilinin materialı əsasında tədqiq olunmalı, sonra isə Respublikada danışılan və tədris olunan digər dillərlə müqayisə və tutuşdurma yolu ilə bir daha dərinlən tipoloji araşdırmalar üçün başlanğıc olmalıdır. Azərbaycan dilinin diaxron planda tədqiqi, yazılı abidələrin və klassik irsimizin öyrənilməsi ədəbiyyatçılarla və tarixçilərlə birgə layihələr əsasında həyata keçirilməlidir. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində dünyadakı yeri, ədəbi dilin dialekt və milli variantlarla sıx əlaqəsi, tezlikli və orf fonik lüğətlərin hazırlanması geniş çeşidli empirik tədqiqatlar əsasında mümkündür. Avtomatik tərcümə və maşınla ünsiyyət, obrazların avtomatik müəyyənlişməsi və şəxsiyyətin danışığı və yazısı əsasında tanınması, yazı sisteminin təkmilləşməsi və bu kimi digər problemləri Respublikanın digər elm ocaqları ilə birgə həll etmək mümkün olacaqdır.

Azərbaycan dilinin cəmiyyətimizdə işlənməsi və saflığının qorunması üçün 18 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman mühüm əhəmiyyət daşıyır. 12 yanvar 2004-cü il tarixli “Azərbaycan əlifbası və

Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi” haqqında sərəncam da dilçi alimləri daha ciddi çalışmağa sövq edir.

“Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin zamanın tələbinə uyğun işlənməsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının hazırlanması haqqında” 23 may 2012 – ci il tarixli sərəncam yuxarıda sadaladığımız problemlərin həlli üçün dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Bu sərəncama uyğun olaraq AMEA-nın İctimai və Sosial Elmləri Bölməsi nəzdində yaradılmış İşçi qrupu 4 ay ərzində Dövlət Proqramını hazırlayaraq geniş ictimaiyyətin müzakirəsinə vermiş və bundan sonra müxtəlif qurumlardan və təşkilatlardan gələn təklif və rəyləri ümumiləşdirərək son variantını müzakirəyə çıxarmışdır. Nəhayət, bundan sonra yekun variant redaktə edilərək AR Nazirlər Kabinetinin təsdiqinə verilmişdir. Bu sərəncamdan cəmi 6 gün sonra, yəni 29 may 2012-ci il tarixli “AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi texniki bazasının gücləndirilməsi” sərəncamı birinci sərəncamdan irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək üçün dövlət səviyyəsində dilçiliyimizə göstərilən konkret qayğı və köməyin təzahürüdür.

Doğrudan da, bu gün dilçiliyimizin yüksək inkişafını təmin etmək üçün güclü maddi-texniki bazanın yaradılmasına böyük ehtiyac vardır. Bununla yanaşı dünya dilçilik irsinin Respublikamıza gətirilməsi üçün xeyli iş görmək lazım gəlir. Bunun üçün dünya dilçilik korifeylərinin əsərlərini orijinaldan dilimizə tərcümə etmək lazımdır. Bu da yaxın gələcəkdə fəaliyyət proqramımızın tərkib hissəsi olmalıdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində işlənilib hazırlanmış və dünya dilçiliyi səviyyəsində qəbul edilmiş ideya və fikirləri dünyanın aparıcı dillərinə tərcümə etmək yaxşı nəticə verə bilər. Biz dünyanın aparıcı ölkələrindən mübadilə yolu ilə magistraturaya və ya doktoranturaya qəbul təşkil edə bilsək, ölkəmizə gələn hər bir əcnəbi tədqiqatçı müəyyən dövr ərzində dilimizin bu və ya digər problemləri ilə bağlı dissertasiya və ya monoqrafiyalar yazıb müdafiə edərlər və sonra onları aparıb öz ölkələrində çap etdirərlər. Bu da elmimizin və mədəniyyətimizin dünyada yayılmasına güclü təkan verərdi.

Bütün bunlar müasir, sürətli texnoloji yeniliklərin tətbiqlə həyata keçirilə bilər. Ona görə də biz müasir kompüter avadanlığı əldə etməklə sadələşdiyimiz problemlərin həllinə güclü təkan vermiş olarıq. Bu gün hər bir dilçi alim kompüterdə işləməyi, axtarışlar aparmağı, öz ixtisasına yaxın adamlarla və mərkəzlərlə əlaqə yaratmağı bacarmalıdır.

Deyilənləri uğurla həyata keçirmək üçün biz konkret layihələr hazırlamalı və yaxın perspektivdə qarşıda duran məqsəd və vəzifələri gerçəkləşdirmək lazımdır.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı I cild. 2013.

III. 2. Azərbaycan dili və dilçiliyi qarşısında duran vəzifələr

Dilçilik elminin obyektini olan dil ən qədim zamanlardan xalqların milli şüurunun və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında əsas amillərdən biri olduğu üçün bəşər tarixində onun özünəməxsus ictimai-siyasi əhəmiyyəti vardır. Müasir dövrdə müstəqil dövlətimizin dünya sivilizasiyasında tutduğu mövqe ilə bağlı dilimizin həm ölkə daxilində, həm də xaricdə öyrənilməsi və öyrədilməsi, habelə Azərbaycan dilçiliyinin dünya dilçiliyinə inteqrasiyası və dünya dilçilik irsinin Respublikamızda yayılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dilimizin və dilçiliyimizin gələcək inkişafı ilə bağlı aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət proqramı işlənib hazırlanmalıdır:

I. Məsələyə diaxron (tarixi) aspektdə yanaşdıqda “dil tarixi onun daşıyıcısı olan xalqın tarixidir” konsepsiyasından çıxış edərək, bu sahədə dərin araşdırmaların aparılması üçün tədqiqatçılarımızın dilimizin və xalqımızın tarixən bölgədə və dünyada təmasda olduğu etnomədəniyyətlərə aid tarixi mənbələri araşdırmaq və dilimiz və dilçiliyimizlə bağlı fikir və mülahizələri toplayıb təhlil etməklə xalqımızın kimliyi və mədəni səviyyəsi haqqında dolğun məlumatlar əldə edə bilərik. “Kitabi Dədə Qorqud”dan bəri həm öz

mütəfəkkirlərimizin, həm də dünya dahilərinin dilimizi yüksək səviyyədə dəyərləndirmələri dilimizin necə qüdrətli və yenilməz bir ünsiyyət vasitəsi olduğunu sübut edir. Biz yuxarıda beynəlxalq səviyyədə dilimizə yüksək qiymət verilməsindən, onun nəinki Azərbaycanda, həm də Qafqazda və Asiyada möhtəşəm ünsiyyət vasitəsi olduğunu, fransız dilinin Avropada olduğu kimi Azərbaycan dilinin də Qafqazda, Orta və Yaxın Şərqdə ünsiyyət vasitəsi kimi şırıx etməsini dəfələri dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Məşhur səyyah və folklorçu A.fon Qaksthauzen XVIII əsrin ortalarında yazırdı ki, ermənilər əsərlərini öz dillərində yox, tatar (Azərbaycan – F.V.) dilində yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubunda xalqlar arasında informasiya, ticarət və qaşılıqlı anlaşma dilidir, bu mənada onu Avropada fransız dili ilə müqayisə etmək olar” (F.Yadigar-Veysəlli. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, s. 47). Fikrimizcə, xalqımızın qədimdən yüksək intellektual səviyyədə olmasını sübut etmək üçün bu cür qaynaqları toplayıb çap etmək dilçilərimiz qarşısında duran mühüm vəzifə olmalıdır.

II. Ölkə daxilində dilimizin vəziyyəti, ondan cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadənin səviyyəsi, xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, dilimizi internet vasitəsilə öyrədən və öyrənmək istəyən əcnəbilərə kütləvi-informasiya vasitələrinin köməyiylə yardım göstərmək, müasir tələblərə cavab verən müxtəlif sorğu xarakterli lüğət və kitabçaların, o cümlədən ölkəmizin fauna və florasını əks etdirən sözlüklərin, yerli və əcnəbi adların transliterasiyasının elektron variantda hazırlanması, kompüterlə dilöyrətmə və dilimizin müasir səviyyədə formal və semantik təhlili bugünkü dilçiliyimizin aktual problemlərindən sayılmalıdır, canlı dilimizdə çeşidli dərs vəsaitlərinin tətbiqi alimlər qarşısında bir nömrəli vəzifə kimi dayanır.

III. Azərbaycan və dünya linqvistik irsinin, habelə bütövlükdə dilçilik elminin müasir səviyyəsinin öyrənilməsi, Azərbaycan dilçilik konsepsiyasını və dəyərlərini dünyaya çıxartmaq və dünya dilçiliyinin nəzəri fikirlərini Azərbaycana gətirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə müasir dilçilikdə fundamental

əsərlərdən bəzilərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək şərhlərlə çap edilməsi, habelə Respublikamızın görkəmli dilçilərinin əsərlərinin almanaxının hazırlanması mütəxəssislər qarşısında duran aktual məsələdir.

IV. Dilin fəlsəfə (dil fəlsəfəsi və dilçilik fəlsəfəsi, dilin ontoloji və metodoloji problemləri), psixologiya (ünsiyyətin uğurluluğu və uğursuzluğu problemləri), sosioloinqvistika (cəmiyyətin müxtəlif səviyyələrində və qurumlarında dilin işlənməsi, milli dil və variantları və dialektləri, dil siyasəti və millətlərarası ünsiyyətdə dilimizin yeri), fiziologiya (koqnitiv dilçilik, afaziya, loqopediya, defektologiya v s.), texnologiyalarla (maşınla tərcümə, danışq aktı nəzəriyyəsi, danışanın kimliyinin nitqinə görə, yəni obrazların tanınması, kriminalistikada dilin rolu), semiotika (dilnin işarəviliyi və dil işarələrinin başqa işarələrdən fərqi, dil işarələrinin praqmatik və semantik təhlili, mətn dilçiliyi və diskurs təhlili) əlaqələri müasir nəzəri dilçilik işığında öyrənilməli və bu sahələr üzrə tədqiqatlar sistemli olmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərə nail olmaq üçün bu yöndə mərhələli işlər aparmaq, vaxtaşırı müxtəlif tədbirlər keçirmək lazımdır. Məsələn, dilimizin, xalqımızın tarixi ilə bağlı faktları, həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün:

– qədim və müasir dillərdə Azərbaycanla bağlı qaynaqları araşdırmaq (şumer, het, urartu, etrusk, latın, çin, german, roman və slavyan və s. dillərindəki qaynaqları) və nəticələri Azərbaycan dilində çap etdirmək;

– qohum türk dilləri (o cümlədən çuvaş, başqırd, Altay, xakas, yakut və s. dillər) üzrə mütəxəssislər hazırlamaq, qarşılıqlı mütəxəssis mübadiləsinə nail olmaq;

– xarici ölkə dilçiləri və türkoloqları ilə, ilk növbədə türkdilli dövlətlərlə elmi əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq, təcrübə mübadiləsi aparmaq, türk dillərinin dünəni, bu günü və sabahı (ümumtürk dili və əlifbası) ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə elmi konfranslar keçirmək;

– tarix, şərqşünaslıq, arxeologiya və etnoqrafiya, ədəbiyyat, əlyazmaları, folklor, fəlsəfə, kibernetika, informasiya nəzəriyyəsi, fizika və riyaziyyat mütəxəssisləri birgə layihələr hazırlamalı, dilin tədqiqi, tətbiqi və tədrisi ilə bağlı birgə əsərlər hazırlamaq;

– ali təhsil müəssisələrində dilçilik kafedraları və mərkəzlərilə əlaqələr, dilçilik fənlərinin tədrisi, orta və ali məktəblər üçün yazılmış dərsliklərin dililə bağlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq,

– ölkə daxilində dilin işlənməsinə (KİV-in, reklam çarxlarının dili, yer, müəssisə, təşkilat, obyekt adları ilə bağlı məsələlərə) yardım məqsədi ilə monitoring keçirtmək;

dilimiz və dilçiliyimizlə bağlı məsələləri həm daxili, həm də xarici auditoriyaya çatdırmaq, geniş çərçivədə işıqlandırmaq, o cümlədən Azərbaycan dilini təbliğ etmək məqsədilə ilə müvafiq televiziya kanalları ilə əməkdaşlıq etmək;

– transliterasiya, transkripsiya, orfofoniya məsələləri üzrə beynəlxalq simpoziumlar keçirmək.

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi Ə.Dəmirçizadə çox doğru olaraq yazır ki, dilçilikdə, xüsusilə də türkologiyada, müqayisəli-tarixi metodun başlanğıcını XVIII və ya XIX əsrdən deyil, məhz XI əsrdən –Mahmud Kaşğarının “Türk dillərinin divanı” adlı kapital əsərindən hesablamaq daha doğru olardı (Elmi əsərlər, XI seriya, N: 1, 1966, API nəşri, s.101-103). Ə.Dəmirçizadə M.Kaşğarının bu əsərini dərinlən təhlil edərək 10 bənddən ibarət nəticələr çıxardır. Onların təhlilinə keçməzdən öncə böyük türkoloq M.Kaşğarının linqvistik irsinə müraciət edək.

III. 3. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi M.Kaşğaridən başlayır

Azərbaycan dilçiliyi türkoloji dilçiliyinin tərkib hissəsi kimi götürülməlidir. Belə olduqda biz dilçiliyimizin başlanğıcını təbii olaraq XI əsr türk dünyasının möhtəşəm dilçisi və leksikoqrafi M.Kaşğarının yaradıcılığı ilə bağlamalıyıq. Ona görə də bu alimin

“Divani – Lüğat-it türk” əsərini dərinlən təhlil etmək və onun elmə gətirdiyi yenilikləri sistemləşdirmək lazımdır.

İlk növbədə ondan başlayaq ki, böyük M.Kaşğari öz fikir və mülahizələrini konkret müşahidələri əsasında söyləmişdir.

İkincisi, M.Kaşğari ulu türk dili problemini irəli sürmüşdür.

Üçüncüsü, M.Kaşğari hər bir dil faktını dərinlən öyrənmiş, sözün alınma və başqa dilə keçdiyini göstərmiş və onların mahiyyətini folklor materialının köməylə dəqiqləşdirmişdir. M.Kaşğari dil materialı əsasında tayfa dillərini qruplaşdırma bilmişdir. Bu zaman o əsil müqayisə metodundan yararlanmışdır. Özü də tutuşdurma zamanı fonetik qanunauyğunluğu əsas götürmüş, uyğunsuzluq olduqda isə o, bunun səbəblərini açıb göstərməyə çalışmışdır. Bəzən başqa dilin təsirini də o xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Türk dilləri üçün çox mühüm bir fonetik hadisəni qeyd edən M.Kaşğari 3 samitin sözdə yanaşı gələ bilməməsini vurğulayır. Sözün strukturunda baş verən dəyişikləri qeyd edən M.Kaşğari onlarda heç də hər zaman eyniliyin olmadığını qeyd edir. O, türk dillərinin özünəxas olan fonemləri haqqında ayrıca məlumat vermişdir. O həmçinin türk dillərində fonem düzümündəki özəllikləri, ikidən artıq samitin dalbadal gələ bilməməsini göstərməklə, bugünkü terminlə desək, sintaqmatik fonologiyanın və distributiv metodun tətbiqini həyata keçirən alim olmuşdur. O nəinki qohum dilləri, hətta bir-birinə qohum olmayan dillərin də oxşar və fərqli cəhətlərini açıb göstərir. Bununla da o, tipoloji dilçiliyin ilk pionerlərindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Əslən türk olan M.Kaşğarının xidmətlərini digər mötəbər dilçimiz A.Axundov (1932-2015) “Ümumi dilçilik” kitabının birinci nəşrində (1979) xüsusi qeyd edərək yazır ki, bu kitab (Kaşğarının lüğəti – F.V.) “müqayisəli – tarixi dilçiliyin ilk nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir” (s.14) və həmin kitabın ikinci, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşrində (2006) M.Kaşğarının sintaksis sahəsində də əsəri olduğunu (Kitabi-cəvahrül-nəhv fil – lüğat-it türk), lakin hələ də bizə gəlib çatmadığını təəssüflə qeyd edir. Beləliklə, XI əsrin ortalarında yazdığı “Türk dilləri divanı” ilə

M.Kaşğari ümumi, tarixi-müqayisəli və tipoloji dilçiliyin əsaslarını yaratmışdır.

2012- ci ildə böyük M.Kaşğarinin “Divanu Lüğət-it-türk” əsəri üzərində işləməyə başladığı (1072) vaxtdan 940 il keçir. Azərbaycanda dilçiliyin yaranmasından danışıqda ilk yada düşən M.Kaşğari olur, çünki onun zəngin irs qoyub getməsi elmə çoxdan bəllidir. M. Kaşğari öz əsərini belə əsasladırırdı: türk dilini öyrənin, çünki türklərin uzun sürən səltənəti olcaqdır. Böyük Kaşğarinin 900 illiyinə həsr olunmuş yubiley münasibətilə çap olunan “Sovetskaya türkologiya” jurnalında A.N.Kononov yazırdı ki, Kaşğarinin bizə gəlib çatmayan bir əsəri də olmuşdur. Bu əsər “Kitabi cavahir ən nəhv fi luğət it türk” (“Türk dilləri sintaksisinin inciləri kitabı”) adlanıb.¹

M.Kaşğari öz leksikoqrafik əsəri üzərində işləyərkən digər məşhur türkoqolq Y.Balasaqunlunun “Kutadqu bilgi” (“Xoşbəxtlik gətirən biliklər”) kitabı çapdan çıxır.

M.Kaşğari türk dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilirdi. Müəllifin yazdığına görə oğuz türklərindən olub, türk ellərini, obalarını gəzərək çoxlu dil materialı toplamış, sonra onları dərinləndən təhlil etmiş və nəticədə aydın və anlaşıqlı dildə gözəl bir əsər yazmışdır. Bu bir daha sübut edir ki, əsil dilçi öz əsərini yazarkən bu prinsipləri rəhbər tutmalıdır. Biz bu prinsiplərə sədaqəti digər böyük dilçimiz M.Kazımbəyde də müşahidə edirik (bu barədə bax II fəslə).

M.Kaşğarinin əsərilə ilk tanışlıq göstərir ki, o, əsəri türklər üçün yazmamışdır. Bunu sübut edən onun öz sözləridir. O yazırdı, türklərin dilini bilməklə onların ürəyini fəth etmək, onların oxlarından və nizələrindən qorunmaq olar. Qeyri-türk tayfalarının türklərdən qorunmasının yeganə yolu onların dilində danışmaqdır. Biz türklərin dilinə məhəbbəti və sevgini M.Kaşğaridən 400 il sonra “İki dil haqqında düşüncələr” adlı kitab yazmış Ə.Nəvaide görürük.

Mahmud Kaşğarinin lüğəti türk Kilisli Rəfətin sayəsində bütün dünyaya yayıldı. K.Rəfət lüğəti 1915 və 1917- ci illərdə 3 cildə çap elədi. Qeyd edək ki, M.Kaşğarinin əsərinin bərpası

üzərində K.Rüfətdən sonra Besim Atalay da çox çalışmışdır. Katib Çələbinin (ərəbcə Hacı Xalifə – 1609-1657) “Kəşf əz-zunun” (“Xüsusi adların mənasının açılması”) adlı məlumat kitabçasında M.Kaşğarının lüğətindən söhbət açılır.

M.Kaşğari lüğətində sözləri əlifba sırası ilə düzərək öz kitabını proza şəklində və ya şeir formasında müdrik kəlamlarla bəzəyir. “Hər sözü mən öz yerində verdim ki, biliklərə can atan onu yerində, öz cərgəsində tapa bilsin. Hər kitabı mən (qeyd edək ki, o öz kitabını 8 fəslə bölür – F.V.) iki hissəyə bölür: ad və feil².” M.Kaşğari öz əsərini Əl Xəlilin (təxminən 791-ci ildə ölüb – F.V.) “Kitabi-əl-ayn” əsərilə müqayisə edir. Bununla o göstərmək istəyirdi ki, türklərin dili heç də ərəb dilindən geri qalmayıdır.

O, morfemləri xüsusi qrupda verir. Məsələn, /barğu/ və /kelgu/ (əgər gəlsə). Eyni zamanda həmin mənalı söyləmlərin qərb qrupu dillərində qeyri-dodaq saitli şəkilçilərlə işləndiyini göstərir. Müq.ət: /barası/ və /kelesi/.”

M.Kaşğarının əsərini fonetik-fonoloji baxımdan təhlil edən Ə.M.Dəmirçizadə həmçinin türk dillərnə xas olan fonem əvəzlənmələrindən söhbət açır, özü də sait və samitlərin əvəzlənməsilə yanaşı bu böyük alimin türk dillərində ahəng qanununu şərh etməsini xüsusi vurğulayır. Bunun üçün M.Kaşğari müxtəlif türk dillərində eyni mənalı sözlərin fonetik cildində oxşarlıqları və fərqləri qeyd edir. Misal olaraq cingiltili kipləşən – partlayışlı samitlərin kar kipləşən – partlayışlı samitlərlə əvəzlənməsini göstərir. Müq.ət: /aba/ və /apa/ (ana).

M.Kaşğari kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlərin kar novlu samitlərlə əvəzlənməsini də xüsusi qeyd edir. Müq.ət: /jubka/ və /juvka/ (yubka) və s.

Ə.M.Dəmirçizadənin qənaətinə görə bu cür əvəzlənmələrin sayı M.Kaşğarının əsərində 15-ə qədərdir. Özü də bu əvəzlənmələri M.Kaşğari təkcə ön sözdə deyil, həmçinin ayrı-ayrı fəsilərdə verir.

M.Kaşğari da müqayisəli-tutuşduma metodunun, bugünkü terminologiya ilə desək, kontrastiv fonologiyanın, elementlərini tapmaq mümkündür. O, ərəb və türk dillərini müqayisə edərək belə

nəticəyə gəlir ki, tük dillərində elə fonemlər (müəllifdə hərf) var ki, onların ərəb dilində qarşılığı yoxdur. Ona görə də qeyri-türklər onların tələffüzündə böyük çətinliklərlə rastlaşırlar. Bura M.Kaşğari /tʃ/, /dʒ /, / γ / və s. fonemlərini daxil edir.

M.Kaşğarının səlis müşahidələrinə biz türk dillərinin fonetik qurumunda rast gəlirik. Düzdür, terminoloji cəhətdən bu tamam başqa cür ifadə olunurdu. Ancaq mahiyyət etibarı ilə bu, məsələn düzgün şərh etməyə əsla mane olmur, çünki M.Kaşğarının elmi qənaəti türk dillərində sözlərin fonem tərkibini müəyyələşdirməyə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, M.Kaşğari sözləri fonem tərkibinə görə də müəyyənləşdirirdi. Məsələn daha dərinədən başa düşmək üçün onun verdiyi nümunələrə müraciət edək:

/at/ və /ər/ ikifonemli sözlər
 /az(1)k/ (azuqə) və /jaz(1)k/ üçfonemli sözlər
 /j(a) γm(u)r/ dördfonemli söz
 /k(u)r(u)s(a)k/ beşfonemli söz
 /(ö)m(ü)ld(ü)r(ü)k/ altıfonemli söz və s.

Təbiidir ki, M.Kaşğari öz bölgüsündə ərəb yazı sistemindən istifadə edib, ona görə də saitləri xüsusi işarə ilə göstərməyib. Ancaq dildə sözlərin strukturunu vermək baxımından onun qənaətləri hər cür diqqətə layiqdir.

Müasir fonoloji yanaşma ilə götürsək, ahəng qanunu bu əsərdə çox düzgün araşdırılıb. Özü də M.Kaşğari ahəng qanunu deyəndə həm sait, həm də samitlərin həmahəngliyini başa düşürdü. Məlumdur ki, sonralar bunu sinharmonya (həmahənglik) adlandırmışlar. M.Kaşğari türk dilində sözləri iki yerə bölür. Birinci qrupa o sözləri daxil edir ki, onlar sərt və ya qalın kökdə köklənir. İkinci qrupa isə yumşaq və ya incə kökdə köklənən sözləri daxil edir. Yuxarıda olduğu kimi, burada da Kaşğari qrafik simvollardan istifadə edir. Ancaq mahiyyətcə bu böyük alim fonoloji dəyərlərə söykənir. Bu incəliyi dəqiq hiss edən Ə.M.Dəmirçizadə haqlı olaraq yazır: "...şəkilçilərin sözlərin kökünə uyğunlaşmasından danışarkən o, həm ق /g, k/ və / γ /, həm də ك /g, k/ səslərini nəzərdə tuturdu, bununla da M.Kaşğari həm saitlərin bir-birilə ahəngini, həm də

onların samitlərlə həmahəngliyini nəzərdə tuturdu, yəni şəkilçidə və söz kökündə müvafiq olaraq “ق” “səs-hərfi.ya “س”, ya da “ك” olmalıdır.

Bu gün M.Kaşğarının hansı mənbələrdən və qaynaqlardan qidalanması ilə bağlı çoxlu mübahisə etmək olar. Burada məşhur ərəbşünas əl Farabini unutmamaq olmaz. Lakin bu spekulasiyalar onun xidmətlərinə kölgə sala bilməz. Əksinə bu əsər onun yüksək erudisiyasından xəbər verir, alimin öz dövrünün leksikoqrafiyası sahəsində dərin biliklər olmasını göstərir. M.Kaşğari öz əsərini türk dillərinə söykənərək yazıb. Onun əsərində sözlərin düzümü tam yeni idi və indiyə qədər heç bir yerdə təkrar olunmamışdı. Lüğətdə 7500 söz və onların mənalılarının açılmasına xidmət edən 290 ifadə, söyləmə və ya atalar sözləri verilmişdir. Lüğətdə eyni zamanda türk tayfaları haqqında zəngin məlumat vardır. Bu tayfaların sayı 20-ə qədərdir. O, oğuzların dili haqqında geniş məlumat verərək yazır ki, oğuzların dili təmizdir, onlar yalnız bir dildə danışirlar, fars dililə qarışığı yoxdur, qərrib ölkələrə getməyən bir tayfanın dilidir. Oğuzlarla türklərin dillərindən misal gətirərək onlar arasındakı cüzi fərqi göstərir. Məsələn, oğuzlar /elkin/ (ilkin) və ya /ılıq su/ deyirlər, türklər isə /yelkin/, /yılıq suv/. Daha sonra uyğur dilindən danışır və onların dilində 24 hərfdən istifadə edirlər. Ancaq Çindəki uyğurların başqa cür yazdıqlarını da vurğulayır. M.Kaşğari başqa türk dillərindən də söhbət açır və onların spesifik cəhətlərini və yayıldığı yerləri təsvir edir. Türk dillərinin bu alim tərəfindən bölgüsünə adam heyran qalmaya bilmir, çünki bu bölgü sırf fonoloji və morfoloji kriteriyalara əsaslanır. Elə bu səbəbdən də biz M.Kaşğarını müasir fonologiyanın banisi hesab edə bilərik. Bircə misal dediklərimizə sübutdur. Şərqi qrupu dillərində (çigil, tuxsi, yağma, xakan-türk, Kaşğari şəhərinin dili, Maçına qədər digər türk tayfalarının dili) anlautda kar və sonor samitlərə qərib qrupu dillərində (yemek, kipçaq, oğuz, peçeneq, bulqar və Romadan şərqdə yaşayan digər dillər) cingilti samitlər uyğun gəlir. Müq.ət:

Şərq qrupu	Qərb qrupu
/tevey/ (dəvə)	/devey/
/men/	/ben/
/ming/ (min)	/bing/ və s.

İnlautda isə cingiltili samitlərlə kar samitlərlə əvəzlənir.

Məsələn:

/bügde/ (balaca kort) /bükte/ və s.

Məlum olduğu kimi, İ.A.Boduen de Kurtene dillər arası əvəzlənməni korrespondensiya adlandırır. Biz də türk dillərini ayrı-ayrı dillər kimi götürsək, deməli, İ.A.Boduen de Kurtenenin fikirlərini onlara şamil edə bilərik. M.Kaşğari konsepsiyasının maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, o dillərin bölgüsündə coğrafi və ərazi kriterialarını deyil, məhz linqvistik kriteriyanı əsas götürürdü. Beləki, o, türk dillərini /z/ yarımqrupuna (bu qrupa o, çigillərin dilini və xakan-türk dillərini, qərb qrupundan isə yeməklərin, peçeneqlərin, suvar və bulqarların dillərini daxil edirdi) və /j/ yarımqrupu (buraya o, yaqma, tuxsi və s. Maçia qədər, həmçinin oğuzların və kıpçaqların dillərini daxil edirdi). Müq. et: /azak/ (ayaq) və /ajaq/. Digər tərəfdən, şərq qrupu dillərinə dar saitlər xasdır (müq.et: /sin/ -sən, /bardım/-mən gəldim), qərb qrupu dillərində isə kök və şəkilçi morfemlərdə açıq saitlər işlənir (müq.et: /sen/, /bardam/). Şərq qrupu dillərinə dodaq saitləri olan şəkilçilər xasdır (müq.et: /barğu/, /kelgu/), qərb qrupu dillərində isə bundan fərqli olaraq qeyri-dodaq saitli şəkilçilər işlənir /müq.et: /barası/, /kelesi/ və s.

M.Kaşğarının yaradıcılığına qiymət verən Azərbaycan dilçiliyinin patriarxı Ə.M. Dəmirçizadədən yuxarıda gətirdiyimiz sitatı müasir linqvistik terminolojiyə çevirsək, görərik ki, orada söhbət sinharmonizmdən gedir. Təəssüf ki, sonrakı dilçiliyimiz bu həmahənglik prinsipinə lazımı qədər fikir verməyərək əsasən ahəng qanunundan bəhs etmişdir. Halbuki hələ İ.A.Boduen de Kurtene, V.V.Radlov (1837-1918), A.M.Şerbak, xüsusilə də kazax dilçisi A.Junusbəy, Azərbaycan dili materialı əsasında isə F.Veysəlli

həmahənglik problemini nəzəri cəhətdən əsasandırmış və praktiki olaraq həyata keçirtmişlər.

Böyük alim M.Kaşğarinin ideyalarının düzgün şərh olunmadığına nümunə olaraq H.Həsənovun bu yaxınlarda “Azərbaycan dilinin fonetikasi” (Bakı, 1999, s. 82-85) kitabına müraciət etmək kifayətdir. O yazır: “Azərbaycan dilindəki dil samitlərinin bir qismi də saitlər kimi arxa sıra və orta sıra olmaqla iki növə ayrılır. Belə ki, arxa sıra saitləri a, o, ı, u və arxa sıra samitləri q, ğ, x (k) ilə ön sıra saitləri ə, i, ö, ü və orta sıra samitləri k, g, y ilə müvaziliyi var. Bunlar dilarxası – dildibi və dilortası-dilönü məxrəcli olmalarına görə həmcinslərdir.” Bu sitatdan heç nə başa düşmək olmur. Əvvəla, (k)-dan sonra gələn “ilə” dən sonra vergül qoyulmalı idi. İkincisi, “Müvaziliyi var” sözləmi nəyin nə ilə müvaziliyini bildirməlidir. Oudur ki, cümlənin mübtədalarını bildirən /arxa sıra saitləri a, o, ı, u/, /ön sıra saitləri ə, i, ö, ü/ tərkibləri müvafiq olaraq /-nın/ və /-nün/ şəkliçilərilə bitməli idi. Üçüncüsü, burada verilən artikulyator terminlər dəqiqləşdirilməli idi. Dünya dilçiliyində saitlərlə samitləri sıraya görə eyniləşdirmirlər. Saitlər dilin üfqi vəziyyətinə görə ön, orta və arxa sıraya bölünürsə, samitlərin konkret artikulyasiya məxrəci olduğuna görə onları dilönü, dilortası və dilarxası olmaq üzrə üç yerə bölürlər. Dördüncüsü, bu kitab elementar təsvir prinsiplərinə cavab vermədiyinə görə (transkripsiyadan istifadə edilməməsi, təsvirdə terminlərin düzgün işlədilməməsi və s.) onun dövrüyə buraxılması böyük səhv omuşdur desək səhv etmərik. Azərbaycan dilində dil dibində yaranan səs yoxdur. Digər tərəfdən, “həmcins” anlayışı həmahəngliyi tam əks etdirmir. Birincisi, fizioloji termdir, “homorqan” özünün dilimizə tərcüməsidir, ikincisi isə akustik termdir, ona görə də onu “sinharmoniya” kimi verirlər ki, bu da eyniahənglik və ya həmahənglik deməkdir.

Həmahənglik (sinharmonizm) prinsipinin məğzi ondan ibarətdir ki, sözlərin kök və ya birinci saiti onlardakı fonem ardıcılığını 3 tembrdə özünə tabe edir:

1. Sözlərin köklərində və ya başlanğıcında qalın sait gələrsə, o sait özündən sonra gələn bütün sait və samitləri qalın kökləyir. Məsələn, /badam/+ lar +dan/, /adam+lar+dan/ və s.

2. Sözlərin köklərində və ya başlanğıcında incə sait gələrsə, o sait özündən sonra gələn bütün sait və samitləri incə kökləyir. Məsələn, /biz+ im+ki/, /t[əmə+n+dən/və s.

3. Sözlərin köklərində və ya başlanğıcında dodaq saiti gələrsə, o sait özündən sonra gələn bütün sait və samitləri dodaqlanmaya məcbur edir. Məsələn, /üzüm+t[ü+nü/, /odun+umuz+u/ və s.

III. 4. Kaşğari irsinin dəyərləndirilməsi

Azərbaycanın görkəmli dilçisi Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, M.Kaşğari birinci iki növ sinharmonizmi işıqlandırmış, üçüncü növ haqqında isə danışmamışdır. Lakin o morfem qovuşuğunda samitlərin əvəzlənməsindən ətraflı danışmışdır. Məsələn, keçmiş zamanda 4 variantlı /-dı/ şəkilçisi sonda gələn samitin keyfiyyətindən asılı olaraq kar samitin cingiltililə əvəzlənməsini həyata keçirir. Əgər kök morfem kar samitlə bitirsə, ona əlavə olunan şəkilçi kar samit olur.

Əksinə, kökün son samiti cingiltili olarsa, onda şəkilçidə də samit cingiltili olur. Məsələn,

/tap+tı/, /tut+tu/, ancaq /gəl+di/, /jaz+dı/ və s.

Yuxarıda deyildiyi kimi, M.Kaşğari ümumi ahəng qanunu haqda girişdə, saitlərlə samitlərin ahəngindən isə divanın 3-cü cildində məlumat verir.

Saitlərdə M.Kaşğari qalın (tutqun) və incə (aydın) qarşılaşmalarını fərqləndirir, saitlərlə samitlərdə isə arxa sıra samitlərilə qalın saitlərin işlənməsini göstərir. Samit ahəngində isə o, kipləşən-partlayışlı samitlərlə novlu, yumşaq dilarxası, kar samitlərin karlarla və cingiltililərin cingiltililə əvəzlənməsini başa düşürdü.

Beləliklə, biz görürük ki, M.Kaşğari bir çox məsələlərin şərhində və həllində əsl mahir dilçi kimi hərəkət edib. Ə.M.Də-

mirçizadə bu böyük alimin ümumlinqivistik konsepsiyasını belə şərh edir:

1. Dilləri tarixi dəyişikliklərə görə qruplaşdırır;
2. Türk dillərinin fərqli və oxşar cəhətlərini açıb göstərir;
3. Dilləri səciyyələndirərkən ümumi əlamətlərdən çıxış edir;
4. Onun təsvirində fonetik oxşarlıq və fərqlər mühüm yer tutur;
5. Struktur əlamətlərdən çıxış edir;
6. Morfem birləşməsində əvəzlənmələri əsas götürür;
7. Yazılı faktlara əsaslansa da, fonoloji dəyərləri əsas götürür;
8. Əksər hallarda saitlərlə samitlərin kombinasiyasına söykənir;
9. Təsvirdə bir çox hallarda qohum olmayan dillərə müraciət edir;
10. M.Kaşğari tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma dilçiliyindən çox-çox əvvəl bu metodları işləyib hazırlamışdır.³

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, böyük Kaşğari dilçilik tarixində, xüsusilə türkoloji dilçilik sahəsində özünə böyük abidə ucaldaraq dünyada ilk dəfə olaraq dilçiliyin bir elm kimi əsasını qoymuşdur.

III. 5. Azərbaycanca dilçiliyinin Nizami və Tusi dövrü

Heç təsadüfi deyildir ki, M.Kaşğari ilə bir dövrdə yazıb yaratmış böyük Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi (1012-1089) sözün qüdrətindən bəhs etmiş, onu ruhun ölçüsü, ağılı isə tərəzi adlandırmışdır. O da fars dilində ilk izahlı lüğət (Ət – təvasir) tərtib etmiş, lakin onu çap etdirməmişdir.⁴

Xaqani Şirvani (1120-1199) daha çox dildən söhbət açmış, dili qılınca bənzətmiş, insanın başına gələn müsibətlərin dildən gəldiyini xüsusi vurğulamışdır. O, dil sözünün timsalında, demək olar ki, çoxmənalılığı məharətlə açıb göstərə bilmişdir. Ə.Rəcəbli yazır ki, Xaqani hələ o zaman üç cür üslub fərqləndirirdi: bədii – kargüzarlıq, dini – didaktik və elmi – tədqiqat üslubları. Bu fikirlər,

doğrudan da, hər cür təqdirə layiqdir. Hazırkı dilçilikdə üsubiyyatdan söhbət gedəndə daha kimlərin adlarını sadalamırıq. Halbuki gözümüzün qabağındakı faktları görməkdə acizlik çəkirik. Deməli, heç bir şişirtməyə və mübaliğəyə yol vermədən biz öz tariximizi daha dərinə və daha mükəmməl öyrənsək görərik ki, dilçilikdə ilkinlərin ilkini elə bizik.

Dillə və sözlə bağlı hikmətamiz fikirlərə biz böyük Nizaminin (1141-1209) də yaradıcılığında rast gəlirik. Əslində Nizami sözlə onun bildirdiyi əşya, hadisə və predmet arasında mövcud əlaqələri məharətlə açıb göstərə bilmiş, bu əlaqələr haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmişdir. Sözü düşüncənin əvvəli hesab etməklə Nizami bütün varlığın sözdən əmələ gəlməsilə bağlı müqəddəs kitablarda söylənilən fikirlərə qoşulmuş, dünyanın sözdən yarandığını cəsarətlə bildirmişdir. Bu, Nizaminin fəlsəfi anlamının əsasında durur.

Nizami ümumilikdə sözün arxitektonikası və estetik dəyərindən öz şeirlərində bəhs etmiş, habelə onun sözlə bağlı işlətdiyi təşbehlər bir dilçinin təhlilindən heç də geridə qalmır. Danışmağı təmiz su ilə müqayisə edən bu dahi az sözlə dərin məna ifadə etməyi tövsiyyə edir. Digər tərəfdən, çoxluğu ulduz, təkliyi günəş kimi götürən şair yeri günəşin qızdırdığını bir daha xatırladır. Müq.ət:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içilərsə dərd verir su da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy öz sözlərinlə dünya bəzənsin.

Və ya

Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.

Əsli təmiz olan saf mirvarilər,
 Suya və torpağa min bəzək vurar.
 Yüz ulduz yansa da göylərdə inan,
 Bir gülə baş əymək xoşdur onlardan.
 Göydə parlarsa da nə qədər ulduz,
 Günəşdir isidən aləmi yalnız.

Nizami dühasının genişliyini və dərinliyini bildirən, onun dilçiliyin ən çətin sahələrinə bələd olmasını sübut edən amillər üslub və çoxmənalılıq, dil işarələrinin ən vacib əlamətlərindən biri kimi onların təkrarlığını göstərməsi Nizamini semiotikanın banilərindən biri kimi qeyd etməyə əsas verir. Fikrimizcə, məsələyə bu baxımdan yanaşmaq bizim qarşımızda yeni perspektivlər açar bilər və böyük Tusinin işarə nəzəriyyəsinin Nizami poeziyası zəminində formalaşdığını söyləmək olar. Eyni zamanda Nizami dil işarələrinin çoxmənalılığını da məharətlə açıb göstərir. Aşağıda böyük şairdən verdiyimiz iki bənd dediyimizi bir daha sübut edirik:

/Ancaq sözü sözə bağlamaq üçün,
 Bəzən nə eybi var, təkrar da mümkün// və ya
 /Lügətdə ikidir bil, mancanaqlar,
 Lakin biri ipək, biri daş atar//

Şərqi böyük alimi – filosofu – astronomu – riyaziyyatçısı N.Tusi (1201-1274) özünün “İşarələrin əsasları” (Əsası əl işarət-1254) əsərində ətraf aləmin dərkində anlam məsələsini işləyib hazırlamaqla idrak nəzəriyyəsinin banilərindən birinə çevrilmişdir. O, anlamı insanın beynində öz həyat təcrübəsindən qazandığı təsəvvürlərin ləpəri, izi kimi başa düşməklə irəliyə doğru ciddi bir addım atmışdı. İşarənin (sözün) maddi tərəfi, buna hazırkı dilçilik F. de Sössürdən bəri signifiant deyir, məna tərəfi, (buna isə hazırkı dilçilik F. de Sössürdən bəri signifie deyir), ilə yanaşı onların əlaqəsini təmin edən üçüncü bir komponent də fərqləndirir ki, bunu da o, anlam adlandırdı. Təəssüflər olsun ki, N.Tusinin bu mühüm fəlsəfi təlimi uzun illər yaddan çıxmış, yalnız alman filosofu

Q.Frege (1848-1925) anlamı elmi cəhətdən əsaslandırmış, lakin N.Tusinın adını belə çəkməmişdir.⁵

N.Tusidən sonrakı əsrdə yazıb yaratmış şair və filosof Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1287-1320) «Gülşəni-Raz» poemasında nitqi insanın mühüm əlaməti hesab edir, onu insanı bütün digər bioloji varlıqlardan ayıran vasitə hesab edir. O, “ağıl nitqin köməyi ilə üzə çıxır” deməklə alman alimi Y. Herderi (1744- 1808) düz 5 əsr qabaqlamışdır.

XIII əsr Azərbaycan dili və dilçiliyinin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Məhz bu əsrdə İsfəhanlı Həsənoğlu tərəfindən əsası qoyulan türkdilli poeziyamızda tez-tez dil və dilçiliklə bağlı maraqlı fikirlərə rast gəlmək olur. Onun həmin dövrdə qələmə aldığı şeirin ilk Azərbaycan dilli əsər olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onun müasir dövr şeirlərindən fərqi bir o qədər də böyük deyildir.

/Apardı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri – şahid. Nə şahid? Şahidi – sərvər.
Mən ölsəm, sən büti-şəngül sürahi, eyləmə qül-qül,
Nə qül-qül? Qül-qülü- badə. Nə badə ? Badəyi-əhmər
Başından getmədi hərgiz səninlə içdiyim badə,
Nə badə? Badəy-məsti. Nə məsti? Məstiyi – sağər.
Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.
Tutuşmayınca dər atəş bulunmaz xisləti-ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri-suziş? Nə suziş? Suzişi – məcmər.
Əzəldən canım içində yazıldı surəti- məni,
Nə məni? Məniyi –surət. Nə surət? Surəti-dəftər.
Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadıq.
Nə sadıq? Sadıqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi- çakər.

Bu parçada cüzi fonetik fərqi nəzərə almasaq (“yüz” sözünün əvvəlində /j/ samitinin gəlməsi), demək olar ki, həmin bu üslub müasir şeirlərdə də müşahidə olunur.

Azərbaycan xalqının maarifpərvər oğlu d-r Cavad Heyət (1923-2015) XIII – cü əsri təhlil edərək yazır ki, Hinduşah Naxçıvaninin (1330-cu ildə vəfat edib) “Silahül – əcəm” əsərini dörd dildə (farsca, ərəbcə, türkcə və pəhləvicə) yazmaqla Azərbaycan türklərinə farscaı öyrətmək məqsədilə lüğət və qrammatikanın əsasını qoymuşdur.¹² Bu da bir daha onu göstərir ki, lüğətlərin tərtibi artıq orta əsrlərdən Azərbaycanda bir ənənəyə çevrilmişdir. Dilçiliyin bir elm sahəsi kimi formalaşmasının özülündə dilin mahiyyəti, funksiyası, tədrisi və bu zaman tədrisə köməklik (lüğətlər, dərsliklər və s.) göstərən vəsaitlərin hazırlanması məsələləri olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında filosoflardan Qazi Bürhanəddin, fars dilində yazıb-yaradan Marağalı Əvhədi (1274-1338), Arif Ərdəbili (), habelə Nəsimi (1370-1417) və Şah İsmayıl Xətai (1486-1524) mühüm rol oynamışlar.

Marağalı Əvhədi 1333-cü ildə fars dilində 9142 misralıq “Cami-Cəm” adlı dialektik-əxlaqi poemasını yazır. O, sözün göydən gəldiyini söyləmiş, onun saflığını və ülviyyətini tərənnüm etmişdir. Həmin əsərində o, həyat, cəmiyyət və təbiət haqqında dəyərli sözlərlə yanaşı dil və danışq haqqında da hikmətamiz fikirlər söyləmişdir. O yazırdı:

/Yarandı ağıl, nəfs, bir də ki, fələk,

Danışmaq öyrəndi, çərx, həm eşitmək//

Şair danışmaqla eşitməyi bərabər tutaraq ağıl, ruh və fələyin bir anda yaranmasını əsas götürür və sözün forması ilə məzmununu vəhdətdə götürməklə, sözün maddi qabığını təşkil edən qrafemlərə xüsusi önəm verir, əsərlərində nəhvədən (sintaksisdən) bəhs edərək onu hikmət, şərh və məntiq elmlərilə bərabər götürür.⁶

Qeyd edək ki, Marağalı Əvhədidən sonra yaşayıb yaratmış Arif Ərdəbili də 1369-cu ildə yazdığı “Fərhadnamə” əsərində sözün iki tərəfindən-forma və məzmunundan danışır. Şair /Sözdə xəyal yoxsa, onda can olmaz// deməklə özündən sonra gələn dilçiləri xeyli qabaqlayaraq semiotik üçbucağa aydın işarə etmişdir:

xəyal (anlam)
Söz (işarə)
can (məna).

Nəticəyə görə söz ilkindir, hətta kainat da sözdən törəmişdir. «Ol dedi, oldu». Nitqi insanın atributu hesab edir. Danışırınsansa, deməli canlısan. O, şeirlərində ünsiyyət vasitəsi mənasında əvvəlcə «lisan», «rəvan» kəlmələri işlədir. Nəsimi türk dilini (Azərbaycan) ərəb dilindən üstün tutur:

Ərəb nitqi tutulmuşduri dilindən,
Şəni kimdir deyən, kim, türkmənsən?

Şah İsmayıl Xətai (1486-1524) Azərbaycan dilini dövlət dili kimi saraya gətirmişdir. O, yazırdı:

Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı.
Söz vardır ağulu aş
Bal ilən edər bir söz.

Başqa yerdə şair yazır:

Gördüyünü gözün ilə
Söyləməsən sözün ilə.
Qiybətdən kəsər gör dilin,
Hər qula yeksən dedilər.

Şah İsmayıl Xətai dörd şeyin içində sözü də unutmur.

Dörd şey lazım bir qarındaşa lazım,
Bir elm, bir kəlam, bir nəfs, bir söz.

XIV əsrin əvvəllərində «İbn –Mühənnə lüğəti» elmi dilçilik əsəri idi. Ondan sonra Hinduşah Naxçıvaninin “Silah-əl əcəm» əsəri meydana gəldi. 1545-ci ildə isə Lütfulla İbn Yusif Nəiminin «Bəhrül qəraib» (Qəribəliklər dənizi) adlı farsca-türkcə lüğəti elmi əsər idi. Bunlarda da cəmiyyətdə dili öyrənməyin ilk nümunələrini görürük.

III. 6. Azərbaycan dilçiliyinin İbn Mühənnə mərhələsi

Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə uzun müddət dilçiliyimizə az tanış olan, ancaq dilçiliyimizdə həqiqətdə misilsiz xidmətləri olan bir alim olmuşdur. İlk dəfə olaraq bu böyük dilçi haqqında 1900-cü ildə məlumat verən rus türkoloqu Platon M.Melioranski onu dünyaya ərəb filoloqu kimi təqdim etmişdir.⁷

XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış İbn Mühənnə (ölüm tarixi: 1324 və ya 1325-ci il), fars, türk və monqol dillərinin qrammatik quruluşunu tədqiq etmiş və “Hilyətül-insan” və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dili sahəsi”) adında fars dilində kitab yazmışdır. 3 cildlik bu kitab fars (I hissə), türk (II hissə) və monqol (III hissə) dillərinə həsr olunmuş sanballı elmi-tədqiqat əsəridir. Ə.Cəfəroğlu (1899-1975) yazır ki, Platon M.Melioranski «Араб-филолог о турецком языке» adlı doktorluq dissertasiyasında naməlum müəllifin əsərini azərbaycanca yazdığını və əsas türkcəni də azəri ləhcəsi olmasının mümkünlüyündən söz açmışdır.

P.M.Melioranski naməlumluq məsələsində tələsmişdir, çünki on il bundan sonra İstanbulda çap olunan «Kitabi-haliyyəti – əl nisan və haliyyəti – əl lisan» və «İbn Mühənnənin lüğəti» adlanan lüğətin müəllifinin İbn Mühənnə olması faktı təsdiqlənir. Digər rus alimi S.Y.Malov isə yazır ki, əsərdə sözü gedən əsas türkcə heç də azəri türkcəsi deyil, Türkcəstan, Qaşqar və Uyğur türkcəsi olduğu, azəri ləhcəsilə bağlı fikirlərin isə əsərə sonralar əlavə edildiyi qənaətinə gəlir. Göründüyü kimi, P.M.Melioranski lüğətin dilini azəri türkcəsi adlandırır, ancaq S.Y.Malov məsələyə başqa cür yanaşır. Əvvəlcə Ə.Cəfəroğlu, sonra T.Hacıyev S.Y.Malovun

fikirlərinin yanlış olduğunu sübut edirlər. Belə ki, o dövrdə /k/-nin /g/ və ya /x/-ya keçməsi uyğur türkcəsinə xas deyildi. Ə.Cəfəroğlu XIII əsrdə Azərbaycanda oyanış olduğu, hətta orada bir növ Türk Elmlər Akademiyasının mövcudluğu haqqında F.M.Köprülüzadəyə istinadən fikirlər yürüdüldüyünü söyləyir. Bu çox inandırıcı görünür. Çünkü hülakilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda bir intibah dövrü yaşanmışdı. Həqiqətən də, böyük N.Tusi məktəbi və Marağa rəsədxanası dilçiliyə təsirsiz ötüşə bilməzdi.

Ə.Cəfəroğlu yazır ki, əldə olan məlumatlara görə İbn Mühənnanın babasının babasını şiə tarixçilərindən biri adlandırmağa müəyyən imkan yaradır. Odur ki, Azəri ləhcəsinin müəyyənləşdirilməsi İbn Mühənnə şəxsiyyətinin tam açılması olmadan həll etmək imkansız görünür.

Azərbaycanın görkəmli türkoloqu, AMEA-nın həqiqi üzvü T.İ.Hacıyev (1936-2015) İbn Mühənnanın üçdilli lüğətinin (Hilyətül-insan və həlbətül –lisan) məhz hülakilər dövründə, özü də Kirməndə (Cənubi Azərbaycanda – F.V.) yazıldığını, habelə İbn Mühənnanın Azərbaycan türkü olmasını faktlarla sübut edir. Bu zaman alim diqqəti /Cəmaləddin/ və /Seyid/ toponimlərinə çəkir və bu şəxs adlarına Türküstan türklərində rast gəlinmədiyini xüsusi vurğulayır.

Adamların dil öyrənməsini özləri üçün əbəs saydığını qəbul etməyən İbn Mühənnə yazır: “Halbuki səyahət və gəzintilərində bundan istifadə edə bilərlər, eləcə də elmi məsələlərin tədqiqində, ticarətdə fayda qazanmaq və ya ziyandan qaçmaq üçün, yaxud bir işdə ustalığına, sənətkarlığına görə haqq almaq istəyi ilə və ya müxtəlif məsələlərin həllində öz düşüncələrini gücsüzlük və acizlikdən qurtarmaq üçün və ya vətəndə və yad ölkədə öz müasirlərinin qarşısında üstünlük əldə etmək üçün dil biliyi onların gərəyi olardı. Buna, dillərin öyrənilməsinə belə baxışıma türk səltənəti həvəslə qoşuldu. Allah onların qələbəsini möhkəmləndirsin və hökmranlığına rifah və dinclik versin”.

Bu sitatdan bəlli olur ki, İbn Mühənnə dilöyrənmənin insan həyatında nə qədər mühüm rol oynadığına xüsusi dəyər verir, onun

həm praktik, həm də elmi fəaliyyətdə, habelə idarəetmədə xüsusi önəm daşdığını vurğulayır. Kitabını metodiki cəhətdən üç dil üzrə – fars, türk və moңqol dillərinə – ayrı-ayrı hissələrdə yerləşdirməklə İbn Mühənnə o dövrdə bu dillərdə danışanların daim kontaktda olmasını əsas götürür və türk səltənətinin onun lüğət yazmaq niyyətini bəyəndiyini açıq söyləyir. İbn Mühənnənin bu əsərə yazdığı izahat onun pedaqoji səriştəsinin yüksək olduğunu göstərir. O, materialının seçimi prinsiplərini əsl metodist kimi əsaslandırır, çox işlək və nitqdə məlum olan şeyləri, hər əsərdən ən mükəmməlini və fəsillərin ardıcılığına görə ən münasibini seçdiyini vurğulayır. “Kitabın mətləbini doğru ifadə edən, mənim sözlərimə bəraət qazandıran, onu təsdiqləyən, məni danlaqlardan xilas edən gözəl nitqli insanları dinlədim. Hər hissənin yazılışında materialı elə yaxşı böldüm ki, mən bilən, mənə qədər heç kəs belə yazmayıb.

İbn Mühənnə qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun olaraq yazır ki, onun kitabı bilikdə üstünlük və işlərində qazanc əldə etmək istəyənləri, özü demiş, alimləri və tacirləri nəzərdə tutub.

Yuxarıda deyildiyi kimi, kitabın ikinci hissəsi türk dili haqqındadır. “Mən bu sətirlərdə çalışdım ki, düzgün ümumişlək danışığı ifadə edim və “vəhşi”, işlək olmayan sözləri atım, ümumi razılaşıdırılmış tərkiblərin, məişətdə ümumi qəbul olunmuş sözlərin ardınca gedim, hər məsələni ayrıca verim, bütün əsəri anlayışlar – məlumatlar üçün münasib edim, əsas iki hissəyə bölərək, materialımı təməl prinsiplərə, ümumi qanunlara, fəsillərə və bölmələrə görə bölüşdürüm, paylayım.”

İbn Mühənnə türk dilinin əlifbası və səs birləşmələri (onda hərf birləşmələri adlanır – F.V.), ərəb dilində olmayan, yalnız türk dilinə xas olan səslərdən əsl fonoloq kimi danışır, türk dillərinin aqqlütinativliyini xüsusi vurğulayır, şəkilçilərdə iştirak etməyən səsləri göstərir:

O, türk dillərində danışanların nitqlərindəki tələskənliyi, tələffüzlərindəki etinasızlığı, bəzi səslərin “yeyilməsini”, uzun saitlərin təsadüflüyünü, həmzəlilərin bolluğunu da qeyd etməyi

unutmur. İbn Mühənnə əlifin, yanın və vavın 3 cür yazılışını verir. Eyni zamanda o, fonem əvəzlənmələrindən (10 əvəzlənmə növünü göstərir – F.Veysəlli) də danışır. Bundan sonra İbn Mühənnə ikinci hissənin 24 bölməsinin hər birinin məzmununu açıqlayır. Burada adlardan tutmuş feillərin və əvəzliliklərin şəxslənməsi, inkarlıq və müəyyənlik – qeyri – müəyyənlik, mənsubiyyət kateqoriyası, tamamlıq və izafət, köməkçi hissəciklər və s. haqqında ətraflı məlumat verilir. Kitabın diqqəti çəkən bir cəhəti də odur ki, İbn Mühənnə özündən sonrakı dilçilik ənənəsini xeyli qabaqlamış, bütün qaydaları danışığı dilinə əsasən vermişdir. O, Kufə və Bəsrə dilçiliyinə yaxından bələd olduğunu aydın nəzərə çarpdırır.

Fikrimizcə, İbn Mühənnənin bu kitabı nümunə kimi ali məktəblərimizdə tədris olunmalı, gənclərimiz bu böyük dilçi alimin linqvistik görüşlərini mükəmməl şəkildə mənimsəməlidirlər.

III. 7. Azərbaycan dilçiliyinin Nəsimi və Füzuli dövrü

Böyük Azərbaycan şairi Nəsimi (1370-1417) dilçilik haqqında ayrıca bir kitab yazmasa da, o, şeirlərində nitqi vəsf edir və sanki bugünkü günümüzə ayaqlaşaraq ünsiyyətin gerçək modelini cıza bilmişdir. O yazır:

/Gəl mana bir söyləgil kimdir sənin nitqində kim.

Söyləyən, söylətdirən, eşitdirən hər yanədən.//

Nəsimiyə görə söz ilkindir, hətta kainat da sözdən törəmişdir. «Ol dedi, oldu». Nitqi insanın atributu hesab edir. Danışırınsa, deməli canlısan. O, şeirlərində ünsiyyət vasitəsi mənasında əvvəlcə «lisan», «rəvan» kəlmələri işlədir. Nəsimi türk dilini (Azərbaycan) ərəb dilindən üstün tutur:

Ərəb nitqi tutulmuşdur dilindən,

Səni kimdir deyən, kim, türkmənsən?

Arif Ərdəbili üçbucaqda dil işarəsinin mahiyyətini açırsa, Nəsimi üçbucaqda onun sintaktik (söyləyən), pragmatik (söylətdirən) və perseptiv (eşitdirən) aspektlərini açıb göstərir. Digər bir şeirində isə Nəsimi dilin mahiyyətini belə açıb göstərir:

/Gər dilim, yar, qeyrinə meyil eyləsə,

Öz dilim ilə dilimini diləmən//

Göründüyü kimi, şair öz ana dili olan Azərbaycan türkcəsinin sabitliyini, yenilməzliyini göstərməklə bərabər başqa dilə meylini öz dililə nizamlayacağını elan edir.

Böyük Füzuli də (1494-1556) öz sələfləri kimi sözə yetərinə qiymət vermiş, sözün işlənməsinə xeyli yer ayırmışdır. Füzuli yaradıcılığından bəzi seçmələr dediyimizi bir daha təsdiq edir. Təvəzökarlıq edərək, o, sözün vəsfində gücsüz olduğunu etiraf edir:

Hər şeydən yüksəkdir sözün məqamı,

Hər yerdə sevərlər sahib kəlamı,

Sözün vəsfi mənim hümmətim deyil.

Sözün qiymətinə söz yox yəqin bil,

Çün ol sənə qılalı mehribanlıq,

Yaxşılığa eyləmə yamanlıq.

Məlumdur ki, dünyanın yaranışının ilahı açılışı sözlə bağlıdır deyənlər adətən İncildən bu misalı gətirirlər: «Və Allah dedi: Işıq olsun! Və işıq oldu. Allah gördü ki, işıq yaxşıdır. Bu zaman Allah işığı zülmətdən ayırdı və işığı gün, zülməti isə gecə adlandırdı. Sonra Cənab Allah yer üzündəki heyvanları və göydəki quşları insana göstərərək baxdı ki, görsün insan onları necə adlandıracaq; çünki insan onları necə adlandırırsa, elə də adlanacaqlar. Və insan yer üzündəki heyvanlara və göydəki quşlara ad verdi”. Elə bu motivləri biz Füzulinin aşağıdakı şeirində də görürük:

Gözəl yaranmışdır söz əzəl başdan,

Düzlükdür ondakı hüsnü artıran.

Düzlükdə artmışdır sözün qiyməti,

Düzlükdür hər şeyin ilk məziyyəti.

Xəlfə ağzın sirrini hərdən qılır izhar söz,

Bu nə sirdir kim, olur ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrini artırır,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər olmaqdır söz.

Bir sözə ehya (can vermə) ki, tutduqca səni xabi-əcəl (ölüm)

Elər hər saət səni ol uyqudan bidar (oyaq) söz.
 Bir nigari – ənbərin xəttidir (ənbər – gözəl xətt) könüllə almağa
 Göstərir hərdəm niqabi – qeybdən rüxsar söz.
 Xəzini-gəncineyi – əsrardır (sirr xəzinədarı) hərdəm çəkər,
 Rişteyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz
 Olmayan qəvvəsi-bəhri-mərifət (mərifət dənizinin üzgüçüsü)
 arif deyil

Kim, sədəf tərkibi-təndir, şöləyi-şəhvar-söz (ən əla inci)
 Gər çox istərsən Füzuli izzətin, az et sözü,
 Kim, çox olmaqdan qılıbdır, çox əzizi xar söz.
 (M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri, s.122).

Yuxarıdakı misallardan görürük ki, Füzuli dilin daxili strukturuna o qədər yaxından bələd olmuşdur ki, şeir yazanda fonemlərin həmahəngliyini gözləməyə nail olmuşdur. Sözdə bir samit artırmaqla Füzuli onun ahəngini dəyişmişdir. Məsələn,

/Laf ilə qılıcdan vurmağıl dəm

Kim vardır bizim qılıncımız həm//

Füzuli poeziyasından söz açan görkəmli Azərbaycan dilçisi M.Adilov yazır: “Füzuli şeirində klassik şərq poetikasına xas məqlub (palindrom və ya paronim – F.V.) ilə (hərflərin möcüzəsi) türk xalq şeirinə xas alliterasiya (səslərin möcüzəsi) bir vəhdət təşkil edir, birlikdə təzahür edir.”

Füzulidə paronimlər yetərinə işlədilir. Özü də bunlar ahəngdarlığı qüvvətləndirmək üçün edilir. Müq.ət:

/Cəm könlün dövr cövründən pərişan olmasın

Hər kimin kim dövr cövründən dili-naşadı var//

Füzulidə paronimlərdən istifadə bir üsul olaraq çox geniş tətbiq olunur. Bu paronimlik heca, söz və hətta söz birləşməsi şəklində işlənir.

/Yeydürür meyxanədə bir cam vermək bir gözəl//

Və ya

/Dünyaya gəlmişik . qəm ilə həmdəm olmuşuq,

Qəm aşınası dəhrdə, biz hər dəm olmuşuq//

Ən ciddi maraq doğuran odur ki, M. Füzuli sanki fonetikanı və fonologiyanı şərh edir, dil səslərinin möcüzəsinə şərh vermədən onları bilavasitə şeirə tətbiq edir. Sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda fonemləri – saitləri və samitləri bir-birilə əvəz etməklə Füzuli bədii vasitə yaradır, bu zaman təkcə sözlərin deyil, hətta bütöv söyləmlərin səslənməsində həmahəngliyə nail olur. Burada həm söz başında, həm sözün içində, həm də söz sonunda (Məsələn, /şövq/-/zövq/, /həm/-/qəm/, /zar/-yar/, /məlamət/-/səlamət/ və s.) qarşılaşmalarla işlənən paronimləri misal gətirə bilərik. Dediklərimiz aşağıdakı parçada özünü aydın göstərir:

/Leyli-məhi – asimani həşmət,
Məcnun – şəhi –kişvəri-mələmət
Leyli – səfi – əhli- hüsn əmiri
Məcnun – səri- kuyi-qəm fəqiri...
Leylidə kəməli-hüsnilə zövq,
Məcnunda cəməli-Leyliyə şövq//

Gətirdiyimiz nümunədə /m-ʃ-f-r-k-dʒ/ samitləri qafiyədaxili paronimlərin yaranmasını şərtləndirən samitlərdir. Şair başqa hallarda sözün əvvəlinə bir fonem artırmaqla (/Fərz oldu bir əzmə cəzm qılmaq...Sındırmağa əhdi cəhd qıldı...// və ya/əslində tikan çəkər əzabın, Fəslində həkim alır güləbın// və s.) və ya sözün fonetik strukturundan bir fonemi atmaqla (Məsələn, /Yar həmsöhbətim olmazsa, Füzuli, nə əcəb. Özünə söhbətim ar bilibdir bilirəm...// və s.) yeni qafiyə yaradır. Söz yox ki, Füzuli ərəb qrafikasını dərinlən bildiyindən şeirlərində bu qrafikanın bütün zənginliklərindən nəinki məharətlə istifadə etmişdir, həm də onun mürəkkəbliyinə münasibət bildirmişdir. Məsələn,

/Gah bir hərf süqutlə qılır nadiri nar,
Gah bir nüqtə qüsurlə gözü gur eylər//
deməklə şair ərəb qrafikasının məqlub və ya paronim üçün necə əlverişli imkan yaratdığını xüsusi vurğulayır.¹¹

Biz F.Veysəllinin Ankarada Füzuli simpoziumunda etdiyi məruzədə böyük şairimiz Füzulinin dilimizin poeziyada işlənməsilə bağlı nə qədər müdrik sözlər söylədiyinin şahidi oluruq.

III. 8. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin dilçilik görüşləri

Qeyd edək ki, islamaqədərki dilçilik əsərləri və traktatları it-bata düşmüşdür və bu gün dilçiliklə bağlı müəyyən fikirləri və ideyaları tapıb bərpa etmək üçün konkret vaxt lazımdır. Yəqin ki, müstəqilliyimiz bu işlərin səmərəli şəkildə aparılması üçün şərait yaradacaqdır. Amma indilikdə deməliyik ki, qərb mənəbləri İskəndəriyyə və Bağdad dilçilik məktəblərindən ötəri şəkildə danışrlar və bir qayda olaraq ümumi fəlsəfi-məntiqi kontekstdə yalnız İbn Sinanın adını çəkirlər. Halbuki son dövrlərdə Azərbaycan tədqiqatçılarının yazdığı monoqrafiya, dərslik, dissertasiya və məqalələrdə mənşəcə azərbaycanlı dilçilərinin ərəb, fars və rus dilçiliyinə verdikləri töhfələrdən söhbət açılır və konkret faktlar göstərilir.

Dilçiliyimizin tarixinə dəyərli əsərlər həsr etmiş Azərbaycan alimlərindən V.Məmmədəliyev (1942), Ə.Rəcəbli (1939), A.Babayev (1939)¹⁰ və başqaları dilçiliyimizin orta əsrlər tarixini təhlil edərkən belə qənaətə gəlirlər ki, ərəb və fars dilində yazıb-yaratmış alimlərimiz öz türkcəmizlə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişlər. V.Məmmədəliyev o dövrü xarakterizə edərkən belə yazır: “Orta əsr Azərbaycan alimləri ərəb filologiyasının, o cümlədən ərəb dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.” Bundan sonra V.Məmmədəliyev xeyli tədqiqatçıların adlarını sadalayır. Onların içərisində X.Təbrizini (1030-1109), Səfiəddin Urməvini (1249-1323), Şəbüstəri Bürhanəddini (-1509), Səadəddin əl Bərdəini və başqalarını xüsusi qeyd edir.

Mənəblərin göstərdiyinə görə, ərəbcə yazan dilçi alimlərdən ən məşhuru X.Təbrizi (1030-1109) olmuşdur. Bağdad dilçilik məktəbinin nümayəndəsi olan bu təbrizli alim dilçiliyə dair bir neçə kitabın müəllifidir. O ”Məntiqin islahına düzəliş“ əsərində bir sıra dilçilik məsələlərinə toxunmuşdur (omonimlər, sinonimlər, etimologiya, sözlərdə fonem əvəzlənmələri və s.). Ərəb leksikoqrafi

Firuzabad 60 cildlik “Qamus” lüğətini tərtib edərkən X.Təbrizinin əsərlərindən gen – bol yararlanmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan alimləri ərəb dilinə dair orijinal əsərlər yazmaqla yanaşı öz türkcəmizə də biganə qalmamışlar. Ə.Rəcəbliyə görə, Cəmaləddin əl-Ərdəbillinin və Səadəddin əl-Bərdəinin yazdıqları şərhlər (Zəməxşərinin «Ummurəc» əsərinə) XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə ərəb dilinə aid əsas tədris vəsaitlərindən olmuşdur. Hətta onların özlərinə də şərhlər yazılmışdır. İndi onlar dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılır.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda Qətran Təbrizi fars leksikologiyasının banisi hesab edilir. Kaşğari Mahmudun «Divani-lüğət-it-türk» divanı türkologiyada nədirsə, Q.Təbrizinin də (1012-1088) «Təvasir»i İran dilçiliyində və iranşünaslıqda o mövqeyə malikdir.

A.Nikitinin azəri ləhcəsinin öyrənilməsində xidmətlərini qeyd edən Ə.Cəfəroğlu yazır ki, ondan sonrakı 200 ildə bu ləhcə ilə maraqlanan olmamışdır. Bundan sonrakı dövrlərdə Qafqaz Azərbaycanı ərazisində Şirvan bölgəsi müstəqilliyini elan edir. VII əsərdə Qafqaz Azərbaycanı ərazilərinin mühüm qismini hakimiyyəti altında birləşdirən Şirvanşahlar dövlətinin kargüzarlığı azəri dilində həyata keçirilir. 1633-34-cü illərdə alman səyyahı və diplomatı Adam Oleari yerli xalqın türk dilində danışdığını qeyd edir, ünsiyyətdə olduğu türklərin bayram, mərasim, hərbi sahədəki söz və ifadələrini qələmə alır. XVII əsərdə italyalı səyyah D.F.M.Maqqo Qafqaza səyahətdə yerli dillərlə bağlı ləhcələri qələmə almış və onları təhlil etmişdir. 1643-cü ildə ilk dəfə azəri türklərinin ləhcəsinə dair qrammatika «De propoqanda fide» adı ilə çap olunmuşdur. 1670-ci ildə «Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus audivuntur auctore D.F.M.Maggio» sərlövhəsi ilə işıq üzü görür, birinci hissəsi gürcü dilindən, ikinci hissəsi isə ərəb dilindən və Qafqaz türkcəsindən bəhs edir.

Yalnız Klapprothun «Asia poliqlotta»sında 23 ləhcədən biri də «Qızılbaş» ləhcəsi adı altında Azərbaycan türklərinin dilini nəzərdə tutmuşdur. Eyni ifadəyə biz onun 1832-ci ildə çap etdirdiyi

«Voyage an Caucase et en Geargie» əsərində rast gəlirik. Bu kitaba əlavədə o «azəri» (onun ifadəsincə – «qızıılbaş») ləhcəsinin də adı çəkilir. Düzdür, burada çoxsaylı təhriflər və yanlışlıqlar vardır. Məsələn, («sevir mək») verilib, halbuki bu «sevdirmək» ola bilər. Buna baxmayaraq, bu əsər XIX əsrin başlanğıcında Avropada azəri ləhcəsi haqqında ilk araşdırma kimi götürülə bilər.

Ə. Cəfəroğlu «N.D.» inisiallı naməlum şəxsin 1834-cü ildə çapdan çıxan «Nağıl və hekayət» kitabını xüsusi qeyd edir. Müqəddimədə tatar (Azərbaycan dililə) bağlı xeyli mülahizələrə rast gəlmək olur. Orada azəri ləhcəsinin gözəl və asan dil olması etiraf edilir. Ə.Cəfəroğlu onun müəllifinin milliyətə türk olmadığını onunla sübut edir ki, kitabçada əsasən rus müəllifi A.Boldıryevin fars ədəbiyyatı nümunələri əsasında verdiyi misallar yer alır, yalnız bir-iki Azərbaycan nümunələrinə rast gəlmək olur.¹¹

Orijinala olan onun əlavəsidir ki, burada da 1-ci hissədə azəri-rus-erməni, 2-ci hissədə isə azəri-rus-gürcü lüğətinin verilməsidir. Ərəb hərfləri ilə yazılmış nümunələrin tələffüzü aydın verilmişdir. Bu da onun müsbət cəhəti ola bilər, bir də rusçaya yaxşı tərcümə edilib.

Farsca və fars dili haqqında ciddi tədqiqatlar aparmış müəlliflərdən ikinci nüfuzlu şəxs Hinduşah Naxçıvani olmuşdur. Bu müəllifin fars lüğətşünaslığında “Əs-Sihahu-l-əcəmiyyə” əsərinin farsca-azərbaycanca ikidilli lüğət olması müəyyən olmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə, o, ilk-farsca-türkcə lüğət kimi göstərilə bilər.¹²

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Hinduşah Naxçıvanının oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani də (1285 və ya 86 – 1374 və ya 1375) “Sihahu-l furs” həm həcminə, həm də əhəmiyyətinə görə özünəqədərki lüğətləri arxada qoyur. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanını lüğəti orta əsrlərdə yazılmış ən mükəmməl əsər hesab edilə bilər. Burada fonetika, qrammatik kateqoriyalar, alınma sözlərin işlənməsi xüsusiyyəti, habelə fars sözlərinin başqa dillərlə müqayisəsi verilir (s.390).

Ümumiyyətlə, XVII-XVIII əsrlərdə lüğətçilik geniş yayılır, xalqların qarşılıqlı ünsiyyətinə kömək məqsədilə yazılan bu lüğətlər tezliklə yayılmağa başlayır. Fars dilçisi M.Moiniyə görə, o zaman yazılmış 250 lüğətin yalnız 40-nı farslar yazmışdır, qalanı azərbaycanlı alimlər tərəfindən tərtib olunmuşdur (s.395).

Ədəbiyyatı və qeydlər

¹ A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006

² M.Kaşğarlı. "Divani-lüğət-it-türk". "Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxabatı". Bakı, 2013, s.6-15.

³ Ə.Dəmirçizadə. Türk dillərinin divanı. APİ-nin "Elmi əsərləri", 1966, XI seriya, №1, s.101-103.

⁴ Агаева Н. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, 1990; Mahmudov M.; Sadıqova C., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1977; Məmmədov N. Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri. Bakı, 1993.

⁵ Veysəlli F. Semiotika. Bakı, 2010.

⁶ Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 2006; Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996;

⁷ S.Ə.Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı, 2008. Lüğəti tərcümə edən, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. T.İ.Hacıyevdir.

⁸ Rəcəbli Ə. Göstərilən əsəri, s.368.

⁹ Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985.

¹⁰ Məmmədəliyev V. Göstərilən əsəri; Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, «Nurlan», 2007; A.Babayev. Göstərilən əsəri.

¹¹ M.Ə.Cəfəroğlu. Göstərilən əsəri.

¹² Hinduşah Naxçıvaninin bu əsəri haqqında fikirlər müxtəlifdir. Hətta onda verilmiş sözlər və onların mənasının açılması da mübahisəlidir. Əsərin köçürmə variantlarında müxtəlif rəqəmlər göstərilir. C.Sadıqova XVI əsr nüsxəsində adlar hissəsində 3727, feil bölməsində isə 649 sözün qeydə alındığını iddia edir. A.Babayeva görə isə lüğətdə cəmi 5117 söz və mənası verilir. Bax: Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. II hissə, s.385.

III. 9. Azərbaycan dilçiliyinin M.Kazımbəy dövrü

Dilçilik elmi Avropada iri addımlarla irəliləməyə başladığı XVII-XVIII əsrlər tarixdə elmi düşüncənin, dilin və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi, Rusiyanın Şərqi fəth etmək siyasəti dillərin öyrənilməsinə diqqəti durmadan artırır. Avropada tarixi-müqayisəli dilçilik inkişaf edirdi, dünya dillərinin qohumluq əlaqələrinə görə elmi bölgüsü gündəmə gəldiyi bir vaxtda Rusiyanın Azərbaycanı parçalamaq siyasəti, imperiyanın ucqarlarında kölə halında məskunlaşmış xırda xalqların dilini praktik cəhətdən öyrənməklə onları daha asan yolla istismar etmək, xırda xalqların içindən çıxmış dönüklərə rus dilini öyrətmək və yerlərdə rus məmurlarının xırda xalqların dillərini tez bir zamanda öyrənməsi üçün yeni təhsil və təlim siyasəti işlənib hazırlanmalı idi. Buraya ilk növbədə kiçik dərsləklərin yazılması, lüğətlərin tərtibi, habelə dillərin qarşılıqlı təsirini elmi zəmində öyrənmək daxil idi. Elə bu siyasətin nəticəsi idi ki, M.A.Kazımbəy (1802-1870) kimi adamlara böyük ehtiyac duyulurdu.¹

M.Ə.Kazımbəyin ümumdilçilik, o cümlədən türkoloji dilçilik məsələlərindən bəhs edən ayrıca kitabı olmayıb. Ancaq onun türktatar (Azərbaycan – F.V.) dilinin ümumi qrammatikasında ümumdilçilik məsələlərinə kifayət qədər toxunurlar. Alimin filoloji görüşlərini təhlil edən bir çox görkəmli dilçilər onun nəzəri dilçiliyin incəliklərinə baş vurduğunu xüsusi vurğulayırlar.²

Ancaq birmənalı şəkildə demək olar ki, M.Kazımbəyin elmi-fəlsəfi fəaliyyəti haqqında xeyli əsər meydana gəlibsə də³, bu alimin dilçilik görüşləri hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Söhbət M.Kazımbəyin öz qrammatikasında inkişaf etdirdiyi elmi-nəzəri ideyaların haradan qaynaqlandığını və alimə dünya səviyyəsində şöhrət qazandıran “Qrammatika”nın yazılmasına dayaq olan fikir və mülahizələrin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməkdən və onun dilin mahiyyəti, strukturu və funksiyaları ilə bağlı məsələlərə necə yanaşmasından gedir. Eyni zamanda onun vətən dilçiliyində

yeri və çəkisi, dilçilikdə sələflərinə və xələflərinə münasibəti aydınlaşmamış qalır. Elə bu səbəbdəndir ki, F.Veysəllinin D.Şabanqızı ilə birgə yazdığı yuxarıda adını çəkdiyimiz məqalə ciddi elmi maraq doğurduğu üçün onun qısa məzmununu burada vermək yerinə düşərdi. “Qrammatikanın I və II nəşrinə girişdə, – deyə müəlliflər yazırlar, – M.Ə.Kazımbəy bir sıra Avropa alimlərinin elmi əsaslarını və nəticələrini ciddi şəkildə tənqid edir, onların səhvini göstərir, bunları isə o, təbii ki, dil nəzəriyyəsi sahəsində dərin bilikləri olmasaydı edə bilməzdi. Daha sonra M.Ə.Kazımbəy fonetika və fonologiyanın, leksikologiya və morfologiyanın, sintaksis və qohum dillərin tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və dilin ünsiyyət vasitəsi kimi tədrisi məsələlərinə nə kimi yeniliklər gətirmişdir? Fikrimizcə, bu məsələlərin hər birinə aydınlıq gətirmək yalnız onun linqvistik irsini dərindən təhlil edəndən sonra mümkün ola bilər.”⁴

Daha sonra müəlliflər yazırlar ki, M.Ə.Kazımbəy kitabını praktik məqsədlər üçün yazsa da, onda bir çox nəzəri ümumiləşmələr vardır ki, bunlar dilə sistem kimi yanaşma olmasaydı mümkün ola bilməzdi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində Ə.Dəmirçizadə haqlı olaraq yazırdı ki, bu qrammatika həm elmi sistemliliyinə, həm də strukturuna görə yeni tipli qrammatika idi.⁵ O, müəllifin türk dilləri sahəsində dərin tədqiqatlarının nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. M.Ə.Kazımbəy kitabın ikinci nəşrinin girişində Xristian D.Frenə belə yazmışdı: “İndi mən öz qrammatikamın ikinci nəşri üzərində işləməyə başlayarkən, onun üzərində təzədən yazacağım qədər işləmişəm, mən onun bütün hissələrini yenidən işləmişəm, birinci iki hissəni yeni filoloji tədqiqatlarla zənginləşdirmişəm, üçüncünü isə genişləndirmişəm və tam yeni sistemə keçirmişəm”⁶.

“Qrammatika”nın həm I, həm də II nəşrinə girişdə M.Ə. Kazımbəy yazır ki, qrammatikanın mübahisəli problemləri və struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ancaq müəllifin metodoloji cəhətdən mövqeyilə onun “Sovremennik” jurnalının

redaktoruna ünvanladığı “Şər q dillərilə oxşar olan rus sözlərinin şərhləri” məqaləsindən tanış olmaq olar.⁷

Ümumiyyətlə, onun dilə metodoloji yanaşmasının mahiyyəti başa düşmək üçün 1852-ci ildə yazmış olduğu iki məqaləsini təhlil etmək kifayətdir. O aydın şəkildə başa düşürdü ki, dil bilmək və dil haqqında bilik başqa-başqa şeylərdir. Məhz buna görə M.Ə.Kazımbəy öz gəninin dediyindən çıxış edərək naməlum dilin qrammatikasını yazmağı məqbul saymır və ya kabinetdə oturub başqasının əsərini tənqid etməyi düzgün hesab etmir. Filoloqun heç birisini bilmədiyi canlı dillərin müxtəlif qrupunun tam sistemini açma biləmi sualına M.Ə.Kazımbəy belə cavab verir: “Avropada meydana gəlmiş bəzi əsərlər belə işin həqiqi imkanın olmadığını və uğurun olduğunu tam sübut etməsələr də, onlar bizi inandırdı ki, insan hər şeyə girişə bilər. Bu mənə 1828-ci ildə Krauzenin heç əlifbasını belə bilmədiyi fars dilinin qrammatikasını yazmağını yadıma saldı. O bununla yanlış fikri sübut etmək istəyirdi ki, həqiqi filoloq bütün dillərin açarından agahdır, ona dilçiliyin sirri qanunları aydındır və bunun nəticəsi olaraq başqasının sözündən çıxış edərək qəti işlənməmiş və ona qəti bəlli olmayan dilin qrammatikasını yazma bilər. Bu məqsədlə o, ser Vilyam Jonsun qrammatikasını götürüb. Bu indiyə qədər məlum olan ən mükəmməl əsər idi və onun əsasında öz qrammatikasını, ancaq Viqyenin təmsalında tərtib etməyə başlayıb. Lakin uzun zəhmətdən sonra filoloq azdığını başa düşdü.”⁸

Öz əsərini yazmamışdan qabaq M.Ə.Kazımbəy mövcud qrammatikaların sistem və struktur cəhətlərini dərindən öyrənir. Məsələn, O.Bötlingin “Yakut dilinin qrammatikası”nı yüksək qiymətləndirərək onun müəllifinin böyük təcrübəsini və nəzəri savadını dəyərləndirir. Ondan çuvas dilinin qrammatikasını gözləyir və qeyd edir ki, o qrammatikanı O.Bötlingdən başqa heç kim yazma bilməz.⁹

Birinci nəşrə yazdığı ön sözdə M.Ə.Kazımbəy türk dili üzrə mövcud əsərlərin yaramazlığını göstərir və vurğulayır ki, indi elə bir qrammatika yazmaq lazımdır ki, o, yazılma müddətində dilin

real vəziyyətini əks etdirsin. İlk növbədə o, təsvir olunan obyektə adekvat olmalıdır. Bu da o zaman mümkündür ki, müəllif təsvir olunan dili yaxşı bilsin. Bununla bağlı M.Ə.Kazımbəy T.Joberin əsərindən başqa heç bir əsəri qəbul etmədiyini xüsusi qeyd edir, hətta Joberin də əsərində çatışmazlıqlar olduğunu bildirir. O, bildirir ki, T.Joberin qrammatikası türk dilinin qrammatikası olduğu üçün ondan Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə etmək olmaz, öz prinsipinə sadıq qalaraq bildiyi dilin qrammatikasını yazmaq düzgündür. Elə buna görə də M.Ə.Kazımbəy qrammatika yazır, adını da qoyur “Общая грамматика турецко-татарского языка”(tatar deyəndə müəllif bugünkü Azərbaycan dilinin nəzərdə tuturdu).

Dilin funksional və sinxron təsvirində M.Ə. Kazımbəy avropalılardan və ruslardan fərqli olaraq akustik-perseptiv əlamətlərdən çıxış edirdi. Qeyd edək ki, dünyada ilk fonetika kitabının müəllifi alman alimi E.Sivers¹⁰ fizioloji təsviri əsas götürürdüsə, M.Ə.Kazımbəy real səslənmədən çıxış edir və heç vaxt səslərin fizioloji incəliklərinə varmırdı.

“Qrammatikada gətirdiyim türk sözlərinin və nümunələrinin tələffüzündə mən məktəb tələffüzünü əsas götürən T.Joberin arxasınca getmədim, ən yeni Konstantinopol (İstanbul-F.V., D.Ş.) tələffüzünü seçdim, yalnız elm adamlarının işlətdiyi çoxlu miqdarda ərəb sözlərini və ərəb mənşəli sözləri kənara qoydum: o sözləri və ifadələri bütün məktəblərə xas olan tələffüzdə verdim.”¹¹

Aydındır ki, XIX əsrin ortalarında canlı dillərin öyrənilməsi hər şeydən öncə Şərq ölkələrində iqtisadi və mədəni səviyyələrdə Rusiyanın təsirinin genişlənməsilə bağlı idi. Ona görə də dillərin tədrisi türk dillərindəki real danışıq normasına maksimum yaxın olmalı idi.¹²

Türk tələffüz normasının xüsusiyyətlərindən danışarkən M.Ə.Kazımbəy yazır: “Türklərin tələffüzü ümumilikdə xoşagələn və ahəngdardır, xüsusilə Persiya, Yunanıstanla qonşuluqda və adalarda. Türklərdə ərəblərdəki kimi tələffüzə kobudluq və ağırlıq verən sərt nəfəslilik və sərt başlanğıc yoxdur.” Öz dövrü üçün bu çox dəyərli fikir hesab edilməlidir, çünki o zaman hələ çoxlarının

türk dili haqqında heç təsəvvürü yox idi. Bilmirdilər ki, bu dil tamam başqa bir dildir, o nə genetik, nə tipoloji cəhətdən fars və yunan dillərilə əlaqəli deyildir.

M.Ə.Kazımbəyin xidmətlərindən ən böyüyü onun səslə hərfi fərqləndirməsi idi. Bu da XIX əsrin ortalarında onun olduqca yüksək nəzəri biliklərə malik olduğunu göstərirdi. Kazan dilçilik məktəbinin fərqli xüsusiyyətini qeyd edərkən bu məktəbin yaradıcısı İ.A.Boduen de Kurtene yazırdı ki, səslə hərfi fərqləndirmək çox vacibdir. “Bu, bəzilərinə elementar bir şey kimi görünə bilər, hətta bu barədə danışmaq gülməli ola bilər. Ancaq nəzərə alsaq ki, bəzi adlı-sanlı dilçilər bu fərqi lazımınca ayıra bilmirlər, onda məlum olar ki, bu heç də az əhəmiyyətli şey deyildir. Ancaq bu cür fərqləndirmə aparmadan dil faktlarını elmi və obyektiv şəkildə qarşılaşdırmaq və tədqiq etmək olmaz”.¹³

M.Ə.Kazımbəyin öz qrammatikasında verdiyi fonetik qaydalar bir daha əminlik yaradır ki, o, Kazan məktəbindən xeyli əvvəl bu ideyanın fərqləndirilməsinin beşiyində durub.¹⁴

“Qrammatika”nın iki fəslə fonetikaya həsr olunub. Orada oxu texnikası ətraflı təsvir olunur, qrafemlərin birləşməsi qaydaları və diakritik işarələr verilir. Onun kitabda gətirdiyi Azərbaycan və kipçaq nümunələri aydın göstərir ki, M.Ə.Kazımbəy real türk tələffüzündən çıxış edir. Misallar göstərir ki, söhbət fonetik alternantlardan gedir, “...onlar bir-birilərindən fonetik cəhətdən fərqlənir, ümumi tarixi kökləri eynidir və etimoloji cəhətdən qohumdurlar”¹⁵ (s.274). Bu cür korrespondesiyadan, yəni dillərarası əvəzlənmədən başqa, M.Ə. Kazımbəy həm də dildaxili əvəzlənməni fərqləndirir ki, bunlar da mövqe və birləşmə ilə şərtlənir. Məsələn, /b/ və /p/ söz sonunda və /t/ samitilə qonşuluqda /olub-olup/, /ibtidai-iptidai/ və s. (s.7).

Ərəb qrafikasından danışan M.Ə.Kazımbəy onların fonetik özəlliklərini türk dillərinin tələffüzü nümunəsində açıb göstərməyə çalışır, özü də bir qayda olaraq onları bir tərəfdən Avropa dilləri, digər tərəfdən isə türk dilləri, monqol, çuvaş və rus dillərilə müqayisə edir. Axırıncılar şəxsən onun öz araşdırmalarına əsaslanır.

Yuxarıda göstərdiyimiz birinci nəşrin girişində (s.3) alim qeyd edir ki, tam yeni filoloji tədqiqatların sayı 40-a qədərdir. Türk dillərinin rus dililə qarşılaşdırılması M.Ə.Kazımbəyin qrammatikasında xüsusi yer tutur. Türk dillərində udlaq samiti /h/-nın rus dilində qarşılığı yoxdur, ancaq ingilis dilində onun oxşarı vardır. Şərq-şünaslar onu ya “x”, ya da “r” qrafemilə verirlər. Halbuki onların heç biri farınqal samit kimi özünü göstərmir, onun aşağıdakı fikirlərini (s.23) cəsarətlə fonoloji mülahizə kimi dəyərləndirmək olar. “Rus dilində “e”, “ь”, “ю” və “я” hərflərini türk dilində /je, jer, ja, ju/ ilə ifadə etmək olar, onlar ikisəlidir, ancaq onları türk dilində /j/ kimi qəbul etməyə heç nə mane olmur. Əgər biz bu ikisəli birləşməni tərkib hissələrinə bölsək, görərik ki, onların birinci hissəsi samitdir. Məsələn, “есть” latın şrifllərilə yazsaq olacaq /jest/, ingiliscə yazsaq, olacaq /yest/. Hər iki dildə /j/ və /y/ samitdir və o səsin /j/ ilə analogiyası deyilənin doğru olduğunu göstərəcəkdir.”

M.Ə.Kazımbəy ingilis orfoepist Vakerdən misal gətirərək yazır ki, ingilis “w” və “y” qrafemləri şərq dillərindəki “ و ” və “s “ – ə uyğun gəlir. Müasir dilçilik terminlərilə desək, burada söhbət eyni qrafemin mövqe ilə bağlı sözdə və hecada variantlardan və ya alloqrafemlərdən gedir. İngilis mənbəinə istinadla M.Ə. Kazımbəy diftonqların mahiyyətini açaraq göstərmək istəyir ki, türk dillərində qrafem variantlığını və eyni zamanda diftonqların Avropa dillərində geniş yayıldığını oxucusuna çatdıra bilsin.

Bununla bağlı demək lazımdır ki, M.Ə. Kazımbəy qrafemlərin fonetik şərhində dövrünün alimlərini xeyli qabaqlamış, yazı ilə şifahi danışığ arasındakı əlaqələri nəzəri cəhətdən tam aydınlığı ilə başa düşmüş, canlı danışığa əsaslanaraq praktik olaraq onların hər birinin əhatə dairəsini düzgün izah etmişdir.

M.Ə. Kazımbəy müasir fonologiyanın ən mübahisəli problemlərindən olan akustik və artikulyator baxımdan bir-birindən fərqlənən səslərin dil baxımından bütövlük təşkil etməsi məsələsinin həllinə çox yaxın olub. O deyəndə ki, nisbətən uzun və qısa saıtlər bütün dillərdə olmasa da, dünyanın bəzi dillərində istisnasız olaraq işlənmə yerindən, bugünkü terminlə desək

mövqedən asılıdır haqlıdır. Doğrudan da, Azərbaycan dilində uzun saitlər bir qayda olaraq alınma sözlərdə vurğudan əvvəlki hecada, rus dilində vurğulu hecada, alman dilində isə açıq və şərti qapalı və vurğulu hecalarda işlənir. Saitlərin uzun və qısalığını onların işlənməsindən asılı olduğunu vurğulayan alim onları bir fonoloji vahidin variantları adlandırmır, heç belə terminlər də işlətmir. Ancaq mahiyyət etibarını ilə bu izahat çox doğru şərhdir. Bunun belə olmasını onun s. 30 – da verdiyi fikir təsdiq edir: “Hansı rus bilmir ki, “o” və “e” rus dilində müxtəlif cür deyilir: /знак`ом, зн`аком, топ`ор, больш`ой, б`ольше, од`ин , от тог`о, есть, ледь, в нем/. Onların müxtəlif vəziyyətlərdə deyilməsi üçün qaydaları kim müəyyənləşdirir? Yalnız işlənmələrindən onların düzgün tələffüzünü öyrənmək olar. ”Deməli, eyni qrafem müxtəlif dəyər (fonem ola bilər) kəsb edə bilər.“ Digər tərəfdən, fonem eyniliyi qrafem eyniliyi ilə müəyyən edilmir. Bunu müəyyənləşdirmək üçün, mütləq real tələffüzə müraciət etmək lazımdır.

M.Ə.Kazımbəyin linqvistik konsepsiyasında müqayisəli-qarşılaşdırma dilçiliyinin aşağıdakı məsələlərinə mühüm yer ayrılır:

1. Genetik qohum və struktur baxımdan oxşar dillərin müqayisəsi. Buraya bütün türk dilləri, monqol və çuvaş dilləri aiddir. Birinci nəşrə girişin 10-cu səhifəsində o yazır: “İstər filoloji, istərsə də etimoloji müqayisəli qeydlərimdə mən müvafiq olaraq monqol və çuvaş dillərindən nümunələr gətirmişəm. Onlar həmin dillərin, xüsusilə də birincinin türk dillərinə yaxın və uzaq qohumluğunu sübut üçün yetərli deyil, ancaq onlar dilçinin diqqətini aralarındakı mövcud çox yaxın oxşarlığa cəlb edə bilər.” Öz qrammatikasının müqayisəli xarakterdə olmasını o, ikinci nəşrdə girişdə (s.7) belə şərh edir: “Bu qrammatikada demək olar ki, bütün əlavələr məlum türk ləhcələrinin müqayisəli qaydalarına aiddir. Mənim hər hansı bir əsas qaydanı yaddan çıxarmağım çətin ki, olsun, ona görə də ikinci nəşri “Общая грамматика турецко – татарского языка“ adlandıрмаğım daha düzgün olardı.”

2. Öz aralarında qohumluq əlaqələri olmayan konkret dil faktlarının müqayisəsi, daha konkret desək, qarşılaşdırılması.

Burada təhlilə rus, ərəb, alman, fransız, ingilis, fars və s. dillər cəlb olunur. Qohum və qohum olmayan dillərə müraciət etmək türk və qarşılaşdırılan digər dillər arasındakı oxşarlıqları və fərqləri göstərmək məqsədi güdür. Özü də oxşarlıq və fərq fonetik, morfoloji və sintaktik səviyyədə aşkarlanır.

M.Ə. Kazımbəyin Azərbaycan, türk və başqa türk dillərinin qrammatik quruluşunun konkret məsələlərilə bağlı söylədiyi fikirlər böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Onun nitq hissələri (9 nitq hissəsi fərqləndirir: isim, sifət, say əvəzlik, feil, qoşma, zərf, bağlayıcı və nida), konkret qrammatik kateqoriyalarla (cins, kəmiyyət, hal, feilin təsrifi və şəkilləri), habelə sintaktik qaydalarla bağlı ümumiləşdirmələri son dərəcə dəqiqdir. M.Ə. Kazımbəyin qrammatik görüşlərinin sistemi orijinaldır və dərin elmi səciyyəlidir. Onu biz türk dillərinin qrammatik nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında cəsarətlə pioner adlandıra bilərik.

M.Ə. Kazımbəy dilin mahiyyəti, funksiyası və strukturu ilə bağlı çox dəyəli fikirlər söyləyir. Onun əsərlərinin təhlili göstərir ki, alim dilə sosial hadisə kimi yanaşır. “Xalqın dili, onunla onun anlayışları ilə birlikdə inkişaf edir, onun həyatının xarici və daxili şərtlərilə zənginləşir, onun maarifçilik yolunda öz uğurları ilə təkmilləşir”⁷ (s.120). O yazır ki, dilin iki elementi var: biri zahiri təsəvvürlərin ifadəsi, o birisi daxili mənəvi həyat ideyalarının ifadəsi, özü də birinci dilin zənginliyini, ikincisi isə xalqın maariflənməsini bildirir (yenə orada). Bu, dilin materialist təlimilə səsləşir, yəni dil forma ilə məzmunun vəhdətidir.

M.Ə. Kazımbəyin əsərində “dilin özgürlüyü, dil qanunu, xalq ruhu” anlayışlarına tez-tez rast gəlmək olur. “Öz ruhuna, dil strukturunun xüsusi formal qanunlarına hər şeyi, dilin hansı əlaqədə olursa-olsun başqa dildən götürdüyünü özünə tabe etdirmək zəruriliyinin dərk olunması dilin özgürlüyü kimi başa düşülməlidir. Bu zaman dilçilik sistemində mübarizələr və çevrilişlər olur, ancaq dilin özgürlüyü onda tanınır ki, xalq ruhu bütün çətinlikləri dəf edir və yalnız öz daxili qanununa söykənir.”⁷ (s.120). Onun dillərin özgürlü və qeyri-özgürlü bölgüsü çox maraqlıdır. Birinciyə daxili

güc xasdır, o, qohumluq xüsusiyyətlərinə, onların sərhədlərinə daxil olan hər şeyi öz iradəsinə tabe edir. Misal olaraq M.Ə.Kazımbəy yunan məktəblərində latın, latın məktəblərində alman və Avropa məktəblərində rus dilini daxil edir. Qeyri-özgür dillər isə ruhun zəifliyi ilə səciyyələnir. O, əcnəbi dilin təsiri altına düşərək, “nəinki onun sözlərini, söyləmlərini, danışığı tərzini qəbul etməyə məcbur olur, həm də böyük anlamda həvəslə onun təsiri altına düşür, xarakterinə uyğunlaşır, hətta öz xarakterini əcnəbi dilə təslim edir” (s.120). Bunlar ilk vaxtlarda Avropada alman, Asiyada çin dilləri istisna olunmaqla canlı xarici dillər olur.

M.Ə. Kazımbəy rus dilini özgür və zəngin dil hesab edir. “Rus dilinin tərkibinə daxil olan bütün əcnəbi sözlər ümumiyyətlə az və ya çox dərəcədə müstəqil dillərdə olduğu kimi tamamilə onun öz qaydalarına və qanunlarına tabe olur: isimlər rus şəkilçiləri qəbul etməklə hallanır, şəkilçi hansı cinsə aiddirsə, isim də o cinsə aid olur, kişi cinsi qadın və orta cinsli və əksinə olur.

Hallanmayan xarici adlar (“e”, “y”, “o”, “ю” şəkilçiləri) hələki mənimsənilməyib, necə deyərlər, rus xalqına xas olan dözümlülük qanununa görə qonaq kimi qalırlar. Xarici dillərin feilləri isə rus xarakterini tam qəbul edirlər, hətta bəzən onların mənşəsinə şübhə etmək olmur”⁸ (s.2).

M.Ə. Kazımbəy mənbə və informasiyanı saxlayan dilə böyük əhəmiyyət verir. “Çoxdan sübut olunmuşdur ki, xalqın qədimliyini öyrənərkən həqiqəti əldə etmək üçün dillərin tədqiqindən yaxşı heç nə ola bilməz: bu, nadanlıq labirintində gizlənmiş biliklər xəzinəsinə çatmaq üçün yeganə yoldur”⁹ (s.246).

Dilin leksik layın öyrənilməsi üzrə M.Ə.Kazımbəyin irəli sürdüyü tələblər bu gün də aktual və müasirdir. İmperator Akademiyasının Etnoqrafiya bölməsinin sədri N.İ.Nadejdinə yazdığı “Rusiyada yerli türk ləhcələri tərəfindən alınmış rus sözlərinin etnoqrafik tədqiqi” adlı məqaləsində həmin bölmədə qəbul edilmiş dil leksikonunun öyrənilməsi üçün bir sıra şərtlər irəli sürürdü. M.Ə. Kazımbəy Rusiyada yerli türk dillərinin öyrənilməsini təklif edərək türklərin rusalardan və qonşulardan əxz etdiyi sözlərin

toplusunu tərtib etməyi təklif edirdi. Bu işlə məşğul olanın tatar dillərini yaxşı bilməsini lazım bilir və məsləhət görürdü ki, tatar dilini yaxşı bilən müəllim bu işə cəlb olunsun. Bu zaman o İrkutsk, Omsk, Orenburq, Həştərxan, Kazan və Simbirski nəzərdə tuturdu. Sözlüyün tərtibi rus dilində əlifba sırası ilə transkripsiyada düzgün tatar tələffüzündə olmalı idi. Mübahisəli məsələlər və etimologiyası məlum olmayan sözlər qeyd olunmalıdır. Sonra etnoqrafik bölmə sözlüyü bir-iki nəfər üzvünə verməlidir ki, onları işləsinlər. Danışq dilinə daxil olmayan sözlərdən imtina etməyi məsləhət görürdü. Nəzəri cəhətdən o burada 3 məsələni xüsusi qeyd edirdi:

1. Bütün türk dillərinin hamısında rast gəlinməsi;
2. Heç də bütün ləhcələrdə deyil, yalnız bir neçə quberniyada işlənən sözlər;
3. Dəqiq etimologiyası təyin olunmamış şübhəli sözlər.

Axıncı punktla bağlı etnoqrafik bölmənin üzvləri fikirlərini səhifəaltı qeydlərdə bildirə bilirlər.

M.Ə.Kazımbəy dildə real mövcud olmayan şeyləri nəzərə alan tədqiqatçıları, o cümlədən Joberi və Vigyeni tənqid edirdi. “Alim-müəllif (söhbət T.Joberdən gedir – F.V., D.Ş.) həqiqətən türk dilinin qrammatikasının əsaslarında çox şeyi nəzərdən qaçırır, ancaq bu dilin qrammatikasına aid olmayan şeylərdən danışır. Türk dilini bilən bu layiqli alimin dərin biliklərinə mündə tam əminlik olmaqla bərabər, onun qrammatikasında çox tez-tez rast gəlinən səhvləri əsər üzərində işləyərkən tələsməsilə izah edirəm.”¹⁰ (s.6).

Vigye türk dilində ismin 12, feilin isə 10 şəkildən danışır, “bu zaman o yalnız bütün canlı dillərdə sıx-sıx müşahidə olunan və həmişə səslərin harmoniyasının nəticələri olan ən xırda şəkilçi dəyişikliklərinə əsaslanır. Cənab Vigye belə çoxsaylı bölgüdən qaça bilməzdi, çünki o, türk dilinin səslərinin qrammatikasını yazıb, o səsləri yad dilin qrafemlərilə verib. Bu yolla o, rus dilində 10-dan çox hal və 12-dən çox feil şəkli tapa bilərdi”¹¹ (s.153).

Belə geniş diapazonlu alim olan M.Ə.Kazımbəyin tarixi yerini dünya dilçilik elmi işığında araşdırmaq lazımdır. Onun linqvistik görüşlərinin nəzəri əsaslarının müvafiq şərhlərlə işlənilib hazır-

lanması, həmçinin onun dilçilik əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edilib çap olunması bu, gözəl insanın, Rusiya, İngiltərə və Danimarka akademialarının üzvü olmuş ilk azərbaycanlının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün böyük xidmət olardı.

Burada F.Veysəllinin və D.Şabanqızının məqaləsi bitir. Qeyd edək ki, M.Ə.Kazımbəyin “Qrammatika”sının Azərbaycanda linqvistik fikrinin inkişafında rolu böyük olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli dilçisi Y.M.Seyidov Azərbaycan qrammatikasında sintaksisin, o cümlədən söz birləşmələrinin öyrənilməsində M.Ə.Kazımbəy qrammatikasının rolunu xüsusi qeyd edir.¹²

K.Abdullanın rəhbərliyi altında bu yaxınlarda çapdan çıxmış “Mürəkkəb sintaktik bütövlər” əsərində mətn dilçiliyindən danışanda o, M.Ə.Kazımbəyin bu sahədəki əvəzsiz roluna toxunaraq yazır ki, o öz fundamental qrammatikasında bu ideyaya lap yaxın olub. “Türk dilində başqa şərq dillərindən fərqli olaraq geniş işlənən nahamarlığı aradan qaldırmaq üçün (vergül işarələrinin və baş hərflərin olmaması nəzərdə tutulur – K.A.) türklər kitab dilində çox uzun bütövlər yaradan cümlə və sözləm birləşmələri üçün tez-tez bağlayıcılardan, feil bağlamalardan, feili sifətlərdən və digər nitq hissələrindən istifadə edirlər” (s.505-506). Bunu şərh edərək K.Abdulla yazır: “Göründüyü kimi, M.Kazımbəy müxtəlif qrammatik vasitələrlə yaranan bütövdən danışır, bu bütövün kitab dilində, yəni ədəbi dildə tez-tez işlənməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Böyük dilçinin danışdığı bu bütöv fraza fəvqü vahiddir, mürəkkəb sintaktik bütövdür. M.Kazımbəy ən azından intuitiv olaraq belə bir vahidin olmasını qeyd edib. Əslində biz türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyinin öyrənilməsini bu fikirdən başlaya bilərik”.

Ədəbiyyat və qeydlər

¹ Biz bu fəslə F.Veysəllinin, D.Şabanqızı ilə birlikdə 2002-ci ildə çap etdirdikləri məqalə əsasında qurmuşuq. Вах: Общелингвистические взгляды проф. М.А.Казым-бека. «Советска тюркология», Баку, 2002, стр.3-13. Казым-бек М. А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-ое изд., Казань, 1846.

²Асланов В.И. М.А.Казым-бек – языковед //Советская тюркология. 1970, №. 6; Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975; Демирчизаде А. Грамматика турецко-татарского языка// Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань, 1964. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.Ə.Kazımbəy haqqında ilk elmi məqalə yazan həmyerlimiz Ə.Cəfəroğlu (Azərbaycan Yurd bilgisi, 1932, 2, s.62-68). Həmin məqalə “Böyük Azəri alimi M.Kazımbəy” adı altında V.Quliyevin redaktəsi və K.Abdullanın giriş sözü ilə Azərbaycan türkcəsinə çevrilərək çap olunub. Bax: Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. BSU, “Mütərcim”, 2008, s. 314-323. Ə.Cəfəroğlu həmin məqalədə yazır ki, “M.Kazımbəyin qrammatikası Bötling üçün yakut qrammatikasını yazanda nümunə olmuşdur”(s.317).

³Абдуллаев М.А. Казым-бек ученый мыслитель (1802-1870). Махачкала, 1963; Мазитова Н.А.Изучение Ближнего и Среднего Востока в Казанском университете (первая половина XIX в.). Казань, 1972; Рзаев А. К. Мирза Казем-бек (1802-1870). Баку, Азернешр, 1965; он же. Мухаммед Али Мирза Казем-бек: жизнь, мировоззрение и научная деятельность. Баку, «Эльм», 1981.

⁴Вейсалов (Вейсялли) Ф., Шабангызы Д. Указ. работа, стр.3-4.

⁵Демирчизаде А. Указ. работа, стр. 56.

⁶Казем-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 2-ое изд, стр.XI. Qeyd edək ki, F.Veysəlli və D.Şabanqızı “filoloji tədqiqatları» kursivlə vermişlər.

⁷Казым-бек М.А. Объяснения русских слов, сходных со словами восточных языков. Изв. Отделения Императорской АН. 1852, стр.8.

⁸Он же: Об этнографическом исследовании русских слов, усвоенных местными тюркскими наречиями в России. Изв. Этногр. отделения Императорской АН. 1860, т.1, снп.10; он же . О появлении и успехах восточной словесности в Европе и упадке ее в Азии. Речь Казем-бека на торжественном собрании Императорского Казанского университета 1 июля 1836 года// Науки, т. 2, ч.11, стр.11.

⁹Письмо М.А.Казем-бека к редактору «Современника»// Современник, 1852, № 13, стр.13.

¹⁰Sievers E. Grundzüge der Lautphysiologie. Leipzig 1876-

¹¹Казым-бек М.А. Предисловие к первому изданию «Грамматики» Казань, 1839.

¹²Canlı dillərə müraciət etməyin nəzəri əhəmiyyəti vardı.

İ.A.Boduen de Kurtenenin “canlı dillərin öyrənilməsi ölüb getmiş dillərin tədqiqindən əvvəl olmalıdır” tezisini onun şagirdi N.Kruşevski dilçilikdə arxeoloji istiqamətə qarşı mübarizə adlandırdı (13, t.1).

¹³Бодуэн де Куртенэ И.А.. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т.2, стр.51..

¹⁴Kazan dilçilik məktəbi onun yaradıcısının sözlərinə görə, 1875-ci ildən 1883-cü ilə qədər mövcud olub. Qeyd edək ki, M.Ə.Kazımbəylə İ.A.Boduen de Kurtenenin şəxsən tanışlığı ilə bağlı elmə faktlar bəlli deyil. Yalnız dolayısı ilə bu iki alimin tanışlığı haqqında danışmaq olar. Əvvəla, İ.A.Boduen de Kurtene magistrlik dissertasiyasını 9 noyabr 1870-ci ildə Peterburq unversitetinin tarix-filologiya fakültəsində müdafiə edib (rəhbəri akad. İ.İ.Sreznevski olub). M.Ə.Kazımbəy isə həmin ildə vəfat edib və həmin universitetdə Şərqsünaslıq fakültəsinin dekanı olub. Məlumdur ki, M.Ə.Kazımbəy həmin akademik rəhbərliyi altında tərtib olunan “Rus dilinin tam lüğətin”də iştirak edib. (s.62-69). Fikrimizcə, magistrlik dissertasiyası üzərində çalışarkən gənc Boduen o dövrdə Peterburq universitetinin bu cür adlı-sanlı alimini tanımaya bilməzdi. Digər tərəfdən, təcrübəli və nəzəri dilçilik məsələlərinə maraq göstərən M.Ə.Kazımbəy İ.A.Boduen de Kurteneni tanımamış deyildi.

¹⁵Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992, s.25.

III. 10. Azərbaycan dilçiliyi XIX əsrdə

1848-ci ildə azəri ləhcəsinə dair iki əsər – biri Kazanda, digəri Qafqazda meydana gəldi. Berezin «Müsəlman dialektlərinə dair tədqiqlər» əsərinin 17 səhifəsini «Azərbaycanın dialektlərinə» həsr edib, orada Berezin Şirvanda və İranda yayılmış Azərbaycan dilindən bəhs edərək isim və fellərdən danışmış, ancaq o, M.Kazımbəyin səviyyəsinə çata bilməmişdir. Həmin ildə T.Makarov Tiflisdə «Татарская грамматика Кафказского наречия» adlı çap etdiriyi kitabında Azəri türkcəsinin bəzi məqamlarına toxunmuş, lakin nədənsə bu ləhcəyə tatar adı vermişdir. Burada M.Kazımbəyin əsəri əsas götürülmüşdür.

Bu əsər daha çox kumik ləhcəsinə aid edilə bilən bir mənbədir. Berezin 1850-52-ci illərdə iki cildə «Şərqə səyahət»

kitabında da Azəri ləhcəsinə müəyyən yer ayırır, həmin ikicildliyin I cildində «Dərbənd, Quba, Şimali Qafqazda geyim və yemək adlarının Azəri ləhcəsində olduğu kimidir» yazır. Lakin səhvən Berezin bu kəlmələrin Dağıstan dialektinə aid olduğunu qeyd edir. Berezin başa düşə bilməyib ki, Dağıstan ərazi adıdır. Bu dil Qafqazda və Tehran sarayında da hakim ailənin dili olan Azərbaycan dilidir. Sadə xalq yalnız öz doğma azəri ləhcəsində danışır, mədrəsələrdə öyrənilən rəsmi dil isə fars dilidir. İngiltərənin Qilandakı konsulu Azəri ləhcəsində Koroğlu nəğmələrindən ibarət bir ədəbiyyat kitabçasını ingiliscəyə tərcümə etmişdi (Ə.C. s.282). Berezin şah sarayında məhərrəmlik ayinində iştirak etmiş və azəri ləhcəsində söylənilən mərsiyyələrin şahidi olmuşdur.*

Berezin Azəri ləhcəsi üçün dəyərli tədqiqat əsəri olan «Səyahətnaməsini» yazarkən Qubada olmuş və Abasqulu ağa Bakıxanovla görüşmüş, ondan xeyli məsləhət almışdı (s.283). O zaman ruslar Qafqazı mənimsəmək üçün praktik qrammatika dərslərinə ehtiyac olduğunu başa düşərək mühüm tədbirlərə əl atdılar. 1850-ci ildə J.R.Tsilosaninin yazdığı 614 səhifəlik («Новые разговоры на российском, французском, турецком и татарском (Азери) языках с русским произношением двух последних», Тифлис, 1856, s.VII+607) əsərin adından göründüyü kimi o, Osmanlı və Azəri söz və kəlmələrindən istifadə etmiş, hərçənd ki, orada elmi qənaətdən əsər -əlamət yox idi.

Artıq 1857-ci ildə L.Budaqov «Практическое руководство турецко-татарского-азербайджанского наречия» (Москва, s. II+278) adlı kitabında ad məsələsində qarışıqlığa yol versə də, bütövlükdə Azərbaycan dilinin materiallarına əsaslanan bir qrammatika yazıb hazırlayır. Əsərin müqəddiməsində göstəriləni kimi, hər bəhsdə verilmiş dil materialının qrammatik şərhinə müvafiq sintaksis, lüğət və praktik material əlavə edilir. 20 fəsildən

Qeyd edək ki, Ə.Cəfəroğlu "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri" adında 4 məqaləni 1934-cü ildə qələmə almış və AYB-nin (Azərbaycan Yurd bilgisi) 1934-cü il 27 (s.96-102), 28 (136-141), 29 (197-200) və 30-cu (233-238) saylarında çap etdirmişdir.

ibarət olan bu kitab Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərini əhatə edir. M.A.Vəzirov (Dərbəndi) Novoçerkask şəhərində müəllim işləyərkən rastlaşdığı çətinlikləri izah etmək məqsədi ilə «Учебник татарско-азербайджанского наречия» (С.Петербург, 1861, s. VII+207+232) adlı praktik dərs vəsaitini çap etdirmişdir. Bu kitabda qrammatikaya və fonetikaaya az yer ayrılmış, feil şəkillərinə çox yer verilmiş və azəri-rus lüğəti üstünlük təşkil etmişdir. Müntəxabatda çoxlu azəri atalar sözləri verilmişdir. Hətta kitabda A.Bakıxanovun «Kitabi Əsgəriyyə» adlı hekayəsi ilə ayrıca bir qəzəlinə də yer verilmişdir. Kitabda Zui təxəllüsü ilə verilən şeirlər müəllifin həm də şair olduğuna bir işarədir. Əsərin son 128 səhifəsi azərbaycanca-rusca lüğətdir.

Л.Лазаревин «Турецко-татарско-русский словарь с приложением краткой грамматики» (М., 1864, с.33) kitabçası da elmi qrammatikadan uzaq bir vəsaitdir. Bu kitaba M.Kazımbəyin «Dərbəndnaməsi», Mativeyin “İncil”i və Füzulinin qəzəlləri, H.M.Tağı Dərbəndinin «Kitabi Zənbıyyə» və A.A.Bakıxanovun «Kitabi-Əsgəriyyə», şair Nəbatinin şeirləri və başqa mənbələr əlavə edilmişdir. Ə.Cəfəroğlu yazır ki, L.Lazarevin öz kitabında yazdığı müqəddimə ayrıca nəşr olunmağa layiqdir (s.286). Ancaq daha sonra Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, L.Lazarevin kitabı Azərbaycan dili baxımından heç bir əhəmiyyət kəsb etmir (s.287). Ə.Cəfəroğlu M.F.Axundzadənin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazır: «Mirzə Fətəlinin pyesləri yalnız dil nöqtəyi-nəzərindən deyil, məzmun və formanın mükəmməlliyi baxımından da diqqəti çəkir və bir çox Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur» (s.287). Ə.Cəfəroğlu məqaləsinin səhifəaltı qeydlərində M.Fətəlinin əsərlərini kimlər tərəfindən, hansı dillərə tərcüməsi barədə bibliografik əlavəsi verilir (yenə orada). Burada o, Barbie de Meynarı xüsusi qeyd edir, hətta alman G.Yakobun ondan bəhrələndiyini yazır, ancaq birincidən fərqli olaraq elə bir əhəmiyyətli fikir söyləmədiyini vurğulayır.

Bununla XIX əsrə yekun vurmaq olardı. Ancaq bu əsrin ən böyük töhvəsi M.A.Kazımbəyin qrammatikası olduğu üçün onun üzərində bir qədər geniş dayanmağı lazım bildik.

Lakin Azərbaycan dilinin qrammatikası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən S.M.Qəniyevin «Полнейший самоучитель татарского языка Кавказка – азербайджанского наречия» (Bakı, 1895) kitabıdır. Bir neçə dəfə çap olunan bu kitab praktik məqsədlər üçün yazıldığından onda filoloji və dialekt təhlili yoxdur. O, ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlərin tələffüzünü rus qrafemləri ilə verməyə çalışmış, eyni zamanda ayrıca bir lüğətçik də hazırlamışdır. Dörd hissədən ibarət olan bu kitabın birinci hissəsini rus-tatar lüğəti təşkil edir. Bu hissə sonrakı nəşrlərdə genişləndirilərək 416 səhifəyə çatdırılmışdır. Bundan əlavə onun «Tatar-rus lüğəti» adlı ayrıca kitabı bir neçə dəfə çap olunub (1904, 1922).

Ə.Cəfəroğlu yazır ki, təəssüf ki, S.M.Qənizadə tərcümələrdə səhvə yol vermiş və üzərinə götürdüyü vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilməmişdir. Odur ki, o, ibtidai sinif səviyyəsindən yuxarı qalxmamışdır (s.289), rusca sözlərin mənası düzgün açılmayıb. Məsələn, orqanizasiya «təşkil» kimi tərcümə edilib, halbuki bu söz «təşkilat» kimi tərcümə olunmalıydı. Kitab 6 dəfə çap olunmuşdur. Kəlmələrin formalarını düzgün tapıb tərcümə edə bilmədiyinə görə S.M.Qənizadə türk dillərini kasıblıqda günahlandırır, ona görə də ərəb və fars dillərindən söz almağa bəraət qazandırır. Ə.Cəfəroğlu yazır: «İstənilən halda bu kitab türk lüğəti yerinə Qafqazda istifadə olunan ərəb və fars sözlərinin lüğəti adlandırılarsa, zənnimizcə, o, qədər də böyük yanlışlığa yol verilməz» (s.290).

Ə.Cəfəroğlu N.Nərimanovun 1900-cü ildə Tiflisdə nəşr edilən «Самоучитель татарского языка для русских» qrammatikasının S.M.Qənizadənin kitabından da aşağı sayır. Kitabda rus dərsləkləri əsas götürülüb. Müəllif dil qaydalarına əməl etməyib. Heyvanlara nə sualı verilməlidir, kim yox. Onun 1894-cü ildə çap olunmuş 47 səhifəlik kitabcasını Ə.Cəfəroğlu tənqid edir. 1911-ci ildə İrəvanda N.Məmmədovun çap etdirdiyi «Самоучитель татарского языка азербайджанского наречия» kitabı bu cürdür. Eyni sözləri Ə.Cəfəroğlu J.Axverdovun 1900-cü ildə Peterburqda çap etdiyi «Арабско-персидско-турецко-русский разговорник» haqqında deyir. Kitab həm fonetik, həm də sintaktik baxımdan qüsurludur.

Azərbaycan dilinin yayıldığı ərazidə bu dilin öyrənilməsi bəsit idi, çünki 1828-ci ildən bu yana ciddi ruslaşma siyasəti aparılırdı. Odu ki, onlar rus dilinin öyrənilməsinə və ya rusların yerli dillərdə danışmasının təmin olunmasına yönəlmişdi. Halbuki Avropa alimlərinin, o cümlədən alman V.V.Radlovun 1893-cü ildə Peterburqda 4 cildlik «Versuch eines Wörterbuchs der Türkdialikte» (Türk dillərinin lüğətinə bir cəhd) sözlüyündə 1000-dən çox ifadə və sözə rast gəlmək olur. Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, təəssüf ki, bu fundamental lüğətdə İran Azərbaycanının xüsusiyyətləri əsas götürülmüş» (s.291), ancaq Vamberin «Altosmanische Spachstudien mit dem Aserbaidshanischen Texte (Leiden, 1901, X+932 s.) adlı əsərinə əlavə etdiyi mətn Avropada ilk dəfə olaraq transkripsiya olunmuş örnəklər idi. Lakin mətnin harada, nə zaman, kimin dilindən yazıya alındığı məlum olmur, ona görə də etibarlılığı sual altına alınır. Bu mətnin Fransanın Təbrizdəki konsulu E.Bernaydan alınması bəlli olsa da, yenə də onun kim tərəfindən, nə zaman tərtib olunduğu məlum olmadı. Bunlar da, təbii, əsərin ümumi dəyərinə xələl gətirən amillərdəndir. Bundan başqa Vamberinin Azərbaycan dili haqqında fikirləri ayrıca olaraq onun «Der Wortschatz des Altosmanischen» (Keleti Szemle, 1900, s.200) adlı kitabında öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, Vamberinin fikirləri alman türkoloqu Foyun «Azerbaidshanshe Studien mit einer Charakteristik des Südturkischen» tədqiqatı ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Bu alim (Foy – F.V.) Qafqaz, həm də İran Azərbaycanında yayılmış Azərbaycan dili üzərinə işıq salır və bununla bağlı tədqiqatlarını 1903-1904-cü illərdə Berlin Universitetinin Şərq İnstitutunun «Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen» məcmuəsində çap etdirir. Bu araşdırmalar Azərbaycan türkcəsinin bütün Cənub türkcəsi kimi Göytürklərin dililə sıx bağlı olduğunu göstərdiyindən çox əhəmiyyətlidir (Ə.Cəfəroğlu, s.292).

H.Ritterin «Azarbidshanshe Texte zur nordpersischen Volkskunde» («Der İslam», Bd. X1, 1921) adlı əsərində müəllifin Azərbaycan türkcəsinə aid verdiyi mətnlər diqqəti çəkir. Lakin onlardan istifadənin nə dərəcədə olması bəlli deyil. Alman Banq da

Azərbaycan dilinə, onun qrammatikası ilə bağlı məsələlərə həmişə yer ayırmışdır. J.Deninin çox dəyərli «Grammaire de la langue Turc» (Paris, 1921) əsərində Azərbaycan dili ilə bağlı çox maraqlı mülahizələrinə rast gəlmək olur, hərçənd ki, onda Təbriz ağzına daha çox üstünlük verilir.

Ə.Cəfəroğlu «75 Azerbaidshanishe Lieder «Bayatı» in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklärung» (Berlin, 1930) əsərində Gəncə şivəsinin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırıb məqalə yazaraq onu həm ayrıca kitabca kimi, həm də Berlin Şərq İnstitutunun məcmuəsində çap etdirmişdir, «Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri» adlı iki məqaləsi AYB-də (say 13, 25) çap olunub.

Şəki şivəsini əslən çuvaş türkü Aşmarın tədqiq etmişdir. O, Şəkiddə 16 şivə üzə çıxartmışdır (s.294). Qarabağ şivəsini isə Sürəyya xanım Talıbxanbəyli tədqiq etmişdir.

Sənət adamlarımız, müdriklərimiz, görkəmli şair və yazıçı-larımız, dövlət xadimlərimiz dilimiz haqqında çoxlu hikmətamiz sözlər demişlər. Dilimizin yenilməzliyini ölməz Şəhriyar belə vəsf edirdi:

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,

Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

Neçə-neçə əcnəbi səyyahlar dilimizin gözəlliyini duymuş, ona yüksək qiymət vermiş, Avropadakı fransız dili qədər onun güclü olduğunu demişlər. Bunlar hamısı öz yerində. Ancaq bütün xalqlarda olduğu kimi, bizdə də dilin işlənməsilə bağlı problemlər var. Dilimizin işlənməsilə bağlı bu gün bizi narahat edən bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək istərdik.

İlk növbədə xarici dövlətlərin rəsmi və iş adamları ölkəmizdə fəaliyyətdə olarkən yazılı və şifahi ünsiyyəti başqa dildə (əksər hallarda ingilis və rus dilində) qurmağa çalışırlar. Almaniyanın ölkəmizdəki səfiri K.Zibek rəsmi təqdimatda etibarnaməsini təqdim edəndə azərbaycanca danışdı. Öz məmurlarımız isə hələ də ruscadan qopa bilmirlər. Ölkəmizdə gedən yeniləşmə dildə də

özünü göstərməlidir. Rəsmi görüşlərdə və ziyafətlərdə hər bir Azərbaycan məmuru təmiz Azərbaycan dilində danışmalıdır.

İkinci mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, rəsmi sənədlərin dilinə xüsusi fikir vermək lazımdır. İstənilən sahə ilə bağlı sənəd tərtib olunarkən onun təmiz Azərbaycan dilində yazılıb tərtib olunmasına ciddi fikir verilməlidir. Hətta öz ölkəmizlə bağlı məlumatları hazırlayanda da unutmamalıyıq ki, bu gün laqeydlik göstərib üstündən keçdiyimiz bir dil xətası sonra bağışlanmaz bir səhv olar. Azərbaycan Respublikasının Xaçmaz rayonu ərazisində bir kənd var idi. Hansı səbəbdənsə bu kənd Rusiya Federasiyasının inzibati ərazisi kimi “Kraxoba” adlandırılırdı. Əvvəla, bu kəndin adı tam Azərbaycan sözü olaraq “Qıraqoba” idi. Yəni bu rayonun kənarında, qırağında yerləşdiyi xalq bunu “Qıraqoba” adlandırıb. Bu rayonda ikinci tərəfi “oba” ilə qurtaran başqa kəndlər də var: Uzunoba, Palçıqoba və s. “Qıraq” sözünün rusca “krax” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Sadəcə olaraq Xaçmaz rayonunda ədəbi dil normasından yayınma çox güclüdür. Ancaq bu bizə əsas vermir ki, doğma sözü müəz başqa dilin sözü kimi yozaq. Yaxşı ki, kəndin adını dəyişdirib Poladlı qoydular. Eyni zamanda sənədlərin dilində kalka yolu ilə başqa dillərdən alınmalara qarşı diqqətli olmağımız gərəkdir. Eyni fikirləri çap məhsulu kimi yaranan və yayılan kitab və nəşrlər barədə demək olar. Bu gün Respublikamızda külli miqdarda kitab nəşr olunur. Ancaq bu nəşriyyatların heç birində, keçmişdə olduğu kimi, redaktor və ya korrektor ştatı yoxdur. Ona görə də kitabların dilində nöqsanlar baş alıb gedir. Bu işlərə nəzarət yox dərəcəsidədir. Müəlliflər öz bildikləri şəkildə mətnləri tərtib edib nəşriyyatlara verirlər, nəşriyyatlar isə dil məsələsinə heç bir diqqət yetirmirlər. Nəticədə elə mətnlər üzə çıxır ki, onları oxuyub başa düşmək olmur. Bu deyilənlər həm də dərslük, dərş vəsaitləri və jurnallara aid edilə bilər.

Üçüncü böyük problem KİV-in dilində müşahidə olunan nöqsanlarla bağlıdır. İndi qəzet, jurnal, radio və televiziya kanallarının sayı günü-gündən artır. Bütün KİV vasitələrini bu gün bir məsələ düşündürür: onlar nəyin bahasına olursa-olsun daha çox

oxucu, dinləyici və tamaşaçı auditoriasını cəlb etməyə çalışırlar, sanki dilimizin saflığı və təmizliyi bunlar üçün əhəmiyyətsiz bir şeydir. Ekranı, efirdə və ya çap məhsulunda baş alıb gedən yayımlar hamımızı ciddi şəkildə qayğılandırmalıdır. Bir neçə nümunə verməklə dediklərimizə aydınlıq gətirmək istərdik: “Maşinist filankəsin idarəsindəki motovoz” (Maşinist filankəsin idarə etdiyi motovoz), “Yorğanını ayağına görə uzat”(ayağını yorğanına görə uzat), “Saatlarımız saat 10-u göstərir” (Saat ondur və ya saatımız onu göstərir), “Aşağı siniflərdə təhsilin qalxması üçün kompüterə nə dərəcədə önəm verilməsini incələmişəm” (Aşağı siniflərdə təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün kompüterin əhəmiyyətini açıb göstərmişəm), “Hətta qonaqlardan da soruşurdular ki, yəni doğrudanmı muğam ifaçıları arasında bir-birilə yola getməyən, dalaşmayan yoxdur?” (Hətta qonaqlar da soruşurdular, doğrudanmı, muğam ifaçıları arasında bir-birilə yola getməyən, dalaşmayan var?) “xörəyin iyisi gəlir” (sözün kökü “iy”dir, samitlə qurtaran sözə mənsubiyyət şəkilçisi saitdən ibarət olmalıdır), yəni “xörəyin iyi” deyilməlidir) və ya “rol’ları ifa edir” (“rolları ifa edir” deyilməlidir, çünki dilimizdə yumşaq/sərt samit qarşılaşması fonoloji deyildir) və s. kimi ifadələrə tez-tez rast gəlmək olur. Bəzən belə eybəcər şəkildə səslənən cümlələrə də rast gəlmək olur: “Bir teatr açılmışdı, Mən getdim öz ayaqdan ora (öz ayağımla oraya). Biz spor (mübahisə) eliyirdik. Əgər biri klassikadan (klassik janrda) oxuyursa, estrada (mahnısı) oxuya bilməz”. Belə əndrəbadi səslənməyə yol verən aparıcı və teleşirkət məsuliyyətə cəlb olunmalıdır. Biz ətraflı fikirləşib müəyyən qərara gəlməliyik ki, dilimizi korlayanlar məsuliyyətə cəlb olunsunlar. Söhbət senzuradan getmir, fikrimizcə, dilimizin qorunması üçün konkret tədbirlər görülməlidir. Adətən hüquq-mühafizə orqanlarında işlənən bu cür ifadələr şirin, məlahətli və doğma ana dilimizi korlamaqdan başqa bir şey deyildir. Məsələn, “Tərəfimizdən tədbir görüldü, filankəs saxlandı” (Ya “tədbir görüldü, filankəs saxlandı” olmalıdır, ya da “Tədbir görüb saxladıq”), “Filankəsə məruzə edildi” (“Filankəsə məlumat və ya xəbər verildi”

deyilməlidir, məruzəni konfransda və ya simpoziumda edərlər) və s. Bunlar hamısı Azərbaycan ədəbi dil normasından yayınmalardır və fikrimizcə, belə nöqsanlara yol verənlər başqa normaları pozanlar kimi cəzalandırılmalıdırlar.

III. 11. Azərbaycan dilçiləri dünya meridianlarında

Dilçiliyin aktual problemlərinin tədqiqi, dil haqqında mövcud təlimlərin müasir elm səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi, dilin ictimai təbiətini və daxili mexanizmini obyektiv şəkildə açıb göstərən yeni sanballı əsərlərin hazırlanması, tətbiqi dilçilik sahəsində ilk addımların atılması, dilin ünsiyyət modelinin işlənilib hazırlanması, danışmanın və dinləmənin psixoloji, linqvistik, fizioloji və akustik cəhətdən öyrənilməsi, müasir dilçilikdə hökm sürən metodların və təsvir üsullarının Azərbaycan dili materialı əsasında süzgəcdən keçirilməsi və bu kimi digər məsələlər dilçiliyimizin yaxın gələcəkdəki perspektiv mənzərəsini təşkil edir. Respublikamızda dilçilik elminin yeni sahələrinin – ümumi dilçiliyin, rus dilçiliyinin, germanistikanın, mətnşünaslığın, tətbiqi dilçiliyin meydana gəlməsi və formalaşması, xarici ölkələrlə elmi əlaqələrin genişləndirilməsi son illərdə Azərbaycanda dilçiliyin inkişafını təsdiq edən amillərdən sayıla bilər.

Azərbaycanda dilçilik görüşləri M.Kaşğari, N.Gəncəvi, M.Füzuli, I.Nəsimi, Ş.İsmayıl Xətai kimi nəhəng mütəfəkkirlərin şəxsində zəngin qədim tarixi irsə malikdir.

Dilçiliyimizin tarixindəki sonrakı dövr M.F.Axundov, A.Bakıxanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov və digər yazıçı və ədiblərin elmi və bədii yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Adları çəkilənlərin hər biri bu və ya digər dərəcədə dil haqqında fikir söyləmiş, öz elmi və bədii yaradıcılıqlarında sözün əsil mənasında mahir dilçi olduqlarını sübut etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, istər yeni əlifbanın yaradılması, istərsə də dilçilik sahəsində yeni əsərlərin meydana gəlməsi böyük, nəzəri biliklərin olmasını tələb edirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, ta qədim

dövlərdən başlamış xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərinin dil haqqındaki fikirləri bu günə qədər öz tərəvətini itirməmişdir.

Dilçilik tarixi ilə məşğul olan alimlər çox haqlı olaraq göstərirlər ki, Avropada və Rusiyada artıq XIX əsrdə şərqşünaslıq, o cümlədən türkologiya bir elm sahəsi kimi, formalaşmışdı. Bu, doğrudan da, belədir. Lakin istər Rusiyada, istərsə də Avropada türkologiya və ümumiyyətlə şərqşünaslıq elminin yaranmasında və inkişaf etməsində M.Kaşğari ənənələrinin davamçıları M.Kazımbəy, M.Şaxtatlı, B.Çobanzadə kimi alimlərin yeri və rolu aydınlaşmamış qalır. Bu alimlərdən hər birinin özünə məxsus konsepsiyası olmuşdur. M.Kazımbəy geniş diapozonlu, ədəbiyyat, tərcümə, dil tarixi və din məsələləri ilə maraqlanan, ilk dəfə dilimizin qrammatikasını yazıb hazırlayan, rus və Avropa dillərini dərindən bilən Kazan və Peterburq universitetlərinin sayılan professorlarından biri kimi dünyada tanınmışdır. M.Kazımbəyin Rusiyanın görkəmli dilçilərindən I.A. Boduen de Kurtene, N.Kruşevski, A. Boqorodski ilə şəxsən və ya qiyabi yolla tanışlığı, habelə görkəmli azərbaycanlı alimin dilçilik görüşlərinin öyrənilməsi respublikamızda dilçilik tarixi ilə məşğul olan mütəxəsislərin qarşısında həllini gözləyən məsələ kimi durur. Ümumiyyətlə, dilçilik tariximizin dürüst elmi metodologiya prinsiplərinə əsaslanaraq öyrənilməsi, şərq və bütövlükdə dünya dilçiliyində Azərbaycan dilçiliyinin yerinin müəyyənləşdirilməsi alimlərimiz qarşısında duran mühüm problemlərdəndir.

Bir dilçi kimi M.Şaxtatlının da dilçilik tariximizdəki yeri və rolu hələ də aydın deyildir. Gənc qrammatiklərin yenicə təşəkkül tapdığı bir dövrdə Laypsiqdə təhsil alması (1871-1881), Avropa dilçiliyində görkəmli yer tutan alimlərdən prof. F.Sarnke (alman dilçiliyi), ərəbşünas prof. L.Flaysəir, filosof və məntiqşünas prof. L.Drobinin rəhbərliyi altında bu universitetdə oxuması, heç şübhəsiz ki, gənc Şaxtatlının dilçilik görüşlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dilçilikdə sosioloji cərəyanın banisi kimi tanınmış fransız A.Meyenin və məşhur fonetist Pol Passinin yaratdığı fonetistlər cəmiyyətinin üzvü

olması, o zamanlar Fransada çap olunan «La Mabe phonetique» jurnalının redaksiya heyətinin əməkdaşı kimi fəaliyyət göstərməsi M.Şaxtaxtının linqvistik baxışlarının nə qədər zəngin olduğunu, eyni zamanda dilçiliyimiz üçün hələ də tam şəkildə, axıra qədər araşdırılmadığını sübut edir.

Əsrimizin əvvəllərində dilçi alimlərimiz qarşısında duran vəzifə əsrlərdən bəri xalqımızın dilində bir növ buxova çevrilmiş ərəb əlifbasının puçluğunu elmi dəlillərlə sübut etmək, M.F. Axundzadə kimi mütəfəkkirlərin ənənələrinə sadıq qalaraq yeni əlifbaya keçid üçün zəmin hazırlamaqdan ibarət idi. M.Şaxtaxtının «Fonetik şərq əlifbası» (1903), «Fonetik əlifbaya izahat» (1902) və digər əsərləri bunu bir daha sübut edir. 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış türkoloji qurultay səs çoxluğu ilə yeni əlifbanın qəbul edilməsini rəsmiləşdirdi. Qurultayda akademik L.V.Şeirbanın əlifbanın konkret prinsiplərə əsaslanmasına dair oxuduğu məruzə türkoloqların bu nəcib işinə müsbət təsir göstərməyə bilməzdi. Yeni əlifbanın qəbul olunmasında 1924-cü ildən S.Ağamalıoğlunun dəvəti ilə Bakıya işləməyə gəlmiş B.Çobanzadənin xüsusi rolu olmuşdur. Vaxtilə Budapeşt universitetində məşhur türkoloq D.Nemetin rəhbərliyi altında kamil bir tədqiqatçı kimi formalaşmış B.Çobanzadə az müddət içərisində bir neçə elmi əsər və məqalə yazır, onlarda yeni əlifbaya keçməklə əlaqədar Azərbaycan dili və ədəbiyyatının problemlərini yorulmadan işləyib hazırlayır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın dilçi alimlərinin diqqət mərkəzində iki mühüm məsələ dururdu. Birincisi, dilin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında nəzəriyyələri konkret dil materialı əsasında işıqlandırmaq, ikincisi, artıq o dövrlərdə formalaşmış akad. N.Y.Marrın yafəz nəzəriyyəsinin qeyri-real olduğunu sübut etmək. Hər iki sahədə B.Çobanzadənin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

B.Çobanzadənin dilçiliyimizdə tutduğu mövqe təkcə onun sırf praktik görüşləri ilə məhdudlaşmır. Tədqiqatçı A.Babayev böyük alimin dilçilik görüşlərinə xüsusi əsər həsr etmiş və B.Çobanzadənin xidmətlərini göstərməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə,

B.Çobanzadənin dilçi kimi fəaliyyətini Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından başqa, aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dilin meydana gəlməsi və ictimai təbiəti haqqında. Bu məsələdə A. Babayevin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, B.Çobanzadə klassik dilçilərin fikri ilə tamamilə razılaşıır, dilə cəmiyyətin inkişafı nəticəsində meydana gələn bir hadisə kimi yanaşır. Onun meydana gəlməsini istehsal münasibətləri ilə bağlayır, onu insan ruhunun və beyninin məhsulu kimi yox, ictimai bir varlıq kimi götürür.

2. Dilçilik elminin tarixinə dair apardığı tədqiqat işində B. Çobanzadə Şərqi ənənələrini açıb göstərməyə çalışır, hind və ərəb dilçiliyinin köklərini araşdırır, İsgəndəriyyə məktəbini ayrıca qeyd edir, görkəmli alim M. Kaşğarini Şərqi ilk türk qrammatisti adlandırır.

B.Çobanzadənin «Türk-tatar dilçiliyinə giriş» əsəri türkologiyanın və, ümumiyyətlə, dilçilik tarixinin öyrənilməsində ciddi mənbə olaraq qalır.

3. Dillərin təsnifi haqqında B.Çobanzadənin irəli sürdüyü prinsiplər müasir dilçilikdə qəbul olunmuş meyarlara uyğun gəlir.

Morfoloji prinsipə görə o, amorf və ya kök, iltisafı, flektiv və sintetik dil qruplarını ayırır. Digər tərəfdən, onun genealoji təsnifat prinsipi də (hind-Avropa dilləri, Ural-Altay və semit dilləri) öz dəyərini indiyə qədər saxlayır.

B.Çobanzadə türk dillərini dörd qrupda birləşdirir. Onun türk dillərinin təsnifatına dair irəli sürdüyü fikirlər müasir türkologiyada indi də böyük maraq doğurur. Çünki o həm dildaxili, həm də dilxarici-fonetik, coğrafi və tarixi prinsipləri əsas götürür.

Məşhur alim bir dilçi kimi öz qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyur və onlara dönmədən əməl edirdi. O tələb edirdi ki, hər bir dilçi öz obyektini praktiki cəhətdən yaxşı bilməli, elmin metodlarına yiyələnmişdir, bir dilin tədqiqi başqa dillər üçün mövcud əsərlərin təqlidi ilə deyil, həmin dilin daxili qanunauyğunluqlarına əsaslanmalıdır. O eyni zamanda göstərirdi ki, bir dilin leksikonu şərh ediləndə alınma sözlər tərkib hissələrinə bölünməlidir.

B.Çobanzadənin dilimizin fonetikasına dair söylədiyi fikirlər də maraqlıdır. O, saitlərin və samitlərin təsnifini verir, bir sıra fonetik hadisələrə (uyuşma, təsir və əks-təsir əvəzlənmə və s.) münasibətini müasir dilçilik səviyyəsində duraraq bildirir. Şəkilçilərin kökdən asılılığını, habelə bunlardakı saitlərin kökdəkilərə tabe olmasını o, haqlı olaraq ahəng qanununda görür. Hecadan danışarkən isə böyük alim onu fonetik vahid kimi götürür, bununla əlaqədar qeyd edir ki, ərəb qrafikasına nisbətən latın qrafikası Azərbaycan dilində heca bölgüsünü daha yaxşı əks etdirir. B.Çobanzadə Azərbaycan dilininin bir sıra digər məsələlərini geniş işləmiş və müasir dilçiliyimiz üçün zəngin irs qoyub getmişdir.

Yuxarıda dilçiliyimizin tarixinə dair verdiyimiz kiçik məlumat bir daha bu fikrin doğruluğunu sübut edir ki, Azərbaycanda ta qədim zamanlardan dilçilik məsələləri, onun tarixi, dilin əmələ gəlməsi və funksiyası, habelə dilimizin sintaktik, fonetik və leksik xüsusiyyətləri dilçi ziyalılarımızın həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmvətənlərimizdən M.Kazımbəy, M.Şaxtatılı, B.Çobanzadə və başqaları Avropada formalaşmış dilçilik məktəblərinin nəzəriyyələri ilə yaxından tanış idilər. Elə buna görə də respublikamızda bu gün təşəkkül tapmaqda olan avropaşünaslıq bir qolu ilə adlarını çəkdiyimiz alimlərin ənənələrinə bağlıdır.

Ölkəmizdə dilçilik elminin müasir inkişaf mərhələsi çoxsaxəliliyi ilə səciyyəlidir. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək.

1. Azərbaycan dilinin diaxron və sinxron planda tədqiqi. Buraya dilimizin ayrı-ayrı aspektlərinin tədqiqi, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin aydınlaşdırılması, habelə Azərbaycan dilinin qohum türk dilləri ilə qarşılaşdırma – müqayisə metodu ilə öyrənilməsi də aiddir. Dilimizin semasiologiyasının, eksperimental fonetik tətqiqat metodlarının tətbiqi ilə fonetik quruluşunun fonoloji ümumiləşdirmələr aparmaq üçün dərinədən öyrənilməsi, orfofonik lüğətin hazırlanması. Azərbaycan ədəbi dilinin orfofonik qaydalarının tədqiqi isə yeni sahələrdən sayıla bilər. Bu sahələrin ciddi elmi – linqvistik tələblər səviyyəsində işlənməsi yaxın gələcəkdə

respublikamızda riyazi dilçiliyin və maşınla tərcümənin yaranmasına zəmin ola bilər.

2. Rusistikanın bir sahə kimi yaranması və inkişafı. Bunun həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti heç bir şübhə doğurmur. Nəzəri cəhətdən bu, rus dilçiliyinin mütərəqqi ənənələrinin öyrənilməsinə, respublikada elmi – nəzəri mərkəzin yaranmasına, rus dilinin praktiki cəhətdən daha yaxşı öyrənilməsinə mane olan faktorların araşdırılmasına, habelə ikidilliliyin konkret şəraiti nəzərə almaqla psixoloji və linqvistik cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan yaradır. Məsələnin praktiki cəhətinə gəlincə, demək lazımdır ki, orta və ali məktəblərdə rus dilinin tədrisinin metodiki problemlərini işləyib hazırlamaq lüzumu rusistikanın bir elm sahəsi kimi formalaşmasını tələb edir.

3. Avropa dillərinin ölkəmizdə tədrisi istər bu dillər üzrə, istərsə də ana dili ilə qarşılıqlı şəkildə tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Özü də tədqiqatların ümumi istiqaməti 2-ci bənddə göstərilən cəhətlərlə bağlı olmalıdır.

4. Nəhayət, ümumi dilçilik və dilçilik tarixinə, həmçinin mətnşünaslığın, üslubiyyatın və bədii yaradıcılığın dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəldilməlidir.

İrəlidə respublikamızda son illərdə yaranmış rusistikanın, Avropa dilçiliyinin habelə dünya mətbuatının dilçilik elmimizə gətirdiyi hədsiz maraqdan qısa da olsa danışmaq istərdik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan rusistika elminin yaranması və təşəkkül tapması bilavasitə əməkdar elm xadimi M.T.Tağıyevin adı ilə bağlıdır. İsveçrə dilçisi Y.Hoyzerman haqlı olaraq prof. M.T.Tağıyevi görkəmli dünya dilçililə bir sıraya qoyur və göstərir ki, məşhur Azərbaycan dilçisi M.T.Tağıyevlə apardığı söhbətlər və ondan aldığı məsləhətlər ona alman frazeologiyasının bir sıra mübahisəli problemlərini həll etməyə imkan vermişdir. İsveçrə alimi öz əsərlərində (Frazeologiya. Sovet tədqiqatları əsasında alman frazeologiyasının əsas problemləri. Linqvistik seriya, Tübingen, 1977, 47) göstərir ki, sovet frazeoloqlarının bir sıra əsərləri müasir törəmə və struktur qrammatikasının

inkışafına öz layiqli töhfələrini vermiş sosio- və praqmalinqvistikanın inkışafına kömək etmiş, mətn linqvistikasının problemlərini işləyib hazırlamağa imkan yaratmışdır. Lakin Y.Hoyzerman təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, belə dilçilərin əsərləri Qərbin geniş oxucu kütlələrinə çatmır.

Müasir frazeoloqlarının konsepsiyasından çıxış edərək Y.Hoyzerman frazem və sərbəst söz birləşməsinə bir-birindən ayırmağa çalışır. Frazem dildə hazır halda mövcuddur, amma sərbəst söz birləşmələri fərdi söz birləşmələridir. Başqa cür desək, bu elə söz birləşmələridir ki, onları dil daşıyıcıları öz dillərinin sintaktik qaydaları əsasında düzəldirlər. Burada Y.Hoyzerman M.T.Tağıyevə istinad edərək onun «frazem terminini daha münasib bilir». Beləliklə, Y.Hoyzerman M.T.Tağıyevin tərifində geniş dayanır. O göstərir ki, M.T.Tağıyevə görə frazeologiya vahidləri lazım olanda elə əhatədən gedir ki, bu omonimik sərbəst söz birləşmələrinin işləndiyi əhatəyə oxşamır. Elə bununla frazemlərin eyni çoxluğu tək – tək mənə dəyişmələrinə məruz qalan frazemlərə ayrılır. M.T.Tağıyevin konsepsiyasını Amerika alimlərinin tədqiqatları ilə müqayisə edərək, Y.Hoyzerman göstərir ki, birincisi idiomları və sabit söz birləşmələrini ciddi şəkildə fərqləndirir. Amerika dilçiliyində isə idiomlar sabit söz birləşmələri ilə eyniləşdirilir.

Y.Hoyzerman M.T.Tağıyevin konsepsiyasının üstünlüyünü onda görür ki, frazeoloji vahidlərin ümumi mənası bütün komponentlərin mənasının məcmusu deyildir. Belə vahidlərin məcazi mənasını M.T.Tağıyev onunla sübut edir ki, bütövə daxil olan leksemlər başqa əhatədə dilin leksik yarusunun digər vahidləri kimi çıxış edə bilər. Bu, xüsusilə, ayrı-ayrı leksemlərin məcazlanmasından söhbət gedəndə mümkündür.

M.T.Tağıyevin təlimində bu vahidlər xüsusi yer tutur və xüsusi distibusiya ilə izah edilə bilər.

Azərbaycan dilçisi M.T.Tağıyevin frazeologiya materialı əsasında işləyib hazırladığı əhatə prinsipinə Y.Hoyzerman monoqrafiyasında xüsusi bölmə ayırır. Burada əsas çıxış nöqtəsi

sabit söz birləşmələrinin cumlə deyil, söz səviyyəsində nəzərdən keçirilməsidir, çünki məhz bu səviyyədə onların spesifik xüsusiyyətləri özünü daha aydın göstərir.

Bu, xüsusi hallarda leksemlərlə ekvivalent vahidlərdir. Hərçənd ki, bu səviyyədə onlar adi leksik vahidlərdən seçilir. Onlar morfemlərdən yox, leksemlərdən düzəlik, digər leksemlər və söz birləşmələri ilə məhdud birləşməyə girə bilər. M.T.Tağıyev mənə üçün yalnız əhatəni etibarlı indikator kimi götürür. Odur ki, o, materialı zahiri əlaqələrə görə təsnif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu heç də N.N.Amosovanın irəli sürdüyü metodikanın davamı deyildir. Burada M.T.Tağıyev, Vinqradov əməlinə sadıq qalır. M.T.Tağıyevə görə frazeologizmlər onların komponentləri işləmə bilməyən əhatədə gəlir. Qeyd edək ki, Y.Hoyzerman M.T.Tağıyevlə qismən razı olduğunu bildirir və göstərir ki, kontekstdən asılı olaraq cümlə frazeologizmdən uzaqlaşır. Frazeologizmlər bir, iki, və üç yerli növlərinə bölünür. Növündən asılı olaraq onların tamamlanması üçün cümlədə 1, 2 və 3 üzv olur. Eyni yerdə bir neçə tamamlıq gələ bilər, onda söhbət iki yerli əhatənin variativliyindən gedir. M.T.Tağıyev sadəcə təsniflə kifayətlənmir, o, ayrı-ayrı qrupları daha kiçik hissələrə bölür və burada əhatəni əmələ gətirən nitq hissələrinə istinad edir.

Y.Hoyzerman qeyd edir ki, əhatə metodu frazeologiyanın taksonomiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir və leksiografik işlərin yerinə yetirməsinə böyük köməklik göstərir. Burada Y.Hoyzerman M.M.Tağıyevin rəhbərliyi altında hazırlanan böyük Azərbaycan – rus lüğətindən geniş danışır. Digər tərəfdən, əhatə dil vahidlərinin semantik əlaqələrinin mühüm məsələlərinə toxunur, müvafiq sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənən vahidlərin tədqiqini vacib hesab edir.

Y.Hoyzerman göstərir ki, atalar sözləri funksional vahid kimi M.T.Tağıyev tərəfindən tədqiq etmir.

Beləliklə, İsveçrə alimi Y.Hoyzerman, T.Tağıyevin linqvistik konsepsiyasını yüksək qiymətləndirir və əsərinin sonrakı fəsillərində alman dili frazeologizmlərinin şərhində ondan geniş istifadə edir.

Azərbaycan dilçilərinin əsərlərinə maraq günü-gündən artır. Son illərdə türkoloqlarımızdan M.Şirəliyev, Ə.Abdullayev, A.Axundov, F.Zeynalov və başqalarının yaradıcılığı Vətənimizin hüdudlarından uzaqlarda geniş marağa səbəb olmuşdur. Buna dilçi alimlərimizin MDB-də və dünya miqyasında keçirilən konfrans və simpoziumlardakı çıxışı sübutdur. A.Axundov Almaniyada (keçmiş ADP) nəşr olunan beynəlxalq «Fonetika, ümumi dilçilik və kommunikativ tədqiqatlar» jurnalının redaksiya heyətinə üzv seçilməsi alimin elmi sanbalına verilən yüksək qiymətin nəticəsidir. Bu jurnalın redaksiya heyətində L.R.Zinder, L.A.Çistoviç, F.P.Filin, V.Z.Panfilov, Q.Ramişvili kimi görkəmli alimlərlə bərabər respublikamızdan A.Axundovun da olması sevinc doğurmaya bilməz.

A.Axundov geniş tədqiqat diapazonuna malik dilçidir. O fonologiya, fonetika, morfologiya, sintaksis, ümumi dilçilik, dil tarixinin konkret məsələləri, mətnşünaslıq, riyazi dilçilik, üslubiyyat və s.-lə intensiv surətdə məşğul olur. O, adı çəkilən sahələrin hər birində öz qələmini sınıamışdır. Bir sözlə, A.Axundov dünya dilçiliyinin müasir səviyyəsində duran alimlərdəndir. Onun xarici ölkələrdə çap olunan məqalələri və saysız-hesabsız çıxışları, rəsmi opponentlik çərçivəsindəki yorulmaz və xeyirxah işi alimin gərgin fəaliyyətinə sübutdur.

«Fonetika, ümumi dilçilik və kommunikativ tədqiqatlar» jurnalının 1981-ci il 34-cü cildin 1-ci nömrəsində həmin jurnalın baş redaktoru Q.F.Mayer həmyerlimizin «Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasısı» kitabına yazdığı rəydə göstərir ki, bu kitab Azərbaycan dilinin fonetikasısı tarixinə dair indiyə qədərki tədqiqatların vəziyyətini yığcam şəkildə əks etdirir. A.Axundov dilin öz sözlərində və alınma sözlərdə baş vermiş fonetik dəyişikliklərin şərhində digər türk dillərinə müraciət edir. Türk dillərinin inkişafı dalğavari və bir-birindən fərqli şəkildə baş verdiyindən və ona görə də nisbətən təcrid edilmiş dillərin təmiz müqayəsəsinə deyil, bir dil daxilində müqayəsəsinə əsas götürür. Digər tərəfdən, kitabda tarixən türk dili fonem sisteminin adekvat şəkildə əks etdirilməsinə böyük əngəl

törədən ərəb əlifbası ilə əlaqədar çətinlikləri qeyd edir. Bu çətinliklər xüsusilə vokalizmə aiddir. Ərəb və fars dillərini bilmək müəllifə müasir Azərbaycan tələffüzünü klassik ərəb tələffüzünə qarşı qoymaq imkanı verir.

Həmin jurnalda A.Axundovun bir müəllif, sonradan isə redaksiya heyətinin əməkdaşı kimi fəaliyyəti 1968-ci ildən başlamışdır.

1967-ci ildə Praqada keçirilən fonetika üzrə 6-cı Beynəlxalq Konqresə təqdim etdiyi məruzənin tezisi jurnalın 1968-ci il 6-cı nömrəsində çap olunmuşdur. A.Axundov burada kök və şəkilçi morfemlərin fonem tərkibindən söhbət açır və göstərir ki, şəkilçilərin fonem tərkibi bütövlükdə kök morfemin tərkibindən asılıdır. Bunu idarə edən yeganə mexanizm «sinqarmonizmdir». Elə buna görə də müəllif (-di)⁴ şəkilçisində yalnız bir sait fonemi, özü də yeganə «qapalılığın» fərqləndirici əlamətə malik olduğunu göstərir və onu **X – i lə** işarə edir. Açıq saitlər işlənən (sa/sə) şəkilçilərində isə «açıq sait» kimi qəbul edir və **Z – i lə** işarə edir. /qu/gü, ki/ kɪ/ şəkilçi modellərində fonoloji cəhətdən «damaqlıq» əlaməti ilə xarakterizə olunan qarışıq fonemin olduğunu göstərir və onu **Y-** ilə işarə edir.

Məsələnin nəzəri cəhətdən nə dərəcədə obyektiv şərh olunduğunun fərqiə varmadan deməliyik ki, A.Axundov dilimizdə fonemlərin təzahürünə mövcud fonologiya məktəblərinin tələbləri səviyyəsindən yanaşmış və Moskva dilçilik məktəbinə xas olan izomorfizm və morfematizm prinsipinə əsaslanmışdır.

X və ya Y səslərinin funksional baxımdan müfəfiq olaraq açıq saitə «damaqlıq» və «açıqlıq» fərqləndirici əlamətlərlə akustik varlığı məlum olmayan abstrakt vahidlərdə birləşdirilməsi, «fonem maddi varlığı olan vahid kimi götürülür» prinsipinə zidd çıxır. Digər tərəfdən, A.Axundovun əsərindən onların, ümumiyyətlə, dilimizdə fonem olub – olmaması aydın olmur.

Ümumiyyətlə, A.Axundov mütəmadi olaraq adını çəkdiyimiz jurnalda Azərbaycan dilçiliyinin, eləcədə türkologiyanın bir sıra aktual məsələsinə dair məqalələrlə çıxış edir.

Dünyada dilçiliyimizə artan marağı bir də onunla sübut etmək olar ki, «Fonetika, ümumi dilçilik və kommunikativ tədqiqatlar» jurnalının səhifələrində dilçilərimizin əsərlərinə rəy çap olunmuşdur.

Q.F.Mayerin Ə.Abdullayevin, Y.Seyidovun və A.Həsənovun «Müasir Azərbaycan dili» (4-cü, sintaksis) kitabına yazdığı rəydə əsər haqqında geniş məlumat verilir, sintaktik əlaqələr, sintaqlar, cümlə və cümlə üzvləri araşdırılır. Cümlə üzvlərinin sıralanması, onların növləri, cümlə üzvü və tərkibləri üzərində ətraflı danışılır. «Deyilənlərdən məlum olur ki, müəlliflər sintaksisin şərhində türk dillərinə uyğun gələn yol ilə gedirlər». Kitabın sonuncu bölməsində mürəkkəb cümlədən danışılır. Budaq cümlələrin şərhində müəlliflər Avropa qrammatikası ənənələrinə əsaslanırlar. Q. F.Mayerin fikincə, sintaksisə həsr olunmuş bu əsər türkologiyaya layiqli hədiyyədir (1981, 34-cü buraxılış, 1-ci hissə, səh. 109-110). Jurnalda 1981-ci ilin 5-ci nömrəsindən başlayaraq onun baş redaktoru Q.F.Mayerin «Müqəssəli türkologiyanın problemləri, metodları və aspektləri» başlığı ilə dərc olunan məqalələrində türkologiyanın bugünkü vəziyyəti araşdırılır, nəzəri və praktiki məsələlərin işlənilməsində respublikamızın türkoloqlarının əməyi yüksək qiymətləndirilir. Bu bizim elmimizə xaricdə durmadan artan diqqətin bariz nümunəsi sayıla bilər. İndi türkologiyamızın qarşısında dilçilik tariximizin yeni səhifələrini yazmaq kimi mühüm vəzifə durur, çünki elmin tarixi nə qədər dərin və hərtərəfli öyrənilsə, onun bu günü və gələcəyi də bir o qədər zəngin və işıqlı olar. Söz yox ki, dilçiliyimizin tarixi dedikdə biz ayrı-ayrı şəxslərin hansı ildə hansı əsəri yazdığını deyil, geniş mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olan dilçiliyimizin ta qədimdən bu günə qədər keçdiyi inkişaf yollarının açılıb göstərilməsini nəzərdə tuturuq.

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq respublikamızda germanistikanın bir elm sahəsi kimi formalaşması ilə səciyyələnir. İndi respublikamızda onlarla adam ya bilavasitə Avropa dillərinin birindən, ya bu dillərin ana dili ilə müqəssəsindən, ya da ki, onların tədrisi metodikasından dissertasiya işi yazaraq MDB-nin müxtəlif

şəhərlərində müvəffəqiyyətlə müdafiyyə etmişlər. Bu əsərlərin bir çoxu xaricdə yüksək qiymətləndirilir. Alimlərimizin müxtəlif müddətə xaricə ezamiyyətə göndərilməsi onların tanınmalarına, heç şübhəsiz ki, müsbət təsir göstərməyə bilməz.

Artıq bir neçə ildir ki, alimlərimizdən bir neçəsi Fransada, İngiltərədə, Almaniyada və s. ölkələrdə elmi ezamiyyətdə olmuşlar. S.Abdullayev, B.Həsənov və bu sətirlərin müəllifi hər biri 10 ay müddətinə keçmiş ADR-də elmi ezamiyyətdə olmuş, görkəmli dilçi alimlərlə fikir mübadiləsi aparmış, axtarırlarının nəticələrini oranın müxtəlif jurnal və məcmuələrində çap etdirmişlər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz beynəlxalq jurnal B.Həsənovun 3 məqaləsini, F.Veysəlovun (Veysəllinin) 5 məqaləsini və 2 rəyini çap etdirmişdir. Bundan başqa S.Abdullayev Laypisiqdə Herder institutunun orqanı «Alman dili xarici dil kimi» jurnalının 1977-ci ilin 5-ci nömrəsində «Alman dilində cümlə növlərinin transpozisiya imkanları barədə» mövzusunda, F.Veysəlov (Veysəlli) isə Humbolt Universitetinin elmi əsərlərində «SSRI – də fonetika elmləri və fonologiyanın bəzi məsələləri» adlı məqalə çap etdirmişdir. Berlin universitetinin elmi əsərlərində çap etdirdiyi həmin məqalədə F.Veysəlovun (Veysəllinin) irəli sürdüyü əsas müddəə ondan ibarətdir ki, MDB ölkələrində xarici ölkələrdən fərqli olaraq fonetika ilə fonologiya arasında ciddi, keçilməz sərhəd qoyulmur. Burada fonetika fonologiyanın özülü, maddi dayağı kimi götürülür. Fonologiyaya isə fonetikanın yüksək dərəcədə inkişaf etmiş, elmi mücərrədləşmənin ən son mərhələsi kimi yanaşılır. Müəllif Rusiyada həm nəzəri əsaslarına, həm də konkret nəticələrə görə bir-birindən fərqlənən iki dilçilik məktəbinin – Leninqrad və Moskva fonologiya məktəblərinin mövcudluğunu göstərir, onların hər birinin məziyyətlərini konkret faktlar əsasında araşdırır və göstərir ki, bu məktəblərin hər ikisi eyni fəlsəfi zəminə əsaslanır, lakin onların çıxış nöqtəsi və analizə cəlb etdiyi konkret dil materialı müxtəlif olduğundan, formalaşması da müxtəlif yollarla getmişdir. Sonra Şeirba məktəbinin konsepsiyasının mahiyyətini açır və konkret dil materialının şərh zamanı bu fonologiya məktəbinin

üstün cəhətlərini əyani şəkildə göstərməyə nail olur. Məqalə alman dilində yazıldığından və Berlində çap olunduğundan xarici germanistlərin diqqətini cəlb etdi. ADP EA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı V.Vursel və Vyana Universitetinin Dilçilik İnstitutunun müdiri V.Dressler müəllifin bu məqaləsinə yüksək qiymət vermişlər.

F.Veysəllinin «Fonetika, ümumi dilçilik və kommunikativ tədqiqatlar» beynəlxalq jurnalında alman dilində çap etdirdiyi məqalələr «Alman dilində sait fonemlərinin kombinatorikası», «Alman dili intonasiasının cümlədaxili və cümləxarici funksiyaları» və /a/ foneminin kombinatorikası» başlıqları altında dərc olunmuşdur. Bu əsərlərdə müəllif dilçiliyin, o cümlədən alman dilçiliyinin aktual problemlərindən birindən – dil vahidlərinin variativliyindən bəhs edir. O göstərir ki, müasir tətbiqi dilçiliyin ən ümdə məsələlərindən olan «insan – maşın – insan» və ya «maşın – insan – maşın» problemi dil vahidlərinin variativliyini nəzərə almadan həll oluna bilməz. Odur ki, dilin həm maddi varlığının variativliyi, həm də struktur və semantik variativliyinin tədqiqi sovet alimlərini düşündürən ən mühüm məsələlərinəndir. Təsadüfi deyildir ki, Berlin universitetinin professoru Q.Lindner bu yaxınlarda çapdan çıxmış monoqrafiyasının girişində yuxarıda göstərilən problemlərin işlənilməsində bu sətirlərin müəllifinin xidmətini xüsusi qeyd edir.

Biz bu kiçik yazıda respublikamızda dilçilik elminin tarixinə nəzər salmaqla onun son illərdəki yeni – yeni qollarından danışdıq. Aydın məsələdir ki, haqqında söhbət açdığımız əsərlərin hamısının təhlilini vermək qeyri – mümkündür, bu, gələcəyin işidir.

IV Hissə

Ədəbiyyatla bağlı tədqiqatlar

IV. 1. Füzuli poetikasının fonetik özəllikləri

Məlumdur ki, türk dünyasının ünlü şairi Məhəmməd Füzuli öz əsərlərini ərəz vəznində yazıb. O, incə şeirin türk dilində yazılması çətinliklərindən söhbət açırdı, lakin türk ləfzilə şeirlər yazmağın böyük çətinliyini asan elədi“. M.Füzuli özündə qüdrət tapdı və sirlərinə bələd olduğu ana dilində şeir yazmağın çətinliyini asan elədi. Unutmaq olmaz ki, M.Füzuli ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilirdi. Ancaq o bütün poeziyasında türk dilinin əzəmətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Elə bu səbəbdəndir ki, onun əsərləri bütün türk dünyasının sevimlisinə çevrilmişdir.

Əruz vəzni ünlü səslərin, yəni saitlərin uzunluğuna və qısalığına əsaslanır. Biz şairin „Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı“ rədifli qəzəlində bunu aydın görürük: /mura:dım/, /şə:mi/, /bima:rinə/, /ca:nan/, /dəra:yi/, /bima:r/. Bu cür misallarla biz şairin başqa şeirlərində də rast gəlirik.

Ancaq saitlərin uzun və qısalığı ilə yanaşı Füzuli şeirinin ən böyük şirinliyi onun fonetik alliterasiya və polindromdan (məqbul) məharətlə istifadə edə bilməsindədir. Biz irəlidə şairin „Usanmazmı“ və „Vətənim“ rədifli iki qəzəlinin fonetik təhlilindən əldə etdiyimiz nəticələr barədə danışacağıq.

Adı çəkilən qəzəllərdə /an-an-an-an/, /ım-əm-im/, /mə-mə-ma/, /nə-ni-nə/, /dil-dil/ və s. hecaları ya eyni, ya da kiçik dəyişikliklərlə alliterasiya yaradır. Məs.:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Və ya

Canı canan diləmiş verməmək olmaz ey dil!

Nə niza eyləyim ol nə sənindir, nə mənim.

Füzuli qəzəllərinin ahəngdarlığından söhbət açan M.Adilov onun polindrom və alliterasiyadan gen-bol bəhrələndiyini xüsusi qeyd edir.

Bunlardan birincisi tək bir fonem fərqlə işlənən sözlərdir. Buna misal olaraq həmin qəzəllərdə /canan-ehsan-dərman/, /inanar-inanmaz/, /yanar-qan-giryan/, /mail-zail/, /sevdadır-rüsvadır/ kimi qafiyələri göstərmək olar.

Şair bu qəzəllərində bir fonemin əvəzlənməsilə yaranan polindromun metaqram növündən geniş istifadə edir. Məs.: /yanmazmı-sanmazmı/, /inanmazmı-oyanmazmı/, /utanmazmı-usanmazmı/ və s.

Füzulidə polindromla alliterasiya arasında duran təkrarlar da vardır. Bu da şeirin ahəngdarlığını və bədiiliyini artırır, xüsusilə tam polindrom (məqlub) bir üslubi priyom kimi işlənir. /Məhr-rəhm/, /diləmiş-dil/ və s.

Söz ortasında sait dəyişikliyi (/mən-min/), söz başında samit dəyişikliyi (/mən-sən/) istiqamətinə görə fərqli olsalar da, onlar ahəngdarlığa xidmət edir. Doğrudan da, aşağıdakı misralar çox şirin səslənir: /Neçün qılmaz mənə dərman, mənə bimar sanmazmı/ və ya /Dəgildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail// və s.

Bu qəzəllərdə saitlər düzümü çox maraqlı poetik üslub yaradır. Aşağıdakı misralarda ancaq incə saitlərin işlənməsinə baxaq:

/Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim!/ və ya

/Dəhənü qəddü rüxün qönçəvi sərvü səmənim/

/Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim//

M.Adilov yazır ki, polindrom ərəb, alliterasiya isə türk şeiri üçün səciyyəvidir. Polindromun bəzi növləri daxili alliterasiyaya aiddir.

Şairin təhlil etdiyimiz „Vətənim“ rədifli qəzəлиндə hər misra, hər beyt, hətta bütün qəzəl fonemlərin alliterasiyasına əsaslanır. /Canı canan diləmiş verməmək olmaz ey dil!/ misrasında həm açıq

saitli hecalar (ca, ca, mə, nan, maz, ma/, həm də yüksək tonlu (incə) saitlərdən ibarət hecaların (dil, iş, ey, dil) təkrarlanması şeirin ahəngdarlığını təmin edir. Ən maraqlısı odur ki, hecanın fonetik strukturunda kompakt saitlər (/a,o,u,ı/) sonorlarla, diffuzlar isə (/e, ə, ü, i, ö/) küylü samitlərlə qonşuluqda işlənmişdir.

Qəzəlin ikinci misrasında isə sonor bolluğu onun ahəngini daha da artırır. Burada /n/ 7 dəfə, /m/ və /l/ 3 dəfə, digər cingiltili samitlər 4 dəfə işlənmişdir. Bunun müqabilində yalnız bircə dəfə küylü, kar, novlu /ç/ samiti işlənmişdir. Müq.et:

/Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim//

Bundan fərqli olaraq aşağıdakı misrada fişiltılı, novlu samitlər daha çox işlənilib, çünki bu misrada söhbət eşq mövzusunda gedir: Müq.et:

/Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim//

Yalnız incə saitlərin işləndiyi bu misrada 21 samitdən 11-i cingiltili, süzülən və sonor samitlədirsə, 10-u küylü samitdir. Bundan sonrakı misrada isə 19 samitdən üç dəfə təkrar işlənən /m/, /r/, /b/, /d/ samitləridirsə, /h/ və /n/ cəmi 2 dəfə təkrar olur. /Vətənim/ rədifli şeirdəki misraların son sözü üç hecalı olub təxminən eyni fonetik qəlibdə düzülüb: /bədənim-kəfənim-nə mənim-həzənim-(zə) fi tənim - (pir) əhənim-səmənim-vətənim/. Burada yalnız 4 halda qafiyələrdəki cingiltili samitlər müvafiq kar, küylü samitlərlə əvəzlənsələr də, son hecada tamamilə həmahəng olur: /nim/. Onlar dodaq və ya dilarxası samitləri olmaqla spektral xarakteristikasına görə aşağı tonlu samitlərdir. Şeirin misralararası və bəndlərarası bağlılığı məhz bununla izah olunur. Eyni vəziyyətlə biz /usanmazmı/ rədifli qəzəldə rastlaşırıq. Bu qəzəldə /anmazmı/ parçası bütün misralarda təkrar olunur, lakin misra daxilində ahəngin qorunub saxlanması üçün əvvəldə /us-, s-, in-, oy-, bul-, ut-, us-/ kimi fonem və fonem birləşmələri gələn sözləri işlətməklə şair qəzəlin ümumi fonetik arxitekonikasını saxlaya bilmişdir. Özü də qəzəlin birinci sintaqmı təsdiqdə, ikinci sintaqmı isə ritorik sual formasında işlənməklə təzad yaranır.

Böyük alman alimi E.Sivers yazırdı ki, bütün heca düzəldən saitlər öz aralarında eyni cür səslənməsi və eyni cür olması ilə alliterasiyalaşır.⁵

V.M.Smirnitski isə müəyyən intervallar üzrə səs birləşmələrinin təkrarlanması faktını və misralar arasında xarici səs əlaqələri yaratmaq faktını dilə deyil, ədəbiyyata aid edirdi.⁶

Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Dilin fonemləri sintaqmatik səviyyədə müəyyən fonotaktik qaydalarda birləşməyə girə bilirlər. Dil sistemində mümkün olmayan model danışıq aktında gələ bilməz, gəlsə də, qulağa yad səslənər və qəbul edilməz.

Misrada gələn samitlərin artikulyator baxımdan oxşar olması /Vətənim/ rədifli qəzəldə aydın görünür. /p-d-c-n-d-n-t-n-e-b-b-d-e-v/ samitləri həmin qəzəlin misralarının başında gəlir. Onlardan bir neçəsi eyni tələffüz üsuluna və məxrəcəinə malikdir: /d-c-n-t/. Digər tərəfdən həmin qəzəlin ikinci misraları açıq hecalarla başlayır.

Füzuli sənətinin ən ecazkar tərəfi ondadır ki, şair qəzəldə misralar daxilində harmoniya yaratmaqla yanaşı bütün qəzəli eyni və ya oxşar kəlmələrlə bağlayır. Təhlil etdiyimiz iki qəzəldə ikinci misraların axırncı hecası eyni fonem tərkibinə malikdir: /ənim/ və /anmazmı/. /Vətənim/ rədifli qəzəldə rədif bütün qəzəlin ruhuna uyğun olaraq incə saitlərlə, ikinci qəzəldə isə misralar qalın saitli sözlərlə yüklənib. Bundan başqa hər iki qəzəlin sonuncu hecalarında sonor samitlərdən /m/ və /n/ iştirak edir. Birinci qəzəldə dodaq samiti misranı qapalı, ikincidə isə /ı/ saiti onun açıqlığını təmin edir. Azərbaycan dilində hecaların təkrarı ilə yaranan kəlmələr çoxdur. Ancaq belə sözlərin seçilib misraya daxil edilməsi şeirə bir şirinlik verir: /sənsən/, /verməmək/, /gəməzədəyəm/ və s.

Son dövrlərin fonoloji tədqiqatları sübut edir ki, Azərbaycan türkcəsində hind-Avropa dillərindəki anlamda söz vurğusu yoxdur. Sözüün fonetik cildini onun birinci və axırncı hecalarındakı sait müəyyənləşdirir ki, bu da sözüün fonetik strukturunun həmahəngliyi deməkdir. Biz bu xüsusiyyətləri ikizirvəlilik nəzəriyyəsilə izah edirik.⁷

Bu nəzəriyyəyə görə sözün birinci hecasındakı sait onun bütövlükdə qalın və ya incə, dodaq/qeyri-dodaq çalarında köklənməsini təmin edir.

/ə-e-i/ + /a+i/ + /ü+u/ + /i+ə/ + /i+a+ı/ + /ə+ə+i/

/pəm+be+yi da+ği cü+nun i+çrə ni+han+dır bə+də+nim//

Bu misrada /daği/ və /nihandır/ sözləri „i“ ilə yazılısalar da, onlar sözlərin sinharmonik modelinə uyğun olaraq /ı/ ilə tələffüz olunurlar. Digər tərəfdən birinci hecada dodaq saiti işlənirsə, deməli, sonrakı hecalarda da dodaq saiti gəlməlidir. Elə bu relevant əlamətə görə M.Füzulinin hər bir şeirində və misrasında hansı sözün türkcə olub-olmamasını asanlıqla müəyyən edə bilərik. Bu kriteriyaya görə /libasım/, /niza/, /ahım/, /zənbur/, /tömgü/, /daireyi/, /dövlətdir/ və s. sözlərin türkcə olmadığını təyin edirik.

Həmahəngliyin digər əlaməti Azərbaycan sözlərində prosodik əlamətin sonuncu heca üzərinə can atmasıdır. Müq.ət: /bədənim/, /səmənim/, /vətənim/ və s.

Beləliklə, biz istənilən halda M.Füzulinin yaradıcılığında ərəb və fars mənşəli sözləri bu iki əlamətə görə asanlıqla müəyyən edə bilərik. Uzun və qısa saitli sözlərin təhlili isə onların ərəb və fars mənşəli olduğunu asanlıqla sübut edir.

Əlbət ki, bir çıxışda ulu sənətkarımızın bütün yaradıcılığını əhatə etmək qeyri-mümkündür. Sadəcə olaraq bu təhlil bir daha təsdiq edir ki, M.Füzuli söz seçimində və misra boyu onun işlənməsində türk dilinin ritmik-melodik özəlliklərini gözləmiş və onun fonoloji-fonotaktik qəlibinə ardıcıl əməl etmiş, nəticədə türk şeirinin əvəzsiz və bənzərsiz arxitektonikasını yaratmışdır.

"Füzuli" "Yol bizim kültür araşdırma yayınları". 16-cı Simpozium. Dizisi 5 Ankara, 2010, s.40-45.

Ədəbiyyat

1. A.Axunlov. Dil və ədəbiyyat. II cild. -Bakı, 2003, s.9. A.Axundov bu sözləri şairin 41-ci qitəsindən aşağıdakı beytinə əsasən söyləyir:

Ol səbəbdən farsî ləfzilə çoxdur nəzm kim,

Nəzm-nazik türk ləfzilə ikən oluşvar olur.

- Ləhceyi - türki qəbuli – nəzm tərkib etməyib.
 Əksərən ədfazi namərbutü nahamvar olur.
 Məndə tövfiq olsa bu dişvai asan eylərəm. (M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı, 2006, s. 383).
2. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. -Bakı, 2006, s.33.
 3. M.Adilov, M.Füzulinin üslubu və poetik dili. -Bakı, 1996, s. 9-80.
 4. Yenə orada, s. 54-55.
 5. E.Sievers. Altgermanische Metrik. Halle, s.36.
 6. A.I.Смиринцкий. Объективность существования языка. «История советского языкознания (хрестоматия)». М., 1981, s.69-70.
 7. F.Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. -Bakı, 1993; F.Veysəlli. Azərbaycan türkcesi fonetiği. Ankara, 2008.

IV. 2. Təpəgözlə Hagen arasındakı oxşarlıqlar

Məlum olduğu kimi, “Kitbi Dədə Qoqud” dastanının qələmə alındığı tarix mübahisəlidir.

Bu dastan haqqında ilk sanballı əsəin müəllifi M.Ergin yazır ki, onun bir əsr yarım tarixi vardır. M.Erginin 1958-ci ildə Ankarada çap etdirdiyi “Dede Korkut Kitabı” çox ciddi bir tədqiqat işidir. Bu kitaba “Ön söz” (5 səhifə) və ”Giriş” (70 səhifə) M.Ergin dastanın 12 boyunu geniş şərhələrlə daxil etmişdir (s.71-251).¹

Məlumdur ki, böyük alman ziyalısı F.fon Diits 1814-cü ildə Türkiyədə Prusiyanın səfiri olarkən (1784-1790) Drezden Kral kitabxanasında “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Təpəgöz” boyunu öz əlilə köçürərək almancaya tərcümə etmiş və öz mülahizələrilə birlikdə “Asiya haqqında düşüncələr” (Berlin, 1811-1815) əsərinin 2-ci cildində orijinala birlikdə çap etdirmişdir. Həmin orijinal və tərcümə 2002-ci ildə Xəzər Universitetinin “Dədə Qorqud aşığı” adlı toplusunda məşhur mütərcim Ə.Şmidenin “Giriş” və F.fon Diits haqqında digər bir neçə müəllifin məqalələrilə birlikdə yenidən çap olunmuşdur. Topluda F.fon Diitsin “Təpəgöz və ya oğuz siklopu” adlı məqaləsini boyun özü ilə birlikdə alman dilindən azərbaycancaya tərcümə etmişik.²

Almanların “Nibelunqlar nəğməsi”ndə olduğu kimi “Kitabi Dədə Qorqud”da da bir mübarizlik ruhu var. Almanların dastanında olduğu kimi, bizim dastanda da dini və irqi zəmində heç bir qarşılaşma yoxdur. “Nibelunqlar nəğməsi”ndə cərəyan edən hadisələr geniş planda götürüldükdə Niderlandın keçmiş sakinləri nibelunqlar, almanlardan burqundiyalılar, islandiyalılar və macarlarla bağlıdır. Bunlar əsas obraz kimi verilən xalqlardır. Digər tərəfdən isə dastanda başqa xalqların çoxlu nümayəndələrinə rast gəlmək olur. Dastanın 22-ci boyunda 50 beytlik şeirdə (1336-1386-cı bəndlər) söhbət hunların imperatoru Etselin (Atillanın) Krimhildi qarşılamasından gedir. Qarşılama Avropada yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri üz-üzə gəlir, bir masa ətrafında oturub bayram - izdivac mərasimi keçirirlər³. Burada xristianlarla bütprəstlər qarşılaşsa da, dini zəmində heç bir qarşıdurma səhnələri təsvir olunmur. Bu qarşılama mərasimində (17 gün ərzində) müxtəlif dillərdə danışan adamlar bir araya gəlir, iki millətin toy mərasiminə sevinclə qatılırlar. Burada ruslar, yunanlar, polyaklar, valaxenlilər, ukraynalılar, hətta türk dilli peçeneklər də iştirak edirlər. Danimarkadan, Halvetiyyədən (İsvəcədən), Avstriyadan və digər Dunay sahili ölkələrdən olan mərasim iştirakçılarını da nəzərə alsaq, görərik ki, bu dastanda, sözün əsl mənasında xalqlar dostluğu tərənnüm olunur.

Qeyd edək ki, almanların dastanında düşmənçilik əhval ruhiyyəsi heç də din və dil müxtəlifliyindən irəli gəlmir. Düşmənçiliyin əsl səbəbi qadın məkridir. Dastanın sonunda eyni dindən olan və eyni dildə danışan adamların bir-birinə olan barışmaz nifrəti burqundiyalıların süqutuna səbəb olur. Bunu dastanın 39-cu boyu aydın göstərir.

Türk dastanında da əsasən şər qüvvələrlə, tayfa daxilində və tayfalararsı çarpışmalar təsvir olunur. “Kitabi Dədə Qorqud”un Təpəgöz boyu (s.206-215) ədalətlə şərin mübarizəsi və bu mübarizədə ədalətin zəfər çalması - Təpəgözün öldürülməsi nə qədər sevindiricidir, insanidir və həyata ümidvericidir.

Dastanların hər ikisində diqqəti cəlb edən onların qələmə alınmasından xeyli əvvəl yaranmasıdır. “Kitabi Dədə Qorqud”un, mütəxəssislərin dediyi kimi, islamdan xeyli qabaq meydana gəlməsi faktdır, hərçənd ki, dastanın “Təpəgöz” boyunda Məhəhəmməd ə.s.-in adı çəkilir və, F.fon Diets çox doğru olaraq, bunu sonrakı xəttatların əlavəsilə izah edir. Əslində dastanda cərəyan edən hadisələr çox-çox qabaqlarda baş vermişdir.

“Nibelunqlar nəğməsi” də əsər kimi təxminən 12-ci əsrdə meydan gəlsə də, onda cərəyan edən hadisələr bir neçə əsr qabaqlar baş verdiyi elə dastanın özündən bəlli olur. Dastanda yer alan Atilla - hunların hökmdarı (434-453) V əsrdə yaşamışdır və dastanda bunu təsdiq edən bilavasitə tarixi faktlar var (22-39-cu əhvalatlar).

Dastanlar arasında ikinci maraqlı cəhət onların müəlliflərinin kimliyinin məlum olmamasıdır. “Nibelunqlar nəğməsi” dastanına əlavədə qeyd olunur ki, bəzi şərhəddici məqamlar istisna olunmaqla əsərin kim tərəfidən yazıldığı tam məlum olmur. Bir çox mənbələrdə müəllifin dolayısı ilə Passaunun keşişi olması vurğulanır. Onun da ləqəbi Pilqrim olub. Digər tərəfdən isə Volfgerin də adı qeyd olunur.⁴

Eyni sözləri “Kitabi Dədə Qorqud” haqqında demək olar. F.fon Diets adı çəkilən tərcüməsinə yazdığı girişdə dəfələrlə təkrar edir ki, bu mətnin müəllifi üçüncü adam olmuşdur (bax s. 25), yəni Dədə Qorqudun özü bilavasitə dastanı qələmə alan hesab edilə bilməz. Həm də vaxt baxımından bütün hadisələrin Qorqud zamanında baş verdiyi vurğulansa da, dəqiq tarixi bəlli deyil. F.fon Diets oğuzların 3 min ildən artıq yaşı olduğunu xüsusi qeyd edir (s.25). “Bu müqayisədən sonra çətin inkar etmək olar ki, oğuz müəllif, necə adlansa da, və Homer eyni nəhəngdən danışmış və ya daha çox hər iki nağılda eyni material əsas götürülüb, çünki olaylar nə qədər maraqlı olsa da, müxtəlif ərazidə və zamanda baş versə də, təsadüfən bu qədər eyni formalı nəql edilə bilməzdi. Bu eyniliyin əsası, güman ki, aydın və mübahisəsiz faktların yəqinliylə izah edilə bilməz. Ancaq əsaslar var, elə buna görə də özümü dilə

tuturam ki, oğuz siklopu homerinkindən köçürülmə deyildir (s.34). Onlar aşağıdakılardır:

“Kitabi Dədə Qorqudun” məlum Drezden variantında 12 boydan biri “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” dastan adlanır.⁵ Bu boydakı hadisələr bir növ “Nibelunqlar nəğməsi”ndəki 16-cı aventürə oxşayır. Bu da ondan ibarətdir ki, alman dastanında Hagen Zigfridi kürəyindəki yamaq yerindən vurub öldürür. Bu da Hagenin hiyləgərliyi, Krimhildi dilə tutub onun dilindən söz alması nəticəsində mümkün olmuşdu. Ova getməzdən əvvəl Krimhild Zigfridə görə çox həyəcan keçirdiyini dilinə gətirir və deyir ki, onun kürəyində bir balaca yer var ki, oraya əjdaha qanı düşməyib. Oranı qorumaq lazımdı. Bu zaman Hagen xanıma deyir ki, Krimhild o yeri yamaqla yamasın ki, onu düşmən gülləsindən qorusun.

Azərbaycan dastanında isə Təpəgözü, bu adamyeyən yaramazı öldürə bilməyən Basat qocalardan soruşur ki, bu divi necə öldürmək olar, onlar da cavabında bildirirlər ki, onun yalnız təpəsindəki gözündə ət var və Basat da Təpəgözü orasından vurub kor edir. Sonrakı hadisələrdə isə Basat xeyli diribaş tərpnib müxtəlif hiylə və fəndlərlə Təpəgözün göstərdiyi qılınclardan birilə onun başını üzüb atır.

Təpəgöz daha yırtıcı və insana yad xassələrə malikdir. Ə.Şmide yazır ki, alman şairi və mütəfəkkiri Y.V.fon Qöte Təpəgöz boyu ilə onun tərcüməsində tanış olur. “Bilindiği kimi F.fon Diits Təpəgöz hekayətini Homerlə qarşılaşdırıb, bu süjetin daha qədim olduğu, hətta Homerə örnək olduğu düşüncəsini savundur. Bu qədər irəli getməkdən çəkindiği anlaşılan Qöte isə, Təpəgöz imacında dünyanın başına müsibət gətirən zalımların cisimləndiyi kanısındadır.”⁶ Y.V.fon Qöte Təpəgöz timsalında “Timurnamə” və “Dostnamə” adlı əsərlər yazmağı planlaşdırırdı. Ancaq bunları həyata keçirə bilməyən şair özünün “Qərb-şərq divanını”da və ona yazdığı 100 səhifəlik qeydlərində şərqin 7 dahi şairini, o cümlədən Nizamini vəsf edir.⁷

Məlumdur ki, Y.V.fon Göteyə şərq aləmi, xüsusilə də türk dünyası haqqında, məlumatları məhz F.fon Diits çatdırdı. Ancaq

F.fon Diits tərcüməsindən əvvəl böyük bir giriş yazmış və burada "Kitabi Dədə Qorqud"un yaranması və təhlililə bağlı böyük bir giriş vermişdir.

F.fon Diits girişdə yazır ki, oğuzlar xristianlıqdan 9 əsr qabaq olmuşlar və "Dədə Qorqud" oğuzların abidəsidir. Dastanda Allahın vəsfindən sonra Məhəmmədin ə.s. vəsfi gəlir, ancaq Əlinin adı çəkilmir. Deməli, dastanın müəllifi və ya toplayanı hənəfit (şiə) olmayıb. Dədə Qorqud əhvalatları öz adından danışmır, üçüncü şəxsin adından danışır. Hər əhvalatda Dədə Qorqud gəlib öyüd-nəsihət verən rolunda çıxış edir.

Təpəgözü xarakterizə edərkən F.fon Diits onu mahiyyətə yunan siklopu, xüsusilə də Homerin polifemilə müqayisə edir. Yunanların sikloplarını üç yerə bölən F.fon Diits Siciliya sikloplarını adanın ilkin sakinləri hesab edir. Bu müəllif iddia edir ki, oğuz və Homer siklopları bir cəhətlərinə görə eyni olmaqlarına baxmayaraq Homer bu bərdə heç nə demir. K.Abdulla isə hansının daha qədim olmasına münasibət bildirərək yazır ki, "daha qədim kimdir?" axtarışlarına ehtiyac yoxdur.⁸

Alman F.fon Diits oğuzların əvvəllər Təpəgözə malik olmasını belə izah edir ki, onlar yunan mifologiyası ilə tanış olmayıblar. Ona görə də onlar Homerin əsərlərini tərcümə edə bilməzdilər, etsələr də, mifoloji şeyləri dərk edə bilməyəcəkdilər. Homer Asiyaya səfərləri zamanı tərcüməçilərin köməyiylə Təpəgöz haqqında eşitməmiş olmazdı. Digər tərəfdən oğuz siklopu başdan axıra qədər öz ifadəsini tapıb, halbuki Homerin Polifemi kopyadır, bir parçadır və əlavə edir ki, oğuz yazarı əslində Homerdən daha çox məlumatlı olub (s.34).

Beləliklə, F.fon Diits bu nəticəyə gəlir ki siklop mövzusu Homerdən asılı olmayaraq şərqdə çoxdan mövcud olmuşdur (s.35).

Biz ümidvarıq ki, bu iki möhtəşəm dastanın müqayisəsi elmə böyük sirləri açmaqda köməklik göstərə bilər. Maraqlıdır ki, "Nibelunqlar nəğməsi"nin mənfi qəhrəmanı Hagen çox amansızdır, qəddardır, ancaq o, mifik deyildir, adi mərhəmət hissini itirmiş bir

çəlləddir. O heç nəyə baxmır, hətta Etselın Krimhıddən olan balaca ođlu Ortlıbin bařını uf demədən bədənindən ayırır.

Təpəgöz isə mifıkdir, adamyeyəndir, gər gün 50-60 adam yeyir, sonradan isə ođuzlarla danıřıqlar nəticəsində hər gün iki adam və 50 qoyun yeməyə razılıq verir. Onu kor qoyan və bařını bədənindən ayıran Basat da elə belə adam deyil, uřaqlıđında řir südü ilə qıdalanmıřdır. Hagenin Balmunq adlı qılınıcı Zigfrıddən qalma qılınıcdır, onunla Hagen neçə-neçə adamları qanına qəltan eləyir. Basat da Təpəgözü iki qılınıcdan birilə öldürür. Ancaq alman dastanında Balmunq sehrli qılınıc olduđu kimi, "Kitabi Dədə Qorqud"da Təpəgözün su pərisinin-anasının ona bađıřladıđı üzük məđlubedilməzliyin rəmzləridir.

Bu dastanların oxřar süjetlərindən və səhnələrdən danıřarkən onlarda təsvir olunan sevginin, řənlıklərin, ov səhnələrinin, geyimlərin, atların, döyüş və yarıř epizodlarının və digər neçə-neçə adət ənənələrin təhlilindən sonra qəti qərara gəlmək olar ki, bu dastanların bir-birinə qarřılıqlı təsiri olub ya yox. Bu isə ciddi elmi arařdırmaların, tipoloji-qarřılařdırma və tekstoloji təhlilin nəticəsində mümkün ola bilər.

Biz bu kiçik yazıda iki dastanın bəzi oxřar və fərqli cəhətlərindən danıřdıq. Ümidvarıq ki, Azərbaycan tədqiqatçıları alman xalqının bu böyük abidəsini öz dilimizdə oxumaqla onu "Kitabi Dədə Qorqud"la geniř řəkildə müqayisə etmək üçün yeni mənbə əldə edəcək və maraqlı nəticələrə gələcəklər.

Ədəbiyyat və qeydlər

1. Dr.M.Ergin. Dede Korkut Kitabı. Giriř, mətn və faksimle. - Ankara, 1958, s. 206 -215. Bu məqalədə biz hazırkı nəsrə istinad edirik.

2. Bu sifariři mənə görkəmli tarixçimiz, əməkdar elm xadimi, professor, mənim əziz dostum mərhum S.Əlyarlı vermişdir. Eyni zamanda mən görkəmli dilçimiz, əməkdar elm xadimi, AMEA-nın həqiqi üzvü, professor, mənim əziz dostum K.Abdullanın təşəbbüsü ilə alman xalqının mötəbər eposu "Nibelunglar nəđməsi"ni Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Hər iki dostuma bu ideyaları mənə verdikləi üçün dərinədən təşəkkür bildirir və ölənə rəhmət, qalana can sađlıđı diləyirəm. Bu

tərcümələr üzərində işləyərkən mən hər iki xalqın möhtəşəm eposlarında oxşar və fərqli cəhətlərin olduğuna rast gəldim. Bu məqalə həmin məsələlərlə bağlı məndə oyanan fikirlərin yığcam şərhidir.

3. Buna münasibət bildirən F.fon Diets tərcüməsində sətiraltı qeyddə yazır ki, Məhəmməd adının çəkilməsi o demək deyil ki, əsər İslam dövründə yaranıb və qələmə alınıb. Bunu o islamçıların çox şeyi islama bağlamaq adət ilə izah edir. Hətta dünyanın yaranışının əvvəlində bəzi hallarda, müəyyən şəxslərdə islamçılığın olmasını da iddia edirlər. Ondan bir səhifə sonrakı qeydində isə yazır ki, dastanda yer alan ifadə “Məhəmməd Allahın rəsuludur” kimi kəlamları anaxronizm kimi dəyərləndirir. Bax: Dədə Qorqud aşığı. Redaktor prof. Dr.H.İsaxanlı. “Xəzər Unuversiteti, 2002, s. 41-42.

4. Das Nibelungenlied. Mittelhochdeutsch/Neuhochdeutsch. Nach dem Text von K.Bartsch und Helmut de Boor. Ins Deutsche übersetzt von S.Grosse. Stuttgart, 999, s. 972 -975.

5. Dr.M.Ergin. Dede Korkut Kitabı. Giriş, mətn və faksimle. Ankara, 1958, s. 206 -215.

6. H.Achmed Schmiede. Türk mədəniyyətinin bilgi aşığı. Heinrich Friedrch von Dietz (1751-1817). “Kitabi-Dədə Qorqud aşığı”, Xəzər universiteti, 2002, s. 13.

7. F.Veysəlli. “Kitabi Dədə Qorqud”un Avropa səfəri. “Dil, cəmiyyət və siyasət.”, Bakı, 2004, s. 177-185.

8. K.Abdulla. Yarımçıq əlyazma. Bakı, 2004, s. 9.

Bu məqalə Bakı Slavyan universitetinin Elmi əsərlərində Dil və ədəbiyyat seriyası çap olunmuşdur. Bakı, 2010, s.254-258.

IV. 3. "Nibelunqlar nəğməsi"nin bəzi linqvistik xüsusiyyətləri haqqında

Nibelunqlar nəğməsinin nə vaxt və harada yaranması, bu epik əsərin hansı struktur əlamətlərə malik olması, dastanın daxili bağlılığı, ilk olaraq hansı müəllif tərəfindən qələmə alınması və s. uzun müddətdir ki, mütəxəssisləri düşündürən çox ciddi problemlərdir. Təkcə mətnin nəşri ilə bir sıra görkəmli germanistlər yaxından məşğul olmuşlar¹.

Biz bu məqalədə "Nibelunqlar nəğməsi"ni bəşər tarixinə məlum olan, məs., azərbaycanlıların "Kitabi Dədə Qorqud", Homerin poeması, "Roland haqqında nəğmə", Dantenin "İlahi komediyası", rusların "İqor alayı haqqında dastan" və s.-lə müqayisə etmək fikrindən uzağıq. Heç onu sırf alman xalqının "Nibelunqlar nəğməsi"nin yaranması ilə bir vaxta təsadüf edən digər epik əsərlərlə də (məs., Hartman fon Auenin "Erek" və "İveyn", V.fon Aşenbaxın "Parsifal", Q.Strasburqskinin yarmıç qalmış "Tristan və İzolda", habelə "Nibelunqlar nəğməsi" meydana gəldiyi dövrdə yaradıcılığının zirvəsində olan V.fon der Foqelvaydenin lirikası və s.-lə) müqayisə etmək istəmirik, çünki bunların hamsının "Nibelunqlar nəğməsi"ndən fərqli olaraq müəllifləri məlumdur. Bizim üçün son dərəcə maraq doğuran bu əsərin bizim monumental abidəmiz "Kitabi Dədə Qorqud"la müqayisəli təhlili olardı. Ancaq bu sonranın işidir².

Dastanın struktur - kompozisiya cəhətdən bir bütöv olması heç bir şübhə doğurmur. Formaca iki hissəyə (birinci hissə 19, ikinci isə 20 əhvalatdan ibarətdir) bölünsə də, o sadəcə əhvalatların mexaniki toplusu deyil, yeni, həqiqətən, tamamlanmış bədii əsər təsirini bağışlayır³.

Bu bütövlük, ilk növbədə, onun arxitektonik cəhətdən bərabər ölçüdə qurulmasındadır. Həm misraların, həm də əhvalatların sayına görə hər iki hissə təxminən eyni ölçüdədir. Birinci hissə 19 avantürdən ibarət olmaqla 1142 bənd, ikinci hissə isə 20 avantürdən ibarət olmaqla 1238 bənd təşkil edir. Birinci hissənin əsasında "Brünhild haqqında nəğmə" durur, ikinci hissə isə burqundlardan süqutunu təsvir edir⁴.

Bu əsərin bütöblüyünə dəlalət edən amillərdən biri də bütün epos boyu hadisələrin əsas obraz kimi çıxış edən Krimhild ətrafında cəmləşməsidir. Məlum olduğu kimi, epos gənc Krimhildin vəsfi ilə başlanır və ölüm səhnəsilə başa çatır. Mütəxəssislər əsəri təhlili edərkən onun süjet bütövlüyünü və arxitektonik tamlığını yalnız V.fon Aşenbaxın "Parsifal"ı ilə müqayisə edirlər⁵.

Əsərin arxitektonik bütövlüyünə dəlalət edən digər əlamət hadisələrin onda əvvəldən axıra qədər traqik sonluğa doğru inkişaf etməsidir. İlk aventürlərdən başlayaraq əhvalatlar baş verəcək hadisələrə çoxlu sayda cəngavərlərin ölümünə yönəlikli istiqamət alır. Elə Krimhildin yuxusunun anası Ute tərəfindən yozumu bunu bir daha təsdiq edir. Ancaq eposda şən əhval - ruhiyyənin təsvirinə də kifayət qədər yer ayrılır. Ziqfridin Krimhildlə ilk görüşü (onun Burqundiyaya gəlişi səhnəsini təsvir edən VIII avantür və ya burqundluların Behleranda istirahətini təsvir edən XXVII avantür, bu səhnədə burqundluların ən kiçik şahzadəsinin markqraf Rudegerin qızı ilə nişan səhnəsi təsvir olunur) eposdakı faciəli və tragik səhnələri kölgədə qoyur.

Dastanın süjeti elə düşünüldü ki, onda qəhrəmanlıq səhnələri bir-birini əvəz edir, ancaq faciə ilə qurtaran epizodlar adamı yormur, oxucu nigaranlığını gizlətmədən əsəri axıra qədər oxuyub qurtarmaq istəyir. İkinci hissədə tarixə hunların imperatoru kimi daxil olmuş Atilla (434-453-cü illərdə bunların hökmdarı olub)⁶ bütpərəst olsa da, dastanda din zəmnində qarşıdurmadan əsər-əlamət yoxdur. Əksinə din burada çox zəif nəzərə çarpır, insanların həyat düşüncələrinə onların fərqli dini mənsubiyəti təsir göstərmir.

Poemada qədim qəhrəmanlıq səhnələrinin təsviri kurtuzian davranışla üzvi bir vəhdət təşkil edir və üslubi cəhətdən kiçik hissələrə parçalanması təsiri yaranmır.

"Qəhrəmanlıq nəğməsilə qəhrəmanlıq eposu arasındakı fərq...dil (sintaktik) forması ilə şeir forması arasındakı nisbətə müəyyənləşir. Dörd vurğulu uzun alliterasiyalı şeir formasından istifadə edən alman qəhrəmanlıq nəğməsi hər birində iki vurğusu olan iki yarımşətirə bölünür, bununla da şeirlə cümlənin sərhədi üst-üstə düşür. Ancaq alman qəhrəmanlıq poemasında şeirlə cümlənin sərhədlərinin üst-üstə düşməsi hallarına da tez-tez rast gəlmək olur: cümlə əsərdə bir şeirdən o birisinə keçir"⁷.

Əsərin heç bir yerində onu qələmə alanın adı çəkilmir. Bu da əsl müəllif haqqında saysız-hesabsız versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin əsərin bədii strukturunun təhlili

belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, o heç qırıq-qırıq parçalardan quraşdırılmayıb, bütöv daxili struktur bağlılığı ilə seçilən bir epik əsərdir və onun meydana gəlməsində Passau keşişi Pilgrimın mirzəsi Konrada burqundlardan bəhs edən bütün əhvalatları bir yerə toplayıb latın dilinə çevirməsilə bağlı tapşırıq verdiyi tarixə bəllidir⁸.

Dil baxımından bizə gəlib çatmış variantlarda mətnin regional çalarlığına işarə edən heç bir fonoloji, morfoloji və ya leksik əlamət nəzərə çarpmır⁹.

Dəməli, dünyaətrafı ərazilər bu dastanın yarandığı məkandır. Orada ilkin məhəbbət şeirlərində olduğu kimi nibelunqlar dastanına formaca uzun sətirlərə və stroflara (bəndlərə) rast gəlmək olur.

1523-cü ildən Burqundenland Nibelunqlar adlanır və dastanda indi də belə saxlanılır. Nibelunqlar nəğməsi şeir formasında bəndlərlə yazılmış poeziya nümunəsidir. Poemanın arxitektonikası elə tərtib olunub ki, hər bənddə 4 misra var, onların da hər biri iki yerə, iki yarımşətirə bölünür. Onlar ölçü baxımından şeir qəliblərinin təkrarıdır. Kürenberger poeziyası buna misal ola bilər.

Sətrirlərdə hecaların sayı müxtəlifdir. Birinci sətir gah 12, gah 13, gah da 15 hecalı olur, özü də sətirin birinci yarımşetri ya 7, ya da 8 hecalı olur. Ancaq ikinci yarımşətir 5, 6 və hətta 8 hecalı da ola bilər. Hər yarımşətirdə 2 vurğulu sözün proklitik və enkilitiklə birliyindən yaranır. Sezur (fasilə) bu yarımşetirləri ayırır və sezurdan qabaq kadenslə (tonun düşməsilə) tamamlanır. Bu isə öz növbəsində yarımşetirin axıcı səslənməsini təmin edir. Son səslənən kadensin əsas vurğusu uzun və ya qısa saitin, ya da diftonqun üzərinə düşür. Məs.:

/Ir pflâgen drîe künege edel unde rîch
 Gunther unde Gêrnôt, die recken lobelîch,
 Und Gîselher der junge, ein ûz erwelter degen
 Diu frouwe was ir swester, die fûrsten hetens in ir pflêgen/
 (s. 6)

Bu parçanı hazırkı alman dilinə çevirəndə bir sıra fərqli cəhətlərin şahidi oluruq. İlk öncə bu saitlərə aiddir. Orta alman

dilindəki uzun saitlər yeni alman dilində diftonqa çevrildilər. Deməli, /rîch/, /ûz/ sözlərindəki saitlər müasir dildə müvafiq olaraq /eɪ/ və /ɑ̃ɑ/ diftonqlarına çevrilmişdir.

Beləliklə, şeirin indiki dildə səslənməsi təxminən belə olacaqdır:

/ Ir pflagen drei Könige edel und reich
 Günter und Gernot, die Recken löblich,
 Und Giselher der Junge, ein aus erwelter Degen
 Die Frau war ihre Schwester, die Fürsten hatten sie zu
 pflegen/

Beytin birinci sətirində /künege/ sözündə sonda qısa sait gəlir, sonralar isə bu sait bütün vurğusuz hecalarda reduksiyaya uğrayan sait kimi tələffüz olunmağa başladı. İki əlavə edilən təyin isə özündən əvvəlki sözə intonasiya ilə bağlanır. Vurğu baxımından eyni vəziyyəti bəndin o biri sətirlərində də görürük. Birinci və ikinci yarımşətirdə iki vurğulu söz işlənir. Vurğulu sözlər arasında gələn sinsemantik leksemlər vurğusuz və zəif tələffüz olunurlar. Yarımşetirlər vurğusuz heca ilə sona yetir. Bu da əsas tonun tam aşağı düşməsi, kadensiya deməkdir. Vurğusuz söz ya bir, ya da ikihecalı, nadir hallarda isə üçhecalı olur. Bu da tonun qalxıb-ənməsini bir növ nizamlayır, şeirin ritmik-melodik strukturu bir axıcılıq əldə edir. İki vurğulu heca dalbadal gələndə və onların arasında tonun aşağı düşməsi olmayanda, ikinci vurğulu heca zəif deyilir.

Qeyd edək ki, cəngavərlik romanları üçün səciyyəvi forma 4 vurğulu cütqafiyəli şeirlər idi. Onlar aramsız axın kimi hadisələrin inkişafını nəql etməyə imkan yaradır. V.Q.Admoni yazır ki, "Nibelunqlar dastanı"nda minnezanqdan əxz edilmiş kurenberq strofundan istifadə olunub. Bu da ondan ibarətdir ki, strof 4 misradan, hər misra iki yarım hissədən ibarətdir, özü də bütün 4 sətirdəki birinci yarımşetirlər eyni strukturludur: 4 vurğulu və ya yarım vurğulu hecalar, vurğusuz hecaların isə sayı müxtəlif ola bilər. Axırcı misranın ikinci yarısı birinci üç sətirin ikinci yarımşetirindən fərqlənir. Onun da birinci yarımşetirlərdə olduğu

kimi 4 vurğusu var, halbuki, birinci üç sətirdə olduğu kimi, ikinci yarımşəitrlər vurğuya malikdir. Burada vurğu daşıyıcısı qismində yarımşəitrlü hecalar çıxış etsə də, ikinci yarımşəitrlərinə nisbətən daha uzun şeir vahidi təsirini bağışlayır. Bəzi hallarda isə bu təəssürat vurğusuz hecaların sayının 4-cü sətirin birinci yarımşəitridən çox olması tendensiyasına görə yaranır. Beləliklə, bəndin axıncı sətirində ikinci yarımşəitir xüsusilə qabardılır, bununla da hər bənddə irəliyə yönəlmiş intonasiya bütövlükdə poemanın razvyazkasına xidmət edir. Bu cür arxitektonik süjet bütün əsər üçün səciyyəvidir¹⁰.

Xalqların böyük köçünə xas olan cəngavərlik motivləri, şpilman poeziyasını əks etdirən kobud və bəsit təsvirlər əsərin kurtuaz xislətindən xəbər verir. Dastanda bəzən saray həyatına zidd olan epizodlara da rast gəlmək olur. Bu cür hadisələr və yayınmalar dastanın bir bütöv kimi kəsərini azaltmır. Dramatizimlə dolu hissələr onun struktur-semantik və kompozisiponal-süjet xəttinə qəti xələl gətirmir.

Bəzən semiotik formada hansısa əhvalata işarə vurulur, ancaq onu başa düşmək üçün bütün əsəri diqqətlə oxumaq lazımdır. Məsələn, Brünhild qabaqcadan Ziqfirdi tanıyırdımı. Buna birbaşa işarə edilmir. Ancaq qonaqları qarşılayanda Brünhild Ziqfirdə müraciət edir, onu adı ilə çağırır. Düzdür, ümumi anlam baxımından bunun elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq bu epizod bir qədər dərinə düşünməyi vadar edir.

Dastanın fonetik-fonoloji təhlili göstərir ki, onun müəllifi çox böyük məharətlə bənddaxili harmoniyanı gözləməyə çalışıb. Misralararası qafiyə bunu aydın göstərir. Birinci aventirin 15-ci bəndinə nəzər salaq:

15 /Was saget ir mir von manne, vil liebiu muoter mîn?

âne recken minne, so wil ich immer sîn.

Sus scoen ich wil belîeben unz an mînen tôt,

Das ich von mannes minne sol gewinnen nimmer nô!

Bu parçanın təhlili göstərir ki, onun birinci və ikinci misraları və üçüncü dördüncü misralar həm qafiyə yaradır. Birinci halda /mîn/

və /sin/, ikinci halda isə /tot/ və /not/ arasında eyni sait və samitlə qafiyə gözlənilib. Bununla yanaşı misradaxili qafiyə də gözlənilib: müqayisə et: /minne/ və /minne/. Axırıncı sözlərin hər ikisi birinci hecasında vurğulu, ikincidə isə vurğusuz, eyni fonem tərkibi və hər ikisində ikinci heca açıq və vurğusuzdur.

Beləliklə, təhlildən məlum olur ki, birinci iki sətir bir, üçüncü və dördüncü sətir isə başqa cür qafiyələnmişdir. Sözsüz ki, bunlar hamsı şeirin fonetik cəhətdən təşkilinə, onun arxitekonikasına bir rəvanlıq və şirinlik verir.

Bu cəhət özünü bütün dastan boyu göstərir.

Məlumdur ki, german dillərində şeir sənətinin linqvistik təhlilində sonor nəzəriyyəindən çıxış edirlər. Bu nəzəriyyə bütün sait fonemləri birləşdirməyə imkan verir. Sonor nəzəriyyəindən danışarkən R.Yakobson yazır: "Alliterasiyalı şeir sənətini şərh edən bütün qədim german dillərinə xas olan kipləşmə ilə başlayan ad-hock fərziyyəsi söz başında oxşar olmayan (heterogen) saitlərin alliterasiyasına haqq qazandırmaq üçün irəli sürülmüşdür"¹¹.

Bugünkü alman dilində knaklaut adında saitlərə xas olan sərt başlanğıcı (fester Einsatz) bəzi dilçilər erkən german dillərinə də aid edirlər.

Məsələyə belə yanaşanda aşağıdakı bənddə bütün misraların başlanğıcını sait alternasiyasına aid edə bilərək:

69 /In werten trûreclichen der küneç und sîn wip.
er tröste minneclîchen dô ir beider lîp.
er sprach: "ir sult niht weinen durch den willen mîn;
immer âne sorge sult ir mînes lîbes sîn."/

(Kral və arvadı qəmə qərq olmuşdu.
Ziqfird hər ikisini də əzizləyib deyirdi:
Məndən ötrü narahat olmayın,
Mənə görə heç vaxt qorxmayın).

Avropada ilk fonetika kitabının müəllifi E.Sivers yazırdı ki, bütün heca əmələ gətirən saitlər eyni sərt başlanğıca görə bir-birilə alliterasiya yaradır¹².

Qeyd edək ki, saitlərin yaranmasında başlanğıcın keyfiyyəti həmin saitin fonoloji statusu üçün az əhəmiyyətlidir. İsland və ingilis dillərində yumşaq, alman dilində isə saitlərin sərt başlanğıcı əlamətsiz qeyri-gərgin müşayətedici səsdır. O alman fonetik transkripsiyasında saitin əvvəlində bu işarə ilə (>) göstərilir. O, gərgin və əlamətli udlaq samiti /h/-ya qarşı qoyulur.

Nəfəslı başlanğıcla yumşaq başlanğıc arasında fərq aydın hiss olunur. Ona görə də o, qafiyənin daşıyıcısı kimi çıxış edir. "Hər iki müşayətedici, gərgin və qeyri-gərgin (axırınının necə əmələ gəlməsindən asılı olmayaraq) səslər arasındakı fərq söz başında prevokal aspirasiyanın mövcudluğu ilə olmaması arasında eyni fonematik oppozisiya yaradır"¹³.

Dastanın arxitektonikasından danışarkən sezurun (fasilənin) rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sətrin ortasında fasilə məcburi sintaqm sərhədindən başqa bir şey deyildir. Düzdür sezuru bəzən şeirin struktur elementi hesab etmirlər. Guya şeiri deyən daha çox qrammatikaya və sözlərə fikir verir.

"Nibelunqlar nəğməsi"ndə sətrin ortasında edilən fasilə bir növ körpü rolunu oynayır. Ola bilsin ki, şpilman və ya minnzenqer hecaların zəifləməsinə, leksik və sintaktik sərhədə, onların distribusiyasına, saitlərin uzunluq və qısalığına və onların sətrin kadensiyasındakı roluna bir o qədər əhəmiyyət verməsinlər. Ancaq onlar intuiativ olaraq bunları yaxşı hiss edirlər. 10 hecalı sətirdə 4-cü hecadan sonra fasilə etməyəndə cənubi slavyan quşları bunu o dəqiqə hiss edir, belə şeiri pisləyir və onu "təmiz şeir" sırasına aid etmirlər. "Müqayisəli metrik" göstərir ki, söz və söz sərhədləri ...əvvəldə və sonda ümumilikdə şeirin fundamental konstituentlərindəndir¹⁴.

Buraya sait alliterasiyasını və assonasını da əlavə etsək, "Nibelunqlar nəğməsi" kimi fundamental epik əsərin arxitektonikası haqqında tam təsəvvür əldə etmək olar.

Ümidvarıq ki, dastanın bütövlükdə bu istiqamətdə tədqiqi onun struktur-kompozisiya xüsusiyyətlərinin açılıb göstərilməsi üçün elmi araşdırmalara təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat və qeydlər

1. Dastanın 2001-ci il Ştutqartda Z.Grosse tərəfindən yeni alman dilinə tərcüməsində və şərhlərlə nəşrində ədəbiyyat siyahısında K.Laxman, F.Sarnke kimi görkəmli germanistlərin adlarına rast gəlirik. Bax: Das Nibelungenlied. Mittelhochdeutsch/Neuhochdeutsch. Nach dem Text von Karl Bartsch und Helmut de Boor ins Deutsche übersetzt und kommentiert von Siegfried Grosse. Reclam, 2001, s. 938-940. Həmin nəşrdə 6 səhifə yarım yalnız bu epik əsərin "Nibelunqlar nəğməsi"nin tərcümələrinin xronoloji ardıcılığını əks etdirən ədəbiyyat siyahısı verilib. Bu hələ yalnız alman dilli mənbələr və qaynaqlardır. Dünyanın başqa dillərində də bu dastanla bağlı tərcümə və yazıları bunlara əlavə etsək, yəqin ki, "Nibelunqlar nəğməsi" haqqında yazılanların tək cə bibliografiyası bir neçə cildə sığmaz. Heç uzağa getməyək. Elə rusdilli nibelunqşünaslıq böyük bir bibliografiyadan xəbər verir. Bax: Песнь о нибелунгах. Издание подготовили В.Г.Адмони, В.М.Жирмунский, Ю.Б.Корнеев, Н.А.Сигал. Л., изд-во "Наука", 1972.

Bu dastanı AMEA-nın həqiqi üzvü prof. K.M.Abdullayevin təklifi və həmmüəllifliyi ilə ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etməyi qərara aldıq. Bu əməkdaşlığa görə mən AMEA-nın həqiqi üzvü prof. K.M.Abdullayevə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Əminəm ki, bu tərcümə bizim milli-mənəvi soykökümüzün ən monumental abidəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının bir sıra mübhəm məsələlərinin açılmasına, bizim dastanımızın "Nibelunqlar nəğməsi"nin meydana gəlməsində oynadığı müsbət rol, bu iki dastanın qarşılıqlı-müqayisəli təhlilində çıxarılaacaq paralellər və fərqlər müəyyənləşəcəkdir. Müəllifin bu məqaləsi də "Nibelunqlar nəğməsi"nin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaranan fikirlərin yığcam şərhindən ibarətdir.

2. Qeyd edək ki, bizim "Kitabi Dədə Qorqud"un yunan və başqa xalqların mədəni-mifoloji abidələrilə müqayisəsi sahəsində xeyli təcrübəmiz vardır. Bax: K.Abdulayev. Bakı Beynəlxalq simpoziumundakı məruzəsi. "Xronika", Türkologiya jurnalı, 1-2, 2002, s.83-84.

3. В.Г.Адмони "Песнь о нибелунгах", ее истоки и ее художественная структура. В кн.: "Песнь о нибелунгах". Л., изд-во "Наука", 1972, стр.329.

4. А.Хойслер. Германский героический эпос и сказание о нибелунгах. Перевод с немецкого Д.Е.Бертеляса, под редакцией В.М.Жирмунского. М., 1960, стр.159-174.

5. В.Г.Адмони. Göstərilən əsəri, s.330.

6. 434-453-cü illərdə bunların hökmdarı kimi tanınan bu tarixi şəxsiyyət dastanda Etsel kimi təqdim olunur, birinci dəfə Helxe ilə, ikinci dəfə isə Vyanada böyük toy məclisi quraraq Krimhildlə evlənib.

7. V.Q.Admoni. Göstərilən əsəri, s.323. Qeyd edək ki, V.Q.Admoni bu fikri A.Hoyslerdən əxz elədiyini göstərir. Fikirimizcə, burada söhbət ciddi mənada cümlədən yox, sintaqmdan gedə bilər. Məsələnin sırf linqüvistik baxımdan araşdırılması buranın yeri deyil. Sintaqm haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, "Təhsil", 2011, s.266.

8. Das Nibelungenlied Mittelhochdeutsch/Neuhochdeutsch. Nach dem Text von Karl Bartsch und Helmut de Boor ins Deutsche übersetzt und kommentiert von Siegfried Grosse. Reclam, 2001, s.971.

9. Yenə orada, s.975.

10. В.Г.Адмони. Göstərilən əsəri, s.332.

11. R.Jakobson. Zur sogenannten Vokalalliteration im germanischen Vers. In: R.Jakobson. Semiotik. Ausgewählte Texte 1919-1982. Hrsg von E.Holenstein. Suhrkamp, 1992, s.187.

12. E.Sievers. Altgermanische Metrik. Halle, 1893, s.36.

13. R.Jakobson. Yenə orada, s.189.

14. Yenə orada, s.192.

Mədəniyyətlərarası dialoq.Simpoziumun materialları. Bakı, 2009, 30 sentyabr, 4 oktyabr. Bd.29 Hrsg von K.M.Abdullayev, H.Boeschoten, S.Hartmann.und U.Störmer-Caysa Wiesbaden. 2001, s.173-181.

IV. 4. "Qərb-Şərq divanı"nı oxuyarkən

1. Məlumdur ki, alman xalqının böyük mütəfəkkiri şairi Y.V. fon Goethe "Qərb-Şərq divanı"nda şərqin 7 böyük şairindən (Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Hafiz, Cami) geniş məlumat verməsi və onları poeziyanın şahları adlandırması göztərir ki, şair şərq dünyasının söz xridarlarını öyrənmişdir.

2. Goethe divanında 6 yerdə Nizaminin adını çəkir, əvvəlcə onu eşq aləminin sirlərinə düzgün açar tapdığı üçün vəsf edir (s.30). Sonra "Züleyxanmə"də Hatəmin dililə öz şerlərini təqdim edəndə sətirarası yazır ki, şer nə Hafizin, nə Nizaminin, nə Sədinin, nə də Caminindir, onu şair özü elə isti-isti bir gün öncə yazıb.

Y.V. fon Goethe Nizaminin həyat və yaradıcılığına xüsusi bölmə həsr edir (s.157). O, yazır: "Çox incə, son dərəcə qabiliyyətli bir ruh sahibi, Firdovsi ümumilikdə qəhrəmanlıq nümunələrini yaradıbsa, Nizami daxildən gələn alovlu eşqin dəyişkən təsirlərini öz şeirləri üçün obyekt seçmişdir: Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin, bu məhəbbət cütlərini dahiyənə şəkildə vəsf etmişdir. Bir qədər sonra eşq-məhəbbət dolu hissələri, bəzən yarı əfsanələri səmimiliklə təsvir edə bilmişdir".

166-cı səhifədə isə Nizaminin it cəmdəyilə bağlı əfsanəni heyrət doğuracaq dərəcədə məharətlə qələmə aldığı şeir parçasının təhlilini verir.

2. O, "Kabusnamə"dən söhbət açır, onu dostlarına oxumağı məsləhət görür. O təkcə Keykavusun "Kabusnaməsi" barədə deyil, həm də oğuzların atalar sözləri, Nəsrəddin Hoca (Molla Nəsrəddin), Timur və başqa qərb mütəfəkkirləri barədə dolğun məlumat əldə etmişdir. 1816-cı ildə H.F. fon Diits Molla Nəsrəddin hekayələrini almancaya tərcümə edərək şairə göndərir. Böyük şair H.F.Diitsin tərcüməsində "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının "Təpəgöz" boyu ilə tanış olur.¹ Goethe dünyanı tarmar edən, onun başına müsibətlər açan zalımları qamçılıyır, Timuru Napoleonla müqayisə edir və "Timurnamə" adlı uzun bir hekayə yazmağa başlayır. "Təpəgöz"

boyunu ballada şəkilində ərsəyə gətirmək istəyir, lakin bu niyyətini gerçəkləşdirmək ona nəsbib olmadı.

3. Böyük şairin həyat və yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanlar bilirlər ki, o, hər hansı bir dinə bağlı olmayıb, ancaq islama heyranlığı hər fürsətdə dilə gətirib. Divanda peyğəmbər və onun din mücadiləsilə bağlı çox geniş məlumat verir.² Y.V. fon Goethe öz divanında peyğəmbər ə.s.-a xüsusi yer ayırır, müqəddəs "Quran"ın mahiyyətini açıb göstərməyə çalışır.

Şərqin söz xəzinəsini yüksək qiymətləndirən şair H.F. fon Diitsə öz minnətdarlığını bildirir və Şərq dünyasının böyük söz xəzinəsi Avropa dillərinə və alman dilinə tərcümə edilməsinin vacibliyini xüsusi qeyd edir.

4. "Qərb-Şərq divanı"nda şair tərcümə probleminə toxunur. O, tərcümənin 3 növünü qeyd edir.³ Birincisi, bizi xarici aləmlə tanış edir. Burada adi-prozatik tərcümə ən yaxşısıdır. Şair bu cür tərcüməni başlanğıc üçün müsbət qiymətləndirir. O xaricinin üstünlüyünü öz evimizdə, öz həyatımızda görməyə imkan verir. Bu bizə yüksək əhval-ruhiyyə gətirir. O yazır ki, Lüterin "İncili" tərcüməsi hər zaman yüksək təsir bağışlayır.

Şair yazır ki, Nibelunq nəğmələrini nəşrə çevirib çap etdirsəydik, çox şey qazanardıq, onda bu nadir, ciddi mübhəm qorxulu cəngavərlik məzmunu tam gücü ilə bizə aydın olardı. Əlbəttə, bunu gələcək həll edəcək.

İkinci növ tərcümədə söhbət xaricinin vəziyyətinə düşmək, ancaq öz anlamımızı saxlamaqla onu yenidən bərpa etmək imkanından gedir ki, bunu sözün müstəqim mənasında parodistik adlandırır. Bu cür tərcüməni son dərəcə qabiliyyətli adamlar edə bilirlər. Fransızların bu sahədə fəaliyyətini şair yüksək qiymətləndirir. Fransız hər bir sözə duyğu, anlama yanaşır, onu öz dillərində səlislə ifadə etməyə çalışırlar. Vilandın tərcümələri buna misal ola bilər.

Üçüncü növ tərcümə isə orjinala sadıq qalmaqla edilən tərcümədir. Bu, o deməkdir ki, birini digərinin yerində işlətməkdir.

Çoxları bunu qəbul etmirlər, çünki orjinalda sadıqlıq öz milliliyindən uzaqlaşmaq kimi başa düşülə bilər.

Burada şair Fossun adını çəkir və qeyd edir ki, dünya söz xəzinəsinin nəhənglərini alman dilinə çevirərkən orjinala sadıqlılıqla almanlaşmış xaricilər, məsələn, Şekspir və başqalarının ritmini gözləyərək onları bizə sevdirə bilib. Avstriyalı Hammerin şərq dühalarını tərcümə etməkdə əməyini şair xüsusi qeyd edir. Firdovsini yaxşı tərcümə etdiyini nəzərə çarpdırır və şairi özgələşdirməyi misginlik adlandırır.

Şair yazır ki, bu üç növ tərcümə zaman-zaman gündəmə gəlir: "ona görə də Şahnamə"nin və Nizaminin əsərlərinin prozaik tərcüməsi həmişə arzuolunandır.⁴

Bu həmin əsərlərin məğzini açmaqla yanaşı qiraəti, onlardakı tarixi gerçəkliyi, ecazkarlığı və etik incəlikləri başa düşməyə, şərqin təfəkkür və düşüncə tərzini mənimsəməyə, nəhayət onlarla tam qardaşlaşmağa zəmin yaradır. Bundan sonra isə şeiri orjinalın dilinə və ruhuna uyğun nəzmə çəkməklə biz daha böyük uğurlar əldə edə bilərik. Y.V. fon Goethe bu yerdə fransızların və ingilislərin tərcümə sahəsindəki nailiyyətlərini xüsusi qeyd edir.⁵ Qeyd edək ki, bu böyük sənət əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə şərqlə qərbi bir-birinə daha da yaxınlaşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. F.Veysəlli (Yadigar). Kitabı Dədə Qorqudun Avropa səfəri. "Ədəbiyyat" qəzeti, 16 may, 2003, 9 (3352).

2. Yenə orada.

3. Y.W. von Goethe. West-östlicher Divan. Frankfurt a/M., 1998, s.254.

4. Yenə orada. s.262.

5. Yenə orada. s.263.

Slavyan universiteti. Müqayisəli ədəbiyyat. I Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2004, 29-31 oktyabr. s.41-43.

IV. 5. Dədə Qorqudun Avropaya ikinci səfəri

Bir neçə il bundan qabaq mən “Ədəbiyyat” qəzetində (2003) “Dədə Qorqudun Avropa səfəri” başlığı ilə məqalə çap etdirmişdim. Orada “Kitabi Dədə Qorqud”un Avropada yayılması, F.fon Diitsin bu sahədəki xidmətləri, habelə bizim qorqudşünaslarımızın alman tədqiqatçılarının bu dastanla bağlı araşdırmalarını geniş planda öyrənmələrindən söhbət açmışdım. O zaman bilmirdim ki, bir vaxt gələcək bu dastan daha geniş miqyasda, özü də alman xalqının bizimki qədər əzəmətli dastanı ”Nibelunqlar nəğməsi”lə tipoloji-müqayisəli araşdırmaların mövzusu olacaq və biz “Kitabi Dədə Qorqud”un Avropaya “ikinci səfərinin” iştirakçıları olacağıq. İş burasındadır ki, Bakı Slavyan Universitetinin rektoru ünlü ziyalımız, AMEA-nın həqiqi üzvü, filol.e.d., ə.e.x., prof. K.Abdullayevin təşəbbüsü və iştirakı ilə Almaniyanın məşhur universitetlərindən olan Mayns universitetinin professoru xanım Ziqlinde Hartman arasında aparılan danışıqların nəticəsi olaraq 10 illiyə Mədəniyyətlərarası Layihə imzalanmış və bu çərçivədə növbəli şəkildə 5 simpozium keçirilməsi nəzərdə tutulacaq. Bəri başdan qeyd edim ki, bu nəhəng layihəni Azərbaycandan BSU, Almaniya dan isə Germanistika, Türkologiya və Osvald fon Volkenştayn Cəmiyyəti birlikdə işləyib hazırlayaraq imzalamışlar. Layihə çərçivəsində birinci simpozium bu iki dastanın dil xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdu və o, BSU-da keçirilmişdi. O zaman Bakıya Almaniya dan və digər ölkələrdən xeyli qonaq gəlmişdi. Bu barədə mətbuatda geniş yazıldığından mən burada onun üzərində dayanmaq istəmirəm (bax: "Təpəgözlə Hagen arasında oxşarlıqlar" yazısına).

İkinci simpozium 2010-cı il iyunun 8-dən 13-nə kimi Maynsda keçirildi və o, bütövlükə orta əsrlərin monumental abidələri olan “Kitabi Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” dastanlarının ədəbi - elmi təhlilə həsr olunmuşdu. Simpoziuma Azərbaycandan 12 nəfər məruzəçi dəvət edilmişdi. Simpoziumda giriş

sözü ilə çıxış edən K.Abdullayev vurğuladı ki, bu dastanların qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə alman həmkarlarımızla birgə tədqiqi hər iki dastanın öyrənməsində yeni səhifələr açacaqdır, iki xalqın möhtəşəm abidələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxartmağa kömək edəcəkdir. K.Abdullayev giriş sözündən sonra “Dədə Qorqud və yunan mifologiyasının motivləri” adlı məruzəsi simpozium iştirakçılarının marağına səbəb oldu, o çoxsaylı suallara kifayət qədər geniş və əhatəli cavab verdi. Buna bənzər fikirləri alman tərəfdən layihənin rəhbəri xanım Z.Hartman da qeyd etdi. Xanım Z.Hartman BSU-nun fəxri professorudur, bir neçə ay bundan öncə o, almanca BSU-da çap olunan kitabının təqdimatında, elə Maynsda da Azərbaycan dilində danışırdı. Əslən hollandiyalı Hendrik Buşoten də türkcə gözəl danışır, o, “Kitabi Dədə Qorqud”un tərcüməsini başa çatdıraraq nəfis şəkildə onu çap etdirib. İlkin nüsxəsini bizə göstərdi və söz verdi ki, tezliklə Bakıya bir neçə nüsxə göndərəcəkdir. Burada bir az qabağa gedərək bir haşiyə çıxım ki, simpoziumun ikinci iş günü Mayns şəhərinin meri Yens Boytel öz iğamətgahında simpozium iştirakçılarını qəbul edərək geniş çıxış etdi və oradaca axşam yeməyi təşkil etdi. O da yüksək səiyyədə keçən bu simpoziumu dəyərləndirərək məsələyə Şərq-Qərb kontekstində yanaşdı, bu tədqiqatların elmə verdiyi töhfələrlə yanaşı onun ölkələrimiz arasında dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrinin məhkəmlənməsində müsbət rolundan danışdı.

İyunun 9-da səhər tezdən simpoziuma təqdim olunmuş məruzələr dinlənildi. Məruzələrdə qəhrəmanlıq eposu olan hər iki dastanın geniş elmi təhlili verilirdi. Məruzəçilər onların universal və spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmağa çalışırdılar. AMEA-nın müxbir (sonralar həqiqi) üzvü mərhum prof. T.Hacıyev “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlıq epizodlarını dünya qəhrəmanlıq abidələri kontekstində təqdim etdi, çıxışında çox maraqlı məsələlərə toxunan Tofiq müəllim həm də layihənin əhəmiyyətini xüsusi vurğuladı, layihəni işləyib hazırlayan hər iki tərəfin dünya dastanşünaslıq tarixində misilsiz xidmətlərini də qeyd etdi.

Simpoziyum elə təşkil olunmuşdu ki, hər iclasda iki və ya üç məruzə dinlənilirdi. Özü də bir qayda olaraq məruzələrdən biri mütləq bizdən olmalı idi. Azərbaycan tərəfindən olan məruzəçilər məndən və qismən T.Kazımovdan başqa öz məruzələrini Azərbaycan dilində, alman tərəfi isə alman dilində edirdilər. Buna baxmayaraq simpoziyumda dil problemi yox idi, çünki almanların məruzəsi Azərbaycan dilinə, azərbaycanlıların məruzəsi isə alman dilinə əvvəlcədən tərcümə edilib iştirakçılara paylanmışdı. Yeri gəlmişkən, simpoziyumun materiaları çap olunub Azərbaycana göndəriləcəkdir. Onun siqnal nüsxəsini bizə göstərdilər.

Simpoziyumda bizdən professorlardan R.Bədəlovun, N.Mehdinin, R.Quliyevanın, R.Qeybullayevanın, T.Cəfərovun, R.Rəsulovun, bu sətirlərin müəllifiinin, T.Kazımovun məruzələri və dos. F.Paşayevanın prof. xanım Z.Hartmanla birgə hazırladığı məruzəsi çox yaxşı qarşılandı. Almaniyada yaşayan həmyerlimiz Mayns universitetində işləyən Z.Qasımovun da məruzəsi maraq doğurdu.

Hər məruzədən sonra oturma başqanları sual-cavab üçün imkan yaradırdılar. Bizimkilər də, xüsusilə K.Abdullayev, R.Bədəlov, N.Mehdi çox fəallıq göstərirdilər.

Mənim məruzəm “Nibelunqlar nəğməsində millətlərin dostluğu ideyası”na həsr olunmuşdu. Mən bu dastanı prof. K.Abdullayevin təşəbbüsü ilə almancadan azərbaycancaya çevirmişəm. Dastanın iyirmi ikinci boyunda (dastan cəmi 39 boydan ibarətdir) hunların imperatoru Atillanın (dastanda Etsel kimi verilir) burqundların dul qalmış gözəli Krimhildi qarşılama səhnəsi təsvir olunur. Bu qarşılama mərasimində onlarla millətin nümayəndəsi iştirak edir, hətta alman gözəli Krimhild Atilla sarayının elçisi markqraf Rüdigerə bildirir ki, o, xristian, Atilla isə büt-pərəst, onların izdivacı necə baş tuta bilər. Ancaq vyanalı Rüdiger Krimhildi inandırır və o, Atillaya ərə getməyə razılıq verir. Məruzəmdə göstərdim ki, almanların bu dastanında faciəyə dini və irqi ayrışdırıcılıq yox, qadın məkri, qadın intiqamı səbəb olub. Dastanın sonunda bütün bir nəsil öz başının qoşunu ilə darmadağın

edilir. Sonda da Krimhildin özü qılıncdan keçirilir. Atılanın Krimhilddən olan balaca oğlunu bizim Təpəgözə bənzər, əsərin qəhrəmanı Ziqfridi kürəyindən nişan alıb oxu ilə öldürən Hagen bir qılınc zərbəsilə vurub öldürür. Mən bu barədə almanca etdiyim məruzədə bəzi nümunələri həm alman, həm də Azərbaycan dilində qarşılığını kompüter proqramı ilə nümayiş etdirirdim. Bizim məruzəçilərdən prof. R.Qeybullayeva da pover pointdən istifadə etdiyi üçün maraqla dinlənildi. Səfərimizin 3-cü gününün axşamı maraqlı konsert proqramı düzənləyən ev sahibləri qonaqların zövqünü oxşamağa çalışırdılar və buna müvəffəq oldular.

3 gün davam edən gərgin və maraqlı məruzələrdən sonra şənbə günü səhər yeməyindən sonra bizi Nibelunqların dövründə paytaxt olmuş Vormsa ekskursiyaya apardılar. Rayn çayı ilə üzü yuxarı üzərək Almaniyanın 16 əyalətindən biri olan səfali Raynland-Pfalsın görməli yerlərinə heyranlıqla tamaşa edirdik. Buradakı orta əsrlərdən qalma kilsə çox əzəmətli görünürdü. Ekskursiya zamanı simpoziumun işinə qatılan dos. D.Veysəlovanın təcüməçilik qabiliyyəti özünü göstərdi.

Nəhayət, həftənin birinci günü almanların dini bayramı pfiqsten (müqəddəs ruhun qayıtması günü) idi. Bu gün ölkədə heç bir ticarət şəbəkəsi işləmir. Biz də fürsətdən istifadə edib qatarla 25 dəqiqəlik məsafədə yerləşən Mayn üzərindəki Frankfurt şəhərinə gəzintiyə çıxdıq. Professor xanım Z.Hartman və onun həmkarı türkoloq H.Buşoten bizə şəhərin görməli yerlərini göstərirdilər. VIII əsrdən qalma məşhur kilsənin qarşısındakı böyük meydanda xeyli adam qarşısında ermənicə danışılanı meydandakılara təcümə edirdilər. Orada “Köçəri” adlı rəqsimiz və “Sarı gəlin” mahnımız erməni mədəniyyətinin nümunələri kimi təqdim edilirdi. Biz xanım Z.Hartmana deyəndə ki, bu yaramazlıqdır, oğurluqdur, o, dedi ki, hər şeyi bilir, biz etiraz etmək istəyəndə, xanım Z.Hartman bildirdi ki, hamı onları yaxşı tanıyır və geri qayıdan baş bizi başqa yolla məşhur alman şairi və mütəfəkkiri Y.V.fon Qötenin ev muzeyinə apardı. Bu ev - muzey şairin dövründə olduğu kimi saxlanılır, hətta bəzi əlyazmaları, məsələn, “Gənc Verterin iztirabları”, “Faust”

əsərindən bəzi fraqmentlər və s. kimi bu ev-muzeyə gələnlərə dəyərli eksponat kimi göstərilir. Biz buradan xanım Z.Hatmanın bu şəhərdəki evinə getdik. O, bizi çay-kofe və piroq qonaqlığına dəvət etmişdi. Onun əri prof. Z.Hartman evlərinin qarşısında artıq bizi gözləyirdi. Liftlə 6-cı mərtəbəyə qalxdıq, geniş, bir neçə otaqlı mənzildə bir qədər kitab rəflərinin qarşısında dayandıq, sonra professorun balkonundan Avropada ikinci böyük hava limanı (birinci böyük liman Londondakı Hitroudur) olan əzəmətli Frankfurt şəhərini seyr elədik. Bu şəhər Avropanın maliyyə mərkəzi sayılır, burada 400-ə qədər bank vardır. Biz çay-kofe içərək piroqumuzu yeyib xudahafızlaşdıq. Stol arxasında hörmətli Tofiq müəllim və mən qonaqlıq üçün və bütövlükdə səfəri yaxşı təşkil etdiklərinə görə, həm də simpoziumu maraqlı keçirdiklərinə görə xanım prof. Z.Hartmana təşəkkürümüzü bildirdik. Vidalaşanda onun kitabxanasındakı E.Kassirerin ikicildliyinin ikinci cildini mənə verməsini xahiş etdim, o da heç bu barədə düşünmədən bloknotunu açıb mənim soyadımı yazıb, kitabı mənə uzatdı. Mən alimin öz kitabxanasından başqasına kitab verməsinin nə olduğunu yaxşı bilirəm. Ona görə xanımın bu jesti mənə bir qədər təəcübləndirdi. Mən təşəkkür edib ayrıldım.

Beləcə 7 günlük səfərimizi başa vurub doğma Bakımıza qayıtdıq. Bu səfərdə bizimlə olanlarla ilk dəfə yola çıxırdıq. Hamını yaxın dost kimi tanıdım, xüsusilə Kamal müəllimin təşkilatçılığına və yoldaşlığına, Tofiq müəllimin sadələyinə, xanımların intizamına, Rəhman müəllimlə Niyazi məllimin səmimiliyinə, Telman müəllimin söhbətlərinə, cavanlardan Rüstəm müəllimlə Telman müəllimin qayğıkeşliyinə heyran oldum.

Avropa nəşri ədəbiyyat. 2003. 16 may.

V Hissə

Bir az da oradan – buradan (Durğunluq dövründən qalma parodiyalar)

V. 1. Dilim-dilim ol, dilim

Yox, axırda bizə göz dəyəcək. Gərək yaxamızdan gözmuncuğu asaq. O gün görürəm balaca qızım «Azərbaycan dili» kitabını götürüb höccələyir. Məni görən kimi boynuma sarıldı.

- Populya, a kak po azerbaydjansky- ne tuda popali?

- Ora dəymədiniz

Allah sənə çox şükür. Nəhayət, bizimkilər də öz dilimizdə qırıltamağa başlayıblar. Bir gün də eşidirəm böyük oğlum, telefonda deyir ki, atam özündədir. Soruşuram, a qırışmal. bəyəm mən birdən-ikiyə özümdən getmişdim? Deyir, yox ee, a kak переводить «Папа у себя?» Yox vallah axırda bizə göz dəyəcək. Gərək əcnəbi ölkələrdən gözmuncuğu gətirdək.

Bizim idarədə müdirdə də özümüzünküdür, katibə də. Amma ikisi də özgə dildə danışır. Xata olur ki, deyirəm ki, Teymur müəllim, sən allah, mənə yarım saatlığa icazə ver. O dəqiqə qış havası kimi bozarır;

-Vo pervix, ya ne «Teymur muallim», a Teymur Balayeviç. Vo-vtorix, nauçites po çeloveçeski qovorit'. Yəni adam kimi danışmağı öyrənin. Teymur Balayeviçə görə Azərbaycan dili üz qaralığı gətirir. Azərbaycan dilində təhsil alan bir nəfəri də işə götürməz. Stidno... Ayıbdı - deyir - dünyanın bu çağında Azərbaycan dilində danışmaq?!

Etiraz eləyirik ki, Teymur Balayeviç, axı hökumətin qərarı var. Gərək Azərbaycan dili dövlət dili olsun. Qəhqəhə çəkib gülür.

- Prostaki vı...

Sadələvh adamlarsınız, deyir. O qərar gözdən pərdə asmaq üçündür. 30 il bundan qabaq da belə bir qərar çıxarmışdıq, axırı nooldu? Yüzlərlə, minlərlə başqa qərarlarımız kağız üzərində qalan kimi bu qərar da heç vaxt həyata keçməyəcək.

Görürəm kişi düz deyir. O gün götürüb mərkəzi məlumat bürosuna zəng vurdum. Soruşuram, deyir, ne ponimayu. Özü də özgəsi deyil ha, qonşumuz Yarikin (adı Yarəlidi, biz ona Yarıq deyirik) qızı Firadı. Dəmir yolu vağzalında, təyyarə limanında da məni başa düşmədilər. Hələ şəhərlərarası telefon şəbəkəsi, təcili yardım məntəqələri, musiqi məktəbləri, aptekləri. Aman, aman... Ağzını açan kimi, ağzından vururlar. Birinin yaxasından yapışdım ki, a bala, sən ki mənim millətimsən, bə niyə özgə millətin dilində cavab verirsen? Qayıdıb nə desə yaxşıdır? Qoy əvvəlcə Azərbaycan dililə bağlı qərar çıxardanların özləri bu dildə danışıqlar, sonra mən danışım. Dilim – dilim olasan, dilim. Yenə fərağat durmadım. Qayıdıb xəbər aldım ki, a bala, sən haranı nəzərdə tutursan? Əlini uzatdı birbaşa hökumət evinə tərəf.

- İclasları, dedi, - rusca açıb, rusca bağlayırlar. Heç içəridə bircə nəfər ayrı milət olmayanda da. Məruzələr, çıxışlar, hamısı özgə dildə. Hansı nazirliyə ərizə ilə müraciət eləsən, Azərbaycan dilindən başqa nə dildə desən cavab verirlər.

Burasını heç yalan demirəm ha. Nazirlik nədi, heç allahın mənzil istismar sahəsində adamın üzünə baxmaq istəmirlər. Üç ay bundan irəli şikayət yazmışdım ki, evim damır. Üç gün bundan irəli cavab almışam. Məktubu oxuyan kimi cumdum mənzil-istismar sahəsinə. Dedim:

- Ərizəmə üç aydan sonra cavab yazmısınız, ala gözlərinizə qurban. Damım bu çağacan təmir olunmayıb, bu da başınızın sadağası. Barı bu andır məktubu mən başa düşən dildə yazaydınız. Sahənin müdiri başlayıb özünü təmizə çıxarmağa.

- Panimayeş daroqoy, bizim injener obrazovanini Urusetə kançat eləyib. Azerbaydjanski nimnoşka pis bilir. Znayeş, ispalkomda, raykomda da proveryayuşşilər bu dildə nimnoşka panimat eləmillər. Sən bizi prosti. Tixonka-tixonka öyrənirik.

Bacıoğlum mağaza müdiridi, o gün ilişdiriblər onu, filan qədər pul tökəndən sonra qutarıb gəlib. Deyir dayday, məni bir şey udivit eyləyir. Deyirəm nədir səni təcübləndirən? Deyir ki, müstəntiq mənə azərbaycanski suallar verirdi. Məni neçə dəfə orabura aparıblar, heç belə şey görməmişdim. Allah sənə çox şükür. Deyəsən bizimkilər də «tixonka-tixonka» öz dilimizdə qırıldımağa başlayıblar. Vallah, axırda bizə göz dəyəcək. Dünən işdə Teymur Balayeviç məni yanına çağırırdı. Deyir Azərbaycan dilində çıxan qəzet - jurnalları idarəyə yazdır.

- Nə üçün? - deyirəm, Teymur Balayeviç, bizim idarədə ki, bu dildə oxuyan yoxdur.

- Bolvan tı...

Keysən sən. İndi belə dəbdi. Palaza bürün elinə sürün. Görmürsən, Hamı Azərbaycan dili barədə haray-həşir salıb. Əlinə trubina keçən döşəyir. Qoy deməsinlər biz camaatdan geri qalırıq. Gözdən pərdə asmaq zamanası deyil?

V. 2 . Hara tələsirik ki?

(Vəzifəli kommunistin parlamentdəki monoloqundan)

A yoldaşlar, axı belə olmaz. A bir səbriniz, dözümünüz olsun da. Əşi rəhmətliyin oğlu, sən də başlamısan bizim bəzi ziyalılarımız kimi demokratiya deməyə. Ay balam, belə olmaz, vallah belə olmaz

Əllərinə fürsət keçən kimi başlayırlar dil belə gəldi, dil belə getdi. Zarafat-zarafat, deyəsən bunlar, doğrudan da, Azərbaycan dilini dövlət dili eləmək istəyirlər. Ayə, ayıbdı, ayə bir fikirləşin bala, heç indi bunun yeridir? Qərribə adamlarsınız, yuxarıda eşidərlər axı, bizim adımız onsuz da pis dəftərdədir. İndi onları əsəbləşdiririk, nə var-nə var, biz suverenlik istəyirik. Ay canım, axı bütün sahələrdə birdən-birə suverenliyə keçmək olmaz. Mərkəz nə deyər. Ayə bir iş görməzdən əvvəl ölçüb-biçmək lazımdır. Ayə, vallah bizi sonra heç Moskvaya qoymayacaqlar. Nolsun ey, mərkəzdə çox ciddi demokratikləşmə gedir, inanma, bunlar oyundur. Bir də ki, lap fərz eləyək, biz qəbul elədiyimiz qərarın

yerinə yetirilməsini istəyirik. Məgər biz buna hazırıq? A qardaş, nə ana dili, ana dili salmışınız, ey? Biz indi ikidilliliyi inkişaf etdirməliyik. Axı, Azərbaycan dili kimə lazımdır? Bizim idarə müdirlərinin çoxu bu dili bilmir, onları işdən çıxartsaq, bəs biz neyləyirik. Bir özün fikirləş, Bakı Baş Aqreqat İstehsalat Birliyi kimi iri müəssisənin rəhbərinin layiqli əvəzçisi var? – yoxdur. Bir də ki, azərbaycanca danışmaq istəyirsən, nə qədər istəyirsən danış. Ancaq birliyin ərazisindən kənardadır. Heç fikirləşirsən ki, bu boyda birlikdə kollektiv azərbaycanca danışsa, məhsuldarlıq nə qədər aşağı düşəcək? Odur ki, mən bunun qəti əleyhinəyəm. Ay canım, biz indi daha çox işləməliyik, plan tapşırıqlarını yerinə yetirməliyik. Sən bilirsən ki, biz bu cür müəssisələrdə Azərbaycan dilinə keçə bilmərik. Olmaz bala, o ziyalılara da məsləhət gör, ağıllarını yığsınlar başlarına, öz işlərilə məşğul olsunlar. Odur bax, bizim Alik də, Sabışka da mən deyənə qulaq asmadılar, uşaqlarını qoydular Azərbaycan məktəbinə. İndi də uşağa iş tapa bilmirlər. Bir də ki, niyə özümü zəziyyət verək axı, onsuz da indiki həyatımızın bütün sahələrinə dair məfhumları və sözləri onlar icad eləyirlər, biz hazırına nazir oluruq, bəzilərini bir təhər dilimizə tərcümə edirik, digərlərini olduğu kimi qəbul edirik. Görürsənmi, indi özün fikirləş, hansı yaxşıdır? Məfhum tap, söz icad elə, yerində işlətmək üçün çalış, hazır rahatı, ola bilməz ki, hazırıni götür işlət olsun əla? Götürək elə Yeni Bakı Neftayırma zavodunu. A qardaş, bu zavodda çoxtirajlı qəzeti azərbaycanca buraxmağa ehtiyac varmı? Onsuz da Azərbaycan dilindəki mətnlər rus dilində yazılmış materialların tərcüməsidir. Nəyə lazımdır ki, kağız gedir, işçiyə maaş verilir, nə var, nə var, biz vətənpərvərik, öz dilimizi qorumağa çalışırıq. Bu boyda dünya çempionatında sənin respublikanı bir jurnalist təmsil edirmi? Xeyr etmir, başqalarının beyninin məhsulu «ikinci ana dilimizdə» gəlib bizə çatacaq, biz də onu tez-tələsik necə gəldi çevirəcəyik öz dilimizə. Uzaq kəndlərimizə bu məlumatlar təxminən bir həftəyə gəlib çatar. Buna da şükür. Bir də axı, buna nə ehtiyac var. İdmandan az-maz başı çıxanlar onsuz da bu məlumatları rus dilində alır. O ki qaldı dünya hadisələrinə, heç burada da məlumatın

Azərbaycan dilində verilməsi o qədər də vacib deyildir. Bir özün fikirləş, dünyanın radio dalğaları bu məlumatları yayır, elə azərbaycanca da, yayılanı az deyildir, amma bunlar da o biri dillərdə yaranmışların tərcüməsidir. Ola bilməz ki, ha, elə o dilləri öyrənək, onlar vasitəsilə də dünyadakı hadisələrdən valeh olaq.

Evin tikilsin, vallah, bilmirəm mənə qanmaz yerinə qoymusan, yoxsa elə sənə qandığın buracandır. Ayə, sən bilirsən ki, ölkəmiz hazırda iqtisadi böhran keçirir? Şəhər, rayon, kənd, qəsəbə, məktəb, kolxoz, sovxoz, küçə və s. və ilaxır adlarını dəyişdirmək üçün vəsait lazımdır. Hələ bu bir yana qalsın, mən hələ əlifbanın dəyişdirilməsi ideyasını irəli sürənləri demirəm. Yapışıblar ki, gəlin əlifbamıza qayıdaq, A qardaş, olmaz axı, biz o birilərinə oxşamamalıyıq, nolsun ki, moldavanlar bu məsələni az bir müddətdə yoluna qoydular. Biz ağıllı olmalıyıq, baxaq görək yuxarılar nə deyir, məsləhət olsa, onda biz də keçərik.

Mənim sizə məsləhətim birdir. Heç vaxt tələsməyin, qabağa düşmək o qədər də yaxşı iş deyil. İşdir, birdən geri döndük, onda biz lap axırda qala bilərik. Bir də ki, atalar yaxşı deyib: palaza bürün, elnən sürün. Elə isə yadda bərk-bərk saxlayın. Müasir atalar deyirlər: başqa dildə danışmaq hər kişinin işidir, ana dilində danışmaq nər kişinin işidir.

Bir rayonun ərazisi ilə gedirsən, əvvəlki adlarımızdan əsər-ələmət görmürsən. Onların əvəzinə iri dəmir lövhələrin üzərinə kolxoz və sovxozların müasir adları yazılıb. Axı iqtisadiyyatda və ədəbiyyatda müasirlik olduğu kimi, mənəviyyatda və dildə də müasirlik olmalıdır. Mən ölüm, düzünü de, hansı yaxşı səslənir: Kürdəmir r-nu Karrar kəndi, yoxsa ki, Oktyabr sovxozu. Axı, bu həyatdır, burada müasirlikdən kənar qalmaq olmaz.

V. 3. Yazan çox, baxan yox

Adı özümüzünküləşmiş küçələrdən birilə üzüaşağı dənizə sarı gedirdim. Bir də gördüm ki, çoxdan rastlaşmadığım dostlarımdan biri əlini-qucağını qəzetlə doldurub gəlir. Görüşdüyümüzə hər ikimiz sevindik. Hal-əhval tutmaq istəyirdim ki, başladı gileylənməyə:

- A qardaş, başuva dönüm, bir məni başa sal görüm, bu nə yaz-ha yazdır axı? Maşallah-maşallah, bu qədər qəzet olar a? Vallah heç adlarını düz-əməlli yadda saxlamaq olmur. Ayə, sən öl, elə hey oxuyuram, amma bir tərəfə aparıb çıxara bilmirəm. Biri yazır ki, «Qarabağ bizimdir, onu əldən vermərik» O biri yazır ki, «Qarabağda ermənilər ağalığ edir». Biri yazır ki, parlamentimizə seçkilər qaydasında keçib, xalq kimi istəyibsə, ona da səs verib. O birisi də, sübut etməyə çalışır ki, yalandır, seçkilərdə saxtakarlıq olub. Axşam da televiziya ekranından tamam başqa bir məlumat verilir.

Dostumu sakitləşdirməyə çalışdım. Dedim ki, a dost, aşkarlıqdır da. Kimin ürəyindən nə keçir, onu da yazır.

- Olsun ey, qardaş, mən nə deyirəm ki? Deyirəm bəs biz neyləyək, kimə inanaq? Ekrandan vəzifəli yoldaşlar vəd edir ki, allaha şükür, hər şeyimiz var. Düyü, makaron, ət, yumurta, balıq, soğan, kartof, bir sözlə, bizdə vəziyyət yaxşıdır. Amma çıxıram, dövlət mağazalarına baxıram, piştaxtalarda respublikamızda istehsal olunan heç nəyə rast gəlmək olmur.

İndi də, qəzetlər dəb salıblar bu ikidilliliyi. Dost-tanışdan soruşanda ki, bu nə məsələdir, deyirlər ki, biz oxucunu itirə bilmərik, bir də ki, bizim məlumatlar rusca çap olunanda onu ittifaq oxucuları da oxuyur, bizim dərd-sərimizdən hali olurlar. Daha demir ki, rəhmətliyin oğlu, yazıya indi baxan kimdir.

Dostumun giley-güzarı qurtarmaq bilmirdi. Özlüyümdə fikirləşirdim ki, bu qəzetlərin bircə xeyri var, o da millətin savadlı

jurnalistləri işlə təmin oluna bilirlər. Bu az deyil. O ki qaldı ikidillilik məsələsinə burda mən bir az dayanıb dedim:

- Dost, sən niyə ikidillilikdən şikayət edirsən? Sən ki ingilis dili mütəxəssisisən.

- Hə də, elə mən də ona görə deyirəm. Şeytan deyir ki, mən də bir qəzet buraxım, yarısı azərbaycanca, yarısı da ingiliscə. İngilislər bizim haqqımızda hardan məlumat alsınlar bəs? Bir də ki, bizdə bəzi azərbaycanlılar öz dillərini bilmirlər, onlar məlumatı ancaq ingiliscə ala bilirlər.

Açığını deyim ki, dostumun ideyası məni özünə çəkdi. Fikirləşdim ki, bir sponsor tapa bilsəydik, biz də qəzet buraxarıq. Bəlkə cibişdana bir şey doldu. Əsas məsələ odur ki, bizim ad-sanımız tanınacaq, gəlirimiz olacaq. Daha yazdıqlarımızı oxuyub faydalanan olacağının bizim üçün fərqi yoxdur. Onsuz da yazan çox, amma baxan yoxdu. Bizimki də olsun onlardan biri.

Elə dostumla yenicə xudahafizləşib ayrılmışdım ki, qəzet köşkündə işləyənlə rastlaşdım. Dedi, müəllim, təzə qəzet buraxırlar, birinci nömrəsini almışığı. Qəzet iki dildədir. Yarısı azərbaycancadır, yarısı da buşmen dilində. Axı buşmenlər də bizim başımıza nələr gəldiyini bilməlidir. Dedim, afərin, biz düz yoldayıq. Belə getsə, tezliklə məhsul bolluğu yaradarıq. Əsas məsələ yazmaqdır. Sən yaz, bu gün də olmasa, bir gün gələr ki, baxan tapılar.

V. 4. Bir yazı haqqında ötəri düşüncələr

“Bakı-xəbər” qəzeti (22, 23, 24, 26, 27 may 2013 sayları) ilk baxışdan bugünkü cəmiyyətimiz üçün son dərəcə aktual bir məsələni - dilçilikdə islahatların aparılmasının gərəkliyini - müzakirəyə çıxartmaq adı altında İdris adlı elmi ictimaiyyətə tanış olmayan birisinin iftira dolu silsilə məqalələrini çap etmişdir. Bəri başdan deyək ki, dilçilik elmdir və elmdə islahatlar yox, kəşflər olur. Məqalənin ilk sətirlərindən məlum olur ki, qəzet heç də müzakirə açmaq deyil, ölkəmizin bir dilçi aliminin zəhmətini yərə

vurmaq, onun yaradıcılığını yersiz və əsassız tənqid etmək yolunu tutan İdris Abbasovun özəl fikirlərini oxuculara həqiqət kimi sırmaq istəyib. Bu yoldansa redaksiyaya məsləhət görərdik ki, İdris müəllim öz düşüncələrini ortalığa qoysaydı müzakirəyə maraqlı tərəfləri cəlb edə bilərdi ki, bununla da elmimizin inkişafına münbit zəmin yaratmış olardı. Məqalələrdən qəti məlum olmur ki, emosiyalarına güc vermiş İdris müəllimin dil və dilçiliklə bağlı öz ideyaları nədən ibarətdir. Ortalığda İdris müəllimin də öz mövqeyini əks etdirən fikirlər olsaydı, müzakirə daha səmərəli olardı. Ancaq bir halda ki, bu janr seçilib, elə həmin janrdə da İdris müəllimin cızma-qarasına cavab verməli olduq.

Birincisi, İdris müəllimin dediyi kimi, mən heç vaxt təvəzökarlıqdan kənar hərəkətlərə yol verən adam deyiləm. Mənim kitabım haqqında Respublikamızın hörmətli alimlərinin yazdıqları rəyləri bəziləri kimi, müəllif təşkil etməyib, həmin rəylərdə o alimlərin ürəkdən gələn sözləri əks olunub. Hər gün mənim kitabım haqqında çoxlu rəylər eşidirik. (Söhbət 2013-cü il "Mütərcimdə" çapdan çıxmış "Dilçiliyin əsasları" kitabından gedir - F.V.) İndi bu rəylərə görə mən obyektiv olmalıyam?

İkincisi, İdris müəllim məqaləsinin başlanğıcında çox haqlı olaraq son zamanlar dilimizə və dilçiliyimizə yüksək səviyyədə göstərilən dövlət qayğısından danışır. Ancaq nədənsə İdris müəllim hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin son dərəcə dərindən düşünülmüş, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı üçün böyük rol oynayan iki sərəncamını unudub: 2013-cü il mayın 29-da "AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında" və həmin ilin aprelin 9-da "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" imzaladığı sərəncamları yada salmır, halbuki bu sərəncamlar dilimizin işlənməsi və dilçiliyimizin inkişafı ilə bağlı mühüm direktiv sənədlərdir.

Bəri başdan qeyd edək ki, İdris müəllim deməqoqcasına manipulyasiya edərək öz məqsədini gizlətmək istəyir. Bu da ondan

ibarətdir ki, İdris müəllimin Dilçilik İnstitutunda seminarda doktorluq dissertasiyasının müzakirəsində xeyli iradlar səsləndirilməsinə baxmayaraq, onları aradan qaldıraraq dissertasiyasını AAK-ın tələblərinə cavab verən şəkə salmaqdan imtina edərək onu nəyin bahasına olursa-olsun müdafiə edəcəyində iddialı olduğunu bildirdi. Ona izah edildi ki, öncə seminarda irəli sürülən iradları aradan qaldırmaq, sonra isə müdafiə üçün növbə tutmaq lazımdır. O isə bütün bu məsləhətlərə məhəl qoymayaraq müdafiəsini təşkil etməyi tələb etdi. İnstitutun Müdafiə Şurasının katibi filologiya üzrə elmlər doktoru N.Seyidəliyev ona müdafiə ilə bağlı prosedur qaydaları dəfələrlə izah etməyə cəhd göstərsə də, o öz dediyində israr etdi və şikayətləndi ki, ona qəsdən maneçilik törədilir. Bir neçə gündən sonra isə bu məqalələr meydana gəldi. Məqalədə İdris müəllim mənim kitabıma yazdığım ön sözdə dilçiliyimizlə bağlı söylədiyim fikirlərə irad tutaraq yazır ki, problemin kökü “Yüksək potensiala malik gənc, istedadlı kadrların burunlanmasında, onlara qarşı qısqanclıqda, mənəm-mənəmlikdə, inamsızlıqda və bunun kimi digər mənfi keyfiyyətlərdədir”. Bu iftira və böhtan dolu ifadələrin arxasında İdris müəllimin “necə olursa-olsun müdafiə eləməliyəm” iddiası durur. İdris müəllimin bu fikri də bizə təəccüblü gəlir. “İnternetin olmadığı zamanlarda, elmi ədəbiyyatın gizlədilməsini, zəif elmi potensiala malik, fəqət yarınmağa meyilli olanlara “kadr” etiketi vurub diplomla təltif etməyi də buna əlavə etmək olar”. Bu cümlə bütövlükdə İdris müəllimin özünə aid edilə bilər.

Yaxşı xatırlayıyıq, seminarda müzakirə zamanı mən ona belə bir sual verdim: “Siz bələğətdən əsər yazmısınız. Bələğətin strukturu haqda nə deyə bilərsiniz? O susdu. Sonra kimsə yerdən dedi ki, İdris müəllimi burada iş götürmək olar. Mən də bildirdim, bura dilçilik institutudur, burada iş girənin müasir dilçiliyə dair ən azı 10 dilçinin əsərlərini oxuması lazımdır. Bunlar İdris müəllimin xətrinə dəyib. İdris müəllimə bildirildi ki, onun müdafiəsi yalnız növbəsi çatanda mümkün olacaqdır. Növbədənkənar müdafiə isə AAK-ın məktubu əsasında olur. Müzakirədə İdris müəllim mənə

“Dilçilik ensiklopediyası”na görə minnətdarlığımı bildirdi ki, ensiklopediyadan yeni şeylər öyrənə bilib. İkinci məqaləsində İdris müəllim yazır ki, bu kitab onu çəş-baş salıb. Sən demə, Azərbaycan dilinin ensiklopediyada 5-ci yerdə verilməsi onun zəkasını tormuzlayıb. Ancaq bu adam özünə əziyyət verib “Ensiklopediya”nın girişini oxusaydı, görərdi ki, mən bu cür düzülüşü nə ilə əsaslandırmışam. Sadəcə olaraq Azərbaycan oxucularının əksəriyyəti elmi informasiyanı bu gün rus dilində alır. Ona görə də baş məqalə rusca verilib. Məntiqi olaraq sonra alman, ingilis və fransız dillərində terminlərin qarşılığı və sonda Azərbaycan dilində onların geniş şərhı verilir. Əlavə edək ki, vaxtilə mən İdris müəllimə qayğı göstərərək onun bir məqaləsini özümün təsis etdiyim jurnalda çap etdirməyə imkan vermişdim. İndi nə oldu, bu adam birdən 180 dərəcə bucaq altında döndü? Buna cavabı buraxıram onun vicdanına. İndi keçək İdris müəllimin cızma-qaralarına.

İdris müəllim məqaləsini mənim kitabımdan götürdüyü bir parça ilə başlayır. Məlumdur ki, istənilən parça kontekstdən xaric müxtəlif cür yozula bilər. Halbuki mən əsərimin 30 – cu səhifəsində bütün canlı aləmin semiotik baxımdan ünsiyyətə girə bilməsini, insan dilinin anadangəlmə olmasını izah etmək üçün heyvan “dilinə” müraciət edir və sonda fikrini belə ümumiləşdirir: “Yalnız insanlar bütün bu hərəkətləri sözlə, dillə gerçəkləşdirir. Yalnız insan nəfəsvermədə danışır, öz fikirlərini ifadə edir, öz həmdillisini dilindən tanıyır, ona nəşə deyir, ondan nəşə qəbul edir”. Görünür İdris müəllim bu qədər aydın deyilmiş fikri anlamaqda acizdir, çünki bu adam şər atmağı özünə şərəf bilir. Ümumiyyətlə, onun məqalələrini oxuyanda adamda belə təssürat yaranır ki, İdris müəllim bu janrda yazı yazmaqda peşəkardır. Onu qıcıqlandıran başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, mənim kitabıma rəy yazmış aliimlər məni tərifləyirlər. Siz, hörmətli İdris müəllim, mənim kitabımı həzm edə bilmirsiniz və yəqin ki, bu kitabda verilmiş çoxsaylı informasiyanı başa düşə bilməmişiniz, bu fikri söyləməyə Sizin məqalələrdə toxunmaq istədiyiniz məqamlar əsas verir, Siz

dilin daxili strukturu ilə bağlı fəsilərə heç yaxın düşə bilməmişiniz, ona görə də məqalə müəlliflərinə irad tutursunuz ki, onlar mənim kitabımda “baş alıb gedən qrammatik və üslub yayınmalarını görmürlər”. Adamdan soruşurlar: hansılardır bu səhvlər?! Yenə İdris müəllim öz xislətinə sadıq qalaraq yazır ki, “elmi məziyyətləri çox-çox aşağı olan bu əsəri ictimaiyyətə “şədevr” kimi təqdim edib elmi yanlışlıqları bilə-bilə ört-basdır etmək çox zərərli tendensiya olub vicdanın aşınması prosesidir”. Fikrimizcə, vicdanın nə olduğunu başa düşən belə şey yaza bilməz.

İdris müəllim iddia edir ki, guya mən gürcü dilindən gətirdiyim misalla göstərmək istəyirəm ki, mən, Qafqaz dillərini də bilməyimi gözə soxuram. Əvvəla, o misal ona görə verilib ki, ünsiyyətdə iştirak edənlər bir-birinin dilini bilməlidir, yəni həmsöhbətin hər ikisi eyni dil sisteminin daşıyıcısı olmalıdır. Digər tərəfdən, mən hərbi xidmətimi Gürcüstanda keçirib və 5 il sərasər Tbilisi Dövlət Universitetində İxtisaslaşmış Müdafiə Şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişəm. Yəqin ki, bu müddət ərzində mən gürcü dilində nəsə öyrənə bilmişəm. Sonra İdris müəllim mənim ölkəmizdə əsl alimin az olması ilə bağlı fikirlərimə ilişir. Burada isə o əsas məsələni qoyub mənim elm yolumu təftiş edir və məni günahlandırır ki, mən niyə belə hökm verirəm. Təəssüflər olsun ki, İdris müəllim yenə qərəzli fikir yürüdür və əslində mənim nə demək istədiyimi tuta bilmir. Hər cibində diplom gəzdirənə alim demək olardısı, onda dərdimiz nə idi ki?! Yəqin, İdris müəllim alimliyi elə diplomla ölçür. Mən qəti şəkildə bildirirəm ki, mən heç vaxt özümü gözə soxmuram, təvəzökarlıqdan kənara çıxan hərəkətlərə yol vermirəm, həmişə axtarmağı, öyrənməyi özümün həyat devizim seçmişəm. Mən, Respublika Ali Attestasiya Komissiyasında çalışanda da prinsipiallıq göstərməklə bərabər xeyirxahlığımdan əl çəkməmişəm. Mən harada işləməyimdən asılı olmayaraq həmişə gənclərə arxa olmuşam. Mən, dünyanın bir neçə ölkəsində 20-dən yuxarı elmi-nəzəri sanbalı ilə seçilən məqalə çap etdirəndə də, müxtəlif konqres və simpoziumlarda məruzə edəndə də lovğalanmamışam. Mən

latınların bir misalını auditoriyada tez-tez xatırladıram: “Docendo discimus” (öyrədərək öyrənirik). Elmə sonsuz həvəsim və bağlılığım məni həmişə yardımçı olmağa sövq edir, indi də yardımımı heç kimdən əsirgəmirəm. Mən ümumi şəkildə mənzərəni göstərmək istəmişəm. İndiki fəlsəfə doktorlarından Dəmirçizadələr, Şirəliyevlər, Hüseynzadələr, Zeynalovlar, Abdullayevlər, Bayramovlar, Tağıyevlər və s. olacaqsız, deməli, biz düz yoldayıq. Amma real vəziyyət başqa cürdür axı! Bunu Siz də bilməmiş deyilsiniz, İdris müəllim.

İdris müəllim kitabımın sonunda məlumat xarakterli yazıdan qəzəblənir, paxıllıq hissi onu rahat buraxmır. Orada verilmiş qısa, əsasən bioqrafik məlumatı “təmtəraqlı” adlandırır. Bəlkə nəşə düz deyil, İdris müəllim? Orada yazılanlar mənim elmi yaradıcılığımın yalnız cüzi bir hissəsidir. İnternet səhifələrində axtarış verib əmin ola bilərsiniz. Mən Sizin kimi şantaj əl atmaqla, hədə-qorxu gəlməklə müdafiə etməmişəm, dünyada yüksək reytingi olan unvəstetlərdə oxuyub, dissertasiyalarımın ikisini də Leninqradda (S.Peterburqda) müdafiə etmişəm, oponentlərim dünyaşöhrətli alimlər olublar. Hansı yarınmaqdan danışsınız, İdriüs müəllim? Sizin kimi ordan-burdan köçürməklə dissertasiya düzəltməmişəm, minlərlə dil faktını dil daşıyıcılarının ifasında Berlində, Drezdendə, Moskvada lentə köçürüb və gecə-gündüz topladığım eksperiment materialını bir-bir öyrənib, yalnız ondan sonra cəsarət edib müdafiəyə çıxmışam. Mənim lent yazılarım indi də evimdə saxlanılır. İstəsəniz ekskursiyaya gəlib baxarsınız, həm də 5 minlik Azərbaycan, rus, alman, ingilis və başqa dillərdə olan nadir dilçilik ədəbiyyatını görərsiniz. Bəlkə, onda bilərsiniz ki, mən necə aliməm.

İdris müəllim yenə şər ataraq yazır ki, guya mən dilimizin gələcəyilə bağlı yersiz həyəcan təbili çalırım. Burada Siz müştəbehlik edib özünəvurgunluq nümayiş etdirirsiniz. Siz görmürsünüz ki, vəziyyət nə yerdədir? Bəli, son zamanlar Azərbaycan, sözün əsl mənasında, çoxsaylı bənəlxalq tədbirlərin keçirilməsi məkanına çevrilib, müxtəlif forumlar, konqreslər və s. Azərbaycanın dünyada tanınmasına, mədəniyyətimizin yayılmasına

çox böyük təkan verir. Bəli, Azərbaycanın inkişafı göz qabağındadır. İndi beynəlxalq tədbirlərdəki çıxışlar və məruzələr xüsusi qurğular vasitəsilə iclas salonuna dilimizə tərcümə edilib ötürülür. Amma bu gün bütün dünya narahatdır ki, ingilis dili yeganə beynəlxalq ünsiyyət dilinə çevrilir. Dünyada alman dilinə edilən tərcümələr üzrə bu dil birinci yerdə gedir. Ancaq 100 milyon danışıdığı alman dilini nə Avropa İttifaqına, nə də Avropa Şurasına yaxın qoyurlar, həttdə ki, Aİ büdcəsinin 25 %-i AFR-in payına düşür. Bu gün dünya əhalisinin 2,5 milyardı ingilis dilindən ana və əcnəbi dil kimi istifadə edir. Bunlar qlobal dil problemi deyilmi? İdris müəllimin məntiqində problem var, deyəsən. Yoxsa ağa qara deməzsiniz.

Maraqlıdır, o hökm verir ki, mən ədəbi dil normasını pozuram. Amma fakt gətirmir. Mənim arqumentlərim o qədər güclüdür ki, onları inkar etmək düz və hamar yoldan sapıb kənara çıxaraq qəza törədən sürücü anlamına gəlir. Mən haqlı olaraq yazıram ki, dilimizə yeni-yeni sözlər gəlir, onların bəzisi dilimiz tərəfindən mənimsənilir, o biriləri isə etimon dilin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Amma bundan istifadə edib məni dilimizə biganəlikdə qınamaq ən azı insafsızlıqdır. "Eurovision" sözü buna bariz nümunədir. Görün bu sözün nə qədər variantı var: "Evrovijn", "Avrovijn", "Avrovizion" və s. Bunlardan hansının dilimizdə qalib çıxacağı tədricən məlum olacaq. Yəqin ki, İdris müəllim kalka yolu ilə yaranan sözlərdən xəbərdardır. "Boru kəməri" də, professoru görə, belə gəlib dilimizə. Bir də ki, mən öz dediklərimi doqma kimi cəmiyyətə sırımıram, bu elmi mülahizələrimin məhsuludur. Mənim kitabım şəxsən özümün yaradıcı axtarırlarımın məhsuludur, ordan - burdan oğurlayıb götürməmişəm. Razılaşımaq da olar, razılaşımaq da. Atalar yaxşı deyiblər: ağıl yaşda eyil, başdadır. İdris müəllimə buradaca bir tövsiyyə edərdim ki, dizini qoysun yerə, sanballı bir kitab yazsın, bütün ictimaiyyət yalnız onun kitabından istifadə edərək faydalansın. Buna yalnız sevinmək olar. Bəyəm, mən kiminsə yaradıcılığı qarşısına siper çəkmişəm? Hünəriniz var, Siz də yazın. Xalqımız kimin kim olduğunu görsün. Yoxsa boş-boş

danışib özünüzü qəhrəman obrazında təqdim etməkdən bir şey çıxmaz. .

İdris müəllim, Siz məni dəlilsiz-sübutsuz ittiham edirsiniz ki, guya mənim fikirlərimin ifasında sintaktik və üslub səhvləri var və qəzəblənirsiniz ki, mənim kitabımı hansı məziyyətlərinə görə “fundamental” adlandırmaq olar. İrad tutursunuz ki, mən ingilis dilində hal kateqoriyası olmadığını bəyan edirəm. Hər bir dilçiyə aydındır ki, hal və hal kateqoriyası başqa-başqa şeylərdir. İngilis dilində subyekt halını heç kəs obyekt halı ilə qarışdırmır. İngilis dilində hal sintaktik səviyyədə özünü östərir. Morfoloji səviyyədə isə halın paradigmi yoxdur. Digər tərəfdən, qeyd etmək yerinə düşər ki, paradigmi və ya kateqoriya formal və semantik qarşılaşmanın vəhdətidir. Hörmətli İdris müəllim, Sizin məqalənin adı da elmi cəhətdən yanlışdır, çünki paradigmi (məhz paradigmi, paradigma yox!) sözündə bir topluluq, cəmlilik vardır. Paradigmi müəyyən inkişafın məziyyətlərinin və ya sistemin bir-birinə qarşı qoyulan elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Özünü sanballı göstərmək üçün İdris müəllim yazıda internetdən köçürdüyü xeyli ədəbiyyat siyahısı verir. Ancaq bunlar da onun köməyinə çatmır. Babil qülləsinin çökməsilə bağlı “İncilin” 18-19-cu Mən uzun-uzadı mətnlər vermərəm ki, oxucunu yorum. İdris müəllim gah nala, gah da mıxa vurur. Mənim nə demək istədiyimi tuta bilmir. Məsələn, /öküz/ misalı ilə mən dildə işarələmənlə (məna ilə) işarələyənin (formanın) birbaşa əlaqəli olmamasını açıb göstərmək istəyirəm. Bu ideya semiotikanın fundamental məsələsidir. İdris müəllim isə sitatı mətndən çıxardır, özü də unudur ki, /öküz/ sözü ilə bağlı sitat şərhətsiz- filansız 3-cü yazısının əvvəlində də gedib, sonda bu sitatı eynilə təkrar edir və “Necə yəni hamı üçün zəruridir?” sualını əlavə edirsiniz. Suala cavab tapmaq istəyirdiniz, o, fəslə axıra qədər oxuyub mənimsəməli idiniz. Amma Siz buna qadir deyilsiniz, çünki səviyyəniz çox aşağıdır. Həqiqətən də işarələmənlə işarələmənin arasında (səs təqlidi sözlərini çıxmaq şərtilə) birbaşa əlaqə yoxdur. Siz birinci yazınızda gətirdiyiniz “heyvan dililə” bağlı parçanı 3-cü yazının axırında

təkrar verirsiniz. Görünür heyvanların “dili” Sizin çox xoşunuza gəlib. Əks təqdirdə əvvəl dediyinizi unudub təkrar verməzdiniz. Bəlkə kompüterdə işləməyi təzə öyrənmisiniz? Amma, doğrudan da, zoosemiotika çox maraqlı elmdir.

Ümumiyyətlə, maraqlıdır ki, İdris müəllim filan əsəri mənə oxuyub-oxumamağım ilə maraqlanırsınız. O kitabları və onlardan başqa neçəsini mən oxumuşam ki, orfofoniya məsələsini hələ 1993-cü ildə yazdığım “Fonologiya və fonetika məsələləri” əsərində (bu əsər Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilərək Ankarada çap edilib), ondan da xeyli əvvəl yazdığım doktorluq dissertasiyasında (1980) qaldırmışam, indi də ayrıca bir orfofoniya lüğətinin hazırlanması layihəsi üzərində çalışıram. Əgər əsərimi oxuyub başa düşsəydiniz, görərdiniz ki, mən dilə ikili deyil, üçlü yanaşmanı qəbul edirəm. Bunun açmasını isə Sizin öhdənizə buraxıram.

Mən İdris müəllimin cızma-qarasında deklarativ bəyanatlardan başqa bir şey tapa bilmədim. Mənim İsveçrədəki dil situasiyası ilə bağlı misalım və ifadələrim orijinal mətnə adekvatdır və başa düşüləndir. İdris müəllim fikirləşirsə ki, /dəre/ əvəzinə /vadi/ deyilsə yaxşı olardı, olsun, etiraz etmirəm. Ancaq /dəre/ dilimizdə çox işlənən sözdür. Bir də burada mən o ölkədəki dil situasiyasını açıb göstərmək istəmişəm.

İdris müəllim bütün yazıları boyu faktsiz - sübutsuz danışdığı kimi, 3-cü yazısında da şantajə əl atır və mənə ədəbi dil norması və ondan yayınma hallarını misallarla göstərməyim psevdo alim İdris müəllimi məhvəridən çıxardır. O digər mülahizələrində olduğu kimi, burada da özünü ağıllı və çoxbilmiş göstərmək istəyir. Dialekt, ədəbi dil və idiolekt qarşılaşmaları ilə bağlı Mənim mövqeyim hələ E.Koseriu kimi nəhəng alimin “Ümumi dilçiliyə giriş” (Bakı, 2005) əsərini almancadan Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən orada verdiyi şərhlərdən görmək olar. Bir də ki, mən fonoloqam və dildaxili variativliyin, fon-allofon(em) - fonem münasibətlərini yəqin ki, İdris müəllim, Sizdən pis bilmirəm.

İdris müəllimin 4-cü yazısı lap gülməlidir. Bu adam mənə kitablarımdan uzun -uzadı sitatlar və s. gətirir, ancaq özünün

uydurduğu mənim “Azərbaycan dilinin sintaktik və üslub qaydalarını cəsarətlə” pozduğumu açıb göstərmir. Sən demə, mən “durğu işarələrini düzgün” işlətmirəm. O yazır ki, mən presuppozisiya terminini işlədir, amma iradının nədən ibarət olduğunu açmır. Məqalənin ortasında o bir daha bu terminlə bağlı əlləmlik edir. Kitabın 34-cü səhifəsindən şahmat taxtası ilə bağlı məşhur dilçinin cümlədən kəsib götürdüyü sitatdan əvvəlki və sonrakı sətirlərini diqqətlə oxumaq lazım idi. “Tənqidçi F.de Sössürün gətirdiyi arqumentlə mənim razılaşmadığımı bilmək üçün dostumuz” mənə irad tutur ki, o, “hierarxiya” və “homonim” işlədir, amma bunlar rus dilindən götürüldüyü kimi “ierarxiya” və “omonim” olmalıdır. İdris müəllim, sözün dildə mənimsənilməsi prinsipləri var, onlardan biri ötürücü dildən, yəni rus dilindən xilas olmaq və sözü etimon dildəki kimi işlətmək prinsipidir. Rus dilində /h/ olmadığı üçün o dildə bu sözlərin əvvəlində işlədilən həmin samit atılır. Bizim dilimizdə isə bu samit olduğu üçün yuxarıdakı sözləri rus dilindəki kimi /i/ ilə işlətmək rus qrafikasının və orfofoniyasının təsirinə qapılmaq deməkdir. İdris müəllim əvvəlki yazılarında olduğu kimi, qaldırdığı məsələlərin heç birisinin mahiyyətinə vara bilməyib, xüsusilə dilin daxili strukturunu və hierarxiyasını qəti başa düşə bilməyib. Ancaq sosiodilçiliklə bağlı özündən başqa heç kəsin başa düşmədiyi söz yığınının məqaləyə pərçimləyib. İnsandan başqa canlılardan bəzilərinə dil öyrətmənin mümkünlüyü çoxdan bəllidir. Məsələn, tutuquşular, delfinlər və s. İdris müəllim, yersiz israr edirsiniz ki, mən “qrammatik qaydaları pozur və üslub xətalalarına yol verirəm”, onda haqlı sual ortalığa çıxır ki, göstərin bu qüsurları. Nyə göstərmirsiniz? “Bu gündən sonra bu seminarı Fəxrəddin seminarı adlandıracağıq” cümləsini oxuyan kimi İdris müəllimi qarın ağrısı tutur. İdris müəllim, yəqin tanışlarınızdan da mənim ADU-dakı seminarlarımda iştirak edirdilər. Orada Respublikamızın çox görkəmli alimləri ağzına qədər adamlarla dolu auditoriyada məruzə ediblər: professorlar R.Əliyev, Q.Quliyev, A. Babayev, M. Qocayev, A.Məmmədov, S.Əlyarlı və daha kimlər. Seminar ilkin olaraq prof. mənim

“N.Xomskinin dilçilik görüşləri” məruzələrimlə başlayıb. Elə rəhbərlik etdiyim seminar gəncliyimizə yol açmaq, köməklik göstərmək missiyasını uğurla yerinə yetirir. Sizdəki nihilizm və informasiya çatışmazlığı, xüsusilə də, Sizin müasir dilçilikdən xəbərsiz olmanızın imkan vermir ki, həqiqətlə yalanı, tumla ləti bir-birindən ayırasınız. Sizin yerinizə olsaydım, mənim kitablarımı təftiş etmək məqsədilə deyil, dərindən mənimsəmək üçün təkrar-təkrar oxuyub öyrənərdim. O ki, qaldı mənim son dövrlərdə verdiyim müsahibələrə, deməliyəm ki, müasir dövrdə jurnalistlər fikirləri dolaşq salmağı xoşlayırlar. Mən o qədər nadan deyiləm ki, “populist müsahibə” verəm. Başa düşün ki, əlifbamızda problemlər var, onları müzakirə etmək, Sizin düşündüyünüz kimi, cahillik deyil, elmi həqiqəti aşkar etməkdir. Sizin kimi elmdən uzaq adamlar elə fikirləşirlər ki, guya mən yeni qramatika kəşf etmək istəyirəm. Xeyir, İdris müəllim, anlamaq lazımdır ki, bu gün elmə iki cür qrammatika bəllidir. Biri Sizin kimilərinin uydurduğu qrammatika, biri də dilin obyektiv şəkildə mövcud olan qrammatik strukturunu ehtiva edən qrammatika. Bu hər gün 50 milyon azərbaycanlının normaya riayət edərək danışdığı, möhtəşəm Azərbaycan dilinin qrammatikasıdır. Bu qrammatikanı olduğu kimi açıb göstərmək dilçilik elminin ümdə vəzifəsidir. Mən, fundamental və funksional qrammatikanın yazılmasından danşıram. Siz düşünürsünüzsə ki, bəzi adamların dediyi kimi, guya mən Azərbaycan dilində 8 üzvlü hal paradigmasını kəşf etmək istəyirəm, deməli, Siz dilçilikdən, yumşaq desək, bixəbərsiniz. Heç kəs qrammatikanı dəyişmək sevdasına düşə bilməz, hörmətli İdris müəllim. Ancaq bununla bərabər müasir qrammatikanın hazırlanmasında dünya dilçilik elminin son nailiyyətlərindən, məsələn, Sizin qəti bilmədiyiniz tipoloji, koqnitiv, törəmə, konfrontativ və kontrastiv dilçiliyin nailiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu qrammatikanın müəllifləri arasında, şübhəsiz, yaxın iyirmi ildə Sizin iştirakınızı, Azərbaycanın dilçilik ictimaiyyəti heç təsəvvür etmir.

Çox təəssüf ki, İdris müəllim özünü mənimlə müqayisə etməklə ictimaiyyəti çaşdırır ki, guya Sizin də dilçilik sahəsində

səriştəniz var. Olsun, nə deyirəm ki, təkrar edirəm, yazın, çap elətdirin, verin xalqın istifadəsinə. İndi alternativ fikirlərə böyük ehtiyac var. İdris müəllim demək istəyir ki, “görürsünüz, hətta Fəxrəddin müəllimin kitabını da tənqid edirəm”. Fəxrəddin müəllim İdris müəllimin yersiz tənqid etdiyi kitaba ön sözdə yazır ki, “tənqid edənlər mənim dostlarımdırlar”. Mən heç vaxt ideal olmaq iddiasında olmamışam və indi də bu iddiada deyiləm. Ancaq insafla danışsaq deyə bilərik ki, mənim nə əqidəmə, nə elmi səviyyəmə, nə də təvəzökarlığıma şübhə ola bilməz. Mən heç vaxt kiməsə sataşmaq, kimisə şantaj etmək taktikasını seçməmişəm. Bacardığım qədər xalqıma, millətimə xidmət etmişəm və edirəm.

Sonda İdris müəllimə bir tövsiyyə edərdim. Öyrənmək heç vaxt gec deyil. Sizə məsləhət görərdim ki, intriqabazlığı, nihilizmi, özünüzn başqasının ünvanına yağdırdığınız “özünəvurgunluq, mənəm-mənəmlik” kimi zərərli və antibəşəri xasiyyətinizdən əl çəkəsiniz. Burada böyük alim İ.A.Boduen de Kurtenenin çox gənc yaşlarında həyatdan getmiş, lakin müəllimindən öyrəndiklərini öz adına çıxan N.Kruşevski haqqında dediyi bir fikri yada düşür. Müəllimin haqqını tapdayan heç vaxt zirvəyə qalxa bilməz. Siz də yerli-yersiz ora-bura əl atırsınız, ancaq, inciməyin, dilçilikdən elementar şeyləri bilmirsiniz. Belə olmasaydı mənim fonem, morfem, leksem, cümlə, danışq aktı, leksik həmrəylik və həmahənglik prinsiplərimdən danışardınız. O zaman Sizin tənqidin haqlı olmasına inanmaq olardı. Siz isə, çox təəssüf ki, şantaj və böhtan yolunu tutaraq nəyin bahasına olursa – olsun öz çirkli niyyətinizi ortalığa qoymağa çalışırsınız. Oxuyub öyrənmək heç vaxt gec deyil, İdris müəllim. Qonşudan və ya naqis şəxslərdən eşitdiklərinizə inanmayın. Axı Siz hələ gəncsiniz.

"Bakı xəbər" may 2013.

V. 5. Qeyri – standart düşüncələrim

Əsgər bəyi lap gənclik illərindən təvazökar, zəhmətkeş, səliqə ilə geyinib gözən bir tələbə kimi tanıyıram. Əsgər o zamankı M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedagoji Dillər institutunun (APDİ) Avropa dilləri fakültəsinin fransız dili şöbəsində 2-ci kursda oxuyurdu, mən isə Leninqradda german dilləri ixtisası üzrə namizədlik dissertasiyasını yenicə uğurla müdafiə edib vətənə qayıtmışdım və həmin institutda alman və fransız dilləri fakültəsində işləməyə başlamışdım. 1973-cü ildə M.F.Axundov adına APDİ bazasında iki institut yaradıldı: M.F.Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu (hazırkı Bakı Slavyan Universiteti-BSU) və SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu (hazırkı Azərbaycan Dillər Universiteti-ADU). Mən o zaman institutdaxili çaxnaşmalardan bezərək mənəvi mühitin və elmi səviyyənin çox yüksək olduğu Rus dili və ədəbiyyat institutunda qaldım, orada ümumi dilçilik kafedrasına rəhbərlik edirdim. Lakin ixtisasım german dilləri olduğu üçün və APXDİ-yə yeni təyin olunmuş rektor prof. Z.N.Verdiyevanın dəvətilə doğma instituta qayıtdım, fransız dili fakültəsindən ayrılmış alman dili fakültəsinin dekanı və eyni zamanda alman və fransız dillərinin fonetikasını kafedrasının müdiri seçildim. Elə o zamandan Əsgər bəylə təmaslarımız intensivləşdi, çünki mənimlə bir kafedrada çalışan fransız dili mütəxəssisləri tələbə Əsgərin istedadından, möhkəm yaddaşı olmasından, Azərbaycan dilini və ədəbiyyatını mükəmməl bilməsindən tez-tez ağızdolusu danışdılar.

Sonralar bu təmaslarımız kəsildi, mən doktorluq dissertasiyası üzərində işləmək üçün əvvəlcə Moskvaya, sonra isə Berlinə getdim. 1980-ci ildə doktorluq dissertasiyama Leninqradda müdafiəyə təqdim edib növbəmi gözləyərkən öz doğma institutumuzda axşam fakültəsində Xarici Dillərin qrammatikası və fonetikasını kafedrasının müdiri seçildim. Bu kafedrada ingilis, alman və fransız dilləri üzrə çox nüfuzlu müəllimlərlə düz 1989-cu ilə qədər birgə işlədik.

Doğrusu, bu dövrdə mən Əsgər bəyin həyatında baş verənləri izləyə bilmədim. Ancaq bilirdim ki, o, 1974-cü ildə fransız dil fakültəsini bitirmiş və öz doğma yurdu, qədim türk torpağı olan Zəngibasar rayonunun Yuxarı Neçili kəndində şagirdlərə fransız dilini öyrətmişdir. Məlumdur ki, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Əsgər bəyi və onun kimi 250 min Azərbaycan türkünə mənfi ermənilər öz doğma və qədim türk yurd-yuvalarından qovdular. İndi də bu qədər soydaşımız, üstəlik Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan qovulmuş 750 min insan öz vətəninə qaçqın və didərgin kimi yaşayır. Elə o vaxtdan bizim Əsgər bəylə ünsiyyətimiz günü-gündən artmağa başladı.

Əsgər bəy öz doğma yurd-yuvasına ürəkdən bağlıdır. Mən dəfələrlə bunun şahidi olmuşam, bunu onun səfər qeydlərini oxuyanda da daim hiss etmişəm. “Hara gedir bu qatar?”, “Orda bir yurd var, uzaqda” kimi publisistik yazılarını oxuyarkən bir daha əmin olursan ki, Əsgər bəy vətəninə vətənsiz kimi yaşamaq istəmir. Bu yazılar Əsgərin daxili fəryadının səsidir, gələcək nəsillərə ötürmək istədiyi mesajlardır. O, doğma yurdunun hər qarışını, hər daşını belə unutmayıb, heç unuda da bilməz, əksinə hər gecə yuxuda “o yerlərə qayıdır”, ancaq səhər gözünü açınca rəyada o yerlərə qayıtdığının fərqi olmur, hər gün olduğu kimi acı xatirələrin qanadında olduğunu yəqin edir.

Əsgər müəllim 1980-ci ildə EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat institutunun aspiranturasına daxil olur, prof. M.Ə.Seyidovun və prof. T.Ə.Əhmədovun rəhbərliyi altında “Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda” adlı namizədlik dissertasiyasını yazaraq onu 1991-ci ildə uğurla müdafiə edir. 2003-cü ildə isə o “Fransız ədəbiyyatında Şərqi mövzuları (Volterin yaradıcılığı üzrə)” doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmiş və 2005-ci ildən ADU-nun professorudur.

Bunlar Əsgər bəyin həyatından yarpaqlardır.

Haşiyə. Ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarında AR Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin iclaslarının birində AAK-ın sədri mərhum Azad Mirzəcanzadə Rəyasət heyətinin üzvü

kimi m ənd ən soruşdu ki, o kimdir el ə, Volterd ən doktorluq dissertasiyası yazıb, y əni o, fransız dilini el ə yaxşı bilir? M ən d ə cavabında bildirdim ki, o bizim institutu bitirib, fransız dilini bilm əsin ə s əz ol a bilm əz, öz ü d ə ç ox z əhm ətkeş v ə istedadlı alimdir. Əlb ətt ə, AAK texniki ekspertiza il ə m əşğ ul ol an bir qurum kimi birinci n əvb əd ə dissertasiyaların texniki t əl əb ər ə cavab verib-verm əm əsin i yo xlay ırd ı, ancaq dissertantların şəxsi keyfiyyətləril ə d ə maraqlanırd ı. Sonralar bizim komanda getdi, ona g ör ə d ə m ən Əsgər b əyin işinin n ə yerd ə oldu ğ unu izləy ə bilm ədim.

Əsgər b əyin yaradıcılı ğ ında c əlbedici m əqamlardan ən maraqlısı odur ki, o, erm əni m ənb əl ərni v ə qaynaqlarını t əhlil edərək dissertasiya yazmış sonuncu Azərbaycan t ürküdür. M ən d əf əl ərl ə onun erm əni dilində nec ə t əmiz dan ı şd ı ğ ının şahidi olmuş am. İr əvan Əlyazmalar institutunda-Matenadaranda, İr əvan Xalq yaradıcılı ğ ı Evində, Əd əbiyyat v ə İnc əs ən ət muzeyində araşdırmalar apararaq 500-d ən art ıq Azərbaycan bayatılarını h əmin qaynaqlardan toplamış, elmi d əlillərl ə s übut etməy ə ç al ı şm ı şdır ki, erm ənilərd ə bayat ı olmamış, onlar əsrlər boyu Azərbaycan bayat ılarından istifadə etmişlər. Bunlar onun namizədlik dissertasiyası üç ün erm əni dilindəki m ənb ələrd ən topladı ğ ı d əyərli faktlar idi. Əsgər b əy doktorluq dissertasiyasında araşdırmaları üç ün art ıq erm əni dilli m ənb əl əri deyil, fransız dilli m ənb əl əri obyekt seçir v ə fransız mütəfəkkiri Volterin 3 faci əsin i, bir romanını v ə essəsini t əhlil edərək bu q ənaət ə g əlir ki, Volter Şərqi dərindən öyr ənm iş, Şərq m əd əniyy ətin ə v ə t ürk al əmin ə, z ərd üştliyə, Astiq əfsan əsin ə, Hindistan reallıqlarına yaxından b əl əd olmuş, nəticədə Əsgər b əyin “Avropada m əd əniyy ət Şər qin t əsiril ə ç iç əkl ənm işdir” elmi q ənaəti onun Şər qşünaslı ğ a layiqli t öhfəsi hesab edil ə bil ər.

Yorulmadan ç al ı şan Əsgər b əyin elmi yaradıcılı ğ ı il ə tan ı şlıq g öst ərir ki, bir neç ə dild ə-Azərbaycan, rus, erm əni v ə fransız dillərində sərbəst dan ı şması v ə bu dillərdəki qaynaqlardan gen-bol istifadə ed ə bilm əsi onu digər t ədqiqatç ı larımızdan f ərql əndir ən c əhətlərd əndir.

Bu məhsuldar alimin (bir neçə kitabın, xeyli sayda elmi-publisistik məqalənin, Azərbaycanda Volter və Hüqo haqqında ilk monoqrafiyaların müəllifi) yaradıcılığına Azərbaycan alimlərilə yanaşı Fransa və Türkiyə alimləri də yüksək qiymət verirlər. Təqdirəliyi qədər ki, V.Hüqonun AR-nın prezidentinin sərəncamı ilə latın qrafikası ilə çapdan çıxmış məşhur “Səfillər” əsərinə 25 səhifəlik giriş sözünü, habelə həmin sərəncamla A.Dümanın (ata) çapdan çıxmış “Üç müşketyor” əsərinə ön sözü də (S.Vahabovla birgə) Əsgər bəy yazmışdır.

Respublikamızda fransız ədəbiyyatı ilə ən ardıcıl məşğul olmaqla yanaşı Ə.Zeynalov bir sıra monoqrafiya, esse, məqalə və səfər təəssüratlarını qələmə almışdır. O həmişə yeni söz deməyə çalışır. Özü də onun müraciət etdiyi mövzular olduqca rəngarəngdir, oxucularda ciddi maraq doğurur, onun mövzuya yanaşma tərzi də orijinaldır.

Onun bir neçə əsərinin başlığına fikir vermək kifayətdir ki, yaradıcılıq diapazonunun nə qədər geniş oldğunun şahidi olasan: “Fransız ədəbiyyatında Şərq”, “İrəvan ziyalıları” (həm də ingilis dilində), “Şərq Volter yaradıcılığında”, “Viktor Hüqo”, “Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda”, “Altaydan Altaya”, “İllərin yol yoldaşı”, “Dil və ədəbiyyat tədrisinə dair düşüncələr”, “O bir əsr idi...”, “İrəvan məktəbləri” və s. kimi kitabları yuxarıda dediyimizi bir daha sübut edir.

Azərbaycanın son illərdə həyatında elə bir hadisə olmamışdır ki, Əsgər bəy ona biganə qalsın. O “İllərin yol yoldaşı”, “Orda bir yurd var, uzaqda” kitablarında İrəvan xanlığının tarixini, Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımızın deportasiyası və soyqırımı ilə bağlı mövzuları, 20 Yanvar hadisələrini, Qarabağ dərdimizi ürək ağrısı ilə qələmə alan Ə.Zeynalov öz vətəndaş mövqeyini ortaya qoyur, ədalətsizliyi, mənfur qonşularımızın qaniçənliyini faktlarla sübut edir. Xalq arasında çox populyar olan “İrəvan ziyalıları” kitabında Əsgər bəy son 150-200 illik tarixə malik görkəmli Azərbaycan ziyalılarını araşdırıb üzə çıxartmış, onların həyat və fəaliyyətini geniş işıqlandırmışdır. Buraya Mirbabayev, Qaziyev,

Erivanski, Topçubaşov, Muğanlinski, İrəvani, Məmməd zadə və s. kimi məşhur azərbaycanlıların nəslı, soykökü aiddir. Əsgər bəy İrəvanın qədim və mədəni türk torpağı olmasını faktlarla sübut etməyə nail olmuşdur.

Ə.Zeynalovun bir neçə məqaləsi İranda, Rusiyada, Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Fransanın məşhur “L’Est Republician” qəzetində “Vikor Hüqonun azərbaycanlı mütəxəssisi Dil Vərdişləri Mərkəzində” adlı məqalə ona həsr olunmuşdur (11 avqust 2007).

Onun beynəlxalq aləmdə fəallığı ayrıca qeyd olunmalıdır. Belə ki, Əsgər bəy 2000-ci ildə AMEA-nın Beynəlxalq Mənasibətlər İnstitutunda “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransda əsas məruzəçilərdən biri olmuş, 2001-ci ildə İrəvanda YUNESKO-nun xətilə keçirilən “Cənubi Qafqazda təhsil problemi” Beynəlxalq konfransının iştirakçısı, 2005-ci ildə Bakıda keçirilən Tərcümə problemlərilə bağlı Benəlxalq konfransda bölmə sədri, 2007-ci ildə Almanıyanın Köln şəhərində keçirilən Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin IX qurultayında nümayəndə kimi iştirak etmiş, həmin ilin avqust ayında Fransanın Bözanson şəhərinin F.Konte universitetinin Dil Vərdişləri Mərkəzində təkmilləşmədə olmuşdur, 2009-cu ildə Türkiyənin Qazi universitetində keçirilən Beynəlxalq konfransda geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliklərinin üzvü olan Ə. Zeynalov 1998-ci ildən ADU – da əvvəl praktik fransız dili kafedrasının müdiri və 2004-cü ildən ADU Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi rəhbəri və 2006-cı ildən ADU -da doktorluq dissertasiyası şurasının ilk üzvlərindəndir.

Ə.Zeynalv bir neçə mükafata və diploma layiq görölüb. O, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin, Azərbaycan-Avropa araşdırmaları Mərkəzinin diplomlarına, “Vicdanlı qələm” və “Vətən” mükafatına layiq görülmüşdür.

Ümmilikdə götürüldükdə Ə.Zeynalov yaxşı tədqiqatçı, ustad müəllim, çox səriştəli tərcüməçi, səmimi dost və qayğıkeş ailə başçısıdır. Mən müxtəlif məclislərdə, konfrans və simpoziumlarda, habelə seminar və mühazirələdə ona qulaq asmışam və bu qənaətə

gəlmişəm ki, yalnız güclü mütaliəsi, ardıcıl axtarışları və öz üzərində yorulmadan işləməsi onu bu cür inkişafa gətirib çıxartmışdır.

Biz yuxarıda Əsgər bəyin elmi yaradıcılığından danışdıq. Ancaq bir haşiyə çıxıb onun vətənpərvərliyi haqqında bir neçə kəlmə demək istərdim.

Haşiyə. Əsgər bəy bir dəfə məni görüşə dəvət etdi və bildirdi ki, kimi istəsəm bir nəfəri özümlə götürə bilərəm. Vədələşdiyimiz vaxtda və yerdə görüşəndə Əsgər bəy bir nəfəri mənə təqdim edib dedi ki, bu bizim Sahil bəydir. Sahil bəy Qarabağda vuruşarkən ayaqlarından yaralanmış və ömürlük əsa ümidinə qalan bir eloğlumuzdur, özü də Azərbaycanın milli qəhrəmanıdır. Biz xeyli söhbət etdik, axşam yeməyini bir yerdə keçirdik. Ancaq Əsgər bəy həm məni öz həmyerlisi, Azərbaycanın mərd oğlu Sahil bəyə, həm də Sahil bəyi mənə elə təqdim etdi ki, ayrılıanda elə bildim ki, bu milli qəhrəmanla biz bir neçə ilin dostları olmuşuq.

Əsgər bəy yaddaşı möhkəm olan bir ziyalıdır, o, bir nəfəsə ünlü şairlərimizin şeirlərini deyir, yorulmur, tez mövzunu dəyişir, fransızca şeir deyir, ermənilərin bizdən çırpışdırdıqları mədəni irsin sübutu üçün saysız misallar gətirir, bu dildəki sözlərin çoxsunun türk dillərindən alınma olduğunu təsdiq etməkdən həzz alır.

Əsgər müəllim cavanlığında necə sadə və səmimi idisə, indi də elədir, bu cəhətdən heç dəyişməyib, dəyişən onun intellekti, savadı, elmi səviyyəsi və analitik təfəkkürüdür. Əsgər bəydə iddia ilə qabiliyyət üst-üstə düşür, ona görə də o, xoşbəxt adamdır

Əsgər bəy yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdədir. Mən ona bütün arzularının həyat keçməsinə, bir də öz doğma yurdunda bizə pürəngi çay qonaqlığı verməsini bir Allahdan arzu edirəm.

*Azərbaycanda xarici dillər jurnalı.
Bakı, 15 sentyabr 2011. №12.*

Ad göstəriciləri

A

Abbasov I. – 396,400
 Abdullayev Ə. – 59, 62, 63, 65,
 115, 116, 120,144, 173, 213,
 346
 Abdullayev Ç. - 204
 Abdullayev (Abdulla) K. – 173,
 239-245, 249, 253, 273, 328,
 329, 363, 372, 376, 377, 378,
 381
 Abdullayev M.A. – 329
 Abdullayev S. – 358
 Abdullayev Ş. – 254
 Abdurrəhmanov K. – 56, 57, 238-
 245
 Adilov M. – 178, 219, 353, 357
 Admoni V.Q. – 371, 372, 373
 Ağamalıoğlu S. - 111, 173
 Ağazadə N. – 57, 81, 174, 219,
 220
 Ağayeva H. – 367
 Axundov A.- 5, 11, 33, 49, 55, 80,
 115, 210, 220, 225, 228, 253,
 293, 327, 346, 348
 Axundzadə (Axundov) M. F. - 19,
 30, 33, 44, 49, 53, 56, 64, 76,
 86, 110, 111, 119, 122, 168,
 169, 170, 171, 172, 194, 198,
 228, 233, 273, 333, 339, 340
 Axverdov J. - 334
 Amosova N. - 346

Araz M. –119, 257
 Aslanov V. - 36, 37, 53, 54, 55, 56,
 144, 219, 329
 Aslanov F. – 254
 Aşənbax V. fon. – 364
 Aşiq Ələsgər – 138, 171
 Aşiq Şakir – 63
 Aşmarin - 275
 Aytmatov Ç. – 15

B

Babayev A. – 314, 317, 341, 398
 Bağırov O. - 56,120
 Bağırov Q. – 80, 173
 Bağçabani S. – 36, 38, 54, 56
 Bakıxanov A. – 332, 339
 Boqoroditski A. – 211
 Balasaqunlu Y. – 293
 Bang – 335
 Barak Obama - 186
 Barbiye de Meynar – 273
 Bartold V. – 44
 Barçın K. – 158,163,165
 Baskakov H.A. – 329
 Basat – 359, 360, 362
 Bayramqızı N. – 78
 Bayramov H. – 173, 220
 Bekon F. - 241
 Beqdəli Q. - 56
 Beranje – 23, 36, 154, 165, 208,
 216

Belinski V.Q. – 153
 Bentsiq L. – 202
 Berezin – 381, 382
 Berje A. - 206
 Bernay E.P. – 334
 Bertels D.F. – 362
 Bernşteyn S.I. – 97, 283
 Besin Atalay – 294
 Bəxtiyar – 56, 82
 Bərdəi əl S. – 259
 Bədəlov R. – 377, 378
 Blox B. – 263
 Blumfild L. – 262, 264, 282, 283
 Bodenştedt fon F. -128, 129, 168,
 169, 193, 226, 227, 228, 229,
 Boduen de Kurtene I.A. – 32, 48,
 74, 78, 174, 208, 210, 235, 245,
 247, 248, 249, 251, 253, 254,
 263-266, 297, 298, 322, 330,
 399, 340
 Boqoroditski A.A. - 340
 Boldriyev A. – 316
 Borxes - 243
 Boytel Y. – 377
 Bötlinq – 320
 Brayson B. – 200
 Brüqman K. – 173
 Brünhild – 368
 Budaqov L. – 42, 332
 Budaqova Z. – 35, 53, 219
 Buşoten H. – 377, 380
 Böhler K. – 24, 37
 Bülbül – 82
 Bürhanəddin Q. – 304, 314
 Bürhanəddin Ş. – 401

C

Cabbarlı – 171
 Cami - 373
 Canaşiya N.N. – 226
 Cəfərov C. – 230
 Cəfərov M. – 90
 Cəfərov C.M. – 81, 220, 221
 Cəfərov N. – 173, 219
 Cəfərov S. – 173
 Cəfərov T. - 378
 Cəfəroğlu Ə. – 172, 222, 247, 253,
 307, 308, 315, 316, 329, 334,
 335
 Cəlilov F. – 173
 Counz D. – 211, 235
 Cozef de Kornard D. – 115

Ç

Çaplin Ç. – 88
 Çaykovski P.I. – 179
 Çələbi (H.Xalifə) – 294
 Çistoviç L.A. – 347
 Çobanzadə B. – 11, 39, 49, 64,
 172, 173, 219, 341-343, 349

D

Dante – 364
 Deker R. – 205
 Deni J. – 64, 330
 Deseginet Düfriş A. -173, 219, 253
 Dəmirçizadə Ə. – 25,33, 39, 49,
 57, 82, 220, 224, 253, 291, 294-
 296, 298-300, 317, 319, 329
 Diits fon F. – 357-360, 363, 374,
 376
 Dorn B.A. – 233

Doroşevski V. – 248, 259
 Dressler V. – 351
 Drobin L. – 340
 Düma A. – 69, 165, 403

E

Engelman T. – 206
 Eko U. – 269
 Ergin M. – 357, 363
 Engels – 244
 Esel/Atilla – 358, 359, 362, 365,
 372, 373
 Erivanski – 184
 Eynulla – 91
 Eynşteyn – 193

Ə

Əhmədov C. – 254
 Əhmədov F. – 266
 Əhmədov F. - 283
 Əhmədova T. Ə. – 401
 Ələsgərova T. – 367
 Ələkbərli Q. – 173, 221
 Ələkbərli A. - 214
 Əliyərli S. – 363, 368
 Əliyev Ə. - 217
 Əliyeva X. - 316
 Əliyev İ. – 175, 272
 Əliyev H. – 175, 217
 Əliyev R. – 202, 398
 Əli (i.) - 361
 Əlizadə A. – 202
 Əl Fərabı – 296
 Əl Xəlil – 294
 Ənvəri - 373
 Ərdəbilli Əl C. – 259

Ərdəbili A. – 304, 305, 310, 315
 Ərəbov V. – 266
 Əsgər R. – 182

F

Falev M.P. – 189
 Fərzanə M.A. – 36, 38, 53, 54, 56
 Filin F. – 347
 Filippson R.F. – 198, 201
 Firdovsi – 246, 373, 375
 Firuzabad – 315
 Flayşer L. – 340
 Foqelvayden fon der V. – 364
 Folkner – 243
 Foss - 375
 Foy – 335
 Frege Q. – 303
 Fren X.D. – 319
 Füzuli – 6, 7, 30, 49, 56, 77, 151,
 174, 193, 243, 267, 310-313,
 332, 339, 352, 356

G

Gernot – 160, 161
 Giselher – 160, 161
 Günter – 160

H

Hacıbəyov Ü. – 94, 194
 Hacıyeva A. - 217
 Hacıyev T. – 173, 243, 307, 308,
 317, 378, 381
 Hacıyeva F. – 148
 Hafiz – 201, 209
 Hagen – 171, 357, 360, 362, 377
 Haqverdiyev Ə. – 64, 119

Hamer - 375
 Haarman H. – 254, 259
 Hartmann Z. – 374, 378-380
 Hartman fon Auen – 158
 Haugen E. – 280
 Hayne H. – 144, 186
 Hegel – 122, 196
 Helxe – 372
 Herder Y. – 244, 303
 Hoyzerman – 344-346
 Heybətov Q. – 254, 265, 266
 Heyət C. – 56, 303
 Heminquey E. – 115
 Hərris Z. – 268
 Həsənov A. – 349
 Həsənov B. – 350
 Həsənov H. – 210-218, 245, 298
 Həsənov Z. - 217
 Həsənoğlu – 171, 303
 Həsərət – 91
 Hidayətzadə T. – 210, 221
 Hill C. – 114
 Homer – 359, 360, 361, 362
 Hölənştayn E. – 165
 Humboldt V.fon – 32, 48, 55, 77,
 148, 187
 Hoysler A. – 372
 Hüqo V. – 165, 403, 404
 Hüseyinov F. – 219, 254
 Hüseyinzadə Ə.B. – 67
 Hüseyinzadə M. – 10, 18, 25, 39,
 96, 219

X

Xəqani – 19

Xətai Ş.I. – 30, 46, 151, 171, 304,
 306, 339
 Xomski N. – 48, 174, 237, 242,
 398
 Xosrov Dəhləvi Ə. – 176
 Xudiyev N. – 173
 Xurşudbanu N. – 49, 69

İ

İbrahimov M. – 6, 62, 171, 317
 İbn Mühənnə – 308-311
 S.Ə.C. İbn Sina – 219, 314
 İmanov L. – 111
 İrəvani – 184
 İsaçenko A. – 179
 İsaخانlı H. – 363

J

Jirmunski V.M. – 355, 371
 Jober T. – 247, 320, 327
 Jons V. – 320
 Junusbəy A. – 211, 254, 260, 298

K

Kant E. – 193
 Karnap - 263
 Karsevski S. – 173
 Kassirer E. – 380
 Kaşğari M. – 33, 49, 190, 241,
 249, 251, 254, 292, 301, 315,
 317, 339, 342
 Katka – 196
 Kazımbəy M. – 5, 11, 33, 39, 76-
 78, 101, 151, 172-182, 218, 247,
 249, 253, 293, 318-330, 322,
 339, 343

Kazımov F. – 25, 230, 241, 253
 Kazımov Q. – 173, 279
 Kazımov T. – 318
 Kehabi I. – 201, 202
 Keykavus - 273
 Kəməli Ə. – 56
 Kərimov Ş. - 217
 Kirill K. – 122
 Kilisli R. – 294
 Klaprot – 316
 Kolibrin – 147, 152
 Kononov A.N. – 293
 Konrad - 366
 Korneyev L.B. – 371
 Kornel – 165
 Koseriu E. – 6, 174, 191, 245, 377
 Köçərli F. bəy – 229, 234
 Köprülzadə F.M. – 307
 Kramski J. – 253
 Krauzen – 320
 Krimhild – 351-365, 371, 372
 Kristal D. – 258
 Kruşevski N. – 253, 340, 399
 Kuçmina Q. – 81,
 Kun T. – 235

Q

Qabil – 47, 150, 153
 Qaksthauzen fon A. – 189, 289
 Qarayeva M. – 174
 Qasımov A. – 258, 281
 Qasımov Z. – 388
 Qasımova Z. – 216, 217
 Qasiyev – 184
 Qauk Y. – 205
 Qeybullayeva R. – 378, 379

Qədimaliyeva A. - 217
 Qəniyev (Qəni zadə) S.M. – 333,
 334
 Qocayev M. – 398
 Qöte V. Q. fon – 154, 165, 174,
 176, 186, 193, 360, 361, 373-
 376, 380
 Qraımas A. – 269
 Qrass Q. – 197
 Qriqor – 256
 Qrinberq J. – 250
 Qrosse S. – 363, 371, 372
 Quxman M.M. – 281
 Quliyev Ə. – 36, 53
 Quliyev Q. – 398
 Quliyev V. – 245, 252, 230, 233,
 329
 Quliyeva R. – 378
 Qurbanov A. – 210
 Qurbanova L. – 266
 Qutqanlı - 151
 Qüt b – 246

L

Laxman K. – 375
 Laybins Q. – 194, 243
 Lazarev L. – 332, 333
 Lelli K.F. – 171
 Lenin – 61, 62
 Lermantov M.L. – 189
 Lessing – 165
 Lindner Q. – 351
 Lotman Y. – 84, 191
 Lüter – 198

M

Mahmudov M. – 53, 317
 Makarov T. – 331
 Maqqo D.F.M. – 315
 Malinovski İ.A. – 253
 Malor S.L. – 307
 Mann T. – 186, 193, 244
 Marağalı Əvhədi – 304, 305
 Markes - 243
 Marlinski B. – 188
 Marr N.F. – 341
 Maslov Y.S. – 369
 Matios S. – 193
 Mayer Q.F. – 222, 346, 347
 Mazitova H.A. – 329
 Meçkovskaya N.B. – 369
 Mehdiyev R. – 285
 Mehdiyeva S. – 36, 53
 Mehdi N. – 377, 378
 Mefodiy – 122
 Melioranski P.M. – 307
 Meye A. – 340
 Meynar de Barbiye – 333
 Məhərrəmli B. – 217
 Məhəmməd Ə.S. – 359, 361, 363
 Məmmədəliyev V. – 173, 174, 179, 314, 317
 Məmmədquliyev C. – 254
 Məmmədquluzadə C. – 33, 44, 49, 64, 171, 194, 254, 339
 Məmmədova Ə. – 174
 Məmmədova L. – 38
 Məmmədov N. – 173, 317, 334
 Məmmədov A. – 113, 398
 Məmmədov Ə. – 53, 271
 Məmmədov Y. - 56

Məmmədzadə - 184
 Mirbabayev – 184
 Mirzəcanzadə A. – 402
 Mirzəzadə X. – 25, 39
 Mitridat – 192
 Mitskeviç A. - 217
 Moini M. – 317
 Molla Nəsrəddin - 374
 Molyer – 165
 Möhsüni Ə. – 34
 Musaoglu (Musayev) M. – 6, 209, 173, 219
 Musayev O. – 144, 149, 173
 Muğanlinski – 184
 Mustafayeva N. - 216
 Mustafayev İ. – 43, 62
 Mustafayev V. – 57
 Mustafazadə N. - 217
 Mündhenk L. – 201
 Müsəddiq M. – 34, 35, 51, 52
 Müşfiq M. – 138

N

Nəjdin N.İ. – 78, 327
 Napoleon - 374
 Naxçıvani ibn M. H. – 303, 306, 316
 Naxçıvanlı H. – 316, 317
 Nayda E. – 263
 Nəmanzadə Ö.F. – 44, 64
 Nemet D. – 341
 Nəbati - 333
 Nəimi İbn Yusif Lütfulla – 306
 Nərimanov N. – 6, 49, 64, 76, 96, 334, 339
 Nəsibzadə N. – 57

Nəsimi İ. – 30, 49, 76, 151, 171,
193, 304, 305, 310, 339
Nəvvab M.M. – 94
Nəvai Ə. – 176, 246, 294
Nikitin A. – 315
Nitqi H. – 36, 38, 39, 53, 56, 58
Nizami - 19, 30, 49, 76, 151, 246,
301, 339, 361, 373, 375
Novruzova N. - 217

O

Oleari A. – 365
Plişevski P. - 218
Orucov Ə. – 249
Orucova Ş. – 217
Özcan Y.Z. - 216

P

Panini – 79
Panfilov V.Z. – 347
Passi P. – 340
Paşayeva F. – 378
Paşayev Q. – 53
Paul H. – 173
Paustovski K. – 33
Payk K. – 263
Pey M. – 192, 194, 199
Pərənçi F. - 57
Pilqrim – 359, 366
Pişəvəri S.C. – 54
Plank M. – 193
Platon – 240, 243, 307
Pol Y. – 153, 154
Pompey – 196
Potter S. – 174
Proels J. – 204

Protoroç P. - 217
Puşkin A.S. - 161
I Pyotr – 122

R

Radlov V.V. – 64, 247, 250, 253,
298, 334
Ramazanova A. - 218
Ramişvili V.Q. – 296, 347
Rəcəbli Ə. – 173, 249, 301, 314,
315, 317
Rəhimov S.– 171
Rəsulov R. – 368
Ritter H. – 335
Rumi - 373
Ruprext L. – 205
Russo J.J. - 165
Rüdiger – 165, 379
Rzayev A. – 78, 329
Rza R. – 26, 40

S

Sabir M.Ə. – 19, 30, 49, 81, 98,
171, 193, 194, 339
Sadıxov S. – 87, 181
Sadıqov S. – 221, 254
Sadıqova C. – 317
Salamzadə Ə. - 218
Sarnke F. – 340, 371
Sebeok T. – 269
Seyidəliyev N. – 307
Seyidov M.Ə. – 183
Seyidov Y. – 219, 328, 330, 349
Seqal Y. – 269
Sezar L. – 356
Səhhət A. - 6

Siqal N.A. – 321
 Sivers E. – 321, 330, 355, 357,
 370, 373
 Smirnitski A.M. – 357
 Sössür F.de – 48, 74, 173, 174,
 164, 303, 397
 Sreznevski İ.İ. – 217, 248, 330
 Stepanov İ. – 269
 Strasburqski Q. – 364
 Stross K.L. – 221
 Süavi Ə. – 231, 250
 Süleymanov O. – 39

Ş
 Şabanqızı (Veysəlova) D. – 253,
 319, 321, 327, 329, 379
 Şaxtaxtılı M. – 39, 49, 64, 76, 234,
 339, 340, 343
 Şekspir – 123
 Şerba L.V. – 42, 77, 78, 105, 110,
 172, 242, 253, 340, 350
 Şerbak A.M. – 211, 250, 280
 Şeyx Mahmud Şəbüstəri – 303
 Şəhriyar – 6, 193, 194, 336
 Şiller – 81
 Smide Ə. – 173, 219, 346, 358,
 360, 363
 Şirəliyev M. – 115, 120, 144
 Şirvani X. – 301
 Şirvani S.Ə. – 91
 Şrayber M. – 200
 Şlayher A. – 178
 Şubin P. – 226
 Şükürlü Ə. – 173
 Şultse V. – 205

T

Tağıyev M.T. – 80, 173, 219, 344-
 346
 Tağızadə Z. – 173, 219
 Tağı Dərbəndi H.M. – 332
 Tahirzadə Ə. – 51
 Taraça P. – 216
 Talıbxanbəyli Sürəyya xanım – 336
 Teer E.M. – 246, 253
 Təbrizi X. – 301, 314, 315
 Təbrizi Q. – 315
 Təpəgöz – 337, 357-362
 Timur – 374
 Timurtaş F.Q. – 58
 Topçubaşov Ə.B. – 96, 237
 Trabant Y. – 186, 192, 200, 235
 Treyser C. – 263
 Trubeskoy N.S. – 48, 75, 76, 114,
 174, 210
 Tsilosani J.R. – 332
 Tusi N. – 237, 263, 302, 303, 308

U

Urməvi S. – 314
 Usmiyev X. – 11, 69, 77, 153
 Uşiniski K.D. – 5, 53, 208
 Ute – 365
 Utext M. – 203, 204, 206

Ü

Ünsizadə C. – 234

V

Vahabzadə B. – 139
 Vahabova S. – 184
 Vaker – 323

Vaqif M.P. – 94, 96, 171, 193
 Vamber – 334
 Vazeh M.Ş. – 200, 206, 228, 229, 269
 Verdiyeva Z.N. – 400
 Vəysəlli F. (Yadigar) – 11, 61, 64, 80, 153, 173, 189, 190, 191, 209, 228, 236, 253, 254, 293, 298, 313, 317, 319, 321, 324, 328, 350, 357, 363, 372, 376, 399
 Vəliyev K. – 173,
 Vəlixanlı N. – 216, 217
 Vəzirov M.A. – 232
 Viqe – 323, 327, 328
 Viland - 375
 Viner N. – 9
 Vinqradov V.V.– 346
 Volter – 165, 404
 Vurğun S. – 137, 171, 243
 Vursel V. – 351

Y

Yakobson R. – 48, 173, 210, 235, 259, 369, 373

Z

Zakir Q. – 18, 76, 171
 Zamenhof L. – 88, 89, 251, 252
 Zayonçkovski A. – 246, 253
 Zeynalova S. – 252
 Zeynalov Ə. – 400, 405
 Zeynalov F. – 171, 319, 346
 Zenker İ. – 247
 Zərdabi H.bəy – 96, 204
 Zibek K. – 336
 Zigfrid – 360, 362, 365, 368, 372, 379
 Zinder L.R. – 82, 220, 222, 253, 281, 347
 Ziyad - 81
 Zöhtabi M. – 53, 54, 55
 Zülfüqar – 91
 Zündermayer K. – 201

Özək sözlər

Aa

absorpsiya – 196
 acuvanto – 252
 aidi təşkilat – 22
 afaziya – 190, 289
 ahəng qanunu – 135, 136, 137, 138, 145, 342
 aksent – 114, 115, 130
 akustik- 223
 akustik fonetika – 134
 aqqlütinativ – 242, 250
 alliterasiya – 312, 365, 366, 370
 alternasiya nəzəriyyəsi – 245, 249
 alınma – 175, 342
 allofon – 118
 alloqrafem -322
 allomorf – 118, 121, 264, 265
 alternant – 322
 amalqam – 196
 amorf -342
 ana dili 153-170
 anlam – 264, 303, 326
 anlam konsepsiyası – 237
 analitik – 242
 antroposentrizm – 236
 araşdırma dili – 183
 arxitektonik – 364, 365, 368
 arxitektonik özəllik – 268
 arxitektonika – 17, 301, 355, 369, 370, 374
 artikulyator – 223
 artikulyator fonetika – 134

assonans – 371
 atomizm – 223
 avtoxton-aborigenlər – 9
 avrosentrizm – 224, 281
 Azərbaycan dilinin sərfi – 54
 Azərbaycan türkcəsi – 182, 194

Bb

basmaqəlib – 14, 67
 belletrist – 115
 bilinqvizm – 78, 88, 89, 115
 biokommunikasiya – 269
 birbaşa tərkiblər (immedient constituents) – 265

Cc

cins kateqoriyası – 108
 cümlə – 140, 144
 çoxdillilik – 85

Dd

danışan maşın – 16
 danışmaq aktı – 185, 190, 264, 265
 dayaq özək – 28
 davranış dili – 182
 devangari yazısı 121
 defektologiya – 190, 290
 denotat – 195
 deskriptiv texnika – 264
 deskriptivizm – 263, 264, 266
 diaxron – 30, 111, 112, 243, 286, 343

diaxron metod – 74
 diakritik – 118, 125, 126
 diakritik işarə – 322
 dialekt – 131, 333
 dialektizm – 131
 dialektik – 56
 dialoji – 108
 differensial – 235
 diftonq – 145, 146
 diqraf – 123
 diqrafem – 118
 dil baryeri – 88
 dil fəlsəfəsi – 190, 275
 dilçilik – 167, 172, 173, 174, 185,
 188, 191, 262, 263, 344
 dilçilik fəlsəfəsi – 190, 275
 dilçilik tarixi – 344
 dilçilik nəzəriyyəsi – 78
 dil xətalari – 113
 dillərarası əvəzlənmə – 322
 dilin ekspressivliyi – 25
 dil işarələri – 190
 dil işarələrinin paradigmatik
 aspekti – 190
 dilin işarəviliyi – 198
 dil norması -113, 114, 129, 130,
 131, 143, 207
 dil polisi – 193
 dilöyrənmə – 82, 84, 85, 88, 110,
 113, 114, 115, 116, 148, 149,
 164, 168, 179, 189
 diskurs – 190
 diskurs təhlili – 290
 distributiv – 224
 distributiv metod – 292
 distribusiya – 343, 344

divergent və korrespondent – 249
 dördmillilik-85
 dövlət dili – 59, 60, 61, 62, 63, 182
 durğunluq dövrü – 26

Ee

efemer – 241
 ehtimal nəzəriyyəsi – 285
 elliptik cümlə – 237
 elmsünaslıq -10
 empirik tədqiqat – 286
 energieia – 79
 entropiya – 236, 244
 ergon – 79
 esperanto – 88
 etimologiya – 315, 327
 etimon dil – 177, 237
 etik və emik səviyyə – 243
 etnogenez – 39, 174
 etnodilçilik – 284
 etnolinqvistik – 29
 etnomədəniyyət – 289
 etnosemiotik – 181

Əə

ədəbi dil – 197
 ədəbi dil norması – 60, 65
 əhatə prinsipi – 345
 əqəliyyət – 66
 əlifba- 63, 117, 120, 122, 123, 126,
 128, 129, 194
 ərəb dili – 181
 ərəb əlifbası – 64, 121, 122, 123,
 124, 128, 194
 ərəb qrafikası -64

İi

ideoqram – 119, 120
 ideoqrafik – 119
 idiolekt – 114
 idiomatik – 114
 ido – 252
 ikidillilik – 43, 48, 66, 67, 75, 76,
 78, 85, 88, 115, 343
 ikizirvəlilik – 142, 206, 268
 inkorporativ – 242
 illokutiv – 185, 191
 ingilis dili – 180
 iltisəqi -342
 iltisəqilik – 56, 89
 innate idea – 243
 instrumentariya – 237
 interferensiya – 46, 77
 interlinqva – 252
 internasionalist – 34, 36
 intonasiya – 132, 133, 138, 174,
 188, 265, 368
 intuitiv – 329
 irrelevant – 250
 izafilik – 236
 izomorfizm – 241, 245, 348

Ff

farinqal samit – 323
 fars dili – 181
 fəal – 85
 filogenez – 270
 filoloq – 42
 fizikalizm – 263
 flektiv – 242, 342
 flektiv dil – 250
 fizikalizm – 263

fizioloji – 42
 fon – 118
 fonem – 72, 108, 118, 119, 121,
 125, 132, 133, 134, 137, 138,
 140, 145, 206, 208, 312, 313,
 353, 354, 355
 fonem alternasiyası – 354
 fonem birləşmələri – 355
 fonem əvəzlənmələri- 315
 fonematiklik – 264
 fonematik oppozisiya – 370
 fonemoqrafiya – 119, 121, 128
 fonem tərkibi – 348
 fonetik – 105, 106, 108, 119, 121,
 128, 123, 133, 140, 142, 144,
 145, 146, 177, 178, 343
 fonetik struktur – 356
 fonetik-fonotaktik qəlib – 356
 fonetik forma – 264
 fonetika – 134, 221, 312, 332, 342,
 350
 fonoqrafik – 229, 231
 fonoqrafik əlifba – 236
 fonoqram – 120
 fonoloji – 134, 140, 174, 177, 178,
 338, 343
 fonoloji sistem – 123, 124, 132,
 133, 207
 fonologiya – 134, 312, 332, 348,
 350
 fonotaktik – 355
 fonotaktik özəllik – 268
 fonotaktika – 224
 formal biheyviorizm – 263
 formal metodika – 263
 formal təhlil – 263, 264

frazem – 344, 345
 frazeologiya – 174
 frazeoloji vahid – 345
 fundamental dil – 183
 fundamental qrammatika – 174
 funksional – 223
 funksional dilçilik -132
 funksional qrammatika – 174
 funksional-struktur – 173
 funksionalizm – 263

Hh

heca – 121, 139, 140, 141, 143,
 207, 342, 343, 352
 heterogen – 369
 həmahənglik – 358
 hərəki vurğu – 141
 hind-Avropa dilləri 77, 83
 hiperaqqlütinasiya – 247, 250

Gg

genetik – 322
 geminant – 47
 germanistika – 284, 349
 gənc qrammatiklər – 173
 jarqon – 113

Kk

kadensiya – 251, 367, 371
 kakofoniya – 270
 koartikulyasiya – 209
 koqnitiv dilçilik – 190, 253, 284
 kommunikativ – 42
 konsentrik – 238
 konservativ idealizm – 17
 konsonantik yazı – 120

koordinativ – 115
 korrelyativ – 115
 korrespondensiya – 297, 322
 kök – 342
 kök dillər – 242
 kök morfem – 348
 kriminalistika – 190
 kiril əlifbası – 122, 123, 124, 128,
 194
 kvaziomonimlər – 235, 248

Qq

qarışiq – 115
 qarşılaşma-müqayisəli metod – 343
 qeyri-fəal – 86
 qəlib – 352
 qlobal dil – 175, 188, 191
 qlossematika – 263
 qoşadillilik – 42
 qraf – 118
 qrafem – 118, 119, 123, 238, 322,
 323, 324, 328, 333
 qrafika 120, 126, 178, 179, 313
 qrammatik – 105, 106, 144
 qrammatika -174
 qrammatologiya – 120
 qulaq fonetikasi – 116

Ll

latın -342
 latın əlifbası – 63, 121, 123, 124,
 126
 latın qrafikasi – 64, 342
 leksem – 345
 leksik – 70, 105, 106
 leksika – 143

leksikon – 144, 197
 leksikoqraf – 315
 leksikologiya – 284
 linqvistika – 72, 74, 76
 linqvistik paradıqm – 244
 linqvistik üzvlənmə – 265
 linqvopoetika – 245
 linqvosemiotik – 184, 191
 lokutiv – 185, 191
 loqopediya – 190, 290

Mm

maşınla tərcümə – 191, 343
 melodik-dinamik – 141
 metadil – 184, 191
 metadoloji problem – 286
 metaforik – 184
 metanomik – 184
 məxəz – 244
 məna – 264
 mətn dilçiliyi – 179, 191, 343, 344
 mətnşünaslıq – 347
 məzmun – 264
 monodilçilik – 187
 monoloji -108
 monomədəniyyət – 184, 187
 morfem – 118, 121, 264, 265
 morfematizm – 348-298
 morfologiya – 173
 morfonologiya – 284
 müvazilik – 298

Nn

neyrodilçilik – 284

Oo

oksidental – 252
 omonim – 314
 onomastika – 174
 ontogenez – 270
 ontologiya – 29
 orfoepik – 46, 277
 orfoepist – 323
 orfoepiya – 117, 123, 132, 134,
 141, 277
 orfofoniya – 117, 133, 134, 145,
 207
 orfoqrafiya – 117, 120, 129, 197
 orfofonik – 46, 47, 174, 343
 orfofonik lüğət – 174
 orfofoniya – 277
 ölü dil – 105
 ontonoloji problem – 286

Pp

polindrom/paronim/məqbul – 312,
 313, 352
 paniranzim – 57
 paralinqvistik – 29, 184
 paralinqvistika – 245, 344
 paradıqm – 112, 197, 235, 236,
 237, 262
 paradıqmatik -114, 120, 223, 263
 praqmatika – 284
 patoloji yayınmalar – 113
 perlkutiv – 189, 191
 persepsiya – 236
 perseptiv – 134, 310, 321
 piktoqrafik – 119
 piktoqrafik yazı- 73
 poliqlot – 148

pozitivizm – 263
 praqmatik – 310
 preamblua – 273
 presuppozisiya – 244
 prevokal aspirasiya – 370
 prosodem – 281, 207
 prosodik əlamət – 356
 prosodik model – 209
 prosodiya – 113, 132, 174
 psixodilçilik – 243, 284
 psixolinqvistika – 29, 45, 74, 104
 punktuasiya – 30

Rr

redundantlıq – 236, 245
 relevant – 207
 relevant əlamət -356
 relevantlıq – 236, 245
 resipiyent – 255
 riqorizm – 114
 riyaziyatçı-kibernetik – 104
 riyazi dilçilik – 343
 romanistika – 284
 runik türk əlifbası – 73
 rus dili – 180
 rusizmlər – 46
 rusistika – 284

Ss

saitlərin assonansı – 241
 samitlərin alliterasiyası – 241
 seqment – 47
 seqment vahid – 134
 semantik – 70, 228
 semantik təhlil – 190
 semantika – 174

semasioloji – 343
 semiosfer – 188, 191
 semiolinqvistik -275
 semiotik – 185
 semiotika – 284
 semiotik sistem – 236
 səs obrazlarının tanınması – 190
 siqnefiə – 303
 sillabik – 229
 sillaboqrafik yazı – 121
 sinharmonik – 207
 sinharmonik model- 356
 sinharmoniya – 123, 136
 sinharmonizm – 223, 224, 250,
 251, 281, 296, 298, 299
 sinxron – 30, 111, 265, 343
 sinxron struktur – 173
 sinxron tədqiqat – 74
 sinkretizm – 245
 sinsemantik- 367
 sintaktik – 70, 310, 325
 sintaksis – 173
 sintaqm – 349, 355, 370, 372
 sintaqmatik – 223, 355
 sintaqmatika – 284
 sinonim – 314
 sintetik – 242, 342
 sistem – 134
 sonor nəzəriyyəsi – 369
 sosiodilçilik – 261
 sosiolinqvistik – 29, 45
 sosiolinqvistika – 190, 344
 söyləm – 264, 312, 313, 326
 söz – 140, 144
 söz sırası – 143
 söz vurğusu – 355

söz və söyləm – 237
 söyləm intonasıyası – 224
 substansional – 235
 supersegment – 47
 supersegment vahid – 134
 süni dil – 16, 88, 89
 stimül və reaksiya – 263
 struktur dilçilik -173, 263
 struktur funksionalizm – 235
 struktur qrammatika – 344

Şş

şəkilçi morfem – 348
 şərqşünaslıq – 339
 şivə və ləhcə – 45, 46

Tt

taksonomik – 264
 taksonomiya – 346
 tarixi-müqayisəli dilçilik – 77
 tekstoloji təhlil – 362
 tembr – 209
 təbii dil – 17, 89
 təbir və təşvir – 55
 təkdillilik – 84
 tələffüz norması – 113, 114, 129,
 130, 131,
 təbii dilçilik – 39, 47, 342, 338,
 339, 343
 tərcümə dili – 237

tipoloji-qarşılaşma – 376
 tipoloji-müqayisəli- 362
 tonogram – 224
 toponimik – 15
 törəmə qrammatikası – 344
 türk dili – 181
 türkoloq – 64
 türkologiya – 339, 349
 transkripsiya – 176, 179, 370
 transliterasiya – 172, 176, 177,
 179, 189, 276, 284, 289, 291
 transpozisiya – 350

Uu

unifikasiya – 112
 uşaq dilçiliyi – 284

Üü

üçdillilik – 85, 88
 ünsiyyət dili – 183

Vv

vahid – 134
 variativlik – 346
 vurğu – 132, 133, 135, 138, 139,
 140, 192, 210, 215

Zz

zondersait – 251

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 01.08.2016.
Format: 60x90 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 26,25 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 197.
Qiyməti müqavilə ilə.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

